

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (560)
вересень—жовтень 2021

Головний науковий редактор:
академік НАН України **ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ**

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Яс*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №9 від 16.09.2021 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:
@uhj.history.org.ua/uk
@history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21
Тираж 300 прим. Зам. №453. Підписано до друку 28.10.2021 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ «ДІА»
Свідчення ДК №1149 від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, **факс** +380 (44) 279-63-62, **e-mail:** uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 155-річчя від дня народження М.Грушевського

- Тельвак Віталій (Дрогобич), Тельвак Вікторія (Дрогобич).** Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи 4
- Лист К.Гардецької до В.Дорошенка про перебування М.Грушевського у Криворівні (*вступна стаття й публікація І.Гирича, Київ*) 16
- Ткаченко І. (Київ).** Видавнича діяльність М.Грушевського в Києві 1907–1914 рр. як складова грушевськознавства: епістолярно-публіцистичний аспект 23
- Пиріг Р. (Київ).** Академік М.Грушевський і нарком освіти М.Скрипник у контексті комунізації ВУАН (1927–1931 рр.) 34
- Шаповал Ю. (Київ), Федотова О. (Київ).** Цензурний контроль творів М.Грушевського та В.Винниченка в УСРР–УРСР 50

- Тетерич-Пузьо А. (Слупськ, Польща).** Історія одного союзу: взаємини Конрада Мазовецького з Данилом Галицьким у першій половині XIII ст. 61
- Затилюк Я. (Київ).** «В'їзд на митрополію» Йова (Борецького) через Золоті ворота 1621 р. та винайдення схеми історії «народу руського» 77
- Реєнт О. (Київ), Сердюк О. (Київ).** Чорносотенці: український аспект (кінець XIX – 1917 р.) 91
- Кудлай О. (Київ).** Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917–1918 рр.) 100
- Кузіна К. (Київ).** Образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС у російському емігрантському дискурсі 1920–1930-х рр. 113
- Борисенко М. (Київ).** Моделі споживчої поведінки киян і модернізація міського способу життя в УРСР 1955–1965 рр. 131

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Колесник І. (Київ).** Глобальна історія як квест для українських істориків 143

Орлова Т. (Київ). Публічна історія як складова «м'якої сили» у сучасному суспільстві: з досвіду Австралії	165
Вілкул Т. (Київ). Лаврентіївська версія «Повісті временних літ» у текстології Новгородсько-Софійської групи	175
Перкун В. (Київ). Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій	190

ДИСКУСІЇ

Гуржій О. (Київ). Перші роки «дружби та братерства» в українсько-московській торгівлі середини XVII ст.	203
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. – Cz.I–2 (Ю.Мицик, Київ)	216
Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 pp.): матеріали до біобібліографістики: У 10 т. – Т.1–6 (І.Соляр, Львів; П.Артимішин, Львів)	219
Гарань О. Дилеми українського політолога (С.Кульчицький, Київ)	223

ЮВІЛЕЇ

Михальчук Р. (Рівне). До 70-річчя професора Р.М.Постоловського	228
---	-----

IN MEMORIAM

Котляр Микола Федорович	232
Газін Володимир Прокопович	236

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	238
--	-----

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 155-річчя з дня народження М.Грушевського

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), viktoriateltak75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.004>

УДК: 930(477)(092)«19»

Анотація. **Мета статті** – проаналізувати різноплановий науковий доробок дослідників спадщини М.Грушевського за 2016–2021 рр. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. Використано також методи періодизації, класифікації, типологізації. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного аналізу грушевськіани за 2016–2021 рр. **Висновки.** Досліджено, що останнє п'ятиліття в розвитку грушевськознавства позначене динамічним розширенням сфер і практик наукового пошуку, розширенням кола зацікавлених дослідників, формуванням осередків, а також новими успішними інституційними проектами. Водночас виявлені здобутки оприявнюють перспективи й потреби цієї українознавчої галузі. Так, на часі створення координаційної міжгалузевої комісії з вивчення спадщини видатного історика. Вказано також на потребу реалізації «Енциклопедії М.Грушевського» або енциклопедичного словника за зразком уже наявних. Наголошено, що найбільш серйозним викликом для дослідників спадщини М.Грушевського є потреба переосмислення самої дисциплінарної матриці грушевськознавства, адже запропонована на початку 1990-х рр. Л.Винаром теоретична модель не враховує методологічне і проблемно-тематичне розмаїття сучасної грушевськіани, потребує модернізації як з урахуванням чималих здобутків останнього тридцятиліття, так і нових наукознавчих пропозицій. Створення нової дисциплінарної моделі, що враховуватиме історіографічне сьогодення, дозволить грушевськознавцям краще зрозуміти логіку свого пошуку у широкому контексті діяльності

гуманітаріїв, а також згармонізує назрілий міждисциплінарний діалог довкола всебічного осмислення феномену М.Грушевського в контексті його доби. Підсумовано, що виявлене історіографічне різноманіття помітно актуалізує підготовку узагальнюючої монографічної праці, в якій було би простежено становлення та видозміну сучасних грушевськознавчих студій на тлі розвитку гуманітаристики останнього тридцятиліття.

Ключові слова: грушевськознавство, проблемно-тематичні студії, археографічна грушевськіана, «Електронний архів Михайла Грушевського», «Михайло Грушевський: студії та джерела».

Грушевськознавство, подібно до інших персоналістично орієнтованих галузей, своєрідними віхами дисциплінарного поступу має ювілейні дати свого патрона. За усталеною традицією, у ці роки проводяться різнопланові заходи (наукові конференції, меморіальні академії, освітньо-виховні акції), котрі, серед іншого, спонукають дослідників життя і творчості видатного українця до рефлексії над своїми пошуками у широкому контексті праці колег-гуманітаріїв. У підсумку постають тексти, покликані не стільки узагальнити дисциплінарні здобутки, скільки спонукати до обговорення найбільш актуальних завдань. Така традиція повною мірою стосується грушевськознавства, адже з моменту формалізації його дисциплінарного статусу в далекому 1966 р. зі взірцевою регулярністю з'являлися такі аналітичні огляди. Згадаємо хоча б численні концептуальні тексти засновника грушевськознавства Л.Винара¹ або знані розвідки Р.Пирога². Востаннє такі рефлексії стосовно здобутків і перспектив грушевськознавства прозвучали в контексті відзначення 150-літнього ювілею історика в 2016 р. Найбільш ґрунтовними вони були в науковій доповіді І.Гирича, виголошеній на засіданні Президії НАН України 28 вересня 2016 р.³ Цьогорічне відзначення 155-річчя з дня народження автора «Історії України-Руси» вкотре спонукає до історіографічного підсумування багатого на здобутки останнього п'ятиліття грушевськіани. При цьому ми згадаємо й деякі історіографічні події 2016 р., котрі не потрапили в поле зору І.Гирича, оскільки з'явилися вже після оприлюднення згаданої доповіді.

Насамперед пригадаємо невідшкодовану втрату останнього п'ятиліття, що нею стала передчасна смерть 16 квітня 2017 р. засновника та справжнього подвижника грушевськознавства Л.Винара. Як знаємо, саме він був автором дисциплінарної моделі нової українознавчої дисципліни, визначав її концептуальні виміри й тематичні пріоритети, ініціював численні конференційні та видавничі проекти тощо. Серед останніх на особливу увагу заслуговує часопис «Український історик», видання «Епістолярні джерела грушевськознавства», монографічна серія «Грушевськіана» та ін. Значною мірою, як це покажемо нижче, сучасне грушевськознавство надалі розвивається в дусі ідей свого засновника.

Найбільш суттєвими в досліджуване п'ятиліття були здобутки проблемно-тематичного плану, котрі не лише збагачували реконструйоване раніше сюжетне полотно життєпису історика, але й подекуди помітно розширювали узвичаєні дисциплінарні

¹ Див. докл.: Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство // Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – К.; Л.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – С.119–126.

² Див. докл.: Тельмак В. Грушевськіана Руслана Пирога // Архіви України. – 2011. – №2/3. – С.290–298.

³ Гирич І. Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського): За матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 28 вересня 2016 р. // Вісник НАН України. – Вип.11. – К., 2016. – С.31–37.

обріи грушевськознавства. Більшість таких студій стосуються львівського двадцятиріччя життя та діяльності М.Грушевського. Тут, насамперед, слід згадати дисертаційне дослідження С.Панькової, де вперше цілісно розкрито історико-культурне тло становлення, ідейної еволюції й тематичної специфіки публіцистичних виступів М.Грушевського, проаналізовано основні їх меседжі, що впливали на національне самоутвердження, формування суспільно-політичної думки в Україні⁴. Окремо висвітлюється рецепція громадських ініціатив історика в інтелектуальному просторі Центрально-Східної Європи. Ця оригінальна за постановкою та вирішенням проблематики студія, поза сумнівом, потребує публікації.

Малознане питання формування й побутування приватної мистецької колекції М.Грушевського як складової його творчої лабораторії наприкінці XIX – на початку XX ст. відтворила в дисертаційному дослідженні Н.Шелудякова⁵. Їй загалом влучно вдалося з'ясувати психологічні, інтелектуально-пізнавальні та соціокультурні передумови колекціонерських практик ученого, встановити індивідуальні мотиви, ціннісні установки й ідейні засади, на яких ґрунтувалася його колекціонерська діяльність, охарактеризувати засоби та етапи формування, побутування збірки історика, реконструювати склад і структуру його колекції, її тематичні напрями й підрозділи, зрештою – висвітлити зв'язки і взаємовпливи між колекційною діяльністю та науковою творчістю. І у цьому випадку доводиться шкодувати, що ця цікава праця досі не стала надбанням широкого кола читачів.

Ще один важливий сюжет львівського двадцятиліття М.Грушевського – становлення й функціонування його галицької школи – опрацьовано в монографічному форматі⁶. Серед іншого, автори книги В.Тельвак і В.Педич уперше зосередилися на перед тим маргіналізованих аспектах найбільш значущого схоларного феномену в українській гуманітаристиці: реконструювали структуру та персональний склад школи на підставі чітко визначених критеріїв, показали особливості комунікативних практик, з'ясували питання лідерства і психологічного клімату, проблему рецепції молодими істориками творчості вчителя та ін. На окрему згадку заслуговує фотододаток до видання, в якому вперше зібрано найповнішу на сьогодні іконографію представників львівської школи.

Одна ґрунтовна праця була сфокусована на реконструкції важливого сюжету революційного періоду біографії автора «Історії України-Руси». Ідеться про кандидатську дисертацію В.Хоменка⁷. На підставі аналізу широкого кола матеріалів (документів УПСР, КП(б)У, органів радянської влади, публіцистики, епістолярію, мемуарної літератури) дослідник суттєво наблизився до розв'язання однієї з найбільш давніх і дискусійних проблем грушевськознавства – специфіки взаємин голови Центральної Ради з українськими есерами. В.Хоменко довів, що М.Грушевський ніколи фактично не був членом УПСР, але в певний період її історії вплив ученого на ідеологію, програмні засади та політичну діяльність партії був чи не визначальним.

Своєю чергою І.Гойдало в дисертаційному дослідженні здійснила політико-правовий аналіз поглядів М.Грушевського на державу і право⁸. Було з'ясовано зміст та особливості виникнення, становлення й еволюції державно-правових поглядів

⁴ Панькова С.М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дрогобич, 2018. – 20 с.

⁵ Шелудякова Н.А. М.Грушевський-колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016. – 16 с.

⁶ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Л., 2016. – 440 с.

⁷ Хоменко В.О. Михайло Грушевський у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів: текст і контекст джерел: Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2019. – 18 с.

⁸ Гойдало І.В. Погляди про державу і право Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 2017. – 19 с.

суспільствознавця, реконструйовано історико-правову концепцію автора «Історії України-Руси», розкрито бачення особливостей суспільного, державного ладу в його працях, досліджено сутність правових і політичних поглядів ученого та їх утілення у законодавстві УНР. Окремо проаналізовано погляди голови Центральної Ради на перспективи розвитку української державності. Утім, аналіз цих та інших сюжетів авторка здійснила практично без урахування здобутків тогочасної державно-правової думки та рецепції політико-правового дискурсу героя свого дослідження⁹, що значною мірою послаблює доказовість наведених спостережень.

Цікаву проблему «Михайло Грушевський у Москві» в масштабній авторській енциклопедії-хроноскопі з'ясував В.Мельниченко¹⁰. Автор добре відомий читачам як ерудований дослідник московських сюжетів у біографіях українських інтелектуалів XIX – початку XX ст. Власне, згадана праця завершує його трилогію про перебування великих українців – Т.Шевченка, М.Гоголя та М.Грушевського – у Москві. В.Мельниченко не лише синтезує свої попередні ґрунтовні студії про московські будні історика, але й виявляє багато нових цікавих нюансів його перебування у цьому місті.

Чималу кількість маловідомих сюжетів життєпису М.Грушевського відтворено в розвідках статейного формату. Звернемо увагу на з'ясування цілком незнаних раніше обставин дозвілля вченого¹¹, реконструкції його подорожей європейськими столицями¹², занурення у творчу лабораторію дослідника¹³, з'ясування перебігу невдалого обрання історика до складу Російської академії наук у 1924 р.¹⁴, детальне вивчення обставин його смерті¹⁵ тощо. Оригінальністю постановки проблем на увагу заслуговують спроби відтворити психологічний портрет М.Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел¹⁶, зануритися у світ гумористичної грушевськiани¹⁷, підійти до вивчення іконографії вченого за допомогою теоретичного інструментарію візуальної історії¹⁸, переосмислити феномен радянської грушевськiани¹⁹ чи показати можливості

⁹ Див., напр.: *Telvak V., Ilnytskyi V. Ukraine between Europe and Russia: Mykhailo Hrushevsky's vision* // *European Journal of Transformation Studies*. – 2018. – Vol.6. – №2. – P.25–43.

¹⁰ *Мельниченко В.Ю.* Михайло Грушевський у Москві. – К., 2016. – 586 с.

¹¹ *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні (за щоденником вченого та епістолярними джерелами) [Електронний ресурс]: <http://immh.kiev.ua/litni-vakatsiyi-mihayla-grushevskogo-u-krivorivni-za-shhodennikom-vchenogo-ta-epistolarnimi-dzherelami/>

¹² *Панькова С.* Париж Михайла Грушевського [Електронний ресурс]: <http://immh.kiev.ua/parizh-mihayla-grushevskogo/>; *Її ж.* «Бачив цісаря», «Іду в оперу... на образи... на витрішки», «Сижу при пиві»: перші віденські мандри Михайла Грушевського. [Електронний ресурс]: <http://immh.kiev.ua/bachiv-tisarya-idu-v-operu-na-obrazi-na-vitrishki-sizhu-pri-pivi-br-pershi-videnski-mandri-mihayla-grushevskogo/>; *Кондаурова Г.* Із галицького пралісу прямо в Рим [Електронний ресурс]: <http://immh.kiev.ua/iz-galitskogo-pralisu-pryamo-v-rim/>

¹³ *Панькова С.* Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національнім леті» // Михайло Грушевський: Студії та джерела. – Кн.1. – К., 2019. – С.59–100.

¹⁴ *Тельвак В.* Михайло Грушевський та Російська академія наук: історія невдалого обрання // *Архіви України*. – 2016. – №5/6. – С.98–105.

¹⁵ *Панькова С.* Ще один крок до з'ясування обставин смерті Михайла Грушевського [Електронний ресурс]: http://immh.kiev.ua/shhe-odin-krok-do-z-yasuvannya-obstavin-smerti-mihayla-grushevskogo/#_ftn11

¹⁶ *Панькова С.* Психологічний портрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел // *Записки НТШ*. – Т.270: *Праці Історично-філософської секції*. – Л., 2017. – С.36–49; *Кондаурова Г.* «Так я розумію свій характер»: роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс]: <http://immh.kiev.ua/tak-ya-rozumiyu-sviy-harakter-rozdumi-mihayla-grushevskogo-pro-vlasne-ya-u-listi-do-priyatelki-ganni-yampolskoyi/>

¹⁷ *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в гумористичній культурі його часу: методологічні проблеми та історіографічна практика // *Symposium historiographicum Czercasiensium* = Черкаський історіографічний симпозіум. – Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). – Черкаси, 2016. – С.27–36; *Панькова С.* Шаржі та карикатури на Михайла Грушевського // *Українська культура*. – 2017. – №1. – С.31–33.

¹⁸ *Юркова О.В.* Унікальна світлина з ювілею Михайла Грушевського 1926 р. // *Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка в Америці*. – Ч.41(57). – Нью-Йорк, 2016. – С.2–8.

¹⁹ *Яремчук В.* Чи була «грушевськiана» в українській радянській історіографії? // *Український історичний журнал*. – 2020. – №2. – С.152–168.

вивчення й інтерпретації групи джерел «born digital» для з'ясування сучасної рецепції творчості історика²⁰. Поряд із такими успіхами в опануванні нових сюжетів і заповненні «білих плям» у життєписі історика, відзначимо, що чимало його сторінок надалі малознані нам. Для прикладу згадаємо про перебування М.Грушевського в Парижі у квітні – на початку травня 1903 р. на запрошення Російської вищої школи суспільних наук чи його еміграційні поневіряння багатьма містами Західної Європи.

Доволі часто в останні роки опрацьовувалася проблема взаємин М.Грушевського з сучасниками – сюжет, що традиційно популярний серед дослідників української інтелектуальної історії. Такі розвідки зазвичай базуються на віднайденому епістолярію й нерідко є передмовами до видання джерел. Як на певну важливу тенденцію, укажемо на збільшення частки таких реконструкцій стосовно визначних західноєвропейських і російських колег ученого. Так, у досліджуваній період, поряд зі з'ясуванням взаємин історика з деякими українськими інтелектуалами (О.Грушевським, М.Мочульським, О.Барвінським, В.Винниченко, О.Лотоцьким та ін.), з'явилися розвідки про його контакти з німцями О.Гетцем²¹ і Л.К.Гетцем²², чехом Я.Пайскером²³, шведом А.Єнсенем²⁴, норвежцем О.Броком²⁵, румуном Н.Йоргою²⁶, росіянами О.Лаппо-Данилевським²⁷, М.Сперанським²⁸ та ін.

У досліджуваній період також з'явилися декілька узагальнюючих студій у розрізі біографії М.Грушевського. На першочергову згадку заслуговує поява укладеного С.Паньковою й Г.Кондауровою ілюстрованого життєпису видатного історика – прем'єрної праці такого плану²⁹. Тут зібрано та зі зріцевою докладністю атрибутовано і прокоментовано найповнішу на сьогодні іконографію М.Грушевського – світлини, живописні, графічні портрети, карикатури, кадри з кінофільмів. Книга складається з двох частин – ілюстрованих численними візуальними джерелами біографічних нарисів, а також каталогу віднайдені прижиттєвої іконографії історика. Ця праця, поза сумнівом, потребуватиме перевидань, адже практично кожен черговий рік приносить нам нові іконографічні знахідки.

Минулий 150-літній ювілей позначився започаткуванням ще однієї важливої традиції, котра, сподіваємося, матиме продовження. Ідеться про републікацію текстів сучасних грушевськознавців, що давно стали хрестоматійними, але з причин появи їх у малотиражних періодичних виданнях важкодоступні. Першим досвідом такого роду стала ошатно видана солідна за обсягом збірка грушевськознавчих статей І.Гирича³⁰. Ця праця, поза сумнівом, стане настільною книгою для дослідників української

²⁰ Тельвак В.В., Вернер В. Рецепція постаті Михайла Грушевського у світлі джерел «born digital» як елемент сучасної історичної свідомості // Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум. – Т.ІІІ (Історіографія як інтелектуальний простір міжнародного діалогу: випадок Центрально-Східної Європи, присвячений 25-річчю кафедри історії України). – Черкаси, 2021. – С.172–183.

²¹ Тельвак В., Радченко О. Листи Отто Гетца до Михайла Грушевського // Архіви України. – 2018. – №2/3. – С.212–226.

²² Тельвак В., Радченко О. Листи Леопольда Карла Гетца до Михайла Грушевського // Там само. – №1. – С.244–254.

²³ Тельвак В., Радченко О. Листи Яна Пайскера до Михайла Грушевського // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.1. – Черкаси, 2021. – С.126–135.

²⁴ Тельвак В., Гирич І. Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.159–171.

²⁵ Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олафа Брока // Там само. – 2018. – №3. – С.184–199.

²⁶ Telvak V., Ilytskyi V. Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history // Codrul Cosminului. – Vol.XXIV. – №1. – Suceava, 2018. – P.53–64.

²⁷ Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. – Т.CCLXX. – Л., 2017. – С.313–334.

²⁸ Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.21/22. – К., 2018. – С.787–798.

²⁹ Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С.Панькова, Г.Кондаурова. – К., 2016. – 144 с.

³⁰ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – 840 с.

історіографії доби М.Грушевського, адже чимало її сюжетів уперше висвітлив і концептуалізував саме знайий київський автор.

Із нагоди півторастолітньої річниці з дня народження М.Грушевського з'явилася також чергова узагальнююча біографічна студія – книга Р.Пирога й В.Тельвака³¹, що на сьогодні є найбільш докладною спробою реконструкції життєпису вченого. На підставі різнопланового історіографічного і джерельного матеріалу автори вирішили відійти від усталеної моделі біографії М.Грушевського. Так, показано особливості психологічних переживань ученого, відтворено щоденність його праці та приватне життя, складність взаємин із сучасниками тощо. Принциповим дослідницьким акцентом стало створення життєпису у широкому контексті – на тлі тогочасних інтенсивних інтелектуальних пошуків і бурхливих подій українського минулого кінця XIX – першої третини XX ст. Авторський наратив супроводжує понад дві сотні зображень, що дозволяють читачеві візуально зануритися в атмосферу того часу.

Інший творчий тандем у складі Ю.Шаповала та І.Верби у 2018 р. запропонував власну версію реконструкції життєпису М.Грушевського³². У книзі, що вийшла у серії «Політичні портрети», біографію вченого сконструйовано з акцентом на різноплановість його громадського служіння. У змістовому та ілюстративному планах згадана монографія є доопрацьованим і розширеним варіантом більш ранньої (з 2005 р.) праці авторів.

Найновішим стало монографічне дослідження Н.Романцової, котре з'явилося позаторік і присвячене рецепції творчості історика у вітчизняній гуманітаристиці³³. Утім цей досвід рецептивної грушевськіани не можна визнати вдалим із кількох причин. Насамперед викликає застереження обмеження авторкою власного дослідного поля винятково українською історіографією, а по суті – лише українськомовною, що не відповідає елементарним вимогам історіографічної класифікації, адже грушевськознавчі концепції нерідко поставали як полемічна реакція на емоційні, нерідко й упереджені оцінки польських і російських інтелектуалів. А у випадку чеських, білоруських, німецьких чи французьких учених тези українських грушевськознавців слугували відправними пунктами для формування національних історіографічних традицій, важливих для поглиблення історико-наукової рефлексії у вітчизняній науці. Тож на сучасному етапі розвитку грушевськознавства ігнорування інонаціональних дискурсів відверто схоластичне, породжує численні інтерпретаційні труднощі, а тому неприйнятне.

Чималими в останнє п'ятиліття були здобутки грушевськознавців і у плані опрацювання та публікації інтелектуальної спадщини автора «Історії України-Руси». Це тим більш важливо, що реалізація проекту 50-томного видання творів М.Грушевського з причин, незалежних від його виконавців, загальмувалася. За іронією, останній за часом том з'явився саме в ювілейному 2016 р. Відтоді було повністю підготовлено до друку декілька книг різних серій. Але, на жаль, функціонери від культури фактично припинили фінансування проекту, незважаючи на його безсумнівну суспільну значущість. Відзначимо, що репутаційні втрати від припинення видання зібрання творів М.Грушевського в 50-ти томах неможливо переоцінити, адже саме цей проект у попередні десятиліття був центром і рушієм масштабних тематичних досліджень спадщини вченого.

³¹ Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2017. – 576 с.

³² Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – К., 2018. – 496 с.

³³ Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.): Проблема в українській історіографії. – Маріуполь, 2019. – 528 с.

Натомість певною компенсацією такій дошкульній втраті стало академічне видання щоденника М.Грушевського, здійснене довголітньою дослідницею цієї унікальної для знавців інтелектуальної історії України пам'ятки С.Паньковою. Як відомо, публікація щоденника планувалася в 50-томному зібранні творів, однак з огляду на згадані вище обставини впорядниці слушно вирішила зробити його доступним для широкого кола читачів відразу по завершенню копіткої археографічної підготовки тексту та скрупульозного коментування численних обговорюваних там сюжетів. У підсумку невдовзі світ побачить двотомне видання щоденника М.Грушевського, котрий він із перервами вів упродовж львівського періоду свого життя. Поза сумнівом, поява цієї пам'ятки значно інтенсифікує студії над найбільш плідним у науковому сенсі відрізком життєпису історика. Принагідно відзначимо, що поновної публікації потребують видані в 1990-х рр. щоденники гімназійного та студентського часів, адже тоді впоряднику не завжди вдавалося коректно відчитати джерело, що нерідко суттєво спотворювало зміст авторського тексту.

Як про важливе явище сучасної грушевськіани згадаємо відродження серії «Епістолярні джерела грушевськознавства», котра виступає своєрідним супутником 50-томника. У 2019 р., після семирічної перерви, вийшов друком том листування М.Грушевського зі знаним галицьким політиком і культурним діячем О.Барвінським³⁴. За вже усталеною традицією, багато ілюстрована книга містить розлогий нарис про взаємини двох знакових українських інтелектуалів, археографічну передмову, самі документи, докладні коментарі та покажчики. Як знаємо, на різних етапах підготовки перебувають ще кілька томів епістолярної серії, тож маємо надію, що наступні видання не доведеться чекати настільки довго.

В опублікованій упродовж досліджуваного періоду документальній грушевськіани виразно домінує епістолярій. За цей час було оприлюднено листи вченого до В.Вернадського, О.Лаппо-Данилевського, О.Брока, М.Сперанського, А.Ляценка, Е.Радлова, В.Миролюбова, М.Лемке, В.М'якотина, Б.Марковича, українських есерів в еміграції в Польщі, редакції журналу «Русское богатство». Своєю чергою, світ побачили листи А.Єнсена, Л.К.Гетца, О.Гетча, Я.Пайскера, Н.Кибальчич, О.Лотоцького, Л.Гарматія, Н.Романович і представників Закордонного комітету УПСР до М.Грушевського. Також з'явилося взаємне листування історика з В.Лукичем. Як відомо, епістолярій – найбільш кількісно представницька на сьогодні частина опублікованої документальної грушевськіани. З огляду на це, давно назріла потреба укладення зведеного каталогу виданих епістолярних джерел грушевськознавства. Це сприятиме координації публікаторської роботи та дасть можливість визначити першочергові археографічні завдання.

Зауважимо й помітне просування в дослідженні та створенні описів відповідних колекцій в українських і зарубіжних архівах, бібліотеках. Тут на першочергову згадку заслуговує укладений Г.Кондауровою каталог грушевськіани у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника³⁵. Також чималу цінність для дослідників мають огляди зібрань у державних архівах Львівської³⁶ та Вінницької³⁷ обл., Національному інституті ім. Осолінських у Вроцлаві³⁸, петербурзьких архів-

³⁴ Листування Михайла Грушевського. – Т.7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським / Упор. В.Тельвак, М.Дядюк. – Л.; К.; Нью-Йорк; Острів, 2019. – 208 с.

³⁵ Кондаурова Г. «Архів проф. Михайла Грушевського» у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаника // Записки НТШ. – Т.270: Праці Історично-філософської секції. – Л., 2017. – С.353–376.

³⁶ Telvak V., Yanyshyn B. Lviv Region State Archive documents as a source for the study of cultural and educational activity of Mykhailo Hrushevsky // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. праць ДДПУ ім. І.Франка: Серія «Історія». – Вип. 5/47. – Дрогобич, 2020. – С.153–166.

³⁷ Вітюк О.О., Герасимов Т.Ю., Завальнюк К.В. Документи Державного архіву Вінницької області про родину Михайла Сергійовича Грушевського // Велика Волинь. – Вип.55. – Луцьк, 2017. – С.199–205.

³⁸ Тельвак В. «Страшенно важно зберігти в се время люте живий партійний осередок»: листи Михайла Грушевського з бібліотеки Національного інституту ім. Осолінських // Український історичний журнал. – 2019. – №3. – С.166–182.

них установах³⁹. Звісно, ще чимало архівних і бібліотечних колекцій надалі чекають на з'ясування їх грушевськознавчого потенціалу. Для нас найбільш перспективними виглядають архіви колег М.Грушевського, котрі зберігаються у західноєвропейських та американських академічних осередках.

Надзвичайно плідним досліджуваний період виявився для реалізації довголітнього проекту англomовного видання «Історії України-Руси». За останнє п'ятиріччя друком вийшли третя (2016 р.), четверта (2017 р.) та п'ята (2019 р.) частини найголовнішої праці М.Грушевського. Як це вже стало традиційним, у підготовці цих томів до видання активну участь узяли фахівці з України (Я.Федорук, С.Панькова, М.Капраль). Вихід згаданих книг помітно наблизив до завершення розпочатий 2007 р. перекладацький проект, адже невиданим залишається лише 2-й том, уже підготовлений до друку.

Також у 2016–2021 рр. було перевидано декілька широко знаних праць М.Грушевського, що сприяє популяризації доробку вченого серед наших сучасників. Так, цього-річ з'явилося ошатне друге видання академічного україномовного перекладу «Нарису історії українського народу»⁴⁰. Низку менших текстів видатного історика було передруковано в різного роду антологіях. Для прикладу згадаємо підготовлену О.Ясем збірку статей⁴¹. Серед іншого, бачимо тут коментоване видання таких двох знакових текстів, як «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» та «Степ і море в історії України». Ці праці раніше вийшли в рубриці «Історіографічна класика» в «Українському історичному журналі». Ще одним прикладом може бути перевидання низки статей ученого 1905–1918 рр., присвячених творенню та конституційному оформленню української державності⁴².

Зовсім небагато в досліджуване п'ятиліття було віднайдено й видано матеріалів з архівної історіографічної спадщини М.Грушевського. Тут увагу привертає лише публікація перекладу німецькомовної рецензії історика на габілітаційну працю К.Студинського «Пересторога», котра не потрапила до відповідного тому академічного видання творів⁴³. У цьому аспекті можемо говорити про певне вичерпання архівно-документного сегмента вітчизняних колекцій, що актуалізує пошук незнаних текстів ученого за кордоном.

Із видань рецептивної грушевськіани назвемо появу маловідомого машинописного історіографічного тексту М.Кордуби, присвяченого творчості вчителя, котрий збирається в особовому фонді галицького історика в Державному архіві Львівської обл.⁴⁴ Принагідно відзначимо, що чимало цікавих пам'яток рецептивного плану (рецензії, огляди, історіографічні розвідки, меморіальні нариси) зі складу українських і зарубіжних колекцій надалі чекають на археографічне опрацювання та оприлюднення.

Особливою перспективністю з публікацій архівної грушевськіани позначене видання О.Юрковою справи-формуляра ДПУ УСРР на Ф.Савченка⁴⁵. Як відомо, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України відкладалася велика справа-формуляр на самого М.Грушевського. Безперечно, видання цієї унікальної пам'ятки є важливим археографічним завданням для дослідників останнього

³⁹ Тельвак В.В., Тельвак В.П. Грушевськіана в архівних колекціях Санкт-Петербурга // Архіви України. – 2019. – №3. – С.148–155.

⁴⁰ Грушевський М. Нарис історії українського народу. – Х., 2021. – 576 с.

⁴¹ Історіографічна класика: Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В.Смолій; авт. супровід. ст., укл. прим., ком., показч. і бібліограф. О.Ясь. – К., 2020. – 600 с.

⁴² Михайло Грушевський та український конституціоналізм: вибране. – Одеса, 2019. – 136 с.

⁴³ Тельвак В.В., Радченко О.А. Незнана рецензія Михайла Грушевського // Архіви України. – 2019. – №1. – С.198–202.

⁴⁴ Тельвак В. Остання праця Мирона Кордуби про Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.23/24. – К., 2020. – С.149–164.

⁴⁵ Юркова О. «Має історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. – Кн.1. – К., 2018. – С.472–494.

десятиліття життєдіяльності вченого. Подібну значущість має і здійснений В.Піскун джерелознавчий аналіз спогадів про М.Грушевського на сторінках «Українського історика»⁴⁶. Поза сумнівом, виявлення та публікація мемуарної грушевськіани – перспективний напрям рецептивної історіографії.

Та найбільш вражаючими в останнє п'ятиліття виявилися здобутки інституційного плану. Вони є тим важливішими, що за останні роки остаточно згасла надія на відновлення видання «Українського історика», котрий тривалий час відіграв роль медійної трибуни грушевськознавства. Тут укотре відправним пунктом став 150-річний ювілей історика. Саме восени 2016 р. співробітниця Інституту історії України НАН України О.Юркова презентувала науковій громадськості свою концепцію інтернет-проекту «Електронний архів Михайла Грушевського», який фінансово підтримував і продовжує це робити надалі Канадський інститут українських студій. Завдяки цій підтримці вдалося об'єднати колектив однодумців із кількох академічних, музейних та університетських осередків, котрі реалізують надзвичайно амбітну мету зі збирання, систематизації і представлення у вільному доступі всього масиву джерел та літератури з проблематики широко зрозумілої грушевськіани⁴⁷. Упродовж п'яти років реалізації цього проекту розроблено унікальну модель поєднання на одному ресурсі друкованих, архівних, іконографічних матеріалів. Завдяки цьому користувач насправді має справу з архівом не однієї видатної постаті, а цілої інтелектуальної історії України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Весь комплекс матеріалів на інтернет-порталі проекту представлено за кількома рубриками (новини грушевськознавства, електронні колекції, бібліотека, архіви, галерея, інтернет-ресурси, довідник та ін.), котрі своєю чергою поділяються на тематичні підрубрики. Справжньою «родзинкою» джерельної складової стали археографічно опрацьовані описи документів, що зберігаються в понад двадцяти архівах нашої країни та світу. А у випадку знаного фахівцям фонду Грушевських у ЦДІАК України практично завершено сканування документів, що долучаються до археографічних описів, удоступнюючи користувачеві максимальну інформацію про джерело. Подібну важливу для дослідників роботу заплановано й стосовно інших грушевськознавчих колекцій.

Участь у співтворенні «е-Архіву Михайла Грушевського» стала потужним стимулом для дослідників із різних галузей зануритися в українські та зарубіжні сховища в пошуках неznаної грушевськіани й необхідних для коментування матеріалів. У підсумку на сьогодні описано тисячі документів з українських і зарубіжних архівів. При їх опрацьованні вдалося уточнити датування, визначити імена авторів, розкрити псевдоніми, атрибутувати візуальні джерела тощо. Завдяки цьому практично щороку виявляються неznані досі матеріали видатного вченого або про нього, помітно збагачуючи наші уявлення про універсальність його наукового та громадського служіння. Відзначимо, що саме реалізація проекту електронного архіву М.Грушевського вможливила багато з тих здобутків, про які йшлося вище.

У досліджуваній період удалося також реалізувати ще один амбітний інституційний задум, про потребу якого в 1960-х рр. писав Л.Винар. Ідеться про спеціальне продовжене видання, тематично сфокусоване на широко інтерпретованій грушевськознавчій проблематиці – збірник «Михайло Грушевський: студії та джерела», котрий виходить в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського за редакції І.Гирича. У редакційній передмові до першого тому він слушно відзначив, що «постать Михайла Грушевського, наукова та організаційна праця якого в

⁴⁶ Піскун В. Спогади про Михайла Грушевського на сторінках «Українського історика»: джерелознавчий аналіз // Там само. – Кн.2. – К., 2019. – С.204–217.

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/>

історичному житті українського народу безперечно є епохою, заслуговує на існування окремого спеціалізованого фахового видання, яке б систематично займалося вивченням його біографії, наукової, державницької та громадсько-політичної діяльності»⁴⁸.

Редакційний комітет обрав для збірника структуру наукового періодичного видання: першу частину складають історіографічні студії, другу – джерела з передмовами й коментарями. Надалі передбачається також запровадити розділ рецензій, оглядів і бібліографічних заміток, тематичну бібліографію, рубрику «Хроніка біжучого грушевськознавства» – для інформування про виставки, презентації, захисти дисертаційних досліджень, роботу музейних експозицій тощо, пов'язані з іменем М.Грушевського, що відбувалися в Україні та за її межами. Перший випуск збірника з'явився у 2018 р., другий – у 2019 р., третій і четвертий перебувають на стадії підготовки. У виданні вміщено різножанрові тексти (дослідницькі статті, епістолярій, мемуари, діловодні матеріали та ін.), в яких висвітлюються малознані аспекти життя, творчості М.Грушевського. Відзначимо, що чимало зі згаданої вище грушевськіани опубліковано саме на сторінках збірника «Михайло Грушевський: студії та джерела».

Змістовну науково-дослідну працю в останнє п'ятиліття проводили львівський і київський музеї М.Грушевського. Особливо інтенсивною вона була в Історико-меморіальному музеї вченого в Києві. За ініціативи очільниці цієї інституції С.Панькової, її колеги реалізують низку цікавих наукових проєктів, серед яких на особливу увагу заслуговують «По світу: адреси Михайла Грушевського», «Цей день в житті Михайла Грушевського», «Студії» та «Miscellanea». Відзначимо надзвичайно солідний науковий рівень розміщених на сайті музею розвідок, що в більшості випадків є цілковито новим словом у грушевськознавстві. Про інтенсивність пошуків співробітників установи промовисто говорить змістовна бібліографія їхніх праць, що за 2016–2020 рр. сягає більше сотні позицій.

Згадані вище історіографічні здобутки дозволяють говорити про доволі добру дисциплінарну кондицію сучасного грушевськознавства. Про це свідчить постійне розширення сфер і практик наукового пошуку, розширення кола зацікавлених дослідників, формування осередків (насамперед у Києві, Львові, Дрогобичі), нові успішні інституційні проєкти тощо. Історіографічне різноманіття помітно актуалізує підготовку узагальнюючої монографічної праці, в якій було би простежено становлення та видозміну сучасних грушевськознавчих студій на тлі розвитку гуманітаристики останнього тридцятиліття.

Водночас згадані чималі успіхи оприявнюють перспективи й потреби молоді українознавчої галузі. Про суто пошукові завдання чи об'єктивні перешкоди ми кількаразово згадували вище, вони здебільшого очевидні для фахівців. Зарадити цим проблемам значною мірою допомогло б створення координаційної міжгалузевої комісії з вивчення спадщини М.Грушевського, про потребу якої багато йшлося ще на зорі української незалежності. Також на часі реалізація ще одного важливого задуму, який має значний досвід обговорення – «Енциклопедії М.Грушевського» або хоча б енциклопедичного словника за зразком вже наявних.

Утім, на наше переконання, найбільш серйозним викликом для дослідників спадщини М.Грушевського є назріла потреба переосмислення самої дисциплінарної матриці грушевськознавства. Адже запропонована на початку 1990-х рр. Л.Винаром теоретична модель уже не враховує методологічне і проблемно-тематичне розмаїття сучасної грушевськіани та вочевидь потребує модернізації як з урахуванням чималих здобутків останнього тридцятиліття, так і нових наукознавчих пропозицій. Створення

⁴⁸ [Грич І.] Від редакції // Михайло Грушевський: Студії та джерела. – Кн.1. – С.6.

дисциплінарної моделі, що враховуватиме історіографічне сьогодення, дозволить ґрушевськознавцям краще зрозуміти логіку свого пошуку у широкому контексті діяльності гуманітаріїв, а також згармонізує назрілий міждисциплінарний діалог довкола всебічного осмислення феномену Михайла Ґрушевського в контексті його доби.

REFERENCES

- Hoidal, I.V. (2017). *Pobliady pro derzhavu i pravo Mykhaila Hrushevskoho* (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (1998). Profesor Liubomyr Vynar i suchasne hrushevskoznavstvo. *Vynar L. Hrushevskoznavstvo: geneza i istorychnyi rozvytok*, 119–126. Kyiv; Lviv; Paryzh; Niu-York; Toronto. [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (2016). Dosiahnennia i perspektyvy rozvytku suchasnoho hrushevskoznavstva (do 150-richchia vid dnia narodzhennia M.S.Hrushevskoho): Za materialamy naukovoi dopovidy na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 28 veresnia 2016 r. *Visnyk NAN Ukrainy*, 11, 31–37. [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskyy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (Ed.). (2019). Vid redaktsii. *Mykhailo Hrushevskyy: studii ta dzherela*, 1, 5–12. [in Ukrainian].
- Khomenko, V.O. (2019). *Mykhailo Hrushevskyy u diialnosti Ukrainskoi partii sotsialistiv-revolutsioneriv: tekst i kontekst dzherel* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Kondaurova, H. (2017). "Arkhiv prof. Mykhaila Hrushevskoho" u fondakh Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteki Ukrainy im. V.Stefanyka. *Zapysky NTSb, 270: Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti, 353–376*. [in Ukrainian].
- Melnychenko, V.Yu. (2016). *Mykhailo Hrushevskyy u Moskvі*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Pankova, S. (2017). Psykholohichniy portret Mykhaila Hrushevskoho u svitli memuarnykh ta epistoliarnykh dzherel. *Zapysky NTSb, 270: Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti, 36–49*. [in Ukrainian].
- Pankova, S. (2017). Sharzhi ta karykatyry na Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainska kultura*, 1, 31–33. [in Ukrainian].
- Pankova, S. (2019). Chetvertyi tom "Istorii Ukrainy-Rusy" Mykhaila Hrushevskoho: mizh dvoma "ukrainskymy krylamy v mohutnim natsionalnim leti". *Mykhailo Hrushevskyy. Studii ta dzherela*, 1, 59–100. [in Ukrainian].
- Pankova, S., Kondaurova, H. (2016). *Facie ad faciem: Iliustrovanyi zhyttiepis Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Pankova, S.M. (2018). *Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho yak dzherelo doslidzhennia suspilno-politychnoi dumky v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Drohobych. [in Ukrainian].
- Piskun, V. (2019). Spohady pro Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh "Ukrainskoho istoryka": dzhereloznavchy analiz. *Mykhailo Hrushevskyy. Studii ta dzherela*, 2, 204–217. [in Ukrainian].
- Pyrih, R.Ya., Telvak, V.V. (2017). *Mykhailo Hrushevskyy: biobrafichnyi narys*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Romantsova, N. (2019). *Mykhailo Hrushevskyy v istorichnii natsii (1890–1934 rr.): Problema v ukrainskii istoriografii*. Mariupol. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu., Verba, I. (2018). *Mykhailo Hrushevskyy: "Ja sam pryshev do polityky cherez istoriiu..."*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Sheludiakova, N.A. (2016). *M.Hrushevskyy-kolektsioner u konteksti naukovoho ta mystetskoho zhyttia Ukrainy kintsia XIX – pochatku XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Smolii, V., Yas, O. (2020). *Istoriobrafichna klasyka: Antolohiia ukrainskoi istorichnoi dumky XIX–XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslana Pyroha. *Arkhivy Ukrainy*, 2-3 (273), 290–298. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskyy ta Rosiiska akademiia nauk: istoriia nevdaloho obrannia. *Arkhivy Ukrainy*, 5-6, 98–105. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2016). Postat Mykhaila Hrushevskoho v humorystichnii kulturi yoho chasu: metodolohichni problemy ta istoriografichna praktyka. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Cherkaskyy istoriografichnyi sympozium, I (Prysviachenyi 150-richchiiu vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho)*, 27–36. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2017). Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Oleksandra Lappo-Danyilevskoho. *Zapysky NTSb: Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti, CCLXX*, 313–334. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2018). Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Mykhaila Speranskoho. *Ukrainskyyi arkhieobrafichnyi sbhorichnyk: Nova seria*, 21/22, 787–798. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2018). Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Olafa Broka. *Ukrainskyyi istorychnyi zhurnal*, 3, 184–199. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2019). "Strashenno vazhno zberihy v se vremena liute zhyvyi partiinyi osередok": lysty Mykhaila Hrushevskoho z biblioteki Natsionalnoho instytutu im. Ossolinskykh. *Ukrainskyyi istorychnyi zhurnal*, 3, 166–182. [in Ukrainian].
- Telvak, V. (2020). Ostannia pratsia Myrona Korduby pro Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyyi arkhieobrafichnyi sbhorichnyk: Nova seria*, 23/24, 149–164. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Diadiuk, M. (2019). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho, T.7: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho z Oleksandrom Barvinskym*. Lviv; Kyiv; Niu-York; Ostroh. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Hyrych, I. (2017). Lysty Alfreda Yensena do Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyyi istorychnyi zhurnal*, 5, 159–171. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Ilnytskyi, V. (2018). Mykhailo Hrushevskyy and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*, 1, 53–64.
- Telvak, V., Ilnytskyi, V. (2018). Ukraine between Europe and Russia: Mykhailo Hrushevskyy's vision. *European Journal of Transformation Studies*, 6, 2, 25–43.
- Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Lviuska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho*. Lviv. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Radchenko, O. (2018). Lysty Leopolda Karla Gettsa do Mykhaila Hrushevskoho. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 244–254. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Radchenko, O. (2018). Lysty Otto Hetcha do Mykhaila Hrushevskoho. *Arkhivy Ukrainy*, 2-3, 212–226. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Radchenko, O. (2021). Lysty Yana Paisera do Mykhaila Hrushevskoho. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seriia "Istorychni nauky"*, 1, 126–135. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Yanyshyn, B. (2020). Lviv Region State Archive documents as a source for the study of cultural and educational activity of Mykhailo Hrushevskyy. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU im. I.Franka: Seriia „Istoriia"*, 5/47, 153–166.
- Telvak, V.V., Radchenko, O.A. (2019). Neznana retsenziia Mykhaila Hrushevskoho. *Arkhivy Ukrainy*, 1(318), 198–202. [in Ukrainian].
- Telvak, V.V., Telvak V.P. (2019). Hrushevskiana v arkhivnykh kolektsiakh Sankt-Peterburha. *Arkhivy Ukrainy*, 3(320), 148–155. [in Ukrainian].

39. Vitiuk, O.O., Herasymov, T.Yu., Zavalniuk, K.V. (2017). Dokumenty Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti pro rodynu Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho. *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»*, 55, 199–205. [in Ukrainian].
40. Yaremchuk, V. (2020). Chy bula "hrushevskiana" v ukrainskii radianskii istoriohrafii? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 152–168. [in Ukrainian].
41. Yurkova, O. (2018). „Maie istorychnu tsinnist”: sprava-formuliar DPU USRR na Fedora Savchenka (struktura ta dokumenty). *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzberela*, 1, 472–494. [in Ukrainian].
42. Yurkova, O.V. (2016). Unikalna svitlyna z yuvileiu Mykhaila Hrushevskoho 1926 r. *Biuletyn Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Amerytsi*, 41(57), 2–8. [in Ukrainian].

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
I.Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), telvak@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Viktoriiia TELVAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of World History and Special Historical Disciplines,
I.Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), viktoriatelvak75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

Modern Hrushevskiy Studies: Achievements, Defeats, Prospects

Abstract. The purpose of the study – to analyze the diverse scientific achievements of Hrushevskiy studies researchers for 2016–2021. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, based on the principles of objectivity and historicism. The study also used methods of periodization, classification and typology. The scientific novelty of the article is an attempt at a comprehensive analysis of the Hrushevskiy studies of the last five years. **Conclusions.** The dynamic expansion of the spheres and practices of scientific research, the growth of the circle of interested researchers and the formation of cells, as well as new successful institutional projects testify to a rather good disciplinary condition of modern Hrushevskiy studies. The considerable success revealed the prospects and need for this Ukrainian studies branch. Currently the scholars discuss the creation of the inter-branch coordination commission for studying the heritage of the outstanding historian. The article has also highlighted the need to implement the *Encyclopaedia of M.Hrushevskiy* project or an encyclopaedic dictionary. It has been emphasized that the most serious challenge for researchers of M.Hrushevskiy's legacy is the urgent need to rethink the very disciplinary matrix of Hrushevskiy studies. After all, the theoretical model proposed by L.Vynar in the early 1990s no longer takes into account all the diversity of modern Hrushevskiy studies and obviously needs to be modernized taking into account the considerable achievements of the last thirty years and new scientific proposals. Creating a new disciplinary model that takes into account the historiographical present will allow Hrushevskiy studies scholars to better understand the logic of their search in the broad context of fellow humanities, and harmonize the mature interdisciplinary dialogue around a comprehensive understanding of the phenomenon of M.Hrushevskiy in the context of his time. The article has concluded that the revealed historiographical diversity significantly actualizes the preparation of a generalized monographic work, which would trace the formation and modification of modern Hrushevskiy studies on the background of the development of the humanities in the last thirty years.

Keywords: Hrushevskiy studies, problem-thematic studies, archeographic Hrushevskiy studies, *Electronic Archive of Mykhailo Hrushevskiy*, *Mykhailo Hrushevskiy: Studies and Sources*.

Лист К.Гардецької до В.Дорошенка про перебування М.Грушевського у Криворівні

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.016>

УДК: 930.2

Анотація. Оприлюднюється нове джерело, що розповідає про значення для української культури і для творчої діяльності М.Грушевського села Криворівня на Гуцульщині. **Наукова новизна, висновки.** У грушевськознавчий контекст вводиться досі невідомий лист-спогад К.Гардецької, в якому міститься інформація про перебування М.Грушевського у Криворівні. Його авторка була донькою пароха місцевої церкви Різдва Пресвятої Богородиці та громадського діяча О.Волянського, котрому належала ідея перетворити гуцульське село на курорт для національної культурної еліти початку ХХ ст. Українська громадськість намагалася формувати власне відпочинкове середовище за зразком польського Закопаного чи російських Пушчі-Водиці або Ворзеля під Києвом. Завдяки О.Волянському у Криворівні в літні місяці оселялися відомі вчені, літератори, діячі, що стояли біля джерел національно-визвольного руху, творили суспільно-культурні засади майбутньої Української революції 1917–1921 рр. (В.Гнатюк, І.Франко, М.Грушевський, Леся Українка, Є.Тимченко, М.Коцюбинський, О.Олесь, Г.Хоткевич, В.Дорошенко та ін.). Журналістка, активістка українського жіночого руху в повоєнній Німеччині та у США К.Гардецька наводить цікаві нюанси взаємин між відпочивальниками у Криворівні, роки їх перебування тут, згадує про тих, хто облаштовував побут приїжджаних наддніпрянців у селах і містечках округи. Матеріали, викладені в листі, його адресат В.Дорошенко збирався використати у книзі спогадів про М.Грушевського, яку, проте, так і не встиг видати.

Ключові слова: Грушевський, Криворівня, національний відпочинковий рух, інтелектуальне середовище, жіночий рух.

Ще в Німеччині, до від'їзду у США, В.Дорошенко почав збирати матеріали для своїх споминів про життя та людей, з якими йому судилося зустрітися. Із липня 1945 по 1949 рр. він перебував у таборах для переміщених осіб у Карлсфельді й Берхтесгадені під Мюнхеном. Ностальгія за часами розквіту НТШ, де виблискувало сузір'я І.Франка і М.Грушевського, спонукала його звернути увагу на цих непересічних осіб, а надто на останнього, котрий дав прихисток В.Дорошенкові в бібліотеці товариства, підштовхнув опанувати фах бібліографа та книгознавця. У 1950-х рр. окремі його нариси про знаного історика й політика з'являлися у філадельфійській «Свободі». А головне, В.Дорошенко став предтечею нової наукової дисципліни¹, опублікувавши в 1950 – на початку 1960-х рр. низку досліджень про життя та діяльність М.Грушевського².

Для В.Дорошенка багато важили особисті враження людей, котрі знали М.Грушевського. Плануючи книгу й окремо спогади про нього³, він звертався до широкого кола осіб. Зокрема до О.Оглоблина, який також опинився спочатку в Німеччині, а згодом у США. У нього дослідник цікавився навіть кольором очей М.Грушевського⁴. Однією з тих, хто бачив і знав

¹ Гирич І. Предтечі наукового грушевськознавства: В.Дорошенко і О.Оглоблин та зміна парадигми бачення постаті М.Грушевського // Михайло Грушевський: Студії та джерела. – Кн.3 / Ред. кол.: І.Гирич (гол.), В.Кавунник (секр.) та ін. – К., 2021. – С.141–192.

² Дорошенко В. Огнище української науки. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. – 116 с.; *Його ж.* Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист // Овид (Чикаго). – 1957. – Ч.6, 10. – С.15–19, 23–27; *Його ж.* Перший президент відновленої Української держави // Там само. – №2/3. – С.27–32; *Його ж.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – 1962. – Ч.1. – С.16–36.

³ Див., напр.: *Дорошенко В.* В Галичині 50 років тому // Свобода. – 1955. – 30 червня. – Ч.124. – С.2; 12 липня. – Ч.131. – С.2.

⁴ Гирич І., Кавунник В. Листування О.Оглоблина і В.Дорошенка та його грушевськознавча проблематика // Михайло Грушевський: Студії та джерела. – Кн.3. – С.316–358.

історика, була донька пароха церкви Різдва Пресвятої Богородиці у с. Криворівня, де влітку відпочивав М.Грушевський із родиною, – О.Волянського (1862–1947 рр.). Сам В.Дорошенко познайомився з нею 1904 р., коли вперше побував у відомому гуцульському селі. Того ж року він особисто зустрівся зі М.Грушевським – під час літніх курсів українознавства у Львові.

На тему перебування М.Грушевського та його оточення у Криворівні існує вже досить розлога література⁵. Передусім вона стосується діяльності втілювача ідеї «українських Атен» – О.Волянського, адже саме він, власне, і залучив до Криворівні багатьох діячів національної культури, котрі визначали лінію творення засад майбутньої політичної окремішності України.

Представники різних націй намагалися формувати на українських теренах свої відпочинкові осередки. Трускавець і Яремче – це були зони польського культурного дозвілля. Розбудовувалися вони за прикладом підтатранського Закопаного, де утворився навіть особливий тип дерев'яної дачної архітектури – гуральницький будинок. Їх зводили й в інших місцях, передусім у Трускаві. У Наддніпрянській Україні центрами російського дачництва були підкиївські Пуща-Водиця, Ворзель, Боярка (щоправда остання завдяки діяльності київських українців: родин Кістяківських, Матушевських, Грушевських, О.Кониського, С.Єфремова та інших – поволі «українізувалася»). Дослідження історико-культурного значення національного відпочинкового руху – важлива й ще недостатньо вивчена історико-краєзнавча проблема.

В Олексі Волянського та його дружини Марії (з роду Бурачинських) було троє дітей. Син Роман-Петро народився 1887 р. У Першу світову війну він загинув. Старша донька Володимира (1892–1953 рр.) закінчила гімназію та університет у Львові, де згодом викладала. Заміж так і не вийшла. У 1939 р. переїхала до тата, працювала в Косові. Похована у Соколівці поряд із могилою свого батька. Там же в 1938 р. схоронили й зятя О.Волянського – чоловіка його молодшої доньки Кекилії Мар'яна Гардецького.

Саме Кекилія (Цецилія, Цюпа; 1898–1961 рр.) стала авторкою листа до знаного бібліографа, літературознавця, директора бібліотеки НТШ в міжвоєнний період та історика визвольного руху В.Дорошенка, який публікуємо нижче. За часів II Речіпосполитої вона займалася громадською, журналістською, педагогічною роботою. Згодом стала однією з найактивніших діячок українського жіночого руху в Європі та у США⁶. Народилася у Криворівні, де її батько був священиком. В їхньому будинку побували чимало представників національної культури. Середню й вищу освіту здобула в Перемишлі, Львові. Педагогічно-просвітницьку роботу почала провадити ще у Криворівні, відтак учителювала у Соколівці, куди 1923 р. на парохію перебрався її тато. Під час Першої світової, коли в рідні місця прийшли російські війська, разом зі старшою сестрою Володимирою переїхала на Волинь. У 1915–1918 рр. працювала у Володимирі-Волинському, де була одна з найкращих в окрузі українських шкіл – її організували для місцевої людності січові стрільці («усусуси»), під чийм ідейним впливом і перебував заклад. Управителькою тут стала галичанка С.Сидорович, а вчительками – Ліщинська, К.Волянська, а також місцева уродженка Л.Маслі. Громадський діяч, редактор «Свободи» д-р Л.Мишуга, що в той час був призначений в австрійську комендатуру, підтримував постійний зв'язок із педагогинями⁷.

У 1918 р. К.Волянська брала участь у Листопадовому зриві у Львові, у 1918–1919 рр. долучилася до опіки над пораненими. Згодом працювала в редакції львівської газети «Вперед», друкувалася в дитячому журналі «Дзвіночок». Коли 1920 р. О.Волянського заарештували,

⁵ Гирич І., Панькова С. Криворівня в щоденнику М.Грушевського // Гуцульський календар: 2006 рік. – Вип.11. – Верховина, 2006. – С.38–40; Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.12. – К., 2007. – С.826–832; Панькова С., Старков В. Листування Олексі Волянського з Михайлом Грушевським // Там само. – Вип.13/14. – К., 2009. – С.555–618; Арсенич П. Священний рід Бурачинських. – Івано-Франківськ, 2004. – С.84–87; Його ж. Волянський О. // Українська літературна енциклопедія. – Т.1. – К., 1988. – С.97; Його ж. Іван Франко у Криворівні // Його ж. Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки і культури. – Івано-Франківськ, 2000. – С.16–22.

⁶ У Філадельфії померла відома українська діячка Кекилія з Волинських Гардецька // Свобода. – 1961. – 1 грудня. – Ч.229. – С.1.

⁷ Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському // За державність: Матеріали до історії війська українського. – 36.XI. – Торонто, 1966. – С.25.

вона звернулася до комісара поліції М.Гардецького, який і допоміг звільнити батька. Невдовзі вони побралися й Волянська стала Гардецькою. Певний час подружжя мешкало у Криворівні, потім у Кутах, де колишній поліцейський службовець працював адвокатом. Кекилія збирала етнографічні матеріали, була головою філії Союзу українок у Кутах і Косові, юристкою косівського кооперативу «Гуцульське мистецтво». Під час повені 1927 р. її обрали секретаркою повітового рятункового комітету Косівщини.

К.Гардецька підтримувала помірковану Українську національно-демократичну партію (з 1925 р. у складі Українського національно-демократичного об'єднання), була співробітницею В.-Л.Микитюка – відомого у середині 1920-х рр. прихильника «позитивної органічної праці» у суспільно-му житті. Зокрема на Косівщині створювалася мережа культурно-просвітницьких та економічних установ, що забезпечували реальний розвиток місцевого українського населення II Речіпосполитої. Серед найближчих соратників В.-Л.Микитюка були парох Рибного В.Григорчук, душпастир Москалівки М.Могиляняк, радник суду С.Каратницький, директор 7-класної школи у Старих Кутах І.Цюпик (Цюпрак), учителі М.Гоцько й В.Тиш, а також подружжя Гардецьких⁸.

У 1933 р. на знак протесту проти Голодомору в радянській Україні Мар'ян і Кекилія організували маніфестацію, за що потрапили під арешт. Після еміграції до Німеччини К.Гардецька стала активною діячкою Об'єднання українських жінок у цій країні. У 1949 р. виїхала за океан. Входила до складу редакційної колегії авторитетного журналу «Наше життя» – органу Союзу українок Америки. Належала до управи США і Світової федерації українських жіночих організацій, очолювала референтуру журналістики. Померла у Філадельфії 29 листопада 1961 р. на 64-му році життя, похована 2 грудня на місцевому кладовищі Факс-Чейз. Мала трьох дітей: Ірину, Олеса, Володимиру. На тему Криворівні як «відпочинкової Мекки» української еліти писала також у спеціальній публікації, в якій згадувала про перебування у цьому селі над Черемошем І.Франка⁹.

Уміщений нижче лист К.Гардецької до В.Дорошенка свідчить, що людська пам'ять мінлива. Авторка нерідко припускалася помилок у датах перебування відомих осіб у Криворівні, тож їх ми намагалися виправити в коментарях. Докладні біографічні довідки про діячів, інформацію щодо яких можна знайти в доступних нині джерелах, не подаємо, натомість наводимо короткі відомості про сина знаного етнографа В.Гнатюка – Юрія. Нового матеріалу про Криворівню спогад К.Гардецької дає небагато, проте він містить чимало нюансів і додаткових даних, які збагачують наші знання про М.Грушевського та про його інтелектуальне оточення в «українських Атенах». Набраний на друкарській машинці лист зберігається в архіві Української вільної академії наук у США. При відтворенні тексту деякі пунктуаційні помилки виправлено беззастережно. Висловлюємо щиро вдячність Світлані Паньковій, Світлані Іваничків, Валентині Піскун, чий консультації неабияк допомогли в роботі.

REFERENCES

1. Arsenych, P. (2000). *Kryvorivnia v zbytti i tvorchosti ukrainskykh pysmennykiv, diiachiv nauky i kultury*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
2. Arsenych, P. (2004). *Sviashchennyi rid Burachynskykh*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
3. Deliatynskyi, R. (2013). Otets Volodymyr-Luka Mykytiuk (1899–1944 rr.): biohrafichnyi narys. *Halychyna*, 24, 136. [in Ukrainian].
4. Doroshenko, V. (1951). *Obnyshe ukrainskoï nauky*. Niu-York: Filadelfiia. [in Ukrainian].
5. Doroshenko, V. (1962). Ivan Franko i Mykhailo Hrushevskiy. *Suchasnist*, 1, 16–36. [in Ukrainian].
6. Hyrych, I. (2021). Predtech naukovoho hrushevskoznavstva: V.Doroshenko i O.Ohloblyn ta zmina paradyhmy bachennia postati M.Hrushevskoho. *Mykhailo Hrushevskiy: Studii ta dzherela*, 3, 141–192. Kyiv. [in Ukrainian].

⁸ Микитюк Я.-С. Отець Володимир-Лука Микитюк // Альманах Станіславівської землі: 36. мат. до історії Станіслава і Станіславщини. – Т.2 / Ред.-упор. М.Климишин. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. – С.406–412; Делятинський Р. Отець Володимир-Лука Микитюк (1899–1944 рр.): Біографічний нарис // Галичина. – Вип.24. – Івано-Франківськ, 2013. – С.136.

⁹ Волянська-Гардецька Ц. Іван Франко та інші в Криворівні // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1957. – Ч.5. – Травень. – С.3.

7. Hyrych, I., Kavunnyk, V. (2021). Lystuvannia O.Hoblyna i V.Doroshenka ta yoho hrushevskoznavcha problematyka. *Mykhailo Hrushevskyy: Studii ta dzherela*, 3, 316–358. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Hyrych, I., Pankova, S. (2006). Kryvorivnia v shchodenniku M.Hrushevskoho. *Hutsulskyi calendar: 2006 rik*, 11, 38–40. Verkhovyna. [in Ukrainian].
9. Pankova, S. (2007). Litni vakatsii Mykhaila Hrushevskoho u Kryvorivni. *Ukrainskyi arkhеobnаfichnyi shchорichnyk*, 12, 826–832. [in Ukrainian].
10. Pankova, S., Starkov, V. (2009). Lystuvannia Olexsy Volianskoho z Mykhailom Hrushevskym. *Ukrainskyi arkhеobnаfichnyi shchорichnyk*, 13-14, 555–618. [in Ukrainian].
11. Raikivskiy, I. (2015). Hutsulshchyna – mistse vidpochynku i tvorchosti vydatnykh ukrainskykh diiachiv pidroisnoi Ukrainy na pochatku XX st. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu im. Lesi Ukrainky*, 7, 26–32. Luts'k. [in Ukrainian].
12. Volianskyi, O. (1997). *Spohady pro Ivana Franka*. Lviv. [in Ukrainian].

Ігор ГИРИЧ

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), igor_hyrych@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Ihor HYRYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Source Studies of the New History of Ukraine,
M.Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and
Source Studies NAS of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine), igor_hyrych@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Мінхен 24.XII.1948.

Дорогий Володимире Вікторовичу!

Сердешно Вам дякую за обидва Ваші листи, які одержала майже рівночасно. Дуже жалую, що не була 12.12 в Берхтесгадені¹⁰ з нагоди загальних зборів тамошньої делегації ОУЖ¹¹, бо була б напевно Вас відвідала і минула б нас обох морока з писанням і читанням. Я ледве упросила свою вельмишановну господиню і приятельку п. Людмилу Івченко¹², що згодилася мені бути секретаркою, щоб не мучити Ваших очей моїми гієрогліфами.

Але до речі. Чи Ви були в 1904 р. в Криворівні того не пам'ятаю, бо мені було всього 6 років, але що в 1908 і 1912 – то напевно собі пригадую, хоч я ще й тоді скакала «наче коза», але всякі епізоди з побуту наших визначних людей в Криворівні чи Жаб'ю добре собі пригадую.

Безпосереднім винуватцем такого чисельного відвідування Криворівні був безперечно Володимир Гнатюк, якого жінка, з дому Майковська¹³, була двоюрідною

¹⁰ У 1945–1950 рр. у Берхтесгадені (Баварія) діяла одна з найвідоміших у повоєнній Німеччині українська гімназія для дітей переміщених осіб із Мюнхенського й Карлсфельдського таборів «ді-пі». У 1945–1946 рр. тут налічувалося понад 500 учнів. Одержали атестат зрілості майже 250. Директором закладу в перші роки був письменник і літературознавець В.Радзкевич. Після переїзду більшості політичних емігрантів у 1949–1950 рр. до Північної Америки припинила існування.

¹¹ Об'єднання українських жінок було засноване у грудні 1945 р. в Аугсбургу. У 1946–1950 рр. налічувало до 10 тис. осіб. У середині 1950-х рр. більшість учасниць виїхали до США й Канади.

¹² Людмила Коваленко-Івченко (1898 р., Маріуполь – 1969 р., Трентон, шт. Нью-Джерсі) – письменниця, драматургиня, перекладачка, радіожурналістка, членкиня об'єднання українських письменників «Слово». Авторка роману-утопії «Рік 2245» (1958 р.), збірок оповідань «Vita nova» (1957 р.), «Давні дні» (1960 р.), «Дві краси» (1965 р.), трилогії «Наша, не своя земля», посібника «Україна: Енциклопедія для молоді» (1971 р.).

¹³ Олена Гнатюк (у дівочтві Майковська) – онука священика А.Бурчинського, двоюрідна сестра дружини О.Волянського Марії (до заміжжя Бурчинської), дружина етнографа В.Гнатюка, з яким побралася 1894 р. (у цьому шлюбі народилися четверо дітей).

сестрою моєї матері з лінії Бурачинських. Вони від 1900 року по 1914 включно приїздили кожного року до Криворівні на літні ферії¹⁴, зразу для відпочинку, а пізніше для лікування хвороби сухіт, яку Гнатюк дістав через ловлю пстругів¹⁵ разом з Франком, який був пристрасним риболовом.

Гнатюки і Франко були першими літниками («холерниками» називали їх наші гуцули). Відтак стягнули сюди Грушевського, який в 1906 р.¹⁶ купив власну вілю і приїздив від того часу також рік-річно.

Відносини між Грушевським і моїм батьком були дуже дружні і якраз купно¹⁷ цієї вілі від сина дідича Пшибиловського¹⁸ перевів мій батько, бо перед тим мешкали Грушевські у хаті Філіпа Зеленчука, старшого церковного брата, першого газди в Криворівні, з якими теж були в дуже приятельських відносинах. Грушевський неоднократно зазначував, що це родина правдивих аристократів, а з його жінкою Марією Зеленчуковою Марія Сильвестрівна¹⁹ говорили до себе по імені, розцілювались при кожній зустрічі. Ця Марія Зеленчук мала 25 дітей і характеристичне, що коли наймолодшого сина Петра реклямувала²⁰ від війська, то забула, скільки у неї було дітей і переконувала мого батька, що «тільки 24», хоч батько нарахував на основі конскрипцій²¹ 25 і цю подію дуже весело коментували якраз Франко, Грушевський і Гнатюк у нас на веранді.

З Франком були спочатку у Гнатюка і Грушевського дуже сердечні відносини, але відтак – річ звичайна – через жіночі плітки вони охололи так, що панове ще зі собою сходилися на балачки до Гнатюка на заріччя, але пані між собою довше не жили. Мій батько брав дуже живу участь у всіх їхніх дискусіях, головню в справі видавання «Вісника»²² і «Записок НТШ». Був дійсним членом Наукового Т-ва і членом Видавничої Спілки ЛНВ.

Дивує мене, що Ви не знаєте, що батько видрукував свої спомини про Франка, які вийшли окремою відбиткою у бібліотеці «Нового Часу» (а може «Діла»)²³. Гнатюк і Грушевський запрошували до себе на літо майже усіх тодішніх емігрантів з Вел[икої] України, які пізніше були частими гістьми в нашій хаті. Першим, здається, був Федір Вовк, який робив там антропологічні студії над гуцулами, пізніше Єфремів²⁴, Михайло Могиланський²⁵, Тимченко Є[вген], про якого батько згадував, що, сидючи над Черемошем, «тягнули весь час коріння» (з фонетичних слів). Від 1906 р. приїздив Гнат Хоткевич щороку з цілою ріднею. В 1912 р. був Олександр Олесь і тоді також Коцюбинський з своїм сином Юрком. Це пригадую докладно, бо ми раз ходили з ними обома на гору Синиці, де мешкав старий гуцул з прозвиськом «Карлик» – до речі, він і був схожий на карлика ростом і виглядом – до якого спрямував мій батько Коцюбинського, щоб той видобув від нього усі старосвітські побутові звичаї і забобони, які й дали йому великий матеріал для «Тіней забутих предків». В часи цієї

¹⁴ Канікули.

¹⁵ Форелі.

¹⁶ Насправді в 1907 р. (інформація С.Панькової).

¹⁷ Тобто купівлю.

¹⁸ Владислав Пшибиловський володів у Криворівні понад 3,5 тис. моргів лісів і пасовищ, натомість селянам належало близько 2 тис. моргів. Саме у С.Пшибиловського купив будинок М.Грушевський – при впадінні у Черемош річки Бистриця.

¹⁹ Дружина М.Грушевського.

²⁰ Тут: намагалася врятувати.

²¹ Процедура набирання чоловіків в армію на підставі військової повинності, але з дозволом викупу.

²² «Літературно-наукового вісника».

²³ Передруковувалися 1997 і 2011 рр. (див., напр.: *Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упор., вступ. ст. і прим. М.Гнатюка. – Л., 1997. – С.491–501, 600*).

²⁴ Сергій Єфремов міг бути у Криворівні 1903 р., коли збирав на Галичині матеріал для книжки про І.Франка (інформація С.Іваницької).

²⁵ Михайло Могиланський був у Криворівні 1912 р. (див.: *Райківський І. Гуцульщина – місце відпочинку й творчості видатних українських діячів з підросійської України на початку ХХ ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – Вип.7. – Луцьк, 2015. – С.29*).

прогульки Коцюбинський передражнявав дуже часто Олеся відомою приказкою: «Чи рак чи риба – дурак Кандиба, чи риба, чи рак – Кандиба дурак». Тоді всі три сини Коцюбинського, Гнатюк і Олеся – були однаковими розбишаками, а відтак оба Юрки – Коцюбинський і Гнатюк²⁶ – пропали від большевиків, а Олег – від німців. Коли Коцюбинський був перший раз – я не пригадую²⁷. Тільки знаю, що це було безпосередньо після його приїзду з Капрі, бо він нам часто розказував про тамошні краєвиди, а між іншим дуже любив пнучу²⁸ рослину «клематис», яка виляся довкруги нашої веранди і розказував, що цього дуже багато бачив на Капрі. Коцюбинського спеціально любили мої родичи за його дуже ніжну вдачу і надзвичайно тонку поведінку. Навіть в жартівливому тоні не уживав він ніколи ніякого грубого вислову. Мій батько, як вихованок ще давньої австрійської школи, не говорив інакше, як «айн файнер герр»²⁹.

Десь в 1904 році, – пригадую як в мряці – були у нас – тільки переїздом на лікування в Буркут – Леся Українка і Ольга Кобилянська³⁰.

1908 року приїздив також Антін Крушельницький з цілою родиною, була також два чи три рази Катря Гриневичева, про що згадує в своїй новелі «Зустрічі з поетом» (Арка, ч. I, 1948 р.)³¹.

Коцюбинський захворів у нас в Криворівні літом 1912 р., і навіть тоді відвозив його один студент з нашої родини до Львова. Чи це случайно не був др. Лучаківський, який тепер є в Берхтесгадені? Спитайте його, бо я цього вже не пам'ятаю, а він також частенько у нас перебував, то багато всяких епізодів про Криворівню та її «холерників» може Вам розказати.

Вас я собі дуже добре пригадую 1912 року, бо тоді я вже була хоч у Вашому понятті «козою» та все-таки підлітком, а моя сестра дорослою панною, за якою ухажували різні молодці, між ними і Крип'якевич. Ви тоді прислали їй з Жаб'ївського храму гуцульські запашні голубці. І хоч були дуже елегантно запаковані в пуделку від помадок, то їх запах відразу зрадив зміст того пуделка, як також Ваш підпис «Римидолов Окнешород» зрадив автора посилки.

Хазяйка, в якій Ви мешкали в Жаб'ю, називалася пані Коржинська³², її дочка – Лакустова³³ – провадила свого часу самотній український пансіон в Буркуті, а назвисько

²⁶ Юрій Володимирович Гнатюк (1900–1961 рр.) після закінчення гірничої академії в м. Пржибрам (Чехословаччина) в 1925 р. виїхав до СРСР. Став директором заводу у Харкові. У 1933 р. отримав п'ять років ув'язнення, а в 1937 р. – заслання. Після відбуття п'ятирічного покарання в таборах на Колимі був засуджений на заслання в Тамбовський обл., де одружився з молодшою на 25 років українкою-виселенкою, родина мала трьох синів.

²⁷ М.Коцюбинський бував у Криворівні в 1910–1912 рр. (див.: *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. – С.36, 47).

²⁸ В'юнку.

²⁹ Нім. Ein feiner Herr – чудовий пан.

³⁰ Насправді Леся Українка лікувалася в Буркуті в липні – серпні 1901 р. (зокрема приїхала до цього села 21–22 липня). І була там не з О.Кобилянською (котра у цей час перебувала в Яворові й листувалася з Лесею), а зі своїм майбутнім чоловіком К.Квіткаю.

³¹ «Літом Франко виїздив з сім'єю в гори на Гуцульщину, до Криворівні. Чуркало біля каплички над Черемошем мало, як говорив, цілощу силу, воно відмотувало нібито уявні дроти з заліза, що ними були сковані хворі постові руки... Парохом у Криворівні був із діда-прадіда о. Олексій Волянський, священник-патрицій. Велика освіченість і товариська культура об'єднувалися в цій дуже небуденній появі. Його дружина, з роду Бурчинських, була зразкова мати, господиня, опікунка села й виняткова пані дому. Не диво, що криворівнянська парохія – це були своєрідні гірські Атеї, яких не минали мистці, науковці, письменники. В оцьому старосвященничому домі, серед гідної хатньої обстанови, гармонії родинного життя Франко відпочивав душею. Родина Волянських, рада дорогому гостеві, старалася пошанувати його доброю стравою, якої у себе дома серед примітивного господарства він не міг мати. Криворівня гостила в той час Михайла Грушевського, Володимира Гнатюка і інших. Дідичем села був д-р Станіслав Вінценц, автор капітального твору про Гуцульщину «На високій полонині»» (див.: *Гриневичева К.* Зустрічі з поетом // Арка. – Ч.1 (січень). – Мюнхен, 1948. – С.12).

³² Можливо, йдеться про дружину священника Теодора Коржинського (1831–1902 рр.), в якого 1901 р. дорогою в Буркут зупинялися Леся Українка та К.Квітка.

³³ Теофіла Лакустова – дочка Т.Коржинського, дружина священника з Ясенова Горішнього М.Лакусти. Утримувала водолікувальний санаторій у с. Буркут, де влітку 1901 р. побували Леся Українка, І.Франко, В.Гнатюк, М.Міхновський.

цього судії, який був зятем пані Коржинської – я хвилево забула. Вони пізніше перенеслися з Синяви до Кут, вже як емерити³⁴ – і він там помер: Він був, м[іж] і[ншим], великий дивак.

Вибух світової війни застав Грушевського, Гнатюка і Крушельницького в Криворівні. Мій батько допоміг зразу виїхати Грушевському³⁵, пізніше Крушельницькому, а Гнатюки лишилися в Криворівні аж до літа 1915 р. І старі врятували нам нашу хату, бо дівчата втікли були разом з нами до прилученої батька Бистриця³⁶. Щойно по трьох місяцях вернули ми обі з сестрою з Гнатюками до Львова, а мої родичі ще вдруге переживали російську інвазію³⁷. Попередником мого батька в Соколівці³⁸ був о. Добрянський, але він був твердий кацап, то я не вірю, щоб Ви були у нього, тільки в директорки школи п. Біліцової³⁹, яка доводилася сестрою п. Вариводової.

Думаю, що після свят я таки заїду в Берхтесгаден, а на цей раз вистачить Вам.

Щиро Вас здоровлю, Вашу дружину цілую

Цюпа Гардецька

K.Gardetska's Letter to V.Doroshenko about M.Hrushevskyi's Stay in Kryvorivnia

Abstract. A new source is published, which tells about the significance for Ukrainian culture and for the creative activity of M.Hrushevskyi in the Carpathian village Kryvorivnia. **Scientific novelty and conclusions.** An unknown letter-memoir about M.Hrushevskyi's stay in Kryvorivnia and his intellectual environment there is introduced into scientific context for the first time. The "Hrushevskyi in Kryvorivnia" topic has been studied in sufficient detail. Such local historians and Hrushevskyi scholars as P.Arsenych, S.Pankova have covered it extensively. The letter to the prominent bibliographer and literary critic V.Doroshenko contains an unknown memoir about Kryvorivnia and M.Hrushevskyi, written by K.Gardetska, the daughter of O.Volianskyi, local pastor of the Nativity of the Blessed Virgin church, and a well-known public figure. The latter had the idea to turn Kryvorivnia into a "holiday resort Mecca" of the Ukrainian cultural elite in the early 20th century. Ukrainian activists did not want to fall behind and sought to create a Ukrainian cultural environment to counter the Polish and Russian equivalents, like that of the Polish Zakopane, Russian Pushcha-Vodytsia or Vorzel near Kyiv. Due to O.Volianskyi's efforts, Kryvorivnia became a sought-after summer vacation spot for famous scientists, writers and public figures, such as V.Hnatiuk, I.Franko, M.Hrushevskyi, Lesia Ukrainka, Ye.Tymchenko, M.Kotsiubynskyi, O.Oles, H.Khotkevych, V.Doroshenko and many others, turning into a haven for people who stood at the forefront of the Ukrainian national liberation movement and contributed to the establishment of the socio-cultural foundations of the Ukrainian revolution of 1917–1921. K.Gardetska herself was also a well-known public figure, journalist, and Ukrainian women's rights activist in postwar Germany and the United States. In her memoirs, she lists fascinating details of the relationships between Ukrainian vacationers in Kryvorivnia, as well as the years of their stay. She mentions Ukrainians who helped visitors from the Upper Dnipro region to settle in the nearby villages. V.Doroshenko was going to use these materials in his book of memoirs about M.Hrushevskyi, which he never managed to publish.

Keywords: Hrushevskyi, Kryvorivnia, national leisure movement, intellectual environment, women's movement.

³⁴ Пенсіонери.

³⁵ Насправді О.Волянський міг лише посприяти у загальноорганізаційних справах, або ж бути одним із помічників. Виїздом родини Грушевських із Криворівні опікувався Союз визволення України, а саме А.Жук і В.Дорошенко, котрі знайшли автомобіль і кошти на дорогу до Відня.

³⁶ Так у тексті.

³⁷ Наступ.

³⁸ На нову парохію у с. Соколівка біля Косова О.Волянський переїхав у 1923 р. – тут він служив до кінця життя та був похований.

³⁹ Директорка семирічної школи у с. Соколівка на Косівщині Стефанія Біліцова в 1920-х рр. керувала Жіночою громадою Косова, яку влада II Речіпосполитої вважала шкідливою організацією, адже вона стояла на позиціях української незалежності. У роки Другої світової війни в майже 60-річному віці співпрацювала з оунівським підпіллям.

Ігор ТКАЧЕНКО

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
сектор суспільних наук,
науково-організаційний відділ Президії НАН України
(Київ, Україна), tkachenko@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8276-3778>

Видавнича діяльність М.Грушевського в Києві 1907–1914 рр. як складова грушевськознавства: епістолярно-публіцистичний аспект

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.023>

УДК: 930.1(477)«1907/1914»:929Грушевський]:655.41

Анотація. Мета статті полягає в розгляді видавничої діяльності в період до Першої світової війни як одного з ключових напрямів громадсько-політичної активності й одного з аспектів грушевськознавства, роль та значення котрого потребують більшої уваги дослідників життя і суспільної праці М.Грушевського. **Методологія** ґрунтується на комплексному аналізі джерел, які репрезентують видавничу діяльність М.Грушевського, його роль як видавця й одноосібного керманіча «ЛНВ», «Села», «Засіву». Використання проблемно-пошукового методу в поєднанні з критичним аналізом студій, присвячених М.Грушевському, дає можливість розглянути основні аспекти та особливості погляду дослідників на його видавничу діяльність в контексті загальної суспільно-політичної і громадської праці. **Наукова новизна.** Розкриваються місце і значення видавничої діяльності як важливої складової грушевськознавства. Аналіз публікацій, котрі стосуються життя й діяльності М.Грушевського до початку Першої світової війни, дозволяє стверджувати, що саме видавнича активність, дієвий і постійний контроль над «ЛНВ», «Селом» і «Засівом» змогли посилити позиції М.Грушевського як лідера українського національного руху. **Висновки.** Видавнича справа була одним із ключових напрямів діяльності М.Грушевського. Показано, що переведення «ЛНВ» до Києва в 1907 р. сприяло не лише єднанню обох частин України, розділених кордонами, але й зростанню його одноосібного впливу на журнал, за допомогою чого він утвердився як головна постать національного руху. Видавнича діяльність М.Грушевського слугувала не лише формуванню та поширенню українських ідей, але й зростанню його особистого впливу та значення у суспільстві.

Ключові слова: Грушевський, видавнича діяльність, грушевськознавство, український національний рух.

Дослідження історичних процесів, які відбувалися на українських землях на початку ХХ ст., і наслідком котрих стала революція 1917–1921 рр., нині надзвичайно актуальне. Започатковане в еміграції під егідою журналу «Український історик» і професора Л.Винара студіювання наукової, політичної, публіцистичної спадщини М.Грушевського спричинилося до заснування грушевськознавства як спеціальної галузі історичної науки, що займається міждисциплінарним дослідженням різноманітних аспектів життя і творчості званого історика, політика, державного та громадського діяча, роль якого в національному житті – «конструктор модерної української нації» – визначив провідний вітчизняний грушевськознавець І.Гирич¹.

¹ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор модерної української нації. – К., 2016. – 840 с.

Роль Л.Винара як популяризатора студій із життя і творчої спадщини М.Грушевського розглянуто у праці М.Ковальського та А.Атаманенко². Справді, внесок Л.Винара у становлення грушевськознавства очевидний. Він – автор численних публікацій, які заклали основи цієї дисципліни. Не маючи доступу до корпусу матеріалів про М.Грушевського в архівах і бібліотеках Києва та Львова, Л.Винар користувався лише доступними закордонними матеріалами й опублікованими джерелами. Відповідно, далеко не все, що стосується змістовного наповнення грушевськознавства, було предметом тодішніх студій. Нові можливості в повній мірі репрезентувати творчу спадщину М.Грушевського, утвердити його роль і значення у формуванні сучасної державності з'явилися з проголошенням незалежності України в 1991 р. Відкинувши застарілі ідеологічні конструкції та шаблони радянської доби, грушевськознавство отримало потужний творчий імпульс.

У статті «Вступ до грушевськознавства: Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського» Л.Винар указував, що «кожна академічна дисципліна має свою структуру і свою специфічну побудову. В цьому відношенні грушевськознавство не є винятком. Ця нова ділянка наукового дослідження охоплює три основні частини: 1) джерела і бібліографічні дослідження, 2) досліди життя і діяльності М.Грушевського і 3) дослідження його творчості (наукові, публіцистичні і белетристичні праці)». Він також визначив три напрями загальної діяльності М.Грушевського, а саме наукову, суспільно-політичну та культурно-освітню, віднісши до останньої заснування видавництва, часописів, їх редагування³.

Серед досліджень останніх років слід виокремити монографії І.Гирича⁴, Р.Пирога й В.Тельвака⁵, в яких усебічно представлено постать М.Грушевського, у тому числі його участь у створенні та реалізації видавничих проєктів у Києві після революції 1905 р. Також у контексті публіцистично-видавничої роботи слід згадати дисертацію С.Панькової, в якій розкривається роль М.Грушевського як видавця й редактора, чия увагу було зосереджено на формуванні концепції, редакційного портфеля «Літературно-наукового вістника» та «Села», на перманентній боротьбі з опонентами, цензурою⁶.

Підтримуючи думку Л.Винара й Р.Пирога, що кожен напрям творчої, суспільної, політичної роботи М.Грушевського має бути висвітлений у рамках грушевськознавства, чому повинні слугувати тематичні дослідження відповідних сюжетів у рамках видання повного 50-томного зібрання праць та його епістолярію у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства», слід звернути увагу не лише на М.Грушевського як історика, державного діяча, але й видавця, власника газет і журналів⁷. Кожна ділянка творчості вченого та громадсько-політичного діяча вимагає ґрунтовного джерельного аналізу, виготовлення відповідної моделі, в якій було б подано її структуру, методологію, джерельно-бібліографічну основу⁸.

Утім дослідники постаті М.Грушевського активно вивчають далеко не всі можливі аспекти його суспільної праці. Так, він практично відсутній у розвідках істориків

² Ковальський М., Атаманенко А. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства (до 70-ліття Любомира Винара) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 30–41.

³ Винар Л. Михайло Грушевський: історик та будівничий нації: Статті та матеріали. – К., 1995. – С. 155–156.

⁴ Див. прим. 1.

⁵ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2017. – 576 с.

⁶ Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2018. – 305 с.

⁷ Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 71–82.

⁸ Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // Український історик. – 1996. – № 4. – С. 39.

як одноосібний видавець, редактор і фактичний власник «ЛНВ», «Села», «Засіву», інших газет, журналів, наукових збірників, ініціатором та засновником котрих став як у Львові, так і в Києві після 1907 р.

Прагнучи історичної достовірності й об'єктивності оцінки тих чи інших фактів історії, видатних постатей минулого, слід звертати увагу в тому числі на те, що писав із того чи іншого приводу сам досліджуваний діяч. Автори біографічного нарису, присвяченого 150-річчю від дня народження М.Грушевського, указують на те, що «з батьківських захоплень на все життя успадкував Михайло інтерес до книгарської та видавничої справи», підкріплюючи цю тезу його власними словами («але найбільше все-таки зацікавлення з батьківської діяльності в мені будила книгарська і видавнича сфера, звідки веде свій початок моє замилювання до цього діла, яке зісталось, може, найбільшою і найтривкішою пасією всього мого життя»)⁹.

Підтвердження того, що видавнича справа була одним із пріоритетів М.Грушевського, знаходимо у величезній кількості джерел, зокрема епістолярній спадщині, наукових працях представників діаспори та сучасних дослідників. Ні для кого з істориків не секрет, що М.Грушевський був ініціатором створення «ЛНВ» у 1898 р., що видавничій справі в період до 1914 р. присвячено потужний епістолярний масив, і що саме вона, видання «ЛНВ», «Села», «Засіву» як основний сюжет займає цілі томи (наприклад, 6-й) «Епістолярних джерел грушевськознавства». І.Гирич стверджує як факт, що М.Грушевський не лише був засновником нового типу журналу – він був визначним знавцем сучасної йому європейської художньої літератури й навіть визначав літературні смаки «українського громадянства»¹⁰.

В який спосіб М.Грушевський настільки потужно впливав на українську громадськість? Безперечно, науковими працями. Але водночас – і своєю діяльністю як видавець, редактор, фактичний та одноосібний власник газет, журналів, ідеолог і публіцист. Підтвердження цьому ми знайдемо в його листуванні з Є.Чикаленком, В.Винниченком, О.Олесем, І.Джиджорою, Ю.Сірим (Тищенком), І.Лизанівським, М.Гехтером, М.Шаповалом, М.Коцюбинським та ін., у публіцистиці М.Грушевського на шпальтах «ЛНВ», «Села», «Засіву», «Ради», «Діла», у полемічних, конфліктного й ідеологічного характеру статтях про його діяльність у «Ділі» 1908 та 1911 рр., «Раді» 1911 р., статтях та оглядах С.Петлюри у «Слові», М.Шаповала в «Українській хаті», М.Гехтера у «ЛНВ», в архівних фондах органів влади, у мемуарній літературі. Це все складає джерельну основу вивчення видавничої діяльності М.Грушевського.

Дослідники в галузі грушевськознавства ще в 1990-х рр. заклали теоретичний фундамент дисципліни, визначивши основні напрями студій, які є частиною загального вивчення подій української історії ХХ ст., доби національного відродження й боротьби на незалежність. М.Грушевському відводиться ключова роль у процесі державотворення, адже він був не лише істориком, публіцистом чи політиком – він став апологетом українства як такого, його ідеологом. Контроль над єдиним усеукраїнським часописом, яким був «ЛНВ», посилив його позиції як чільного діяча. Визначаючи одноосібно напрям і наповнення видання, що стало особливо помітно після перенесення журналу до Києва в 1907 р., М.Грушевський немов локомотив розганяв український рух, надаючи йому загальнонаціонального характеру.

Засновані й редаговані М.Грушевським «Літературно-науковий вістник», інші видання мали великий вплив на формування національного світогляду, розбудову культури, розвиток політичного життя в Наддніпрянській і Наддністрянській

⁹ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – С.20.

¹⁰ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор модерної української нації. – С.60–61.

Україні. Він був одним із найвидатніших українських публіцистів ХХ ст., тож без систематичного вивчення його спадщини неможливе об'єктивне висвітлення й аналіз життя, діяльності, творчості¹¹.

Водночас слід поставити питання про належне висвітлення видавничого аспекту як самостійного явища. Здобутки грушевськознавства за період незалежності України узагальнено в доповіді І.Гирича, виголошеній на засіданні Президії НАН України 28 вересня 2016 р., у переддень 150-річного ювілею М.Грушевського¹². Однак авторитетний грушевськознавець жодним чином не виокремлює постать М.Грушевського як видавця. Хоча свідчити на користь цієї його іпостасі мала хоча б згадана ним серія «Епістолярні джерела грушевськознавства». Так, виданий 2012 р. 6-й том цілком і повністю присвячений М.Грушевському як видавцеві й редакторові «ЛНВ», «Села», «Засіву», його участі в інших видавничих проектах у період після перенесення «ЛНВ» до Києва¹³. Видавничі сюжети яскраво простежуються й в інших опублікованих томах листування М.Грушевського: зі І.Джиджорою¹⁴, Є.Чикаленком¹⁵, С.Єфремовим, О.Олесем¹⁶. Ще більше листів М.Грушевського й до нього очікують на публікацію. Адже, за свідченням І.Гирича, у фонді родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві України в Києві зберігається близько 15 тис. листів до нього від понад 1 тис. адресатів, його ж власних листів налічується до 1 тис.¹⁷ Зростання кількості публікацій епістолярних джерел грушевськознавства свідчить про те, якої великої ваги надають йому дослідники життя й діяльності М.Грушевського.

Поряд із публіцистикою М.Грушевського та матеріалами преси листування виступає тим джерелом, яке найглибше репрезентує його як видавця, редактора, ідеолога української преси. Далеко не з усіма своїми адресатами він спілкувався на суто видавничі теми, але можна впевнено стверджувати, що цим сюжетам присвячено значну частину кореспонденції. Видавничі сюжети зустрічаються в листуванні М.Грушевського зі співробітниками київської редакції «ЛНВ». Так, у 1907 р. всю технічну роботу тут виконували Л.Лукич (його ж листи – загалом 187 – знаходимо під псевдонімом М.Котика та Л.Будая)¹⁸ та І.Джиджора (148 листів), а з осені цього ж року – Л.Лукич і Ю.Сірий (Тищенко) (347 листів). Листування з ними становить важливу частину джерел з історії видавничої діяльності М.Грушевського в Києві.

Серед кореспонденції у фонді Грушевських – листи від В.Винниченка, М.Вороного, М.Гехтера, Л.Жебуньова, Н.Кибальчич, Ю.Кміта, Ф.Матушевського, С.Русової, П.Стебницького, Л.Старицької-Черняхівської, М.Шапавала та ін. У більшості з них ідеться про справи, пов'язані з виданням «ЛНВ», «Села», «Засіву», до яких вони були залучені. У листуванні з публіцистами М.Гехтером, М.Вороним, М.Шапавалом обговорюються справи участі у виданнях М.Грушевського, друку

¹¹ *Винар Л.* Вступ до науки грушевськознавства. – С.45.

¹² *Гирич І.* Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського) // Вісник НАН України. – Вип.11. – К., 2016. – С.33.

¹³ Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник. – К., 2012. – 640 с. (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.6).

¹⁴ Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С.Панькова, В.Пришляк. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2008. – 552 с. (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.4).

¹⁵ Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І.Старовойтенко, О.Тодійчук. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2010. – 296 с. (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.5).

¹⁶ Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака. – К., 1997. – 399 с.

¹⁷ *Гирич І.* Архів М.С.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.2.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф1235. – Оп.1. – Спр.561. – 189 арк.

статей, інші аспекти редакційної роботи. У кореспонденції з поетами та письменниками частіше за все обговорювалася публікація їхніх творів у редагованих М.Грушевським часописах.

Видання журналу було справою життя М.Грушевського. «ЛНВ», який від початку існування виступав як усеукраїнський, із 1907 р. опинився під його повним контролем, він провадив більшу частину редакційної роботи – займався підбором матеріалів, перерахував рукописи поданих творів і статей¹⁹. «ЛНВ» об'єднував навколо себе кращі публіцистичні та літературні сили обох частин України. Практично всю роботу з дописувачами, співробітниками київської й львівської редакцій журналу також проводив М.Грушевський. Яскраве свідчення цього – його листи та листи до нього. Слід відзначити, що в листуванні ми можемо простежити не лише шляхи, якими вів «ЛНВ» його фактичний власник, але й аспекти взаємодії чи не всіх причетних до часопису людей. Добір кадрів, проваджене в «ЛНВ», «Селі», «Засіві» редакційна політика, конфлікти, причиною яких був М.Грушевський і в яких яскраво проявлялися аж ніяк не «пряничні» риси його характеру – усе це свідчення того, що він безумовно розумів, як контроль над друкованими органами значно посилює статус громадського діяча, є зручною трибуною для просування власних поглядів та ідей. Переведенням «ЛНВ» до Києва вдалося не лише підвищити статус журналу як усеукраїнського, але й збільшити особистий вплив на національне життя.

Отже переїзд у Київ не лише закріпив роль М.Грушевського як єдиного (а не у складі тріумвірату зі І.Франком і В.Гнатюком) редактора журналу, але й став серйозним підґрунтям для виступів від імені обох частин України. У листуванні та публіцистиці М.Грушевського домінувала думка, що видання мало стати об'єднуючим фактором для галичан і наддніпрянців, а сам він виступав не як галичанин, а як українець у широкому сенсі слова. Звичайно, далеко не всі національно орієнтовані кияни були раді такому серйозному конкуренту. Журнал «Україна» не витримав конкуренції з «ЛНВ», а його видавці відійшли на другі ролі в національному житті та вважали професора головним джерелом своїх «бід».

М.Грушевський був особливо активним в управлінні видавничим процесом, постійно перебуваючи в пошуку нових літературних сил. Саме його стараннями до участі у «ЛНВ» долучилися О.Олесь, В.Винниченко, Леся Українка, М.Коцюбинський та ін. У листах до найближчих співробітників журналу М.Грушевський повідомляв про плани перенесення видання до Києва, цікавився, як позначиться факт переїзду на їх співпраці з журналом. У грудні 1906 р. він писав П.Стебницькому, постійному оглядачеві «ЛНВ», що виїхав у Київ у справі реорганізації «Ради» та облаштування справ часопису. Повідомляючи про подання на дозвіл видавати «ЛНВ» він запрошував адресата до участі у журналі²⁰. П.Стебницький погодився й долучився до всіх київських проєктів М.Грушевського. Так само М.Грушевський запрошував до «ЛНВ» і М.Коцюбинського. У своєму листі від 19 грудня 1906 р. він писав: «За 10 днів вибираюсь до Києва налагоджувати І книжку. На що я міг би надіятися від Вас? Чи маєте що з белетристики, чи може яку статтю на біжучі теми?»²¹. Звертався й до інших письменників і публіцистів, котрі збагачили «ЛНВ» своїми творами в 1907–1914 рр. Щоправда, не всі давали М.Грушевському позитивну відповідь. Так, Ф.Матушевський на пропозицію «ближчої участі» у виданні повідомив: «[...] не знаю, що Вам і сказати, не через те, що я вагаюся, і рахуюся більше з іншими, незалежних від мене причин»²².

¹⁹ Винар Л. Михайло Грушевський: історик та будівничий нації. – С.84.

²⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – Од.зб.52082. – Арк.2.

²¹ Горинь В. Листи М.Грушевського до М.Коцюбинського // Український історик. – 2002. – №1/4 (152/155). – С.441.

²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.634. – Арк.46.

Постійно перебуваючи в роз'їздах, М.Грушевський змушений був контролювати роботу «ЛНВ» упродовж першого київського року шляхом листування із співробітниками редакції, які були прислані зі Львова для ведення журналу, адже розраховувати на участь киян не доводилося. Ідеться про І.Джиджору, І.Кревецького, Л.Лукича. Згодом до них приєднався Е.Квасницький-Треїман, який відповідав за експедицію видання по Україні. Листування М.Грушевського з ними є одним із джерел вивчення процесу становлення «ЛНВ» в Києві, та, одночасно, джерелом, що розкриває його роль як редактора, у тому числі й технічного, видавця, ідейного натхненника журналу, кожен аспект роботи котрого перебував під пильним наглядом.

Згадані співробітники мали інформувати М.Грушевського про всі подробиці життя часопису, беручи до уваги, що його київська «прописка» була небажаною не лише для київських опонентів професора, але й для російської влади. Перше, на що слід звернути увагу в листах до М.Грушевського від співробітників його київських видань, це відомості про хід передплати на «ЛНВ». У листі від 20 січня 1907 р. І.Джиджора вказував, що «передплата йде досить добре, на день пересічно 4–5, так що разом буде 350»²³. Ішлося про наддніпрянських передплатників, натомість галицькими опікувався сам М.Грушевський у Львові. І.Джиджора був довіреною особою видавця «ЛНВ» в Києві, повідомляючи про всі прояви місцевого громадського життя. Особливо це стосувалося поточних планів конкурентів у видавничій сфері. Так, в одному з листів він писав, що журнал «Україна» «дотяг» до кількості 400 передплатників і, за словами Д.Дорошенка, його співробітники неабияк заздрили «ЛНВ»²⁴, котрий, як повідомляв І.Джиджора, на літо 1907 р. придбали 720 передплатників (це не рахуючи тих, що проживали на Галичині)²⁵.

Щодо технічної сторони справи, то нею (до залучення Ю.Сірого) опікувалися Л.Лукич і Е.Квасницький-Треїман. Вони займалися виготовленням та правкою корект, які після цього відправляли на корегування М.Грушевському. І лише після цього аркуші йшли у друк. Відносно експедиції журналу, сам видавець завжди вказував, скільки примірників потрібно надсилати до Львова, а скільки взагалі друкувати. Часто в листах до М.Грушевського технічні працівники запитували його, яким чином формувати структуру у випадку, коли хтось з авторів вчасно не надасть статтю. Так, Е.Квасницький-Треїман у листі від 2 березня 1907 р. повідомляв, що С.Єфремов не прислав свій огляд на 3-й випуск. Зважаючи на це, він зауважував, що «з книжкою ми трохи спізнимось, бо й рукописів до набору зараз нема всіх. До того й корект зі Львова все ще нема»²⁶. Затримка виходу нервувала М.Грушевського найбільше, він намагався прищепити працівникам відповідальність за вчасний друк. Часто це залежало лише від спізнення з надсиланням окремих статей. Так, 20 березня Е.Квасницький-Треїман запитував М.Грушевського, коли до редакції потрапить переклад роману А.Франса «Марі». Він також висловив сподівання, що, можливо, 4-й випуск затримається не так, як це було у випадку з попередніми двома²⁷. Л.Лукич також повідомляв про обставини, в яких журнал виходив у Києві. За його листами можемо уявити ступінь обурення видавця й редактора журналу недбальством, проявленим співробітниками редакції. Так, в одному з листів Л.Лукич зауважував: «Ви маєте повне право писати так, не тільки як наш хазяїн, але і як чоловік науки, що працює за десяток інших. Але Ви дуже строго дивитесь

²³ Там само. – Спр.447. – Арк.18 зв.

²⁴ Там само. – Арк.41 зв.

²⁵ Там само. – Арк.60 зв.

²⁶ Там само. – Спр.522. – Арк.2.

²⁷ Там само. – Арк.4.

на нас»²⁸. Виправдовуватися перед М.Грушевським мусив навіть І.Джиджора, який інколи допускав вільне трактування отриманих указівок. Іноді йому доводилося вибачатися, як у випадку з 6-м випуском журналу, коли вчасно не надіслав статті М.Лозинського і вніс зміни до бібліографії²⁹. Слід при цьому враховувати неминучість подібних моментів, якщо взяти до уваги, що жодного фахівця з видавничої справи в розпорядженні М.Грушевського не було. Однак часопис під його керівництвом успішно провадив свою діяльність, здобувши за перший київський рік понад 800 передплатників.

Відтоді, як до роботи у виданні долучився Ю.Сірий (Тищенко), котрий зумів організувати роботу редакції і книгарні «ЛНВ», проблеми стало вирішувати значно легше. Зустріч зі М.Грушевським у Львові виявилася доленосною для молодого революціонера. Сюжети його життя та листування з істориком детально висвітлені як у його спогадах, так і у студіях, присвячених їхній спільній діяльності на видавничому ґрунті. 6-й том серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» повністю присвячено листовному діалогу Ю.Сірого (Тищенка) зі М.Грушевським. Як справедливо зазначає авторка рецензії на цю публікацію С.Іваницька, найінтенсивнішою кореспонденцією між ними була в 1907–1914 рр., а її провідною темою стала видавнича діяльність М.Грушевського, передусім питання «ЛНВ» (зокрема формування редакційного портфеля, шрифти, ціни на послуги друкарні, художнє оздоблення того чи іншого числа тощо). Це створювало для впорядників часопису надзвичайно напружений темп роботи³⁰.

Ю.Сірий (Тищенко) був не лише креатурою М.Грушевського, але й став у процесі взаємодії з ним безперечним фахівцем у видавничій справі, газетній роботі. Він стояв біля витоків газети «Село», опублікував на її шпальтах ряд фахових статей, уболівав за роботу редакцій «ЛНВ», «Села», «Засіву». Як писав М.Гехтер,

«під оглядом редакційним праця у “Вістнику” була незвичайно легка й приємна. Статті передавалися Сірому (Ю.Тищенкові), й автор вже більше не мав з ними ніякого клопоту. Грушевський часом писав мені записочки, а то й довші листи, але мова в них була не про написане, а про те, що варто було б написати. Ніколи я від нього не чув дрібничкової критики, ніколи він не чіплявся до слів, не впадав у менторський тон, не намагався “впливати”, “вчити”. Він давав мені повну волю й щодо вибору тем і щодо форми, а коли мав яке своє бажання, то висловлював його в делікатній, м’якій, товариській формі. За довгі роки моєї співпраці з ним він ні разу не дав мені відчуття різниці в соціальному положенні, в освіті, у віку, а все поводився зі мною як рівний з рівним»³¹.

М.Грушевський дуже широко бачив видавничу справу. Для нього вона полягала не лише в тому, щоб провадити комерційно успішні проекти (хоч і це важливо), але у залученні до творення української преси тих, хто мав стати його ідейними соратниками, опорою, а не ображеними опонентами.

Як одного з найщиріших прихильників М.Грушевського можна розглядати М.Гехтера. Єврей-вихрест, котрого В.Винниченко з малозрозумілих мотивів зобразив як «жида-кар’єриста» Хаскеля в п’єсі «Співочі товариства», відбувся б як журналіст

²⁸ Там само. – Спр.614. – Арк.30.

²⁹ Там само. – Спр.447. – Арк.47.

³⁰ Іваницька С. [рец.]. Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник; ред. Л.Винар, І.Пирич. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2012. – 640 с. (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.6) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.18. – К., 2013. – С.753.

³¹ Гехтер М. Спогади. Листи до М.Грушевського / Упор., вступ та прим. І.Ткаченка. – К., 2005. – С.23–24.

і без прихильності свого роботодавця у «ЛНВ», «Селі» та «Засіві». Будучи діячем не першого плану, він умів помічати головне – говорячи про події 1907 р. в українському житті, відзначав ключову організаційну роль М.Грушевського у творенні нової українськомовної преси Києва:

«Як Грушевський дав своїх людей до “Ради”, так він взяв людей із “Ради” до свого “Літературно-наукового вістника”, до “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”, до наприкінці того року заснованих “Студій з поля суспільних наук і статистики”. Він бо розумів справу культурної співпраці й виміни сил між Галичиною та Придніпрянщиною дуже широко. Для нього участь у “Раді” не була якоюсь ізольованою працею, а лише кільцем у ретязі загальної, на всі українські простори й підприємства закроєної культурної акції. Тому він запросив Єфремова писати внутрішні огляди в “ЛНВ”, тому він заохочував мене, Порша, Садовського та ще декого писати рецензії та господарські студії до того ж “ЛНВ”, до “Записок”, “Студій” і т. д. Тому він нарешті подбав про те, щоб “Діло” мало в Києві свого постійного кореспондента, причім вибір редакції, очевидно не без його впливу, впав на мене»³².

Критикувати ж «ЛНВ» і вміщені на його шпальтах твори для його редактора й видавця було неприйнятним. Жодна стаття не могла бути опублікована без його відома та уважного прочитання. Саме тому розвивався конфлікт з С.Єфремовим. Лист, написаний М.Грушевському 9 липня 1907 р. з приводу огляду для «ЛНВ», свідчить про недопустимість критики на журнал, та ще й на його сторінках. Хоча С.Єфремов і писав, що він

«зовсім не мав на думці писати, як Ви кажете, обжалування проти Вістника і галичан, а просто мені здався цікавим факт з нашого громадянського, – факт, якого не можна не добачати, – і як зумів я, так і занотував його в своїх замітках, щоб звернути між іншим на його увагу в Галичині і тим попередити, може, ще більший розбрат і непорозуміння між галичанами та українцями. Коли ж разом довелося зазначити й деякі хиби Вістника, то тільки для ілюстрації тих відносин, та ще для того, щоб звернути на них увагу й самої редакції»³³.

Подібні погляди на журнал були неприйнятними для редактора, тож як оглядач «ЛНВ» С.Єфремов перестав його влаштовувати. Наступним став Ф.Матушевський, але й він мав відмінні думки та сміливо їх висловлював. Кореспонденція Ф.Матушевського з М.Грушевським від жовтня 1908 р. розкриває черговий конфлікт, в основі якого були як громадські, так і приватні справи. Лист від 20 жовтня вказує на передумови розбіжностей редактора «ЛНВ» із киянами – він був небажаною персоною в Києві ще до переведення сюди журналу, а Ф.Матушевський називав себе чи не єдиним прихильником такого кроку («З самого початка, як може пригадуєте собі, коли в августі 1906 року Ви, приїхавши до Києва, повели розмову про перенесення “ЛНВ” до Росії, я здається чи не один тільки й висловився за таке перенесення»). Інформуючи, що «вже прийшов час і мені одстати од Вашого журналу», Ф.Матушевський виступив як від себе, так і від ображеного українського громадянства Києва. Провиною М.Грушевського

³² Там само. – С.19–20.

³³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.149.

стали статті в «ЛНВ», спрямовані проти С.Єфремова, а також критична рецензія на «Історію України-Русі» М.Аркаса, науковим редактором якої був В.Доманицький.

«Стаття Ваша в XI кн. за минулий рік мені вельми не сподобалася своїми натяками на людей, яких Ви, не називаючи, правда, на ймення, виставили на людські очі якщо не за ворогів своїх то й не за приятелів. Тим часом ці люди насправді на шкоду журналові, оскільки я знаю, нічого не зробили, окрім того, що не захотіли співробітничати [...] нарешті як особистий друг Василя Миколаєвича, станом здоров'я я завжди так турбуюся, я вважаю Вашу пристрасну критику на «Історію» Аркаса занадто жорстоким вчинком над тяжко хворою людиною. Не такий вже він злочинець перед історією рідної країни, щоб можна було його так тяжко карати».

Підсумовуючи, Ф.Матушевський писав, що «великий історик» не зміг утриматися від критики конкурента, адже праця М.Аркаса була більш популярною, а значить комерційно успішнішою за видання самого професора³⁴. Слід визнати, що правда у цій історії була не на боці «ЛНВ» і його видавця, хоча рецензія, яка викликала таке обурення, була підписана Ф.Красицьким, а не М.Грушевським.

Вочевидь, не слід зображати М.Грушевського і його діяльність лише в рожевих тонах. Про його складний характер, небажання йти на компроміси, нетерпимість до критики багато згадують дослідники, прихильники, опоненти. Чимало цікавого про стиль управління «ЛНВ» можна дізнатися з брошури 1913 р., автор якої зобразив М.Грушевського людиною корисливою, котра здійснює приватну діяльність громадським коштом і не бажає давати звіт у витратах на власні друковані видання, у першу чергу «ЛНВ». Безпринципний ділок (на думку автора), він так вів справу, що «з ініціативи голови товариства і тільки за його вимогою – перенесено до Києва ряд видань (без найменшої об'єктивної причини), а також створено в Російській Україні ряд підприємств сумнівної вартості»³⁵.

Більше за все опонентам і критикам М.Грушевського не подобалося, що попри громадську належність (власність «Українсько-руської видавничої спілки») «ЛНВ» фактично був приватним виданням головного редактора. Це викликало численні нарікання в однокілій політиці, зумовленій суто власними інтересами³⁶. Також закидали не лише марне витрачання громадських коштів, але й ведення сумнівної підприємницької діяльності. Так, було неможливо встановити належність видань і книготоргівлі в Києві, Катеринодарі, Харкові до об'єктів власності НТШ, нібито М.Грушевський створив перешкоди поверненню вкладених у ці підприємства капіталів³⁷. Ще у провину ставилося видання власних «Села», «Засіву» коштом НТШ (оскільки ці часописи були збитковими, М.Грушевський начебто змусив правління товариства покривати дефіцит)³⁸.

Слід звернути увагу й на характерну особливість вдачі М.Грушевського – людина заможна, яка отримала солідний спадок від батька, при реалізації власних проєктів він віддавав перевагу громадським коштам, а не особистим. Тоді, коли Є.Чикаленко витрачав щороку до 20 тис. руб. на покриття дефіциту «Ради» (що у сумі за вісім років існування єдиної щоденної українськомовної газети Києва склало 140–160 тис. руб.),

³⁴ Там само. – Спр.634. – Арк.65–69.

³⁵ Перед загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1913. – С.7.

³⁶ Журнал і публіка // Діло. – 1911. – №41. – С.3.

³⁷ Перед загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка. – С.12.

³⁸ Там само. – С.14.

М.Грушевський зводив 6-поверховий фамільний будинок, який обійшовся йому у 160 тис. руб. Газети «Село» й «Засів», кошти на видання яких бралися з каси НТШ, припинили своє існування, оскільки їх регулярно штрафували. Однак загальна сума стягнень, накладених на «Засів», становила 1,5 тис. руб. – такі гроші М.Грушевський міг запросто викласти зі своєї кишені, якби він був меценатом української справи.

Часопис «Село» зробив надзвичайно багато для пробудження національної свідомості передовсім селян. Тож передчасне закриття видання завдало величезної шкоди українській пресі, національному руху. Те, що «від дня виходу газети у світ 3 вересня 1909 р. вчений впродовж майже півтора року пильнував кожне її число, перечитував рукописи, укладав зміст, вів інтенсивне листування зі співробітниками та авторами, впроваджуючи в життя розроблену редакційну політику»³⁹, жодним чином не перекреслює той факт, що грошей на підтримку видання він зі своєї аж ніяк не порожньої кишені (в якій знаходилися чималі суми на домобудівництво або на збирання колекції килимів) так і не виділив. М.Грушевський умістив у «ЛНВ» некролог «Селу» під назвою «Недооцінювання», в якому звинуватив українську громадськість у тому, що вона, мовляв, не дбала про народну газету. Пишучи, що «громадянство повинно було щиро пожалувати сеї газетки, коли б воно відчувало потреби і завдання свого життя»⁴⁰, автор обійшов питання власної відповідальності за її долю. Є.Чикаленко теж міг би звести будинок на кілька поверхів, але він обрав «Раду», зазнавши з комерційного погляду лише збитків. Звісно, М.Грушевського можна й потрібно називати «конструктором модерної української нації», але наскільки прийнятна в такій конструкції філософія буржуа та комерсанта, котрий не бажає платити за продовження збиткових, утім суспільно корисних проєктів? Питання риторичне.

Отже дослідження видавничої діяльності, епістолярної, публіцистичної спадщини М.Грушевського, його оточення, прихильників та ідеологічних супротивників дозволяє глибше розкрити не лише особливості українського національного життя на початку ХХ ст., але й причини (зрозуміло, не всі) поразки України у протистоянні із зовнішніми і внутрішніми ворогами. Наведені вище факти свідчать про безумовну важливість епістолярію та публіцистики як джерельної основи грушевськознавства, про їх роль у видавничій складовій суспільної праці М.Грушевського. Далеко не всі його листи опубліковано, не всі праці, які відображають масштаб, особливості видавничої діяльності, уведено в науковий обіг. Продовження й розширення студій, присвячених цій ділянці життя багатогранної та неоднозначної постаті вітчизняної історії минулого століття, має очевидне значення, особливо зважаючи, що видання часописів істотно збільшувало вагу та вплив тих, хто безпосередньо формував редакційну політику. Джерела також свідчать, що не варто ідеалізувати, тим більше міфологізувати на догоду кон'юктурі діячів національного руху. М.Грушевський був людиною непересічною, талановитою, але аж ніяк не «безгрішним пророком». Його хибі та вади належать історії й також мають бути предметом фахових досліджень (зокрема в контексті видавничої діяльності в Києві 1907–1914 рр.).

REFERENCES

1. Burlaka, H. (Comp.). (1997). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hekhter, M. (2005). *Spohady: Lysty do M. Hrushevskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Horyn, V. (2002). Lysty M. Hrushevskoho do M. Kotsiubynskoho. *Ukrainskyi istoryk*, 1-4 (152-155), 436–464. [in Ukrainian].

³⁹ Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело... – С.99–100.

⁴⁰ *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – Л., 2005. – С.183.

4. Hyrych, I. (1996). *Arkhiv M.S.Hrushevskoho yak dzberelo dlia vyvchennia diialnosti vyznachnykh postatei ukrainskoho rukhu* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hyrych, I. (2016). Dosiahnennia i perspektyvy rozvytku suchasnoho hrushevskoznavstva (do 150-richchia vid dnia narodzhennia M.S.Hrushevskoho). *Visnyk NAN Ukrainy*, 11, 31–37. [in Ukrainian].
6. Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskyy: konstruktor modernoi ukrainskoi natsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Ivanytska, S. (2013). Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Yurii Tyshchenka. *Ukrainskyi arkhivobratfichnyi shchornychyn: Nova seriia*, 18, 748–761. [in Ukrainian].
8. Kovalskyi, M. & Atamanenko, A. (2004). Teoretychne obgruntuvannia hrushevskoznavstva (do 70-littia Liubomyra Vynara). *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 10, 30–41. [in Ukrainian].
9. Melnyk, O. (Comp.). (2012). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Yurii Tyshchenka*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Pankova, S. (2018). *Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho yak dzberelo doslidzhennia suspilno-politychnoi dumky v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX st.* (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Pankova, S., Pryshliak, V. (Comps.). (2008). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory*. Kyiv; Niu-York; Paryzh; Lviv; Toronto. [in Ukrainian].
12. Pyrih, R. (1996). Hrushevskoznavstvo: stan ta perspektyvy rozvytku. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 71–82. [in Ukrainian].
13. Pyrih, R., Telvak, V. (2017). *Mykhailo Hrushevskyy: biobratfichnyi narys*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Starovoitenko, I., Todiihuk, O. (Comps.). (2010). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Yevhen Chykalenka*. Kyiv; Niu-York; Paryzh; Lviv; Toronto. [in Ukrainian].
15. Vynar, L. (1995). *Mykhailo Hrushevskyy: istoryk ta budivnychy natsii: Statti ta materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Vynar, L. (1996). Vstup do nauky hrushevskoznavstva. *Ukrainskyi istoryk*, 4, 17–78. [in Ukrainian].

Ihor TKACHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Leading Research Fellow,

Sector of Social Sciences,

Scientific and Organizational Department of the Presidium of the NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), tkachenko@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8276-3778>

M.Hrushevskyy's Publishing Activity in Kyiv in 1907–1914 As a Component of Hrushevskyy Studies: Epistolary and Journalistic Aspect

Abstract. The purpose of the study. The research is dedicated to the problems of considering the publishing activity of M.Hrushevskyy in the period before the World War I as the main direction of his social and political activity, and one of the aspects of Hrushevskyy's studies, the role and significance of which requires more attention from researchers of the life and social activities of M.Hrushevskyy. **The research methodology** is based on the principles of comprehensive analysis of sources representing the publishing activity of M.Hrushevskyy, his role as a publisher and the native head of "LNV", "Selo", "Zasiv". The use of the problem-search method combined with a critical analysis of studies devoted to M.Hrushevskyy gives an opportunity to discover the main aspects and features of the views of scientists on his publishing activities in the context of general social and political work. **The scientific novelty of the study** is in the determination of the place and significance of the publishing activity of M.Hrushevskyy as an important branch of the Hrushevskyy studies. Analysis of publications related to the life and work of M.Hrushevskyy before the outbreak of the World War I allows claiming that his publishing activity literally as well as an effective and constant control over "LNV", "Selo", "Zasiv" allowed M.Hrushevskyy to strengthen his position as a leader of the Ukrainian national movement. **Conclusions.** It was determined that publishing activity was one of the key areas of M.Hrushevskyy's common work. It is shown that the transfer of "LNV" to Kyiv in 1907 contributed not only to the unification of both parts of Ukraine, separated by borders, but also to the strengthening of his sole influence on the journal, which in a part can be considered as his private edition, with the help of which he became the №1 in the Ukrainian national movement. Therefore, the publishing activity of M.Hrushevskyy served not only to form the Ukrainian national consciousness and spread Ukrainian ideas, but also to increase his personal influence and significance in Ukrainian society.

Keywords: Hrushevskyy, publishing activity, Hrushevskyy studies, Ukrainian national movement.

Руслан ПИРІГ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії Української революції 1917–1921 рр.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ruslan_pyrih@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

Академік М.Грушевський і нарком освіти М.Скрипник у контексті комунізації ВУАН (1927–1931 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.034>

УДК: 930(477)(092)«19»:37.014.5(477)«1921/1931»

Анотація. Метою дослідження є висвітлення складних взаємовідносин академіка М.Грушевського й наркома освіти УСРР М.Скрипника у ході боротьби ЦК КП(б)У за ідеологічний контроль над Всеукраїнською академією наук. **Завдання статті** полягають в історичній реконструкції перетворення колишніх ідейних опонентів – очільника УНР і голови уряду УСРР – на ситуативних попутників у контроверсійному процесі українізації та комунізації академічних установ, істотні розходження у візіях ученого й функціонера на цілі та призначення реорганізованої ВУАН призвели до репресій проти М.Грушевського. **Методологія** базується на принципах історизму, науковості, системності. Використовуються проблемно-хронологічний, історико-біографічний, порівняльний, аналітичний методи. **Наукова новизна** визначається постановкою та комплексним дослідженням конкретних умов, спонукальних мотивів, латентних дій, ідеологічних розбіжностей у відносинах академіка М.Грушевського й наркома М.Скрипника. Важливим також є порівняльний аналіз фіналів їхніх життєвих доль.

Ключові слова: Грушевський, Скрипник, політбюро ЦК, Наркомос УСРР, ВУАН, українізація, комунізація.

Відносини академіка М.Грушевського та наркома освіти УСРР М.Скрипника не належать до маловідомих тем¹. У сучасній українській історіографії вони знайшли фрагментарне висвітлення насамперед у дослідженнях, присвячених прирадянській діяльності М.Грушевського, останні роки якої збіглися з ідеологічним наступом керівництва ЦК КП(б)У на Всеукраїнську академію наук. На вістрі цієї боротьби й був нарком освіти М.Скрипник. Зокрема показано його намагання використати авторитетного вченого для зміни керівництва академії з метою її комунізації². Вивчення

¹ Першим, хто ще на схилі радянської доби публічно заговорив про зв'язок М.Грушевського зі М.Скрипником, був львівський історик і дисидент Я.Дашкевич. На засіданні товариства «Спадщина» у грудні 1988 р. він, зокрема, сказав: «За Грушевського був Скрипник, який хотів зробити з Грушевського президента Академії наук, між іншим, для того, щоб ліквідувати антибільшовицьку опозицію в Академії в особі Кримського. Грушевський не погодився» (див.: Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.332).

² Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.; Пиріг Р. Життя і діяльність М.С.Грушевського в контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): Дис. ... д-ра іст.

складних взаємовідносин М.Грушевського зі владою поглиблено в новітніх працях³. Окремі сюжети теми відображено у грушевськознавчих студіях В.Тельвака, І.Гирича, Я.Федорука, С.Білоконя та ін.

У перші роки незалежності України також активно досліджувалося життя й діяльність відомого більшовика М.Скрипника⁴. Автори зосередили увагу в основному на революційній і партійній роботі, трагічному життєвому фіналі. Статті мали здебільшого публіцистичний характер. Згодом дослідницьке наповнення публікацій посилилося, з'явилися праці про багатогранну діяльність М.Скрипника, зокрема на посту наркома освіти республіки: внесок у справу українізації, турбота про розвиток шкільництва, літератури й мистецтва, заходи на чолі правописної комісії тощо. Однак тема «Скрипник та академія наук» виявилася найменш висвітленою. Навіть у дисертаційній праці В.Шарпатого цей напрям залишився поза увагою автора⁵. У найбільш глибокій, фактично біографічній книзі В.Солдатенка академічні сюжети обмежені констатацією підтримки М.Грушевського наркомом та обґрунтуванням правомірності його обрання дійсним членом ВУАН. Автор переконливо доводить, що це був один із найвизначніших інтелектуалів у тогочасному союзному компартійному керівництві й чи не єдиний – у республіканському⁶.

Попри значний масив наукової та публіцистичної літератури про М.Грушевського і М.Скрипника, відносини між ними в контексті боротьби за/проти комунізації ВУАН⁷ не були об'єктом спеціального системного дослідження. Саме це актуалізує потребу розробки пропонованої наукової проблеми.

Михайло Грушевський (1866–1934 рр.) і Микола Скрипник (1872–1933 рр.) – дві велетенські, багато у чому контрверсійні постаті українського національного відродження першої третини ХХ ст. Один – видатний учений, автор багатотомної «Історії України-Руси», названої «метрикою українського народу», фундатор УНР – новітньої національної державності. Другий – легендарний революціонер, визначний більшовицький діяч з іманентною українською ідентичністю. На окремих етапах цього складного історичного шляху вони виступали в різних іпостасях – ідейних опонентів, політичних ворогів, ситуативних союзників.

М.Грушевський після п'ятирічного перебування в еміграції, тривалого пошуку шляхів повернення на Батьківщину пішов на компроміс із більшовицьким керівництвом і, отримавши урядові гарантії безпеки та можливості наукової праці, на початку 1924 р. повернувся в радянську Україну. Намагався використати вимушену прихильність влади для розвитку наукових досліджень у рамках своєї концепції історії України, нерідко входячи в конфлікт із тодішнім керівництвом ВУАН.

М.Скрипник – один із засновників УСРР і КП(б)У, зі встановленням радянської влади в Україні працював наркомом робсельконтролю, внутрішніх справ, юстиції

наук. – К., 1994. – 353 с.; *Пристаiko В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – 335 с.

³ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – К., 2018. – 496 с.; *Пиріг Р., Тельвак В.* Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон, 2021. – 572 с.

⁴ *Мацевич А.* Микола Скрипник: Біографічна повість. – К., 1990. – 216 с.; *Замковий В.* Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле – заради минулого. – К., 1989. – С.22–34; *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. – 1991. – №4. – С.78–85; *Мейс Дж., Солдатенко В.* Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. – 1996. – №2/3. – С.74–86.

⁵ *Шарпатов В.Г.* Діяльність М.О.Скрипника на чолі Наркомату освіти радянської України (1927–1933): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 184 с.

⁶ *Солдатенко В.* Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – С.168–169. Див. також: *Його ж.* У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до українського комунізму). – К., 2006. – 479 с.

⁷ Поняття «комунізація» стосовно академії означає поширення на наукову діяльність офіційної політико-ідеологічної доктрини, застосування марксистсько-ленінської методології досліджень, а також збільшення прошарку членів компартії серед науковців, насамперед академіків.

та генеральним прокурором, освіти, залишаючись авторитетним діячем союзного й міжнародного масштабу. Із натхненням підтримував рішення XII з'їзду РКП(б) про політику коренізації, став палким адептом українізації, визначним теоретиком національного питання. М.Скрипник сприймав М.Грушевського не тільки як колишнього лідера Центральної Ради, а й визначного вченого. Після повернення того в УСРР політбюро та секретаріат ЦК КП(б)У ухвалили чимало постанов стосовно реорганізації ВУАН й особисто академіка, зокрема щодо підтримки його кандидатури на посаду президента академії, за які голосував і М.Скрипник.

Його призначення наркомом освіти республіки на початку 1927 р. має доволі складну та гостросюжетну передісторію, достатньо висвітлену в історіографії⁸. Суть її полягає у відкритому виступі тодішнього очільника Наркомосу УСРР О.Шумського на зустрічах зі Й.Сталіним проти фактичного призначення Л.Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У⁹. У квітні 1926 р. Й.Сталін звернувся з листом до членів політбюро ЦК КП(б)У, в якому визначив «помилки» О.Шумського: не бачить тінювих сторін українізації, не розуміє необхідності боротьби з гаслами типу «Геть від Москви»!¹⁰, пропонуючи зміни в керівництві КП(б)У й уряду УСРР, не враховує слабкість корінних кадрів в Україні¹⁰.

На червневому (1926 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У О.Шумський був підданий критиці в дусі положень сталінського листа й визнав «помилковість» своїх поглядів. У листопаді він виступив на зборах партосередку Наркомату освіти з доповіддю, присвяченою питанням ідеологічної боротьби на «культурному фронті». Це була спроба продемонструвати керівництву ВКП(б) і КП(б)У готовність боротися проти «націоналістичного табору»¹¹. Пафос його критики спрямовувався на розвінчання М.Хвильового, неокласиків (М.Зеров, М.Рильський) – у літературі та М.Грушевського – у науці. Однак ця доповідь не стала для нього рятівним колом. Опублікована у журналі «Більшовик України», вона супроводжувалася розгромною статтею члена політбюро ЦК М.Скрипника під характерною назвою «Хвильовизм чи шумськизм?»¹². По суті, О.Шумський і М.Хвильовий ставилися на одну дошку, від них вимагалось «ще раз передумати свої помилки й від них відректися»¹². Риторичне «хвильовизм чи шумськизм?» із подачі М.Скрипника незабаром трансформувалося в «націоналістичний ухил» – «шумськизм-хвильовизм». 2 лютого 1927 р. політбюро ЦК заслухало доповідь О.Шумського про роботу Наркомосу. Його звинуватили в «націоналістичному ухилі», підтримці М.Хвильового, «форсуванні» українізації тощо¹³. Політбюро задовольнило його заяву про відставку й направило в розпорядження ЦК ВКП(б).

Перед Л.Кагановичем та політбюро ЦК постало непросте питання про наступного наркома освіти, і вирішувати його необхідно було в рамках листа Й.Сталіна. Новий очільник Наркомосу мав бути заслуженим комуністичним діячем, більшовиком із великим революційним, партійним стажем. На нього покладалося завдання продовжити українізацію, але з неодмінним урахуванням сталінської перестороги

⁸ Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – К.; Л., 2017. – 742 с.; *Його ж.* Олександр Шумський: «Життя без боротьби я не вважав за життя». – К., 2020. – 368 с.

⁹ Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – С.123–124.

¹⁰ Сталин И.В. Сочинения. – Т.8. – Москва, 1948. – С.149–154. Примітно, що Й.Сталін у листі уникає стосовно О.Шумського прийнятого в партсерєдовищі терміна «товариш».

¹¹ Більшовик України. – 1927. – №2. – С.15–17.

¹² Там само. – С.3–10.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.251. – Арк.90–100.

щодо її темпів. У тогочасному партійно-державному керівництві республіки саме такою постаттю був М.Скрипник.

5 березня 1927 р. його призначили наркомом освіти. На той час відомство опікувалося розвитком освітньої сфери, вищої школи, науки, літератури, театру, кіно, музики, образотворчого мистецтва. Відсутність союзного наркомату освіти, належність до складу ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР, членство в політбюро ЦК КП(б)У, особистий авторитет надавали М.Скрипникові прерогатив одноосібного керівника всього «культурного фронту» республіки. У структурі наркомату всіма науково-дослідними установами, включно з ВУАН, займався Головне управління науки (Укрнаука). Із приходом М.Скрипника його очолив колишній боротьбист Ю.Озерський.

Слід відзначити, що, критикуючи опубліковану доповідь О.Шумського, М.Скрипник у своїй статті фактично не погодився з його звинуваченнями на адресу М.Грушевського. Це не було випадковістю. Стрілка індикатора вимушених симпатій політичного керівництва у справі оволодіння академічним «бастіоном» знову схилялася до кандидатури вченого. Адже на порядку денному стояло нагальне завдання реорганізації ВУАН. Тепер його вирішення покладалося на нового наркома освіти М.Скрипника – заслуженого більшовика, авторитетного партійного діяча, людину вольову і принципову, небайдужу до національної справи.

24 березня 1927 р. політбюро ЦК розглянуло питання «Про академію наук». Було підтверджене попереднє рішення щодо підтримки кандидатури М.Грушевського на посаду президента ВУАН і визнано бажаними його публічні виступи до виборів, які мав організувати М.Скрипник. Йому також доручалося провести підготовчу роботу з перегляду академічного статуту і прийняття в установленому порядку. Очевидно, новий нарком не уявляв усіх складнощів реорганізації академії, коли погодився записати в постанові політбюро ЦК термін переобрання президії: травень – червень. Орієнтуючись на категоричне усунення С.Єфремова, уважалося доцільним обрати А.Кримського віце-президентом чи секретарем президії ВУАН.

Тогочасне ставлення партійно-державного керівництва республіки до М.Грушевського відверто висловив Л.Каганович на лютого-березневого (1927 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Аналізуючи політичну ситуацію в республіці, він одне з угруповань назвав «напівзміновіхівським», у даний момент найменш небезпечним. «Я думаю, – наголосив доповідач, – що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського й інших». До представників відверто ворожої ідеології Л.Каганович зарахував «куркульські» угруповання, пов'язані з автокефальною церквою, а також С.Єфремова¹⁴.

Для нового наркома освіти УСРР і члена політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипника це стало відповідальним та невідкладним завданням. Наприкінці березня 1927 р. він приїхав до Києва, щоб детально ознайомитися зі становищем в академії, зустрівся з представниками місцевих партійних, радянських органів. 28 березня нарком мав розмови з А.Кримським і М.Грушевським. Ішлося про пошук шляхів реорганізації ВУАН, зокрема прийняття нового статуту та можливі зміни в керівництві академії. Агент ДПУ доповідав про враження М.Грушевського від бесіди з наркомом:

¹⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.182–183. До речі, у жовтні 1926 р. віце-президентів академії С.Єфремову виповнилося п'ятдесят років, але публічного вшанування не було.

«У понеділок Скрипник запросив до себе Грушевського для розмови. Говорили про академічні справи, і судячи з уривків розповіді Грушевського, – вони домовилися. Грушевський тепер говорить, що на важку справу – роботу в Президії ВУАН – треба буде піти. Настрій його загалом хороший. Вважає, що тепер завдання Наркомпросу змінити склад Академії, давши ухвальні голоси Тимченку і О.Грушевському, а також ввести в штат Студинського і обрати нових академіків, як Гольдман, Оппоков та ін. Шумський цих обіцянок не виконав і тим себе скомпрометував (sic!)»¹⁵.

Очевидно, М.Скрипник повідомив М.Грушевському про постанову політбюро ЦК стосовно підтримки його кандидатури на посаду президента ВУАН. Описані агентом ДПУ рефлексії академіка на розмову з наркомом свідчили про поліпшення настрою, згоду працювати у президії ВУАН і прагматичні сподівання на позитивне вирішення питань, пов'язаних із його оточенням.

31 березня відкрилося Спільне зібрання за участю М.Скрипника та представника Укрнауки в Києві, ректора медичного інституту Л.Левицького. Було заслухано звіти неодмінного секретаря А.Кримського про діяльність академічних установ, а також керівників трьох відділів. У своєму виступі М.Скрипник відзначив величезну роботу академії наук, особливо її першого відділу (тобто історико-філологічного). Як дефект цієї роботи він назвав те, що про неї мало знають «трудящі маси». Нарком пообіцяв усе зробити, щоб «полегшити роботу академікам, створити для них відповідні психологічні й матеріальні обставини». На думку С.Єфремова, ця промова зробила незле враження¹⁶.

М.Скрипник очікував підтримки дій Наркомосу насамперед із боку А.Кримського і М.Грушевського, з якими напередодні мав досить відверті розмови. Неодмінний секретар удався до сервілістських запевнень у приязні членів академії до більшовицької влади. Промова викликала чималий подив у колег. М.Василенко у щоденнику оцінив її як «роблену» й «улесливу». Узяв слово і М.Грушевський, але торкнувся питань загалом другорядних, утім проблемних для нього – незадовільної роботи Держвидаву, повільного випуску історичної літератури, переведення до Києва академіка К.Студинського, звільнення із заслання академіка К.Харламповича тощо. М.Василенко відзначив, що порушені М.Грушевським питання «недоречні у перших зборах при першій зустрічі, і Скрипник відповів досить різко»¹⁷. Особливо обурило останнього прохання М.Грушевського щодо звільнення К.Харламповича. Він оцінив це як спробу викликати його на «політичне поле», хоч намагався триматися справ суто академічних. Зауважив, що обіцяв академікам сприяння в науковій роботі, якщо ж «вони робили заяви проти радянської влади або друкували пасквілі за кордоном, то ні на які пільги чи сприяння вони сподіватися не можуть. З ворогами ми поводитимемось як з ворогами»¹⁸.

Відвертої розмови на Спільному зібранні не вийшло. Академіки приглядалися до нового наркома. М.Василенко у щоденнику зробив таку портретну замальовку: «Скрипник ще у розквіті сил. Він середнього росту з просіддю, худорлявий. Обличчя малорухоме. До нього можна віднести слова Лермонтова: “очі його не сміялися, коли він сміявся”. В словах стриманий, дуже обережний. Ніяких реальних

¹⁵ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999. – С.59.

¹⁶ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / Упор.: О.І.Путро (гол. упор.). – К., 1997. – С.487.

¹⁷ Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. – Т.3: Спогади, щоденники. Листування / Упор.: І.Б.Усенко (кер. кол.) та ін. – К., 2008. – С.322.

¹⁸ Єфремов С. Щоденники... – С.477–488.

обіцянок чи програмних заяв не робив»¹⁹. На відміну від доволі поміркованих оцінок М.Василенка, С.Єфремов залишив чимало негативних рефлексій щодо постаті нового очільника: «не нова мітла, а обідраний віник», «неучений Скрипник», «наступник Олександра III», «самодур», «фельдфебель у Вольтерах» тощо²⁰.

Отже перше знайомство з академічним товариством відбулося, і М.Скрипник переконався, що зміни у статуті та складі президії ВУАН викличуть упертий опір, а іншої кандидатури на посаду президента академії, окрім М.Грушевського, немає. У наркома не залишалося сумнівів і в тому, що найбільш рішучим противником «радянзації» інституції залишається С.Єфремов.

Весна 1927 р. ознаменувалася подальшим ускладненням відносин М.Грушевського з С.Єфремовим та А.Кримським. Наміри керівництва республіки щодо кандидатури майбутнього президента ВУАН їм були відомі. Вони звинувачували М.Грушевського в непомірних апетитах, безпідставному перебільшенні потреб Історичної секції тощо. Зокрема, коли президія академії домоглася передачі будинку по вул. Володимирській, 35 у Києві в розпорядження Історико-філологічного відділу ВУАН, то він хотів, щоб там розмістилася тільки Історична секція. На загальних зборах 6 червня 1927 р. обговорення цього питання набуло такої гостроти, що президент В.Липський і неодмінний секретар А.Кримський залишили їх, протестуючи проти дій М.Грушевського. Тоді він звернувся безпосередньо до М.Скрипника й отримав ці кімнати²¹. У листі до наркома М.Грушевський подякував за надані приміщення, але тут же запросив сприяння у виділенні коштів на їх ремонт та облаштування. Скаржився, що вже кілька років не вирішується питання про створення Інституту примітивної культури (народознавства), і звертався до М.Скрипника «Вашим авторитетним словом посунути цю справу»²².

Визначений термін підготовки до реорганізації академії спливав, але провести її так і не вдалося. 10 червня 1927 р. політбюро ЦК черговий раз обговорило це питання та зобов'язало М.Скрипника терміново розіслати проект статуту й матеріали до перевиборів президії ВУАН. Вони прискіпливо обговорювалися співробітниками академічних інститутів. Як і минулого разу, ідея створення п'яти відділів замість трьох не знайшла підтримки серед академіків. Заперечували вони і проти головної новачки – розширення загальних зборів за рахунок представників Наркомату освіти, громадських організацій тощо.

Обговорення проектів установчих документів ВУАН проходило в наелектризованій політичній атмосфері. У ніч із 15 на 16 червня 1927 р. ДПУ провело низку обшуків та арештів, зокрема щодо колишніх українських діячів Л.Старицької-Черняхівської, В.Шемета, Ю.Черкаського. Навідалися «чекісти» й на вул. Паньківську до М.Грушевського. Але тусу не було – чи то не наважилися, чи господар пред'явив «охоронну грамоту» за підписом В.Чубаря й В.Балицького, видану ще 1924 р. Однак у зв'язку зі скаргою М.Грушевського з цього приводу вже 17 червня М.Скрипник порушив згадане питання на засіданні політбюро ЦК. В.Балицький отримав доручення «терміново з'ясувати питання у зв'язку з проведенням у Грушевського обшуком»²³. За його вказівкою відбулося розслідування. Врешті знайшли класичне пояснення: мовляв, переплутали адресу. Окружне управління ДПУ принесло академікові вибачення²⁴.

¹⁹ Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. – Т.3. – С.322.

²⁰ Єфремов С. Щоденники... – С.576, 585, 603 та ін.

²¹ Архіви України. – 1991. – №3. – С.71–72. Про це М.Скрипник повідомив М.Грушевського листом.

²² Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): 3б. док. і мат. – К., 1997. – С.97. М.Грушевський планував, що установу очолить його донька Катерина, котра завідувала Кабінетом примітивної (первісної) культури при ВУАН.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.3. – Арк.145.

²⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.184–188.

М.Грушевський, користуючись прихильністю наркома освіти, продовжував домагатися в різних інстанціях асигнувань для Історичної секції ВУАН. Правою рукою академіка при вирішенні матеріальних питань був Ф.Савченко, котрий наприкінці 1927 р. виїхав у Харків для розв'язання фінансових проблем секції. Він побував на прийомі в очільника Укрнауки Ю.Озерського, заступників наркома освіти А.Приходька та Я.Ряппа, у самого М.Скрипника. Ці зустрічі використовувалися й для інформування керівництва Наркомосу про академічні справи, подаючи їх у відповідній інтерпретації. В одному з листів до М.Грушевського Ф.Савченко описував тривалу розмову зі М.Скрипником про становище у ВУАН, майбутнє переобрання складу президії тощо²⁵.

Попри затяжний конфлікт між С.Єфремовим, А.Кримським з одного боку та М.Грушевським і П.Тутківським – з іншого, М.Скрипник передбачав небезпеку об'єднання двох академічних угруповань. 13 грудня 1927 р. політбюро ЦК заслухало його доповідь про становище у ВУАН. У проекті постанови зазначалося: «Визнати неприпустимим утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і Кримським». Цей текст у прикінцевій редакції отримав нове формулювання: «З пропозицією т. Скрипника погодитися». Інший пункт документа адресувався Київському окрпарткому: «Відкласти розв'язання конфлікту, який виник, на місяць»²⁶. Розрахунок робився на ослаблення обох протидіючих груп та їх дискредитацію в очах громадськості.

Політичне керівництво республіки відмовилося від наміру висунути М.Грушевського на посаду президента ВУАН. Крім сумнівів у здатності колишнього голови Центральної Ради повністю прийняти радянську платформу, додалися побоювання його можливого блокування з С.Єфремовим. До того ж не було ніякої впевненості, що академіки проголосують за М.Грушевського. Почався пошук «прохідної» кандидатури. Однак у Наркомосі й особисто М.Скрипник ще вважали М.Грушевського гравцем на провладному полі та хотіли бачити його членом майбутньої президії ВУАН.

Наркомат освіти розробив новий деталізований план заходів з «оволодіння» академією. 31 грудня 1927 р. його було внесено на розгляд політбюро ЦК. Після доповіді М.Скрипника й обговорення ухвалили розгорнуту постанову, в якій конкретизувалися дії Наркомосу та Київського окрпарткому щодо проведення виборів у ВУАН. Принципово новим моментом стало положення про небажаність надання переваг жодному з угруповань. Одночасно вказувалося на «неприпустимість панування в академії групи Єфремова – Кримського», підкреслювалася необхідність усунення С.Єфремова з керівних органів ВУАН. Щоб певною мірою зрівноважити вплив обох груп, намічалось ввести до президії М.Грушевського та А.Кримського за умови, що останній не обійматиме посади неодмінного секретаря. Ставилось завдання розширити склад президії за рахунок науковців, які в минулому не вели антирадянської діяльності, лояльних до партії та радвлади, по можливості непричетних до боротьби в академії. Окремим пунктом передбачалося: «Висунення на пост президента Академії – Заболотного (академік в Ленінграді, українець), доручивши т. Скрипникові організувати попередні переговори з ним», а за його згоди рекомендувати неодмінним секретарем академіка Д.Багалія. Визначався й термін проведення виборів – «по можливості у січні ц. р.». Було схвалено пропозицію М.Скрипника стосовно повного використання права Наркомосу на «затвердження складу академіків, з незатвердженням усіх явно ворожих нам елементів». Таємне голосування

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.731. – Арк.1–6.

²⁶ Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). – С.98–99.

замінювалося відкритим. Наркомос мав створити комісію, яка зайнялася б підготовкою перевиборів до ВУАН. Останнім пунктом постанови схвалювалася «лінія» М.Скрипника в академічному питанні, йому доручалося її проведення на підставі цієї директиви²⁷.

Рішення політбюро ЦК вже 2 січня 1928 р. стало відомим у ВУАН та обговорювалося на Спільному зібранні. Академіки без ентузіазму зустріли ліквідацію «вольностей». Вони не погоджувалися з твердженням про те, що загальні збори є незаконним органом, але врешті дійшли висновку, що їх можна назвати й радою ВУАН. Було зроблено кроки до нівелювання колишніх групових протистоянь шляхом унесення коректив до протоколу попереднього засідання.

М.Грушевський усвідомив, що Наркомос відмовився від ставки на нього як кандидата у президенти академії та побоювався наслідків її комунізації. «Грушевський взяв примиренну ноту», – зазначив у щоденнику С.Єфремов. Він передав зміст тривалої розмови з М.Грушевським, котрий заявив, що «Російську академію починають комунізувати, а потім черга й за нами, що через те чвари в Академії комуністи можуть насвоєруч використати». С.Єфремов не повірив у щирість М.Грушевського, уважаючи, що він «не з тих, щоб дурно жертвувати собою»²⁸.

Уже 4 січня 1928 р. керівник Укрнауки Ю.Озерський доповів ЦК КП(б)У про всі деталі Спільного зібрання. Він зробив висновки, що постанова політбюро ЦК викликала переполох в академії і пропонував негайно відрядити до Києва комісію для з'ясування ситуації в академічному середовищі. Очолювана самим Ю.Озерським, вона працювала в місті кілька тижнів, але тільки у середині лютого 1928 р. вдалося завершити складання «Акта обслідування ВУАН комісією Наркомосу УСРР». Із супровідним листом за підписом М.Скрипника документ було направлено у ЦК КП(б)У як матеріал для доповіді на засіданні політбюро ЦК. Це був багатосторінковий текст, структурований за розділами й пунктами, насичений таврувальною політичною лексикою.

18 лютого 1928 р. політбюро ЦК розглянуло результати перевірки ВУАН. Головний викривальний матеріал містився в розділі «Політичні висновки», де наголошувалося, що «засилля реакційних елементів» в академії пов'язане з приходом до неї «старої» університетської професури, а також «націоналістично-демократичних сил» з Українського наукового товариства. Після повернення М.Грушевського з-за кордону виникла інша течія, яка відображала інтереси українського «демократичного» й «соціалістичного» націоналізму. Життя ВУАН проходило під знаком боротьби цих двох течій.

Незважаючи на розгромну критику С.Єфремова і А.Кримського, ЦК КП(б)У при ідеологічному наступі на академію доводилося рахуватися з великим авторитетом провідних учених. Тому пропонувалося задіяти диференційований підхід: не допустити обрання А.Кримського неодмінним секретарем, але залишити членом президії. Стосовно «принципіального ворога» радянської влади С.Єфремова, то його «треба усунути з президії, навіть і у разі його обрання»²⁹.

У середині квітня 1928 р. секретаріат ЦК КП(б)У на доповідь секретаря ЦК П.Любченка погодив склад президії ВУАН – Д.Заболотний, К.Симінський, М.Грушевський, А.Кримський, О.Корчак-Чепурківський. Певні надії ще покладалися на М.Грушевського, оскільки з ним вели розмови про посаду віце-президента. Усвідомлюючи, що його як кандидата Наркомосу чекає провал, він поставив

²⁷ Там само. – С.99–101.

²⁸ Єфремов С. Щоденники... – С.573.

²⁹ Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). – С.104–109.

малоймовірну умову – висунення від академії. Переобрання президії ВУАН призначили на 3 травня.

Д.Заболотний зустрівся з С.Єфремовим і розповів, як його вмовили погодитися на президентство та про відмову М.Грушевського від посади віце-президента. Таємний інформатор так пояснював відмову академіка: «В цілому Грушевський дуже розстроєний і вважає, що його образили без всякого приводу з його боку. Влітку приїздив до Києва Скрипник, з ним розмовляв, пропонував йому президентську посаду, а тепер раптом пропонують йому увійти до Президії тільки на правах члена. Це розцінюється як недовіра з усіма наслідками, що випливають звідси»³⁰.

3 травня 1928 р. президент ВУАН В.Липський відкрив Спільне зібрання за участю М.Скрипника, Ю.Озерського, Л.Левицького, представників громадськості. Головуючим обрали фактичного фундатора й першого президента УАН В.Вернадського. Несподівано П.Тутківський запропонував на місце головуєчого М.Скрипника. Очевидно, нарком не зорієнтувався взяти самовідвід, у результаті не дістав підтримки та залишився вкрай роздратованим.

На посаду президента ВУАН було запропоновано одну кандидатуру – Д.Заболотного. За нього віддали голоси 39 осіб (лише 1 утримався). На місце віце-президента висунули кандидатури К.Воблого й К.Симінського, але останній узяв самовідвід. На неодмінного секретаря з великою перевагою пройшов А.Кримський, натомість О.Корчак-Чепурківський набрав удвічі менше голосів. Ображений М.Грушевський утримався при голосуванні всіх кандидатур³¹.

Н.Полонська-Василенко, котра була присутня на засіданні, згадувала, що після обрання неодмінним секретарем А.Кримського М.Скрипник вийшов із зали, а за ним і решта партійців. Стало очевидним, що нарком освіти не зміг провести директиву політбюро ЦК про недопущення такого розвитку подій, а тепер Наркомосу доведеться ухвалювати з цього приводу окреме рішення³².

Уже наступного дня політбюро ЦК заслухало повідомлення М.Скрипника про вибори президії ВУАН, погодилося з обранням Д.Заболотного президентом і К.Воблого віце-президентом, доручило Наркомосу обґрунтувати рішення про неможливість затвердження А.Кримського на посаді неодмінного секретаря та вжити всіх заходів до «проведення нашої кандидатури в секретарі академії». ДПУ пропонувалося відновити справу С.Єфремова й після попередньої розробки її доповісти про результати. Цим самим було покладено початок фабрикації «справи Спілки визволення України»³³.

Намічений план реорганізації академії почав утілюватися у життя. 15 травня 1928 р. Наркомос схвалив обрання президента та віце-президента, але визнав неможливим затвердження А.Кримського неодмінним секретарем. Ці обов'язки поклалися на віце-президента. 1 червня заступник наркома освіти А.Приходько та голова Укрнауки Ю.Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН. М.Скрипник у цей час був зайнятий подоланням кризи в керівництві КПЗУ³⁴. У доповіді на її III з'їзді влітку 1928 р. він, зокрема, порушив питання про становище в академії, де, на його думку, виник «блок контрреволюційних українських елементів» (С.Єфремов, А.Кримський), які «стикуються з російськими чорносотенно-кадетськими

³⁰ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – С.382.

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.2705. – Арк.11–13.

³² Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: нарис історії. – Ч.2. – Мюнхен, 1958. – С.48.

³³ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2016. – С.477. ДПУ завело справу на С.Єфремова ще на початку 1920-х рр. Тоді йшлося про вислання з України, але на його захист став голова Раднаркому УСРР Х.Раковський.

³⁴ Він діяв як член виконкому Комінтерну під псевдонімом «Миколос».

елементами». Не обійшов увагою і М.Грушевського, але зробив це в досить м'якій формі, наголосивши, що в редактованому академіком журналі «Україна» є «тенденційні» статті, в яких приховано висловлюються політичні думки³⁵.

Зміна керівництва ВУАН збіглася з початком кампанії виборів до АН СРСР. У квітні 1928 р. було опубліковано перелік 43 вакансій із низки спеціальностей. Завідувач агітпропвідділу ЦК ВКП(б) А.Криницький надіслав партійним комітетам циркуляр зі вказівкою формувати громадську думку, зокрема з допомогою преси, «за одних і проти інших кандидатів, не надаючи особливої уваги "нейтральним"»³⁶.

В УСРР цей процес також відбувався під контролем ЦК КП(б)У. Спочатку політбюро ЦК підтримало висунення кандидатур М.Грушевського, А.Кримського й Д.Багалія на вакантні посади до союзної академії наук. Однак хід переобрання складу президії ВУАН, зокрема колізія з А.Кримським, змусили внести певні корективи в позицію партійних органів. 16 червня 1928 р. М.Скрипник у листі до ЦК КП(б)У пропонував підтримати кандидатури М.Грушевського та Д.Багалія, водночас уважав за недоцільне висунення А.Кримського на вакансію кафедри сходознавства з політичних міркувань³⁷.

У союзній пресі було опубліковано список 205 претендентів на академічні посади. Зокрема по відділенню гуманітарних наук поряд із М.Покровським, Д.Рязановим, М.Бухаріним та іншими йшли М.Грушевський і Д.Багалій³⁸. У зв'язку з літніми відпустками проблема виборів до АН СРСР перемістилася на осінь, коли ця кампанія набула широкого розмаху.

Агітпроп ЦК ВКП(б) надіслав черговий циркуляр зі вказівкою агітувати за певних кандидатів. Але цього разу список їх по відділенню гуманітарних наук скоротився до 14 осіб, серед кандидатів від УСРР залишився тільки М.Грушевський. Стривожений такою ситуацією нарком М.Скрипник звернувся до ЦК КП(б)У з проханням порушити в Москві клопотання про внесення до прохідного списку Л.Писаржевського, М.Крилова й Д.Заболотного. Такий лист до ЦК ВКП(б) незабаром було надіслано. Однак звернення виявилось запізним. У президії АН СРСР у Ленінграді вже працювали профільні підкомісії, визначаючи перспективи обрання майбутніх академіків. У грудні 1928 р. відділення гуманітарних наук, а 12 січня 1929 р. загальні збори обрали М.Грушевського дійсним членом АН СРСР³⁹.

Ліквідація прямої опозиції щодо М.Грушевського у ВУАН не принесла йому очікуваних дивідендів, адже нове керівництво президії у цій справі зайняло нейтральну позицію. Водночас вищі республіканські кола явно охололи до колишнього кандидата у президенти академії. Улітку 1928 р. в Норвегії відбувся VI міжнародний конгрес істориків. М.Грушевського було включено до складу радянської делегації, але він так і не отримав дозволу на виїзд в Осло. Очевидно, ключову роль у цьому відіграли донесення ДПУ, в яких постійно наголошувалося на «можливих планах акад. Грушевського поїхати за кордон і залишитися там назавсім»⁴⁰. Підозри «чекістів» підсилювалися перебуванням у цей час за кодоном дружини й дочки академіка.

Кінець 1928 р. позначився розгортанням кампанії з осуду «контрреволюційної діяльності» С.Єфремова. 29 вересня політбюро ЦК на доповідь завідувача агітпропвідділу А.Хвилі постановило «підняти громадську думку» з цього приводу. Члени

³⁵ Скрипник М. Статті і промови. – Т.2. – Ч.ІІ. – Х., 1931. – С.110–111.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.18.

³⁷ Там само. – Арк.20.

³⁸ Известия ЦИК. – 1928. – 21 июля.

³⁹ Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №3/4. – С.11.

⁴⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.215–217.

вищого партійного керівництва республіки дійшли висновку про необхідність вислання академіка за межі радянської України⁴¹. Газета «Вісті» опублікувала редакційну статтю під назвою «Носії ідей петлюрівщини в Українській академії». Трудові колективи «висунули» гасло «Геть Єфремова!».

За всієї особистої неприязні М.Грушевський не схвалював інспірованого шельмування С.Єфремова. У щоденниковому запису за 10 грудня 1928 р. останній зазначав, що на засіданні Ради академії до нього підійшов М.Грушевський і пошепки повідомив, що попередив Л.Левицького про можливе обурення репресіями проти С.Єфремова й що нібито М.Скрипник радився з головою ОДПУ Р.Менжинським, і вони вирішили не вдаватися до крайніх заходів. С.Єфремов інформацію сприйняв, проте у щирість М.Грушевського не повірив⁴². Він звернувся з листом до президії академії, в якому спростував висунуті проти себе звинувачення. Там задовольнилися його заявою про лояльність до радянської влади й визнали інцидент вичерпаним⁴³. Однак у ЦК вимагали рішучого осуду С.Єфремова. 28 листопада президія Ради ВУАН розглянула «справу СВУ» і в ухваленій резолюції затаврувала «контрреволюційних змовників», котрі «в інтересах залятих ворогів українських трудящих мас» намагаються зірвати «непереможне будівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки»⁴⁴.

Політбюро ЦК 9 січня 1929 р. прийняло постанову «Про Академію наук», яка знаменувала початок нового етапу антиєфремівської кампанії. У документі, зокрема, йшлося про організацію масової підтримки рішення президії ВУАН широкими колами інтелігенції, працівниками наукових установ. Проведення цих заходів доручалося комісії у складі П.Любченка, М.Скрипника, А.Хвилі. У політбюро ЦК так поспішали з організацією масового таврування С.Єфремова, що комісії визначили дводенний термін.

Однак постанова містила також два пункти, фактично спрямовані проти М.Грушевського. В одному було зафіксовано заяву М.Скрипника про вказівку апарату Наркомосу брати до розгляду тільки питання, подані президією ВУАН. Зрозуміло, що йшлося насамперед про М.Грушевського, який роками поза президією академії домагався фінансових і матеріальних преференцій для Історичної секції. Можливо, хтось із членів політбюро ЦК визнав таке формулювання неконкретним, тому з'явився останній, уже персоніфікований, пункт: «Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського»⁴⁵.

М.Скрипник був незадоволений тим, що М.Грушевський у «бою» за президію академії став у позу ображеного й фактично уник підтримки владної сторони. Однак постанова ухвалювалася в умовах, коли останній уже був обраний Відділенням гуманітарних наук АН СРСР і за кілька днів мав стати союзним академіком.

У ставленні до нього з боку республіканського керівництва відбувся істотний поворот. Тривала історія сприяння офіційних кіл академікові-реємігрантові залишилася позаду. Ця допомога була напіввимушеною, розрахованою на посилення лояльності відомого вченого й колишнього політичного діяча до радянської влади, на використання його для зміни керівництва ВУАН. Однак тепер необхідність у його послугах як противаги керівництву академії відпала. Після повернення на Батьківщину він

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4. – Арк.307.

⁴² Єфремов С. Щоденники... – С.693.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.31, 38–39.

⁴⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К., 1995. – С.129. Текст резолюції оголошував академік Д.Багалій.

⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.16. – Арк.277.

так і не перевів Історичну секцію на «марксо-ленінські рейки» та міг перетворитися в небезпечного внутрішнього ворога, який «не роззброївся». Тому матеріальна підтримка М.Грушевського для тих, хто розмірковував саме так, на ділі означала посилення впливу «буржуазної методології» в історичній науці.

Наприкінці 1929 р. відбулася остання спроба республіканської верхівки ввести М.Грушевського до керівних органів ВУАН. Її було зроблено на тлі критики вченого і його учнів із боку істориків-марксистів. Можна з певністю стверджувати, що ініціатором залучення виступив М.Скрипник. Очевидно, спонукальними мотивами наркома освіти був симбіоз симпатій до визначного вченого та політичного прагматизму. Вже був готовий сценарій «процесу СВУ», за яким проходили понад 40 представників української інтелігенції, у тому числі С.Єфремов, А.Ніковський, О.Гермайзе, М.Слабченко та ін. Керівництво республіки мало зважати на реакцію членів академії й, не в останню чергу, М.Грушевського.

22 листопада 1929 р. політбюро ЦК розглянуло питання «Про Академію наук». Було намічено новий склад президії ВУАН: Д.Заболотний – президент, К.Воблий і О.Шліхтер – віце-президенти, О.Корчак-Чепурківський – неодмінний секретар. М.Скрипникові доручалося провести переговори зі М.Грушевським про його входу до президії. Однак, мабуть, великої надії на те, що останній погодиться, не було, адже робилося застереження: «У випадку відмови членом президії висунути т. Яворського»⁴⁶. Як й очікувалося, М.Грушевський відмовився ввійти до складу президії ВУАН.

Зміна президії академії поклала безпосередній початок динамічному ідеологічному оволодінню ЦК КП(б)У цією важливою ділянкою культурного будівництва. На деякий час М.Грушевський відійшов у тінь у планах вищого партійно-урядового керівництва добитися «викриття» й розгрому «класово-ворожих сил». Прізвище вченого майже не з'являлося в матеріалах ЦК КП(б)У, офіційна критика стосувалася переважно його наукової діяльності та поки що залишалася відносно спокійною.

Причин такого становища, на нашу думку, було дві. По-перше, основний ідеологічний удар у цей час спрямовувався проти С.Єфремова та членів так званої «Спілки визволення України», фальсифікацією «справи» якої активно займалося ДПУ. По-друге, у цей час розгорнулася дискусія з приводу схеми історії України, запропонованої М.Яворським, котра проходила у травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму⁴⁷.

З обранням дійсними членами ВУАН М.Скрипника, О.Шліхтера, В.Затонського, а також зростанням у ній партійного прошарку було створено комуністичну фракцію, яку очолив М.Скрипник. На її розгляд політбюро ЦК почало передавати питання про становище в академії. Зокрема 11 грудня 1930 р. на засіданні комфракції обговорювалося питання «Про стан у ВУАН». У прийнятій нею постанові зазначалося, що останнім часом в академії посилилася групова боротьба між прихильниками К.Воблого та М.Грушевського. Наголошувалося, що останній, «зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до виявлення цих позицій назовні». Було визнано «за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його теоріями шляхом зачитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН»⁴⁸.

⁴⁶ Там само. – Спр.3. – Арк.180.

⁴⁷ Матеріали дискусії довго «доопрацьовувалися» й були опубліковані лише через рік (див.: Літопис революції. – 1930. – №2–5).

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3098. – Арк.54–55.

У той час, коли керована М.Скрипником комфракція академії намагалася боротися проти М.Грушевського ідеологічними методами, у ДПУ завершувалася розробка плану більш радикальних заходів. Фабрикувалася ще більше масштабна, ніж «СВУ», справа так званого «Українського національного центру» («УНЦ»), головою котрого й було «призначено» академіка М.Грушевського.

На початку 1931 р. органи ДПУ провели серію арештів. За ґратами опинився в тому числі й один із найближчих помічників М.Грушевського Ф.Савченко. День за днем під тиском слідчих він давав «свідчення» про діяльність «контрреволюційної антирадянської націоналістичної організації», очолюваної його патроном. У середині березня «справу Українського національного центру» в основних сюжетних лініях було сфабриковано. Власноручно написані свідчення Ф.Савченка, І.Лизанівського, М.Чечеля, Г.Коссака та інших заарештованих «переконливо» підтверджували «викриття» органами ДПУ нелегальної націоналістичної спілки, яка ставила за мету «повалити радянську владу на Україні, відторгнути УСРР від Радянського Союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної “Української народної республіки”»⁴⁹.

22 березня 1931 р. на засіданні політбюро ЦК голова ДПУ УСРР В.Балицький доповів про «справу УНЦ» і дістав дозвіл на проведення чергової репресивної кампанії. Не викликали заперечень із боку вищого керівництва республіки й наміри ДПУ щодо арешту М.Грушевського. Утім академік у цей час уже був у Москві⁵⁰.

Питання про терміновий від'їзд ученого до столиці досі повністю не з'ясоване. Формально він разом із донькою Катериною 7 березня 1931 р. вирушив до Москви в наукове відрядження. Останнім часом серед грушевськознавців поширене припущення, що виїзд академіка з України прискорила зустріч зі М.Скрипником, котрий 21–22 лютого перебував у Києві⁵¹. Безперечно, нарком – член політбюро ЦК знав про підготовку «справи УНЦ» та про роль, відведену М.Грушевському її «сценаристами».

У середині лютого ще повним ходом тривали допити Ф.Савченка та інших «учасників контрреволюційної організації». Після вдалого «процесу СВУ» й суворого вироку С.Єфремову М.Скрипник передбачав неминучий арешт і сумну долю очільника нової «контрреволюційної» структури. «Справу УНЦ» формувало ДПУ УСРР під керівництвом В.Балицького, її було погоджено з ОДПУ СРСР і там навіть виношували плани надати їй загальносоюзного масштабу. Очевидно, єдине, що міг удіяти М.Скрипник у тій ситуації – попередити академіка.

М.Грушевський також розумів, що після фактичної ліквідації його дослідницьких структур та безуспішного звернення до всіх вищих органів влади, розраховувати на підтримку в республіці не випадає. Залишався один вихід – їхати до Москви, шукати захисту в керівництва АН СРСР, знайомих партійних і державних діячів⁵². 23 березня 1931 р. на прохання ДПУ УСРР він був заарештований у столиці та доправлений у Харків, де проводилися його допити, у тому числі з квітня особисто головою ДПУ В.Балицьким. Під тиском слідчих академік повністю визнав пред'явлені обвинувачення. Того ж дня М.Грушевського відправили

⁴⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.79–80.

⁵⁰ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.109.

⁵¹ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – С.423; Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – С.496. М.Скрипник виступав зі звітом про діяльність уряду на пленумі Київської міської ради й був обраний делегатом XII Всеукраїнського з'їзду рад.

⁵² Він зустрівся в тому числі й з колишнім наркомом освіти УСРР О.Шумським (тоді – головою ЦК профспілки працівників освіти) та просив допомоги у працевлаштуванні. Останній відразу листом повідомив Й.Сталіну про розмову з академіком.

до Москви, де 4 квітня після розмови (!) з начальником секретно-політичного відділу ОДПУ Я.Аграновим і заступником голови ОДПУ С.Мессінгом він був звільнений.

В історичній літературі досить детально досліджено причини несподіваного повороту в долі М.Грушевського, який призвів до фактичного розвалу «добре» скомпонованої «справи УНЦ» й унеможливив проведення публічного судового процесу. Уважається, що це сталося за втручання самого Й.Сталіна, хоч глибинні мотиви його дій залишаються не зовсім з'ясованими. Навряд чи хтось інший, окрім нього, міг узяти на себе відповідальність звільнити з-під варті «контрреволюціонера» такого рівня⁵³.

М.Грушевському дозволили жити в Москві на правах академіка АН СРСР. До того ж він залишався дійсним членом ВУАН і керівником кафедри. Несподіване «високе» втручання у «справу УНЦ» завадило керівництву республіки поставити питання про позбавлення його академічного звання. Повернення в УСРР було небезпечним і небажаним. М.Грушевський опинився в невизначено довгостроковому відрядженні, а фактично у засланні. Водночас у республіці тривала бурхлива кампанія «критики» вченого.

Отже після чотирирічного перетинання шляхи М.Грушевського і М.Скрипника розійшлися назавжди. Хоч якийсь час вони ще стелилися паралельно. Перший, академік ВУАН, опинився у фактичній ізоляції, був підданий ідеологічному цькуванню, приречений на московське вигнання, після смерті удостоївся некрологічного титулу «найбільшого буржуазного історика України»⁵⁴ та залишався в республіці носієм «зоологічного націоналізму» й навіть «фашизму». Другий ще перебував у колі компартійної верхівки, згодом ставши свідком крутого зламу національної політики Кремля, згорання свого дітища – українізації, застав страхіття Голодомору. Зрештою був звинувачений у «націонал-ухильництві», зазнав ідейно-психологічного тиску з боку «товаришів» по політбюро ЦК та вчинив самогубство, що його головна партійна газета СРСР оцінила як «акт малодушності»⁵⁵. У такий спосіб сталінський режим привів до одного знаменника «нацдемівця» М.Грушевського й «націонал-ухильника» М.Скрипника. Реабілітаційні хвилі по смерті «вождя» не зачепили ані першого, ані другого, оскільки їх не було офіційно репресовано. У 1962 та 1972 рр. із дозволу ЦК КПРС відзначення ювілейних дат партійно-державного діяча проходило в рамках постанов ЦК КПУ – це стало певними кроками на шляху його реабілітації. Однак найголовніші звинувачення – у «націонал-ухильництві» – переоцінено не було. І тільки 29 березня 1990 р. ЦК Компартії України виправдав М.Скрипника «у партійному відношенні»⁵⁶. У 1966 р. в УРСР відбулася спроба наукової, а почасти й політичної реабілітації М.Грушевського – ідеться про відому статтю Ф.Шевченка⁵⁷. Проте не санкціонований ЦК КПУ цей виступ не міг вплинути на тривалу табуїзацію постаті академіка. Навіть у 1988 р. публікації про нього в газеті «Літературна Україна» та журналі «Київ» викликали традиційно негативну

⁵³ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.118–119; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – С.332; Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – С.504–505; Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». – Москва, 2005. – С.630–634. Існує конспірологічна версія про вплив масонів на Й.Сталіна, яка, очевидно, ніколи не отримає документального підтвердження.

⁵⁴ Правда. – 1934. – 28 ноября.

⁵⁵ Там же. – 1933. – 8 июля.

⁵⁶ Солдатенко В. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – С.269. Автор книги був одним з ініціаторів обґрунтування необхідності реабілітації М.Скрипника, а також входив до редколегії видання його вибраних творів.

⁵⁷ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–31.

реакцію ЦК. Щоправда стрімкий процес суспільного визнання видатного історика усунув ці ідеологічні перепони. 5 квітня 1991 р. КДБ УРСР припинив кримінальну справу стосовно М.Грушевського «за відсутності складу злочину»⁵⁸.

Таким чином, із призначенням у березні 1927 р. наркомом освіти члена політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипника розпочалася чергова кампанія реорганізації ВУАН. Було поставлено за мету змінити склад президії, неприхильної до радянської влади, шляхом ухвалення нового статуту. Реалізація цих завдань значною мірою залежала від позиції майбутнього президента ВУАН. Політбюро ЦК після певних вагань зупинило вибір на кандидатурі М.Грушевського. Новий нарком вступив у контакт із ним і намагався використати його конфронтацію з фактичними керівниками академії С.Єфремовим і А.Кримським для ослаблення їхніх позицій, а потім й усунення з посад. На якийсь час М.Скрипник та М.Грушевський стали ситуативними попутниками в боротьбі за зміну президії ВУАН. Хоч кожен діяв із власних позицій: нарком – для «знешкодження» принципових ворогів радянської влади, а академік, користуючись прихильністю тієї ж влади, – для реалізації своїх прагматичних наукових інтересів. Після тривалого більшовицького «штурму» на десятому році існування академічний «бастіон» було взято. Вдалося домогтися зміни керівництва академії, провести в дійсні члени представників влади, створити фракцію академіків-комуністів, поставити ВУАН на «радянські рейки». Провідну роль у цьому відіграв народний комісар освіти УСРР М.Скрипник – людина, в якій дивовижним чином переплелася національне з комуністичним, витворюючи оригінальний тип більшовицького лідера, несумісний із системою зрілого тоталітаризму. Певне місце у процесі більшовицького «завоювання» академії займав і М.Грушевський. Намагання республіканської верхівки використати його для усунення групи Єфремова – Кримського від керівництва інституцією повністю не справилися. Хоч внутрішнє групове протистояння об'єктивно ослаблювало академічний загал, створювало враження застарілої чвари, давало владі підстави для «оздоровлення» атмосфери. Наступні події навколо ВУАН довели, що коли б М.Грушевський і не брав участі у клановій боротьбі, зберегти монолітність та позапартійну стерильність академії не вдалося б. Об'єктивні умови функціонування політичної системи, утвердження комуністичної ідеології, командної ролі більшовицької партії, поява нової генерації вчених-марксистів однаково призвели б до ідеологічного «завоювання» ВУАН. Водночас, повернувшись в Україну, М.Грушевський максимально використав свій авторитет ученого, поточну політичну кон'юнктуру для розвитку наукових досліджень, відстоювання власної схеми українського історичного процесу, не сприйняв комуністичної ідеології, «марксо-ленінської методології» висвітлення історичного минулого.

Драматичний фінал життя М.Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був неминучим, а з погляду на його минуле й наукові погляди – цілком закономірним. Не виглядає парадоксальною і трагедія заслуженого більшовика М.Скрипника з його фанатично-утопічними намаганнями поєднати комуністичне з національним.

⁵⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.303–306. Постанову виніс начальник слідчого відділу КДБ УРСР полковник юстиції В.Пристайко.

REFERENCES

1. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1995). *Sprava "Spilky vyvoolennia Ukrainy": nevidomi dokumenty i fakty*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1996). *Mykhailo Hrushevskiy i HPU–NKVD: Trachibne desiatylittia: 1924–1934*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Putro, O. (ed.) (1997). *Yefremov S. Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Pyrih, R. (1993). *Zhyttia Mykhaila Hrushevskoho: ostannie desiatylittia (1924–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Pyrih, R. (ed.) (1997). *Mykhailo Hrushevskiy: mizh istorietu i politykoiu (1920–1930-ti roky): Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Pyrih, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby*. Kherson. [in Ukrainian].
7. Shapoval, Yu. (2002). *Oleksandr Shumskiy: "Zhyttia bez borotby ya ne vvazhav za zhyttia"*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Shapoval, Yu., Verba, I. (2018). *Mykhailo Hrushevskiy: "Ja sam pryishov do polityky cherez istoriiu..."*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Sokhan, P., Ulianovskiy, V., Kirzhaiev, S. (1993). *M.S.Hrushevskiy i Academia: ideia, zmahannia, diialnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Soldatenko, V. (2002). *Nezlamnyi: Zhyttia i smert Mykola Skrypnyka*. Kyiv. [in Ukrainian].

Ruslan PYRIH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ruslan_pyrih@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

Academician M.Hrushevskiy and People's Commissar of Education M.Skrypnyk in the Context of the Communisation of the All-Ukrainian Academy of Sciences (1927–1931)

Abstract. The purpose of the study is to highlight the complex relationship between academician M.Hrushevskiy and people's commissar for education of the UkrSSR M.Skrypnyk during the struggle of the Central Committee of Communist Party for ideological control over the All-Ukrainian Academy of Sciences. **The objectives of the article** are the historical reconstruction of the transformation of former ideological opponents – the leader of the Ukrainian People's Republic and the head of the UkrSSR government – into situational companions in the controversial process of Ukrainization and communisation of academic institutions, significant differences in the views. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientific systematism problematic-chronological, historical-biographical, comparative, analytical methods are used. **Scientific novelty** of this paper is determined by the formulation and comprehensive study of specific conditions, motives, latent actions, ideological differences in the relations between academician M.Hrushevskiy and people's commissar M.Skrypnyk. It is also important to compare the last periods of their lives.

Keywords: Hrushevskiy, Skrypnyk, Politburo of the Central Committee, People's Commissariat of Education of the UkrSSR, All-Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainization, Communisation.

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Київ, Україна), shapoval@ipend.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Оксана ФЕДОТОВА

докторка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
професорка навчально-наукового інституту,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна), oxana68@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5665-8712>

Цензурний контроль творів М.Грушевського та В.Винниченка в УСРР–УРСР

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.050>

УДК: 002.2(477):351.751.5 «1919/1990»

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні практики цензурування творів М.Грушевського та В.Винниченка в радянській Україні. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, науковості, системності. Задля досягнення поставленої мети застосовано методи: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, джерелознавчого аналізу, ретроспективний, аналітичний. **Наукова новизна та висновки.** Комплексно розглядається практика цензурування праць М.Грушевського й В.Винниченка, а також вводиться в науковий обіг ряд архівних джерел. Констатується, що твори згаданих авторів перебували під пильною увагою впродовж усього радянського періоду. Показано, що перші масштабні конфіскації органами цензури праць М.Грушевського було здійснено в 1920–1923 рр. у контексті контролю української літератури, що надходила з-за кордону. Зазначено, що художні твори В.Винниченка та студії М.Грушевського практично до кінця 1920-х рр. видавалися в УСРР і були ще відносно доступними в наукових бібліотеках. На етапі 1930-х рр. книжки В.Винниченка вилучали та знищували внаслідок стихійних бібліотечних «чисток». Установлено, що централізоване обмеження видань цих авторів розпочалося після Другої світової війни. Твори вилучалися у ході «чисток» бібліотечної і книготоргівельної мережі республіки, включно з букіністичним ринком. У другій половині 1940-х рр. усі книги М.Грушевського та В.Винниченка було тотально заборонено, їх передали на зберігання в бібліотечні спецфонди. Основним аргументом стала належність авторів до «буржуазно-націоналістичного табору». Заборонялося посилатися на праці М.Грушевського та включати їх до бібліографічних і довідково-енциклопедичних видань (виняток становили посилання, зроблені з метою «розвінчання ідейно-ворожої сутності»). У результаті студії вченого випали з наукового обігу, оскільки обмежувалися до кінця 1970-х рр., зокрема на підставі усних розпоряджень контролюючих органів. Констатовано, що твори В.Винниченка перебували у спецфондах майже до кінця існування інститутів радянської цензури.

Ключові слова: цензура, радянська Україна, органи контролю, Грушевський, Винниченко, твори, заборона, спецфонди.

Історичними постатями, друкована спадщина котрих упродовж радянського періоду детально контролювалася органами політичної цензури, були М.Грушевський і В.Винниченко. Твори фундаторів процесу відродження національної державності, засновників Української Народної Республіки постійно знаходилися під наглядом цензорських інститутів як «ідеологічно ворожі», а також нерідко спільно фігурували в наказах і проскрипціях Головліту.

Вказана тема частково розглядалася у працях вітчизняних дослідників. Так, питань контролю видань М.Грушевського в 1920–1930-х рр. у ході вивчення біографії вченого, впливу суспільно-політичних умов на формування його творчої спадщини та її оцінки з позицій сучасної історичної науки торкалися Р.Пиріг, Т.Стоян, В.Тельвак¹. Цінна інформація щодо практики вилучень органами цензури закордонних видань М.Грушевського міститься у статті В.Масненка². У контексті висвітлення віх життя і творчості В.Винниченка загальні тенденції цензурування його творів на етапі 1930-х рр. розкрив С.Кульчицький³. Т.Масляничук розглянула деякі питання цензурної політики щодо видання В.Винниченка в 1923–1932 рр.⁴ Значний внесок у розробку означеної проблематики зробив О.Мишанич, який у процесі дослідження цензурних заборон української книги на теренах УРСР із 1937 по 1990 рр. проаналізував форми контролю творів діячів у повоєнний час⁵. У контексті реконструкції історії цензури друкованих видань в УСРР–УРСР окремі приклади цензурування навела О.Федотова⁶. Ідеологічні аспекти контролю творчості М.Грушевського й В.Винниченка за радянської доби з'ясовано у працях В.Барана, Ю.Шаповала⁷. Інформативним джерелом для написання статті стала також монографія російської дослідниці Т.Горяєвої⁸. Проте, слід зазначити, що обрана тема до сьогодні не була об'єктом спеціального вивчення, на підставі чого й актуалізується потреба її розробки.

Українська революція 1917–1921 рр. позначилася в історії нашої держави низкою неординарних постатей, імена котрих міцно закарбовані у суспільній свідомості. До їх числа з повним правом можна віднести М.Грушевського та В.Винниченка. Відразу ж по встановленню в Україні радянської влади під впливом комуністичної пропаганди їх почали згадувати в негативному світлі. Проте все ж за часів непу, а також на етапі українізації офіційна влада загалом достатньо толерантно ставилася до згаданих осіб, оскільки М.Грушевський був відомим ученим і навіть кандидатом у президенти Всеукраїнської академії наук (ВУАН) – на противагу її «буржуазно-інтелігентській верхівці», а В.Винниченко – письменником з ім'ям. При цьому влада не

¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; Стоян Т.А. Наукова школа М.С.Грушевського в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920-х рр. в УСРР // Гілея. – Вип.43. – К., 2011. – С.70–77; Тельвак В.В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К., Дрогобич, 2008. – 494 с.

² Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – №6. – С.81–90.

³ Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». – К., 2019. – 512 с.; Його ж. Останні роки життя Володимира Винниченка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.10. – К., 2003. – С.3–30.

⁴ Масляничук Т. Видання творів В.Винниченка в Україні в 1923–1932 рр.: до проблеми творчої волі митця та цензури // Літературознавчі обрії: Праці молодих вчених України. – Вип.2. – К., 2001. – С.85–92.

⁵ Мишанич О. Українська література під заборонаю: 1937–1990 // Літературна Україна. – 1994. – 18 серпня. – С.2.

⁶ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). – К., 2009. – 350 с.

⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – №6. – С.104–117; Шаповал Ю.І., Верба І.В. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – К., 2018. – 496 с.; Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

⁸ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР: 1917–1991 гг. – Москва, 2002. – 400 с.

забувала про політичні погляди цих діячів. Ось чому їхня творчість постійно перебувала під наглядом органів цензури.

У 1919 р. в УСРР розпочалося формування низки структур, що реалізовували функції з відомчого контролю за духовним життям соціуму. У 1922 р. цензура стала основним засобом державних органів влади задля провадження офіційної ідеології, нетерпимої до інакодумства, а її напрями було централізовано під крилом Головного управління у справах літератури й видавництв (Головліт). Ефективність ідеологічного контролю залежала від співпраці з Державним політичним управлінням (ДПУ). Під час прийняття рішень щодо обмеження та заборони певної інформації вповноважені особи орієнтувалися на директиви партійних органів, накази Головліту й інструкції ДПУ.

Із приводу безпосереднього цензурування праць згаданих діячів слід зазначити, що під контроль у 1920-х рр. підпали закордонні видання М.Грушевського. При перевірці надходжень українських книжок до УСРР військова цензура 1922 р. наклала заборону на розповсюдження праць і посібників ученого, придбаних Всеукраїнською спілкою споживчих кооперативних організацій (Вукоопспілка). Політцензори також конфіскували майже 1 тис. пудів примірників видань «Ілюстрованої історії України», а також «Історії України: прикладеної до програм вищих початкових шкіл й нижчих класів шкіл середніх»⁹. Під час реалізації цієї акції виконавці дійшли висновку про ідеологічну невідповідність та «шкідливість» тематичного наповнення розділів, присвячених висвітленню хроніки подій революції в 1917–1918 рр. Правління Вукоопспілки з метою запобігання знищенню творів навіть надало пропозицію до Центрального управління у справах друку (ЦУД) здійснити вилучення останніх сторінок і додрукувати закінчення на зразок того, що фігурувало в дожовтневих публікаціях, але відповіді не отримало. Одночасно політконтроль ДПУ вилучив із київської книжкової торгівлі розвідку М.Грушевського «На порозі нової України: гадки і мрії». Навесні 1923 р. ЦУД санкціонувало продаж у макулатуру під егідою забезпечення більшовицької держави папером 35 тис. примірників «Всесвітньої історії в короткому огляді» та «Короткої історії України», аргументуючи таке рішення «невідповідністю ідеології» соціалістичним реаліям¹⁰.

У 1920–1930-х рр. усі праці, заплановані до видання, підлягали обов'язковому попередньому контролю з боку політредакторів і мали отримати відповідний дозвіл Головліту. У 1924 р., завдяки авторитету вченого, було відновлено часопис «Україна», що виступав своєрідною трибуною для оприлюднення досягнень історичної науки. Підготовлені до друку статті зазнавали ретельної перевірки з боку Державного видавництва України, яке на ту пору цензурувало фактично всі матеріали, що виходили в республіці. Саме на шпальтах журналу побачили світ чимало статей М.Грушевського. Цензурний нагляд за його науковою діяльністю тривав постійно. Зокрема так звані «куратори» від партійних інстанцій періодично пропонували істориків написати розвідки, витримані в радянському дусі¹¹. За відмову ж виконувати окреслені настанови неодноразово погрожували наданням негативної рецензії на часопис.

Загалом період 1924–1929 рр. характеризувався відносною свободою інтелектуальної творчості, коли праці М.Грушевського обговорювалися з перспективи національних наукових досягнень, а зібрання творів В.Винниченка активно виходили друком у республіці (так, 1923–1928 рр. побачило світ 21-томне, а в 1928–1934 рр.

⁹ Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років... – С.81–90.

¹⁰ Там само.

¹¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... – С.44.

з'явилося 23-томне видання). Проте окремі високохудожні твори через втручання ідеологічної цензури не ввійшли до зазначених збірок (драма «Пророк», романи «Поклади золота», «Нова заповідь»). Стараннями цензорів у жодному із зібраних творів не було «Відродження нації» та повісті «На той бік». Очевидно, причиною стала їх «антирадянська спрямованість». Поширеною практикою роботи органів контролю стало так зване «виправлення» текстів. Не випадково з роману «Соняшна машина», який єдиний із трьох представлених літератором еміграційних творів дозволили видати, цензори зняли авторську присвяту «Мій соняшний Україні»¹².

Попри те, що видання ВУАН були звільнені від перегляду їх Головлітом, органи цензури продовжували опосередковано спостерігати за творчістю М.Грушевського під час контролю видавництва і рецензентів. Як зазначив В.Масненко, «цензурна діяльність укр. негативно позначалась на загальній морально-психологічній атмосфері суспільства, гальмувала розвиток українського громадського життя, ставала на перепоні науковому і творчому пошуку, сприяла деформації суспільної свідомості. Особливо болючим цензурний тиск був для інтелігенції – безпосереднього продуцента й споживача друкованого слова»¹³. Однак, не зважаючи на доволі непрості умови для праці, знані українські діячі все ж доволі сміливо висловлювалися проти засилля цензури в інтелектуальній сфері. Так, М.Грушевський у своєму виступі на січневому (1926 р.) пленумі Укрнауки назвав цензуру серйозною завадою для наукової роботи¹⁴. У 1928 р. побачив світ збірник статей, приурочений до 60-річного ювілею вченого, підписаний до друку республіканським цензурним відомством. Отже «радянська політична цензура виявилася неспроможною протистояти видатному історикові»¹⁵.

У 1929 р. розпочався наступ на ВУАН, що ознаменувався ліквідацією інституцій, створених М.Грушевським, та іншими погромницькими акціями. Вченого заарештували як нібито члена «підпільної антирадянської організації Український національний центр». Унаслідок посилення контролю за видавничими планами у квітні того ж року Головліт УСРР заборонив до друку роман В.Винниченка «Поклади золота», який мав вийти у видавництві «Рух»¹⁶.

Під час кампанії терору 1930-х рр. книжки за авторством згаданих осіб почали обмежувати. Однак показовим є те, що у підготовленому навесні 1934 р. Головлітом УСРР «Зведеному списку авторів, що всі їхні твори призначені на конфіскацію», праці вказаних діячів відсутні¹⁷.

Перебуваючи в еміграції, В.Винниченко уважно спостерігав за політичними подіями в УСРР. Після відкритого листа до ЦК КП(б)У 1933 р., де письменник фактично напряду звинуватив керівництво країни «у шкідницькому знищенні людських сил», його твори в УСРР перестали друкувати¹⁸. Надалі писати про В.Винниченка у пресі або говорити в радіовиступах можна було лише в аспекті доповідей М.Попова та П.Любченка на об'єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, де він проходив як «старий вовк української контрреволюції»¹⁹. Книги літератора

¹² Масляничук Т. Видання творів В.Винниченка в Україні в 1923–1932 рр. ... – С.85–92.

¹³ Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років... – С.90.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Стоян Т.А. Наукова школа М.С.Грушевського в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920-х рр. в УСРР. – С.72.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.6. – Спр.8538. – Арк.5–6.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.644. – Арк.164–168.

¹⁸ Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». – С.438.

¹⁹ Там само. – С.439.

на території СРСР почали вилучати з масових бібліотек. На думку С.Кульчицького, «через Винниченка-політика постраждав й Винниченко-письменник»²⁰.

Під час масштабних, неконтрольованих «очищувальних» кампаній, що мали на меті досягнення ідеологічної чистоти та витриманості бібліотечних фондів, «ідеологічно-шкідлива» друкована продукція передавалася на зберігання у спецфонди, а також досить часто просто знищувалася. На початку 1930-х рр. книжкові ресурси бібліотечних установ зменшилися на 10%²¹.

Наступними роками механізм стихійних масових вилучень набрав таких обертів, що спричинив потребу впорядкування цієї справи органами контролю. У рапорті заступника наркома освіти А.Хвилі до ЦК КП(б)У від 15 січня 1934 р. мовилося про те, що наявність у середовищі викритих «буржуазних націоналістів, провокаторів і шпигунів» низки авторів, редакторів чи упорядників видань, які зберігалися в бібліотеках республіки, обумовлювала потребу перегляду книжок на предмет вилучення їх із масових бібліотек. Ішлося про застосування досить «обережного підходу» на підставі спеціального дозволу та санкцій НКО. Між тим, на практиці відбувалося неконтрольоване вилучення української літератури під маркою боротьби з «усілякими шкідниками». Як ілюстрація, у документі наводився приклад вилучення всіх творів В.Винниченка та інших письменників із мережі шкільних і дитячих бібліотек Харкова, що пояснювалося «низьким політичним рівнем» підготовки бібліотечних працівників, «засміченістю» їх кадрового складу «класово-ворожими елементами» та неналежним рівнем організації партійного контролю на місцях²².

Стосовно праць М.Грушевського, варто зазначити, що вони ще певний час залишалися в наукових бібліотеках загального користування. До «списків» і «показчиків» офіційно було віднесено лише одну його книжку – «Ілюстровану історію України» 1918 р.²³ Як зауважив С.Кульчицький, із 1934 та до 1987 рр. на сторінках радянських періодичних видань дозволялося згадувати В.Винниченка суто в контексті критики «представників буржуазно-націоналістичної платформи»²⁴.

Централізоване обмеження творчої спадщини вказаних діячів розпочалося пізніше, по завершенні Другої світової війни. Вельми цікавою, на нашу думку, щодо розуміння політики цензурування видань, стала службова записка начальника Головліту УРСР К.Полонника №614-с, датована 14 жовтня 1946 р., де він інформував партійні органи про факти виявлення внаслідок наскрізної перевірки республіканської бібліотечної системи книжок авторства М.Грушевського й В.Винниченка. Зокрема повідомлялося, що у жодній директиві органів цензури, починаючи з 1934 р., не надавалися вказівки щодо обмеження творів цих осіб. Задля «очищення книжкових фондів республіки від націоналістичної літератури» ставилося питання про вилучення з бібліотек громадського користування та книготоргівельної мережі видань згаданих авторів²⁵. Така пропозиція швидко знайшла розуміння «у верхах», адже вже 26 жовтня заступник завідувача відділу друку ЦК КП(б)У І.Сиромолотний надав дозвіл на виконання рішення²⁶. Надалі наказом очільника республіканського цензурного відомства №52 від 29 жовтня 1946 р. обумовлювалося тотальне вилучення з бібліотечних

²⁰ Кульчицький С. Останні роки життя Володимира Винниченка. – С.27.

²¹ Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. XX ст.). – К., 1998. – 320 с.

²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6442. – Арк.1–3.

²³ Мишанич О. Українська література під заборонаю: 1937–1990 // Літературна Україна. – 1994. – 18 серпня. – С.2.

²⁴ Кульчицький С. Останні роки життя Володимира Винниченка. – С.27.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2814. – Арк.9.

²⁶ Там само. – Арк.7.

установ і книгарень УРСР праць М.Грушевського та В.Винниченка з позначкою: «Всі твори, за всі роки, всіма мовами»²⁷.

У зв'язку з початком реалізації на тому етапі Головлітом УРСР нового напрямку діяльності з контролю букіністики об'єктом обговорення органами цензури восени 1946 р. стала «Ілюстрована історія України» М.Грушевського (рік видання 1918), виявлена цензорами в антикварній букіністичній мережі Харківщини. Як зазначав секретар Харківського обкому КП(б)У із пропаганди Румянцев у своєму листі секретареві ЦК КП(б)У І.Назаренку від 1 листопада 1946 р., книга (особливо розділ 6 під назвою «Українське відродження») містила чимало «відвертих антибільшовицьких та антирадянських тверджень». Підкреслювалося, що автор «зі властивою йому буржуазно-націоналістичною й контрреволюційною тенденційністю» популяризував політичний устрій, установлений за часів Центральної Ради²⁸. У зв'язку з цим обком наказав Харківському облліту терміново заборонити розповсюдження через книготорговельну мережу вказаного твору, зважаючи на його «політично-шкідливий характер», та просив вищі партійні інстанції надати Головліту УРСР розпорядження з даного питання. У відповідь на виявлену ініціативу завідувач відділу друку ЦК КП(б)У І.Сиромолотний повідомляв, що «всі твори буржуазного націоналіста М.Грушевського необхідно вилучити»²⁹.

3 грудня 1946 р. директор Інституту історії України АН УРСР М.Петровський інформував партійні органи про отримане від республіканського Головліту розпорядження щодо вилучення з бібліотеки установи всіх творів М.Грушевського. У зв'язку з тим, що колектив співробітників на той момент працював над підготовкою збірника «Буржуазно-націоналістична концепція М.Грушевського», його очільник просив дозволу тимчасово залишити праці історика до створення при інституті закритого спецфонду³⁰. Достеменно невідомо, як саме було вирішене вказане питання.

Навесні 1947 р. Головліт УРСР задіяв підняття на новий щабель справи з цензурного контролю розробив проект під назвою «Вказівки цензора художньої літератури», представлений вищим партійним органам на узгодження³¹. У документі визначалися головні критерії, за якими рецензовані твори підлягали забороні та вилученню. Серед них і вимога обмеження видань, де з «неправильних позицій» висвітлювалася історія України, позитивно оцінювалися «буржуазно-націоналістичні теорії» М.Грушевського, характеризувалися його наукові школи, зокрема концепції «єдиного потоку» в розумінні цілісності української нації та її культури, «відрубності» української історії тощо. Під час контролю такого роду праць цензор мав оцінювати їх із погляду допомоги у справі виховання почуттів «радянського патріотизму та інтернаціоналізму». Традиційно засуджувалися «націоналістичні переконання». Окреслений проект залишився суто на папері, оскільки управління агітації і пропаганди дійшло висновку, що він міг призвести до «серйозних політичних помилок» у цензуруванні підготовленої до друку літератури через занадто розпливчате трактування викладених пунктів³².

На етапі хрущовської «відлиги» разом із демократичними процесами мали місце зворотні тенденції, спрямовані на «зміцнення соціалістичного ладу» шляхом подальших цензурних обмежень. У 1955 р. органи ідеологічного контролю

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.37.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.505. – Арк.13.

²⁹ Там само. – Арк.11.

³⁰ Там само. – Арк.9.

³¹ Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – С.179.

³² Там само. – С.181.

ввели в дію секретний «Зведений список осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі згідно з наказами Головліту УРСР за період із 1938 по 1954 рік включно», де наводилися прізвища діячів і вказувалися номери наказів Головліту щодо заборони їхніх творів³³. Так, у цьому переліку згадувався В.Винниченко. У 1954 р. з'явився покажчик, підготовлений співробітниками республіканської Книжкової палати, загальним обсягом понад 400 стор.³⁴ До нього ввійшли праці М.Грушевського «Ілюстрована історія України» (Київ, 1918 р.), а також «З сучасної української літератури: Начерки та характеристики: Українські повісті другої половини XIX ст.» (Київ, 1918 р.).

У світлі реабілітації жертв політичного терору 1930-х рр. цензурне відомство активно займалося переглядом директивних матеріалів і переданням до відкритих фондів видань реабілітованих. 25 жовтня 1956 р. начальник Головліту УРСР К.Полонник доповідав завідувачеві відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Я.Пашку про результати перегляду творів ряду авторів, серед яких називався «відомий діяч української контрреволюції» В.Винниченко. Надалі письменникові надавалася характеристика у традиційному для того часу дусі, запозичена з «Великої радянської енциклопедії»: «[...] буржуазний націоналіст і політичний авантюрист. Один із керівників меншовицько-націоналістичної так званої “української соціал-демократичної робітничої партії”. Після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. був у числі організаторів Центральної Ради, надалі разом із Петлюрою очолив Директорію українську, служачи поперемінно інтересам то німецького, то англо-французького імперіалізму. У період 1907–1917 рр. написав безліч безідейних, пасквілянтських, пройнятих культом індивідуалізму й еротикою романів, повістей і драм, що спричинили різкий осуд марксистською критикою»³⁵. Констатувалося, що за проскрипціями органів цензури всі твори автора потребують вилучення.

31 березня 1958 р. завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ М.Хворостяний інформував ЦК про факти «просування» читачам масових бібліотек «ідеологічно шкідливих» видань авторства реабілітованих осіб. Так, йшлося про випадки повернення Головлітом СРСР і Головним управлінням з охорони військових та державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР до відкритих фондів цілої низки подібних творів. На підставі вибіркового аналізу співробітниками підрозділу змістового наповнення дозволеної для загального використання літератури констатувалися випадки наявності серед відновлених у правах книжок тих, що «грішили» «грубими політичними помилками», зокрема містили висловлювання та цитатні фрагменти з праць «українських буржуазних націоналістів»³⁶. На підтвердження наводилися приклади контролю такого роду друкованої продукції. Зазначалося, що до масового читача, поряд з іншими, часом потрапляють і «застарілі» видання, в яких часто-густо фігурують окремі твори В.Винниченка, М.Грушевського та подібних представників «буржуазно-націоналістичного напрямку». Зважаючи на відсутність у цих працях «теоретичної цінності», подальше перебування їх у відкритих фондах розцінювалося як неприпустиме³⁷.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4034. – Арк.432–440.

³⁴ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – Х., 1954. – 413 с.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4374. – Арк.237.

³⁶ Там само. – Спр.4697. – Арк.66.

³⁷ Там само. – Арк.70.

Цензурування творчої спадщини М.Грушевського передбачало також заборону посилатися на його праці. Саме з цієї причини, як згадував Л.Махновець, укладач біобібліографічного словника «Українські письменники», до першого тому видання, що побачив світ 1960 р., не було включено «Історію української літератури»³⁸. Наукові праці досить часто обмежувалися навіть в усному режимі. Так, 1979 р. на основі такого роду розпорядження всі студії академіка підпали під вилучення з бібліотек загального користування. Головліт республіки також здійснював контроль за його працями, що містилися у відомчих бібліотеках академічних установ. Так, лише в Інституті літератури ім. Т.Шевченка Академії наук УРСР за актом, датованим 10 вересня, до спецфонду потрапили 89 назв творів М.Грушевського³⁹.

«Перебудова» другої половини 1980-х рр. ознаменувалася початком перегляду списків діячів, чиї тексти зазнали цензурних заборон. Навесні 1988 р. начальник Головліту УРСР Л.Солодовник у доповідній записці до ЦК КПУ порушив питання щодо вирішення подальшої долі творів заборонених авторів, обмежених цензорськими інститутами на різних етапах, та переданих на зберігання у спецфонди⁴⁰. Ця проблема набула актуальності у зв'язку з початком обговорення в колах творчої інтелігенції та в періодиці необхідності переведення до відкритих фондів книжок деяких діячів, зокрема В.Винниченка. КДБ, Міністерству культури УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, інститутам історії та літератури АН УРСР доручалося опрацювати проскрипційний список осіб, усі твори яких підлягали вилученню, та з'ясувати можливість вилучення звідти певних прізвищ. Документ супроводжувався додатком – переліком авторів (серед них був і В.Винниченко). 12 жовтня 1989 р. в доповідній записці начальника Головліту УРСР Л.Солодовника нарешті було розглянуто можливість повернення зі спецфондів до загальних фондів бібліотек праць В.Винниченка та інших осіб⁴¹. Отже його книжки перебували під забороною майже до останнього моменту існування інститутів цензури.

Таким чином, можна зробити висновок, що твори М.Грушевського й В.Винниченка як «ідеологічно-ворожі» зазнавали цензурування впродовж усього радянського періоду. Перші масштабні конфіскації органами цензури праць М.Грушевського було здійснено в 1920–1923 рр. у контексті контролю зарубіжних видань, що надходили до УСРР. Зважаючи на високий авторитет діячів у наукових і літературних колах, твори В.Винниченка, праці М.Грушевського в 1920-х рр. видавалися в радянській Україні й були ще відносно доступними в наукових бібліотеках. У 1930-х рр. на хвилі боротьби з «буржуазними націоналістами» тексти В.Винниченка вилучалися і знищувалися у ході стихійних, неконтрольованих бібліотечних «чисток». Централізоване обмеження видань на підставі директив органів цензури розпочалося після Другої світової війни. Твори М.Грушевського й В.Винниченка вилучалися у процесі періодичних «чисток» бібліотечної та книготорговельної мережі республіки. У другій половині 1940-х рр. усі книжки цих авторів підпали під тотальну заборону та були передані на зберігання в бібліотечні спецфонди. «Шкідливі» публікації відображалися як у головлітівських проскрипціях, так і в покажчиках «застарілих видань». Основним аргументом щодо обмеження книг уважалася належність їх авторів до «буржуазно-націоналістичного

³⁸ Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років... – С.81–90.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3326. – Арк.26–27.

⁴¹ Там само. – Арк.25.

табору». Контроль праць М.Грушевського виявлявся також у забороні посилатися на них (як виняток, можна було це робити суто в контексті «викриття» чи критики поглядів) та включати до бібліографічних і довідково-енциклопедичних видань. У результаті студії вченого випали з наукового обігу, адже перебували під заборonoю до кінця 1970-х рр., причому часом на підставі усних розпоряджень органів цензури. Твори В.Винниченка замовчувалися і зберігалися в бібліотечних спецфондах практично до останнього моменту функціонування органів радянської цензури, до 1989 р.

Наведені нижче документи зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України й Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Друкуються мовою оригіналу.

№1

Головліт

№614-с.....14 октября 1946 г.

Секретно

Секретарю ЦК КП(б)У по пропаганде
тов. Назаренко И.Д.

Проводимая органами цензуры сплошная проверка библиотечной сети Украины показала, что в библиотеках имеются книги М.Грушевского и В.Винниченко. Ни в одном из приказов Главлита УССР за прошлые годы (начиная с 1934 г.) нет указаний на то, что произведения указанных авторов подлежат изъятию.

С целью очистки книжных фондов республики от националистической литературы, считаю необходимым изъять из библиотек общественного пользования и книготорговой сети УССР произведения М.С.Грушевского и В.К.Винниченко.

Прошу Вашей санкции на издание приказа об изъятии.

Начальник Главного управления
по делам литературы и издательств
при Совете Министров УССР...../К.Полонник/

*ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2814. – Арк.9
(машинопис, копія)*

№2

26 октября 1946 г.

Начальнику Главного управления
по делам литературы и издательств
при Совете Министров УССР
тов. Полоннику

на Ваше письмо №614-с от 14.10. – 1946 г.

Всю националистическую литературу М.Грушевского и В.Винниченко, выявленную при проверке органами цензуры в библиотеках общественного пользования и в книготорговой сети Украины, необходимо изъять.

Заместитель заведующего отделом печати
ЦК КП(б)У...../Сыромолотный/

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2814. – Арк.7 (машинопис, копія)

№3

Наказ

Начальника Головного управління в справах літератури та видавництв
при Раді Міністрів УРСР
№52

Київ.....29 жовтня 1946 р.

Вилучити з бібліотек громадського користування й книготорговельної сітки УРСР:
Грушевський М.С. – Всі твори, за всі роки, всіма мовами.
Винниченко В.К. – Всі твори, за всі роки, всіма мовами.

Начальник Головного управління
в справах літератури та видавництв
при Раді Міністрів УРСР...../К.Полонник/

*ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.37
(машинопис, оригінал, підпис автограф)*

REFERENCES

1. Baran, V. & Danylenko, V. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Baran, V. (1994). Tsenzura v systemi totalitaryzmu. *Suchasnist*, 6, 104–117. [in Ukrainian].
3. Fedotova, O. (2009). *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR–URSR (1917–1990 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Goryaeva, T.M. (2002). *Politicheskaya tsenzura v SSSR: 1917–1991*. Moskva. [in Russian].
5. Kulchytskyi, S.V. (2003). Ostanni roky zhyttia Volodymyra Vynnychenka. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbennia, posbuky*, 10, 3–30. [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S.V. (2019). *Volodymyr Vynnychenko: „Buty chesnym z soboiu...”*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Maslianchuk, T.V. (2001). Vydannia tvoriv V.Vynnychenka v Ukraini v 1923–1932 rr.: do problemy tvorchoi voli myttsia ta tsenzury. *Literaturoznavchi obrii*, 2, 85–92. [in Ukrainian].
8. Masenko, V. (1997). Tsenzura v pidradianskii Ukraini 20-kh rr.: systema, instytutsii, represyva polityka. *Suchasnist*, 6, 81–90. [in Ukrainian].

9. Myshanych, O. (1994). Ukrainska literatura pid zaboronoiu. *Literaturna Ukraina*, 18 serp. [in Ukrainian].
10. Novokhatko, L.M. (1998). *Problemy sotsialno-ekonomichnoho i kulturnoho rozvytku Ukrainy v konteksti natsionalnoi polityky (20–30-ti rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Pyrih, R. (1993). *Zhyttia Mykhaila Hrushevskoho: ostannie desiatylittia (1924–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Shapoval, Yu.I. & Verba, I.V. (2018). *Mykhailo Hrushevskyi: "Ya sam pryishov do polityky cherez istoriiu..."*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Shapoval, Yu.I. (2001). *Ukraina XX stolittia (Osoby ta podii v konteksti vazhkykh istorii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Stoian, T.A. (2011). Naukova shkola M.S.Hrushevskoho v umovakh totalnoi ideolohizatsii istorichnoi nauky 1920-kh rr. v USRR. *Gileia*, 43, 70–77. [in Ukrainian].
15. Telvak, V.V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykhiv (kinets XIX – 30-ti rr. XX st.)*. Kyiv; Drohobych. [in Ukrainian].

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of Theory and History of Political Science,
I.Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shapoval@ipiend.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Oksana FEDOTOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Research Fellow,
Professor at Educational and Scientific Institute,
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine), oxana68@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5665-8712>

Censorship Control of the Works by M.Hrushevskyi and V.Vynnychenko in the UkrSSR

Abstract. The purpose of the study is to highlight the practice of censoring the works of M.Hrushevskyi and V.Vynnychenko in the UkrSSR. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, system. To achieve this goal, the following methods were used: historical-genetic, problem-chronological, source analysis, retrospective, analytical. The scientific novelty and conclusions. Consists in a comprehensive coverage of the Soviet practice of censoring the works of M.Hrushevskyi and V.Vynnychenko in UkrSSR, as well as the introduction of a number of archival sources into scientific circulation. It is stated that the works of M.Hrushevskyi and V.Vynnychenko as enemies of the communist regime were censored throughout the Soviet period. The authors show that the first large-scale confiscations by the bodies of censorship of the works of M.Hrushevskyi were carried out in 1920–1923 in the context of the control of Ukrainian literature, which came from abroad. It is indicated that the works of V.Vynnychenko and M.Hrushevskyi were published in the UkrSSR and were even relatively available in scientific libraries. At the stage of the 1930s, V.Vynnychenko's books were withdrawn and destroyed as a result of spontaneous library "purges". It is established that the centralized restriction of publications of these authors began after the World War II. The works of these individuals were seized during the "purges" of the library and bookselling network, in particular the bouquinistes market. In the second half of the 1940s, all books authored by M.Hrushevskyi and V.Vynnychenko were completely banned and transferred for storage to library special funds. The main argument regarding the restriction of the authors' books was their belonging to the "bourgeois-nationalist camp". Censorship also forbade referring to the works of M.Hrushevskyi and including them in bibliographic and reference-encyclopaedic issues. As a result, the scientist's works fell out of scientific circulation, as it was restricted until the end of the 1970s; in particular, on the basis of oral orders from regulatory authorities. V.Vynnychenko's works were in special funds almost until the last moment of the existence of communist censorship institutions. The writer's creative legacy became available only in 1989.

Keywords: censorship, Soviet Ukraine (UkrSSR), regulatory authorities, Hrushevskyi, Vynnychenko, works, ban, special funds.

Агнешка ТЕТЕРИЧ-ПУЗЬО

габілітована докторка,
професорка кафедри середньовічної історії,
Поморська академія
(Слупськ, Польща), agnieszka.teterycz-puzio@apsl.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1728-3062>

Історія одного союзу: взаємини Конрада Мазовецького з Данилом Галицьким у першій половині XIII ст.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.061>

УДК: 94(477)«XIII»

Анотація. Мета статті полягає у визначенні ролі, яку відіграв у політиці Конрада Мазовецького його союз із Данилом Галицьким. **Методологія дослідження** зосереджена на з'ясуванні структури відносин двох князів. Проаналізовано як польські, так й українські джерела. **Наукова новизна.** Розглянуто основні етапи у взаємовідносинах правителів, переломний момент в яких міг відбутися 1221 р. Підкреслено також значну вагу можновладців, зокрема Пакослава Старого. **Висновки.** У міжкнязівських відносинах можна виокремити декілька періодів. У 1205–1221 рр. Конрад підтримував політику Лешка Білого, який прагнув підкорити своїм впливам сусідні руські князівства. Наприкінці цього етапу в поглядах цих двох братів на політику щодо Русі почали проявлятися розбіжності. 1221-й рік продемонстрував нові риси в позиції Конрада, який остерігав Данила Галицького про можливі наміри брата щодо запланованого викрадення князя. В умовах посилення ятвязьких, пруських та литовських вторгнень у Мазовецьку землю Конрад відчув потребу у співпраці з руськими князями. 1222–1227 рр. стали періодом зосередженості його на обороні від нападників, тоді як 1228–1235 рр. позначилися тісною співпрацею між Конрадом і Данилом. У 1236–1240 рр. відбулося охолодження у відносинах, але приблизно з 1240 р. й до смерті Конрада в 1247 р. знову спостерігалася стабільна співпраця. У статті також висвітлюється вплив на формування відносин між князями представників можновладців, а саме Пакослава Старого.

Ключові слова: Конрад Мазовецький, Данило Галицький, мазовецько-галицькі відносини.

У відносинах П'ястів із руськими князями впродовж XIII ст. своєю тривалістю та інтенсивністю вирізнявся альянс Конрада Мазовецького з Данилом Галицьким. У боротьбі за краківський престол 1230-х рр. перший неабияк розраховував на допомогу свого східного союзника. Натомість другий теж плекав певні надії від таких зв'язків задля досягнення власної мети¹.

Слід зазначити, що обидва князі були кровно спорідненими. Батько Данила – Роман доводився далеким родичем П'ястам як онук Болеслава Кривоустого та син його дочки Агнешки. Як зауважив Д. Домбровський, при руському дворі питання про споріднення між сином Романа – Данилом і Конрадом Мазовецьким не викликало жодних сумнівів². Князі були майже ровесниками: Конрад випередив Данила

* Переклад із польської мови – проф. Володимир Комар (Івано-Франківськ)

¹ Див. докл.: Войтович Л.В. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Л., 2008. – С.22–97; Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 2002.

² Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz: O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. – Kraków, 2016. – S.31, 181.

в народженні приблизно на 11 років (перший з'явився на світ бл. 1187–1189 рр.³, другий – бл. 1201 р.)⁴.

У 1205 р. під Завихостом відбулася битва між Лешеком Білим та Конрадом Мазовецьким – з одного боку, і князем Романом Галицьким – з іншого, в якій останній зазнав поразки⁵. Після цього його сини були вивезені за кордон: Василько з матір'ю й опікуном Мирославом опинилися при дворі Лешека, а Данило Романович був звідти висланий до Угорщини⁶. Безперечно, Лешек Білий був зацікавлений у поширенні свого впливу на Русь. Але у зв'язку з претензіями князя Владислава Тонконого він не почувався впевнено на нещодавно відновленому краківському престолі⁷ й тому не розпочинав жодних воєнних дій. У цей період брати жили у злагоді між собою, Конрад правив у Мазовецькій землі, а Лешек – у Краківсько-Сandomирському князівстві, де проявляв велику політичну активність у східному напрямку.

Після повернення з Угорщини, приблизно в 1211 р., Данило з'явився при дворі Лешека Білого⁸. За цей час погіршилися відносини Данила та його матері з угорським королем Андрієм II⁹. Удова Романа, імовірно, розраховувала на допомогу князя Лешека. У 1214 р. було укладено так звану Спішську угоду. Лешек Білий погодився на правління в Галичі сина Андрія II – Коломана, який, за порадою Пакослава Старого, мав одружитися з Лешековою дочкою – Саломеєю¹⁰. Незабаром вектор у політиці Лешека змінився на протилежний¹¹. Він відмовився допомагати Угорщині. Можливо, що на підтримку Данила, який повертався з цієї країни, та його брата Василька виступила частина краківських і сandomирських можновладців. Особливо це стосувалося тих, хто через посади й земельні посілости були пов'язані з Сandomирською землею, що сусідила з Галицькою та Волинською¹². Наймогутнішим серед сановників уважався Пакослав Старий (приблизно 1170–1245 рр.), який тоді був сandomирським, а згодом, від 1212 р., – краківським воєводою. Він також у різні періоди обіймав найвпливовіші посади у Краківсько-Сandomирському князівстві (каштелян і сandomирський воєвода, каштелян та воєвода краківський, каштелян

³ Teterycz-Puzio A. Konrad Mazowiecki: Książ wielki łacki (1187/89 – 31 sierpnia 1247). – Kraków, 2019. – S.20.

⁴ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. – Kraków, 2008. – S.302–309. Див. також: Майоров А.В. О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.20: Actes Testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Л., 2011. – С.453–478.

⁵ Див.: Majorow A.W. Ostatnia wyprawa Romana Mściśławicza (Z dziejów polityki zagranicznej Rusi Halicko-Wołyńskiej) // Klio: Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym. – T.14. – Toruń, 2010. – S.49–80; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – Kraków, 2011. – S.118–122.

⁶ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2 / Ред. М.А.Александров. – Москва, 1962. – Стб.718–719; Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów / Tłum. D.Dąbrowski, A.Jusupowicz. – Kraków; Warszawa, 2017. – S.98. Див. також: Jusupowicz A. Mirosław-piastun i Mirosław Halicki w przekazach Kroniki halicko-wołyńskiej // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.20: Actes Testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С.770, 778.

⁷ Labuda G. Dwa zamachy stanu w Polsce 1177–1179, 1202–1206 // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – T.82. – 1971. – S.103–104; Rymar E. Kiedy Mieszko Płatonogi panował w Krakowie? // Roczniki Historyczne. – T.65. – 1999. – S.22–25.

⁸ Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S.33. Див. також: Александров Д.Н. Галицко-Волинская земля в XIII – первой четверти XIV вв. – Москва, 1997; Волощук М. Угорське дитинство князя Данила Романовича (1206–1210 рр.) // На вітар історії України. – Івано-Франківськ, 2008. – С.369–373.

⁹ Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 2001. – С.111; Войтович Л.В. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'язнознавства. – Вип.56. – Л., 2006. – С.263–273; Його ж. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Там само. – Вип.59. – Л., 2010. – С.52–66.

¹⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.730–731.

¹¹ Там же. – Стб. 731; Kronika halicko-wołyńska... – S.112.

¹² Nagirnyj W. Polityka zagraniczna... – S.166–167. Див. також: Jusupowicz A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269): Studium prozopograficzne. – Warszawa, 2012.

віслицький)¹³. Його стосунки зі князівською родиною позитивно відображено в тексті Галицько-Волинського літопису, де Пакослава названо приятелем удови князя Романа та її дітей¹⁴.

Невдовзі західногалицькі землі були підпорядковані Угорщині, яка усунула польські залоги з Перемишля та Любачева. У той період (приблизно 1217 р.) в Польщі поступово ослабли впливи угруповання Пакослава Старого та його роду. Він був позбавлений уряду, щоправда ненадовго. Після укладення в 1218 р. Данилом Галицьким угоди з новгородським князем Мстиславом Мстиславовичем Удатним, який пообіцяв Данилові за дружину свою дочку Анну¹⁵, поновився союз Лешека Білого з Угорщиною¹⁶. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що Данило захопив Берестя, Уруск, Верещин, Стовп і Кумов, які раніше Лешек приєднав до своїх володінь¹⁷. А.Буко пов'язував із цим періодом початок зведення руськими князями у Стовпі кам'яної башти (однак достеменно невідомо, з якою метою її було споруджено – військовою чи якоюсь іншою)¹⁸.

Восени 1219 р. відбувся спільний похід Лешека Білого та угорців, який завершився захопленням Галича. Данило покинув це місто, а галицький престол зайняв Коломан – син угорського короля Андрія II. Але вже в 1220 р. Мстислав Удатний розпочав боротьбу за повернення Галича, завдавши разом із половцями ударів Коломану. Водночас Данило сприяв литовському вторгненню у землі Лешека. Це мало допомогло, адже угорський воєначальник відбив атаку руських сил і змусив Мстислава повернутися на Пониззя. Проте останній через рік за намовлянням київського князя Мстислава Старого та Данила Романовича після тривалої облоги захопив Галич, ув'язнив Коломана з Саломеєю¹⁹. Перебуваючи у ситуації конфлікту з магнатами Андрій II вирішив піти на компроміс.

Конрад I, будучи мазовецьким князем, мав інше бачення політики щодо руських земель, аніж його брат. Конрадові володіння були спустошені нападами литовців, з якими укладали угоди руські державці. Ян Длугош писав про перемогу поляків та угорців над литовцями й русичами вже в 1209 р.²⁰, а також про русько-литовське вторгнення в польські землі 1211 р.²¹ У Галицько-Волинському літописі знаходимо інформацію про співпрацю та «велику любов» деяких руських князів із литовцями²². У 1220 р. відбувся відплатний напад. Це сталося внаслідок підбурювання Данила Галицького й після походу Лешека Білого в Русь, який, можливо, зачепив також і землі Конрада²³.

Події 1221 р. можуть свідчити про певний розрив між братами та про зміну політики Конрада Мазовецького щодо східного сусіда. Під час походу в березні 1221 р. Мстислава на Галич, а Лешек Білого – на Щекарів (тепер Красностав) Конрад мав прийти до Данила з пропозицією розпочати мирні переговори. Як впливає із

¹³ Urzędnicy małopolscy XII–XV w.: Spisy / Opr. J.Kurtyka, T.Nowakowski, F.Sikora, A.Sochacka, P.K.Wojciechowski, B.Wyrozumski; red. A.Gąsiorowski. – Wrocław, 1990. – S.353.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.731.

¹⁵ Там же. – Стб.732; Kronika halicko-wolyńska... – S.114.

¹⁶ Holowko O.B. Halicki okres działalności księcia Mściława Mściławowicza Udałego // Klio: Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. – 11. – Toruń, 2008. – S.5–12.

¹⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.732. Відповідно до даних цього джерела приблизно 1213 р.

¹⁸ Buko A. Stółpie: Tajemnice kamiennej wieży. – Warszawa, 2009. – S.171–172.

¹⁹ Nagirnyj W. Polityka zagraniczna... – S.178–179.

²⁰ Excerpta Joannis Dlugossi e fontibus incerpitis / Ed. W.Kętrzyński // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). – Т.4. – Lwów, 1884. – S.12.

²¹ Długosz J. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. – Liber 5–6. – Varsaviae, 1973. – P.212.

²² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.736; Kronika halicko-wolyńska... – S.226–227.

²³ Błaszczuk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności: Trudne początki. – Т.1. – Poznań, 1998. – S.35.

джерела, Конрад відрядив Данила зустрічатися з братом Лешеком²⁴. Цілком можливо, що останній, а також белзький князь Олександр Всеволодович планували під час переговорів (залежно від їх перебігу) ув'язнити Данила, змушуючи піти на поступки. Ми не знаємо, чи князь, напередодні зустрічі, мав намір повідомити Данила про плани брата, чи він вирішив це зробити у ході перемовин із галицьким володарем. Безперечно, Конрад Мазовецький із багатьох причин не хотів ескалації конфлікту з Данилом Галицьким. О.Б.Головко вважає, що на зміни у східній політиці Конрада в основному вплинули походи литовців, зумовлені наслідками володимиро-литовського союзу²⁵. Окрім того, після смерті в 1217 р. воеводи Кристіна, убитого за наказом Конрада, посилювалися напади пруссів на Мазовію. Конрадові довелося зосередити всі сили на протидії їхнім вторгненням, тому необхідно було врегулювати відносини з іншими сусідами. Можливо також, що у цій ситуації зіграла певну роль дружина князя Агафія. Зважаючи на походження, вона могла б бажати співпраці Конрада з руськими правителями, а крім того, імовірно, зачала образу на свого швагра, чийх воїнів звинувачували у смерті її батька новгород-сіверського князя Святослава Ігоревича. Становище княгині при дворі чоловіка посилювалося з народженням кожного наступного сина²⁶. Джерела чітко вказують на її вплив, котрий дедалі зростає²⁷.

У відносинах між Лешеком Білим і Конрадом Мазовецьким почали проявлятися розбіжності, спричинені відмінними поглядами на політику відносно Русі²⁸. Зокрема різними були принципи співпраці обох князів із руськими володарями – Лешек прагнув домінувати, а Конрад бажав отримати якнайбільшу вигоду для себе. Можливо, мазовецький князь оцінював ситуацію реалістичніше, аніж його брат. Поступово Конрад почав співпрацювати з Романовичами. Це переконання ще більше посилювалося після смерті Лешека, особливо коли він розраховував на їхню допомогу у захопленні Кракова. А Романовичі вбачали в ньому союзника у своїй боротьбі за Галич. Війна Лешека Білого зі Мстиславом Удатним, якого підтримував Данило Галицький, остаточно завершилася поразкою польсько-угорських військ у Галичі 1221 р. Узимку 1221–1222 рр. Лешек, можливо завдяки посередництву брата, уклав угоду з Данилом²⁹.

Спостерігаючи за взаєминами між братами Лешеком Білим і Конрадом Мазовецьким у 1220-х рр., можна стверджувати, що відмінність у поглядах, яка вже почала проявлятися, не викликала між ними ворожості. До 1227 р. останній був зайнятий боротьбою з пруськими нападами, співпрацюючи з братом та іншими П'ястами і здійснюючи походи проти згаданих язичників. Крім того, він підтримував Лешека в його боротьбі зі Святополком Гданським. Потім відбувся відомий з'їзд у Гасаві (1227 р.), під час якого планувалося обговорити позицію Святополка, а також конфлікт його союзника Владислава Одоніка зі своїм дядьком Владиславом

²⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.737; *Kronika halicko-wołyńska*... – S.120.

²⁵ *Hołowko O.B.* Halicki okres działalności... – S.16–17. Див. також: *Пауцто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.204; *Котляр М.Ф.* Галицко-Волинська Русь. – К., 1998. – С.180; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С.95.

²⁶ *Okraszewska I.* Agafia, księżna mazowiecka, krakowska i łęczycka // *Niebem i sercem okryta: Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej* / Red. M.Malinowski. – Toruń, 2002. – S.71–72.

²⁷ *Kronika wielkopolska* // MPH: Nova Series (далі – NS). – Т.8 / Ed. B.Kürbis. – Warszawa, 1970. – С.62; *Piotr z Dusburga.* Kronika ziemi pruskiej / Tłum. S.Wyszomirski, wyd. J.Wenta. – Toruń, 2004. – С.11, 5. – S.24. Див. також: *Teterycz-Puzio A.* Konrad... – S.47–50, 175–180.

²⁸ *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264): Biografia polityczna. – Kraków, 2012. – S.108.

²⁹ *Hołowko O.B.* Halicki okres działalności... – S.18; *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna... – S.189. Див. також: *Майоров А.В.* Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х гг. XIII в. Ч.1: Галицкая община и князь Даниил // *Вестник СПбГУ: Сер.2. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1999; Его же.* Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х гг. XIII в. Ч.2: Галицкая община и королевич Андрей // Там же. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 2000.

Тонконогим. Під час з'їзду Лешек Білий був убитий, а силезький князь Генріх Бородатий поранений. Відомості в польських джерелах не дають однозначної оцінки з приводу винуватця кровопролиття³⁰. Імовірно, близьким до істини був автор Галицько-Волинського літопису, котрий повідомив, що Лешека вбили Святополк і Владислав Одонік³¹. Як зазначає Д.Домбровський, відомості про події в Гасаві походили з достовірних джерел: від двору вдови Гримислави (не виключено, що це був хтось із вельмож з її оточення, як, наприклад, Пакослав Старий) або від присутнього на з'їзді Конрада Мазовецького³².

Розпочалася боротьба за краківський престол та за опікунство над однорічним сином Лешека Білого – Болеславом Сором'язливим. Це був період політичної роздробленості Польщі, коли першим серед П'ястів уважався той, хто правив у Кракові. Зазвичай мати князя за підтримки близького родича очолювала регентську раду (у цьому випадку Гримислава – дочка Інгвара Ярославича чи Ярослава Володимировича)³³. Тому Конрад скаржився до регентської ради. У практичній політиці склалося так, що краківський престол належав тому з кандидатів, який об'єднував більшість можновладців. Окрім побоювання труднощів у співпраці з Конрадом Мазовецьким, котрий виступав противником посилення позиції вельмож та їхнього впливу на владу, малопольські сановники усвідомлювали відмінність проблем і загроз для Малопольщі й Мазовії. Варто зазначити, що перша складалася з двох земель: Сандомирської та Краківської, державці яких часто-густо розходилися в поглядах щодо, наприклад, посідання краківського престолу. Малопольські можновладці не бажали бути втягнутими в боротьбу з народами – головними противниками й загрозою для Мазовії, тобто пруссами, ятвягами, литовцями. Так само їх мало цікавили відносини зі Святополком Поморським або хрестоносцями. Натомість прагнули, щоб краківський князь проводив активну політику щодо Силезії, Угорщини, Чехії³⁴. Вони, можливо, побоювалися, що Конрад не впорається з цими викликами. Малопольща та Мазовія мали одного спільного сусіда – руські князівства. У дружніх відносинах із ними були особливо зацікавлені ті можновладці, котрі володіли землями на Сандомирщині. Очолювані Пакославом Старим, вони прихильно поставилися до співпраці з мазовецьким князем Конрадом I, а також щодо відновлення союзу з Данилом Романовичем, хоча б наприкінці 1226 або на початку 1227 рр. Пакослав мав узяти участь у поході угорського короля Андрія II проти Мстислава Мстиславича, на допомогу якому Данило вислав воєводу Гліба³⁵.

Данило Галицький у той період потребував союзників. У другій половині грудня 1227 р. він здобув Луцьк та ув'язнив Ярослава. Потім, підтриманий Мстиславом Мстиславичем, організував похід проти пінського князя Ростислава й наприкінці березня 1228 р. зайняв Чорторийськ. Однак Ростислав звернувся по допомогу до київського володаря Володимира Рюриковича та до чернігівського Михайла

³⁰ Kalendarz katedry krakowskiej // MPH: NS. – T.5. – P.188 («Dux Lestko, quem filius Odonis interfecit, obiit»); Rocznik kapituly krakowskiej // Ibid. – P.75 («Lestko dux Cracovie interfecus est in colloquio a filio Odonis sub fraude»). Також: Rocznik krótki: Rocznik świętokrzyski nowy // Ibid. – P.34, 240; Albrici monachi Triumfontium Chronicon // Monumenta Germaniae Historica: Scriptores / Ed. G.H.Pertz. – T.23. – Hannoverae, 1874. – P.921 («Leszek zabity przez Władysława Łaskonogiego»); Rocznik Traski // MPH. – T.2 / Ed. A.Bielowski. – Lwów, 1872. – P.857 («dux Lestco interfecus est a Pomoranis sub fraude»); Rocznik małopolski // Ibid. – T.3. – Lwów, 1878. – P.164–165; Rocznik krakowski // Ibid. – T.2. – P.837; Rocznik Sędziwoja // Ibid. – P.877; Kronika Dzierzwy // Ibid. – T.3. – P.47–48; MPH: N.S. – T.15 / Ed. K.Pawłowski. – Cap.3.48. – P.78.

³¹ ПСРЛ. – Т.2. – Ст.6.754.

³² Dąbrowski D. Uczestnicy wydarzeń gąsawskich 1227 w świetle przekazów kroniki halicko-wołyńskiej // Gąsawa w pamięci historycznej: W związku z 620 rocznicą lokacji miasta / Red. D.Karczewski. – Inowrocław, 2009. – S.95–98.

³³ Teterycz-Puzio A. Piastowskie księżne regentki: O utrzymanie władzy dla synów (koniec XII w. – początek XIV w.). – Kraków, 2016. – S.65–66, 232–234.

³⁴ Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247). – Kraków, 2008. – S.75.

³⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Ст.6.749; Jusupowicz A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów. – Kraków, 2013. – S.149.

Всеволодовича. У другій половині квітня або на початку травня 1228 р. союзники вирушили на Волинь і взяли в облогу Кам'янець. Данило уклав із ними перемир'я й пішов на польські землі³⁶.

Як свідчать джерела, у травні 1228 р. відбулися інтенсивні зустрічі Ґримислави та її оточення з потенційними союзниками в боротьбі за краківський престол. Це був переговорний період. Княгиня зі своїми радниками намагалася залучити Данила як співника в майбутньому протистоянні з Конрадом Мазовецьким. 12 травня у Скаришеві відбулася зустріч можновладців Малопольщі, Ґримислави, наділеної титулом «*ducissa Sandomirie*», із «сином Романа». Можна припустити, що це був Данило Галицький, котрий шукав допомоги в польських володарів проти коаліції південноруських князів на чолі з Володимиром Рюриковичем, за участі чернігівського Михайла Всеволодовича, королевича Андрія й половців. Данило переконував половецького хана Котяна перейти на його бік. Незабаром йому на допомогу на чолі польського війська вирушив Пакослав. Данило з підкріпленням попрямував до Києва, однак на півдорозі було укладено мир³⁷. Із документа княгині Ґримислави довідуємося, що на з'їзді були присутні також представники Конрада Мазовецького: Богущ із «Мазовша» та Богуслав із «Рави», тобто мазовецький воевода Богущ і равський каштелян Богуслав³⁸. Так мазовецький князь намагався контролювати перебіг подій, особливо у ситуації, коли Ґримислава та її оточення прагнули заручитися союзницькою підтримкою Данила. Деякі історики вважають, що лише тоді, у середині 1228 р., він змінив свою політику й пішов на альянс із Конрадом Мазовецьким. Однак, як було зазначено вище, політичне зближення Конрада з Данилом можна спостерігати набагато раніше, адже в той період було укладено вже наступний договір, який передбачав взаємну підтримку. Схоже на те, що велику роль у цьому зіграв Пакослав Старий, котрий добре знав як одного, так й іншого. Перш за все, він представляв інтереси Ґримислави та її неповнолітнього сина, тож намагався маневрувати між П'ястами в їхній боротьбі за краківський престол. Владу у Кракові обійняв великопольський князь Владислав Тонконогий. Це відбулося на підставі угоди, укладеної між Лешком Білим і Владиславом, а також його договору з малопольськими можновладцями, підписаного 1228 р. у Цені (село біля Каліша), де був і Пакослав Старий³⁹. За відсутності Владислава Тонкононого, котрий воював за Великопольщу зі своїм племінником Владиславом Одоніком, у Кракові правив його союзник – Генріх Бородатий.

Конрад Мазовецький досить швидко вирішив перейти до застосування сили, використовуючи допомогу князя Данила. Уже в 1229 р., заручившись підтримкою галицького володаря, він розпочав похід у Великопольщу проти Владислава Тонкононого – свого конкурента в боротьбі за краківський престол. У цій виправі взяв участь Пакослав Старий разом зі Мстивоем, який згодом стане віслицьким і краківським воеводою. У Галицько-Волинському літописі згадується, що Конрад після смерті брата попросив Данила та Василька, щоб обидва надали йому допомогу проти Владислава. Унаслідок укладеного договору Конрад разом із Данилом і Васильком вирушили на Каліш. Воевода Василька – Мирослав отримав завдання обійти місто та оточити його⁴⁰. Становить інтерес наведена в тому ж літописі інфор-

³⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.751, 753; *Jusupowicz A.* Mirosław-piastun i Mirosław Halicki... – S.772.

³⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.754; *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna... – S.193–195; *Jusupowicz A.* Elity... – S.254.

³⁸ Kodeks dyplomatyczny Małopolski (далі – KDM). – Т.2 / Ed. F.Piekosiński. – Kraków, 1876–1886. – №395; Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich (далі – ZDMaz) / Ed. J.K.Kochanowski. – Warszawa, 1919. – №256.

³⁹ Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława / Ed. F.Piekosiński. – Т.1. – Kraków, 1874. – №19–20.

⁴⁰ *Jusupowicz A.* Mirosław-piastun i Mirosław Halicki... – S.772.

мація, що Конрад поважав руських воїнів, тоді як його «ляхи» не хотіли воювати, тож він силоміць змушував їх битися. Спроба здобути замок зазнала невдачі. Тому до оточених вирушили переговорники на чолі з Пакославом і Мстивоем, а також перебраним до невпізнання Данилом. Утім у джерелах згадується, що Конрад скоріш за все не підтримував наміру останнього взяти участь у перемовинах, адже не довіряв Мстивоеві. На прохання мешканців припинити облогу Пакослав запропонував їм особисто звернутися до руського князя, тим самим демаскувавши його. У відповідь Данило «штовхнув деревком» Пакослава та зняв із нього шолом. Після розмови з містянами посольство повернулося, відтак було укладено мирний договір⁴¹.

Слід підкреслити роль згаданих вище можновладців Малопольщі. Чи настільки вони відвернулися від князя Владислава Тонкононого, щоб через рік підтримати його противника? Чому спочатку Пакослав переконав Данила перевдягнутися й поїхати з ним на переговори, а під час розмови з калішанами розсекретив його? Своєю чергою, чому Данило вказав на Пакослава деревком списа? Останній факт нашттовхує на роздуми. Це був жест, чи, можливо, навіть якийсь грубий жарт, якщо справді цей учинок виглядав як покарання за описану вище поведінку? Чи це було пов'язано з раною, раніше завданою Пакославом? У розповіді вказується, що це була перша версія перебігу подій. Слід пам'ятати, що Пакослав знав Данила з дитинства й це пояснює досить фамільярне поводження. На думку Б.Влодарського, двоє сandomirських можновладців: сandomirський воевода Пакослав і віслицький каштелян Мстивой, приєдналися до військ Конрада Мазовецького та Данила й Василька з дорученням, отриманим від Гримислави, щоб дбати про інтереси Владислава Тонкононого⁴². Цілком можливо, що вони повинні були контролювати ситуацію в таборі нападників та, імовірно, не дозволяли їм здобути перевагу. Пакослав, як можемо припустити, не вважав добрим рішенням надання влади Владиславові Тонкононому. Він погодився на це, мабуть, за наполяганням інших вельмож. З іншого боку, він не довіряв Конрадові, а можливо, і Данилові також. Пакослав був зацікавлений у збереженні рівноваги сил між обома кандидатами в боротьбі за Краків – Владиславом Тонконогим та Конрадом Мазовецьким. Унаслідок описаних подій Пакослав Старий був відправлений у Русь⁴³, а потім якимось чином виявився покараним, про що свідчить документ Гримислави від 1230 р., де згадуються вислані Конрадом можновладці⁴⁴. На думку Б.Влодарського, питання їх повернення, швидше за все, обговорювалися 1230 р. на з'їзді в Гамбіні⁴⁵. Однак Пакослав був у Русі, мабуть, гостем, а не в'язнем. Цікаво, що після захоплення в 1230 р. Сandomirської землі Конрадом Мазовецьким і його сином Болеславом⁴⁶, на нетривалий період, як виявилось згодом, сandomirським воеводою став родич Пакослава Старого – Пакослав Молодший⁴⁷. Щоправда, з'явилися гіпотези щодо конфлікту між ними, але, як видно з джерел, вони обидва співпрацювали з Конрадом та його синами (акти 1230, 1231, 1232, 1237 рр.⁴⁸) і Генріхом Бородатим

⁴¹ ПСРП. – Т.2. – Стб.754–758; *Kronika halicko-wolyńska...* – S.136–138.

⁴² *Włodarski B. Polityczne plany Konrada I Mazowieckiego // Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu.* – T.76. – Toruń, 1971. – S.35–36; *Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340.* – Warszawa, 1966. – S.104.

⁴³ *Bieniak J. Polityczne okoliczności śmierci Leszka Białego // Gąsawa w pamięci historycznej: W związku z 620 rocznicą lokacji miasta.* – S.58.

⁴⁴ KDM. – Т.2. – №401.

⁴⁵ Ibid. – №399; *Włodarski B. Polityczne plany...* – S.37–38.

⁴⁶ *Kodeks dyplomatyczny Polski* (далі – KDP). – Т.2. – №9; №399–1230; №403–1232.

⁴⁷ *Urzędnicy małopolscy...* – №960–961. Див. також: *Teterycz-Puzio A. Na rozstajnych drogach: Mazowsze a Małopolska w latach 1138–1313.* – Słupsk, 2012. – S.312–315.

⁴⁸ ZDMaz. – №295–296; *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie* (далі – Zmog) / Ed. E.Janota. – Kraków, 1865. – №12; KDM. – Т.2. – №404; Т.1. – №363.

(документи 1232, 1235 рр.)⁴⁹. Контакти Пакослава Старого з князями та руською елітою підтверджує Галицько-Волинський літопис. Як зауважив Д.Домбровський, у світлі джерела можна побачити, що з грона польських можновладців найвідомішими в Русі були в основному представники малопольських вельмож, приміром Пакослав Старий⁵⁰.

Під час боїв за Краків 1230-х рр. Конрада Мазовецького звинувачували у використанні руської допомоги. У буллі Григорія IX від 27 лютого 1233 р. згадано про участь у польських князівських міжусобицях «ворогів католицької віри» – сарацинів і русичів. Імовірно, під поняттям «сарацинів» і «ворогів віри» малися на увазі ятвяги та пруські племена, а, можливо, литовці, присутні в руських військах⁵¹. Про боротьбу Конрада за підтримки сил зі сходу згадується також у Великопольській хроніці⁵², у творі Я.Длугоша⁵³.

Як видно із джерел, Данило Галицький був важливим стратегічним союзником Конрада Мазовецького. Угода стосувалася взаємної участі в походах проти їхніх ворогів і включала, серед іншого, дозвіл на викрадення людей під час виправ як поляками, так і русичами. Данило підтримував прагнення Конрада тому, що, імовірно, на поточному етапі зі всіх князів династії П'ястів він найбільше його влаштовував як краківсько-сандомирський правитель. Отже вони потребували один одного. Галицький володар хотів змінити баланс сил у Русі, а Конрад прагнув вплинути на політичну ситуацію в польських землях. Мазовецько-руський союз, який тривав до кінця життя Конрада, також був пов'язаний із політикою князя проти ятвягів, на чій території претендували литовці.

Співпраця стосувалася також інших сфер діяльності, особливо тоді, коли син Конрада – Болеслав володів Сандомирщиною. У 1232 р. Конрад міг призначити заробітну плату у Сандомирській землі для латинського єпископа в Русі, яким став цистерціанець Герард. Він був висвячений на єпископа-місіонера, імовірно, за згодою Данила Галицького та проти волі гнєзненського архієпископа Пелца⁵⁴.

Із 1230 р. Данило й Василько брали активну участь у боротьбі за Галицьку землю. Данило здобув Галич завдяки допомозі Конрада Мазовецького та половців. Мешканці міста, однак, вибрали угорського короля Андрія II⁵⁵. У 1231 р., після невдалого плану вбивства Данила галицькими боярами і князем Олександром, галицький володар направив військо проти белзького правителя, у тому числі за участю Василькового воеводи – Мирослава. Олександр утік до Перемишля, а потім в Угорщину⁵⁶. Мирослав 1232 р. уклав від імені Данила угоду з угорським монархом: він віддав Олександрові Белз і Червень, а престол у Галичі зайняв син короля – Андрій. У цій поразці було звинувачено воеводу Мирослава, однак пізніше він зміг повернути милість володаря⁵⁷. Романовичі на той час, шукаючи допомоги, перебували в Польщі. У березні 1233 р. після битви під Шумськом Данило перехопив ініціативу. У 1232–1233 рр. Романовичі прагнули створити антигалицьку коаліцію. На початку зими 1233 р., коли помер король Андрій, Данило здобув Галич⁵⁸. Залишивши місто собі, він віддав Василькові

⁴⁹ KDM. – T.2. – №406; Zmog. – №13; *Włodarski B.* Polityczne plany... – S.37.

⁵⁰ *Dąbrowski D.* Uczestnicy wydarzeń gąsawskich 1227 w świetle przekazów kroniki halicko-wołyńskiej. – S.101–117.

⁵¹ *Białuński G.* Studia z dziejów plemion ruskich i jaćwieskich. – Olsztyn, 1999. – S.90.

⁵² *Kronika wielkopolska.* – Cap.74.

⁵³ *Długosz J.* Annales seu Cronicae... – Liber 7, 8 – Pod rokiem 1248.

⁵⁴ *Kozłowska-Budkowa Z.* Gerard // *Polski Słownik Biograficzny.* – T.7. – Kraków, 1958. – S.389.

⁵⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.761.

⁵⁶ Там же. – Стб.764.

⁵⁷ Там же. – Стб.765–770.

⁵⁸ *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna... – S.200–201.

владу на Волині. У 1233–1234 рр. у Південній Русі існували два політичні табори. Після поразки, завданої Володимирові Рюриковичу під Києвом, на зворотному шляху відбувся бій під Торчеськом, де Данило втратив коня й був змушений тікати з поля битви⁵⁹. Ця поразка ускладнила його становище. У 1235 р. Романовичі знову втратили Галич на користь Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава.

Це був період, коли відбувалася зміна союзників. За підбурюванням Михайла й Ростислава Конрад приєднався до коаліції проти Романовичів. Ті, своєю чергою, уклали угоду з княгинею Гримиславою, яка захищала краківсько-сандомирські володіння для свого сина. Вона боронила їх, насамперед, від Конрада, котрий успішно завоював північну частину Краківсько-Сандомирського князівства, зокрема радомські землі (приблизно в 1235 р.)⁶⁰.

У той час Данило шукав підтримки в інших правителів, наприклад, він міг звернутися по допомогу до угорського короля. Не виключено, що 1235 р. визнав верховність Бели IV й, напевно, зустрічався з ним під час його коронації⁶¹. Данило та Василько також отримали сприяння з боку п'ястівських противників Конрада. У 1235 р. Василько попросив допомоги в Польщі проти Михайла й наприкінці року польські війська підтримали Романовичів⁶². Імовірно, це були сили, надіслані княгинею Гримиславою за згодою Генріха Бородатого та завдяки посередництву Пакослава Старого. Це сталося в період загострення бойових дій між Конрадом Мазовецьким і Генріхом Бородатим. Я.Длугош під 1235 р. зазначив про спорудження у Краківській землі трьох дерев'яних замків. Воїни Болеслава Сором'язливого та Генріха Бородатого повинні були перешкодити постачанню харчів Конрадовому війську. Під час цих боїв вони оточили костел Св. Андрія і змусили Конрада та його лицарів залишити споруду⁶³.

У 1236 р. мазовецький князь підтримав Михайла Всеволодовича, який, згідно з твердженням Галицько-Волинського літопису, мав привести ляхів і половців супроти Данила. Конрад направився під Холм і вислав людей у бік Червеня. Однак їх схопили та привели до Данила в Городок. Михайло чекав підтримки Конрада й Ізяслава, котрий ішов разом із половцями. Проте після пограбування Галицької землі кочовики рушили назад. Похід зазнав невдачі та, повертаючись, Конрад утратив багатьох воїнів під час нічної переправи через річку Вепр. Данило в той час зібрав проти Конрада військо, що складалася з литовців та вояків Ізяслава Новгородського⁶⁴. За даними Галицько-Волинського літопису, Конрад Мазовецький організував похід на Східну Волинь і зазнав поразки в битві з Васильком під Червенем. У відповідь на це Данило в березні 1237 або 1238 рр. здійснив виправу та приєднав до Русі Дорогочин. У той час магістр Добжинського ордену Бруно та його товариші опинилися в руському полоні. Частина дослідників уважали, що це була велика битва⁶⁵, однак, швидше за все, йдеться про прикордонний конфлікт⁶⁶. У 1237 р. Данило здобув Перемишль і напав на Галич. Залишаючись у конфлікті з Конрадом, він у 1238 р. сприяв литовському вторгненню Міндовга разом із новгородським князем Ізяславом у Мазовію⁶⁷. Можливо, саме цю битву описує документ Конрада для Готарда від 1241 р., згідно з яким останньому

⁵⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.773.

⁶⁰ *Eodyński M.* Stosunki w Sandomierskiem w latach 1234–1239 // *Kwartalnik Historyczny*. – Т.25. – 1911. – S.24–25.

⁶¹ *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna... – S.208.

⁶² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.774.

⁶³ *Długosz J.* Annales seu Cronicae... – Liber 5, 6. – P.272–274.

⁶⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.800–803; *Kronika halicko-wolyńska*... – S.152–153.

⁶⁵ *Котляр М.Ф.* Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // *Середньовічна Україна*. – Вип.1. – К., 1994. – С.17–28.

⁶⁶ *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna... – S.213.

⁶⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.776; *Błaszczak G.* Dzieje stosunków... – S.35.

надавалося село як винагорода за його нещодавню перемогу над пруссами, литовцями та ятвягами⁶⁸.

Тут слід задатися запитанням: чому у відносинах Конрада Мазовецького й Данила Галицького наступило охолодження? Імовірно, можемо припустити, що мала місце політична домовленість між галицьким князем і противниками Конрада – Генріхом Бородатим та княгинею Гримиславою. Занепокоєння Конрада, вірогідно, було викликано також спробами Данила налагодити співпрацю з угорським королем Белою IV, з яким оточення Гримислави підтримувало близькі відносини завдяки одруженню її дочки Саломеї з братом Бели – Коломаном. Також, можливо, уже тоді планувався шлюб Болеслава Сором'язливого та угорської княжни Кінги, що був укладений 1239 р.⁶⁹ Правдоподібно, певну роль у погіршенні відносин зіграли угоди Конрада з тевтонськими лицарями, які загрожували язичницьким союзникам руських князів. Ідеться також про співпрацю Данила з литовцями, що їх Романовичі використовували в боротьбі з Михайлом Всеволодовичем⁷⁰.

Для Конрада Мазовецького ключову роль у його політиці відіграло посідання краківського престолу. Тому підтримку Данилом Гримислави й Генріха Бородатого він сприймав як відверто ворожий крок. Пакослав Старий, якому довіряли Романовичі та представники руської еліти, імовірно, сприяв цій угоді⁷¹. Близько 1238 р. почали погіршуватися відносини Конрада з одним із його синів, а саме Казимиром Куявським. Це був важкий період для князя, коли він не лише воював зі своїм недавнім союзником – Данилом Галицьким, але й наклав на нього прокляття за вбивство каноніка Яна Чаплі, здійснене внаслідок підтримки тим наміру одруження Казимира Куявського з силезькою княжною Констанцією, онучкою Конрадового ворога – Генріха Бородатого⁷². Однак церковне середовище не було однозначно налаштоване проти Конрада, тому досить швидко відбулася угода між ним і представниками костелу. Вони були присутніми на з'їзді у Пшедбожі (архієпископ Пелка, краківський єпископ Віслав та декілька прелатів), де Конрад, відрікаючись від частини раніше завойованих земель, прагнув урегулювати ситуацію⁷³.

У цій ситуації Конрад Мазовецький, безумовно, також був зацікавлений у припиненні конфлікту з Данилом Галицьким. Князі відновили співпрацю після монгольської навали. У період нападу степовиків і після захоплення ними Києва у другій половині грудня 1240 р. Конрад підтримав чернігівського Михайла Всеволодовича, який був його племінником⁷⁴. Михайло згодом із Конрадових володінь вирушив у Вроцлавську землю, однак після появи там кочовиків повернувся у замок Конрада⁷⁵. Данило Галицький також незабаром скористався притулком у своїх мазовецьких родичів. Він прибув до Сандомира під час монгольської навали, коли повертався з

⁶⁸ ZDMaz. – №407; KDP. – T.2 / Ed. L.Rzyszczewski, A.Muczkowski, J.Bartoszewicz. – Warszawa, 1852. – №28.

⁶⁹ KDM. – T.1 / Ed. F.Piekosiński. – Kraków, 1876. – №24 («in Wojnicz cum apportata esset filia Belle regis Hungarie nostre filio Boleslao in uxorem»); *Labuda G.* Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII w. w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. – Poznań, 1983. – S.133–134.

⁷⁰ *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna... – S.74, 77; *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna... – S.211.

⁷¹ *Bartnicki M.* Elita księstwa krakowsko-sandomierskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII w. // Соціум. – Вип.7. – К., 2007. – С.19.

⁷² *Kronika wielkopolska.* – Cap.69; *Długosz J.* Annales seu Cronicae... – Liber 5, 6. – P.286–287.

⁷³ KDP. – T.1. – №28; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski.* – T.1 / Wyd. I.Zakrzewski. – Poznań, 1877. – №221; KDM. – T.2. – №417; *Trawkowski S.* Po zabójstwie scholastyka Jana Czapli // *Personae, coligationes, facta* / Red. J.Bieniak. – Toruń, 1991. – S.26–32; *Szymczak J.* Udział synów Konrada I w realizacji jego planów politycznych // *Rocznik Łódzki.* – T.29. – Łódź, 1980. – S.44.

⁷⁴ *Dąbrowski D.* Król Rusi... – S.75 (схема 10).

⁷⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Ст.6.782–784; *Kronika halicko-wołyńska.* – S.159–160. Див. також: *Назірний В.* Відносини галицько-волинських князів із монголами в середині 40-х рр. XIII ст.: вибрані проблеми // *Карпати: людина, етнос, цивілізація.* – Т.2. – Івано-Франківськ, 2010. – С.32–40.

Угорщини через польські землі в напрямку Бардейова. Там він отримав інформацію про те, що його брати, діти і дружина, рятуючись, покинули руські терени («до ляхів»). Потім Данило вирушив на Мазовію до Болеслава – сина Конрада. Він залишався у Вишогруді, поки не дізнався, що монголи пішли з його володінь. Відтак повернувся до свого князівства. У нього виникли проблеми в Дорогочині⁷⁶, урешті-решт староста замку поступився Данилові⁷⁷. Однак воєвода одного з міст Галицької землі – Доброслав Судич, який підтримував Михайла Всеволодовича, захопив Пониззя⁷⁸.

Зрештою монгольська навала сприяла примиренню Романовичів і Конрада, а також Данила та Василька зі швагром Михайлом Всеволодовичем. Імовірно, ішлося про існування почуття династичної й сімейної солідарності, яке у специфічних умовах виявилось сильнішим фактором, ніж випадкові конфлікти (принаймні це випливає з тексту Галицько-Волинського літопису). Конрад та його син Болеслав гостинно прийняли Данила у важкий для нього 1241 р., хоча залишалися спірні питання, як, наприклад, належність Дорогочина. Романовичів могло занепокоїти зростання могутності Конрада, який у 1241 р. захопив Краків і об'єднав у своїх руках усі польські землі, що межували з Галицько-Волинською Руссю⁷⁹. Урешті-решт було досягнуто домовленості: Конрад відмовився від Дорогочина, а руські князі звільнили полонених лицарів.

Правління Конрада Мазовецького у Кракові тривало близько двох років. Він утратив Краківсько-Сандомирське князівство після битви під Суходолом, яка відбулася 25 травня 1243 р.⁸⁰ У висвітленні «Річника Краківської капітули» тоді Конрада підтримали опольсько-рациборський князь Мешко, Пшемисл I і Конрадові сини – Болеслав та Казимир Куявські⁸¹. За словами Д. Домбровського, при Суходолі Романовичі не допомогли Конрадові, оскільки їм було не вигідне зміцнення позицій останнього⁸².

Коли в 1243 р. мазовецький володар утратив Краків, то першими кроками щодо відновлення панування стали мирні переговори. На початку серпня того року разом із синами Казимиром і Семовітом він розпочав перемовини зі Гримиславою та Болеславом Сором'язливим під час зустрічі на річці Мірава в Келецькій землі⁸³. Однак вони не принесли бажаних для Конрада результатів. Тому князь, удержись у Краківську землю, повернувся до своїх перевірених методів і діяльності. Можливо, він деякий час не міг розраховувати на допомогу власних синів, адже в той час володіння Казимира та Болеслава були пограбовані пруссами⁸⁴. У «Річнику Гнезненської капітули» й «Великопольській хроніці» під 1243 р. читаємо, що Конрад напав на села, які належали до Краківського єпископства, за що єпископ Прандота відлучив його від церкви й архієпископ Пелка це підтвердив⁸⁵. Незабаром після втрати Кракова Конрад Мазовецький із руськими союзниками вторгся в північні та східні

⁷⁶ Див.: *Майоров А.В.* Даниил Романович и галичане в канун татаро-монгольского нашествия // Исследования по русской истории: Сб. ст. к 65-летию проф. И.Я.Фроянова. – Санкт-Петербург; Ижевск, 2001; *Его же.* Александр Невский и Даниил Галицкий (К вопросу о взаимоотношениях русских князей с татарами) // Князь Александр Невский / Отв. ред. Ю.К.Бегунов, А.Н.Кирпичников. – Санкт-Петербург, 1995.

⁷⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.786; *Kronika halicko-wolyńska...* – S.163; *Włodarski B.* Polska i Ruś... – S.121; *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna... – S.218.

⁷⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.789. Див. також: *Грушевський М.* Галицьке боярство XII–XIII в. // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.6: Історичні студії та розвідки (1895–1900). – Л., 2004. – С.439.

⁷⁹ *Dąbrowski D.* Daniel... – S.245.

⁸⁰ MPH. – Т.2. – S.838.

⁸¹ KDM. – Т.2. – №436; MPH: NS. – Т.5. – P.87; *Nowacki B.* Przemysł I. – Poznań, 2003. – S.113.

⁸² *Dąbrowski D.* Daniel... – S.246.

⁸³ KDP. – Т.3. – №20, 22; KDM. – Т.2. – №423; ZDMaz. – №442.

⁸⁴ *Szymczak J.* Udział synów... – S.50.

⁸⁵ *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej* // MPH: NS. – Т.6. – P.6; *Kronika wielkopolska.* – Cap.74.

окраїни Краківсько-Сандомирського князівства. Імовірно за все, у другій половині липня 1243 р. Романовичі напали на прикордоння Малопольщі, згадки про що знаходимо в Галицько-Волинському літописі. Данило з Васильком поділили військо на чотири частини: перший воював неподалік від Любліна, другий – уздовж Ізvoli та Лади поблизу Бяли, князівський придворний Андрій – по Сяну, а воєвода Вишата – на Підгір'ї. Забравши здобич, Данило й Василько прибули до Люблінського краю. Однак у Завихоста вони не змогли перетнути повноводну Віслу та повернули назад⁸⁶. Можливо, брати згадали, що саме у цьому місці під час переправи загинув їхній батько.

У Галицько-Волинському літописі читаємо, що війська Болеслава Сором'язливого напали на околиці Анджейова. Коли про це дізналися Данило і його брат Василько, то, зібравши сили, наказали побудувати металеві машини й інші пристрої, необхідні для підкорення твердині, та вирушили з Холма до Любліна, подолавши відстань між ними за один день. Розпочалася облога. Як свідчать джерела, переконавшись у тому, що люблінці надавали допомогу Конрадові, Данило й Василько, спустошуючи все на своєму шляху, покинули Люблінську землю⁸⁷. Із цього можна зробити висновок, що вони не змогли захопити місто⁸⁸. За поданими в «Річнику Краківської капітули» розповідями впливає, що в 1244 р. Конрад міг би напасти на Келецьку землю, отже Малопольщу згодом зачепили б руська та мазовецька навали одночасно. Спочатку ми знаходимо у згаданому джерелі помилкові відомості про знищення Любліна пруссами (замість русинів), а потім інформацію про пlynдрування Кельце князем Конрадом⁸⁹. «Великопольська хроніка», не подаючи дати, зазначає про напад останнього з численними язичниками на околиці міста. Тут таки знаходимо загальні відомості про те, що Конрад Мазовецький, воюючи за землі Болеслава Сором'язливого, нерідко приводив ятвягів, сковитів, пруссів, литовців, жмудь, котрі спустошували Болеславові володіння⁹⁰. У польських джерелах (річники Траски, Краківський, а також Шамотульський кодекс) знаходимо дані про руйнування пруссами (ймовірно русичами) Лукова, Любліна, Сецехова⁹¹. Згідно зі «Свентокшиським річником», русичі після багатьох приступів здобули Люблін, зруйнували все в місті, захопили замок і побудували башту⁹². Однак вважається, що так званий донжон у цьому місті (головну башту місцевого замку) почали зводити трохи пізніше. Імовірно, за наказом Болеслава Сором'язливого, її було споруджено для зміцнення прикордоння Малопольщі від набігів зі сходу⁹³. Безперечно, що напад Данила на Люблінську землю був узгоджений із Конрадом.

У 1245 р. в Русі тривала війна між Ростиславом Михайловичем з одного боку, і Данилом Галицьким та його братом – з іншого. Перший попросив про підтримку проти другого свого угорського тестя Белу IV. Потім він поїхав до Краківсько-Сандомирського князівства. Згідно зі свідченнями Галицько-Волинського літопису, переконав удову Лешека Гримиславу надіслати з ним своїх воїнів. Варто нагадати, що ця княгиня – мати Болеслава Сором'язливого, який теж був зятем

⁸⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.797; Kronika halicko-wołyńska... – S.169–170.

⁸⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.795–797; Kronika halicko-wołyńska... – S.170. Щодо дати див.: *Włodarski B.* Polska i Ruś... – S.125. *Myśliński K.* Problemy terytorialne w stosunkach między Polską i księstwem halicko-włodzimierskim // *Nihil superfluum esse: Studia z dziejów średniowiecza* / Red. J.Strzelczyk, J.Dobosz. – Poznań, 2000. – S.231–233.

⁸⁹ MPH: NS. – Т.5. – P.80.

⁹⁰ Kronika wielkopolska. – Cap.62.

⁹¹ MPH. – Т.2. – P.838; Т.3. – P.167; MPH: NS. – Т.5. – P.80, 241.

⁹² MPH: NS. – Т.12. – P.39.

⁹³ *Kozierowski W.* Późnoromańskie formy stylowe w architekturze wieży na zamku lubelskim // *Studia i Materiały Lubelskie*. – Т.9. – Lublin, 1982. – S.65–69; *Kutyłowska I.* Nowe dane o budowach wieżowych tzw. «wołyńskiego typu» koło Chełma i na pograniczu polsko-ruskim // *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*. – Chełm, 1997. – S.65.

Бели IV. Ростислав також пообіцяв підтримку краківського князя та його матері тим можновладцям, котрі після виходу Конрада Мазовецького з Малопольщі втекли у Данилові землі. Під Перемишлем стався бій, проте його перебіг виявився невдалим для Ростислава. Кінь князя впав, а він сам травмував спину. 18 серпня 1245 р. відбулася битва під Ярославом, у ході якої Романовичі перемогли угорсько-малопольське військо. Данило й Василько через послів добивалися допомоги від Конрада. При цьому вони наголошували, що з його провини зазнали нападу Болеслава, адже допомагали йому в боротьбі з цим князем. Конрад, як і Міндовг, послав допомогу, утім війська обох правителів не прибули вчасно⁹⁴.

Про напрями політики Данила Галицького та Конрада Мазовецького у 1240-х рр. свідчили шлюби, укладені дітьми й родичами князів. Завдяки одруженню Данилового сина Лева з дочкою Бели IV Констанцією Данило опинився серед союзників угорського короля⁹⁵. У період між 1242 і 1248 рр. Данило уклав альянс із Міндовгом, узявши за дружину його племінницю. Однак мазовецько-галицький союз також зміцнився, про що свідчили три династичні (русько-мазовецькі) шлюби 1244–1248 рр. Коли розгорілася суперечка між Данилом і Ростиславом – зятем Бели, спілку Данила Романовича з Конрадом Мазовецьким зміцнив шлюб Болеслава Конрадовича з Анастасією, дочкою Олександра Всеволодовича – двоюрідного брата Романовичів (між квітнем 1244 і серпнем 1245 рр.)⁹⁶. Можливо також, що вже в 1245 або у середині 1246 рр. відбулося одруження молодшого брата Данила – волинського князя Василька Романовича з Дубравкою – імовірною дочкою Конрада Мазовецького⁹⁷. Невдовзі по його смерті укладено третій русько-мазовецький шлюб. Вірогідно, розмови на цю тему велися ще за життя Конрада, або ж на його похороні було узгоджено деталі шлюбного союзу сина Семовіта⁹⁸ й Переяслави – дочки Данила Романовича чи його родички⁹⁹, що сталося після 24 червня 1247 р. (у документі, датованому тим днем, Семовіт згадується як «iuvenis domicellus») ¹⁰⁰.

Конрад, плануючи наступний похід узимку 1245–1246 рр., на цей раз спрямований проти ятвягів, попросив Василька про допомогу. Однак, як читаємо в Галицько-Волинському літописі, через погіршення погодних умов (видав сніг, шляхи обледеніли) військо, дійшовши до річки Нур, повернулося назад¹⁰¹.

У 1246 р. Конрад Мазовецький востаннє напав на Краківсько-Сандомирське князівство. Відбулася битва під Заришовом (можливо Ярошином), в якій князь за допомогою литовців та опольського володаря Мешка переміг Болеслава Сором'язливого,

⁹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.798; Kronika halicko-wolyńska... – S.173–174.

⁹⁵ Dąbrowski D. Małżeństwa Daniela Romanowicza (aspekt genealogiczny i polityczny) // Venerabiles, nobiles et honesti: Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej: Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej / Red. A.Radziwiński, A.Supruniuk, J.Wroniszewski. – Toruń, 1997. – S.48–50.

⁹⁶ Dąbrowski D. Genealogia... – S.314, 391–393; Idem. Król Rusi... – S.188–189.

⁹⁷ Dąbrowski D. Małżeństwa Wasylka Romanowicza: Problem mazowieckiego pochodzenia drugiej żony // Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów / Red. K.Zielińska-Melkowska. – Toruń, 1997. – S.227–231; Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. – Poznań; Wrocław, 2001. – S.88–90.

На думку М.Котляра, Дубравка (Дубрава) – це ім'я дочки владими́ро-суздальського князя Юрія Всеволодовича, котра стала першою дружиною Василька Романовича (див.: Котляр Н.Ф. Двор галицьких Романовичей (XIII в.) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Вып.1(31). – Москва, 2008. – С.65).

⁹⁸ Tęgowski J. Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Red. T.Chynczewska-Hennel, N.Jakowenko. – Lublin, 2000. – S.27–28.

⁹⁹ Dąbrowski D. Genealogia... – S.656–669.

¹⁰⁰ Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka. – T.1 / Ed. S.M.Szacherska. – Warszawa, 1975, – №12.

¹⁰¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.799–800; Kronika halicko-wolyńska... – S.179. Див. також: Нагірний В. Ятвязька проблема в зовнішній політиці Данила Галицького // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т.3. – Одеса, 2002. – S.227–228.

котрий був змушений тікати¹⁰². Поблизу Кракова було споруджено три сторожові башти. Не виключено, що мазовецького князя підтримали руські союзники. У «Краківському річнику» записано, що русичі 1246 р. з'явилися під Люблінном, Сецехом і Луковом. Ще в тому році Болеслав повинен був змусити Конрада відступити, що, імовірно, було пов'язано зі смертю опольсько-рациборзького князя Мешка II Грубого та вторгненням ятвягів у Мазовію¹⁰³.

Організувати черговий похід Конрад Мазовецький уже не зміг – 31 серпня 1247 р. він пішов із життя¹⁰⁴. Я.Длугош писав, що князь помер у старості, утомившись від ведення «несправедливих» воєн, під час яких він приводив «варварські» війська на краківсько-сандомирські землі¹⁰⁵. Дещо по-іншому описував цю смерть автор Галицько-Волинського літопису. Знаходимо там відомості, що помер «милостивий князь Конрад», який був «знаменитим і добрим правителем», а його кончина засмутила Данила та Василька¹⁰⁶. Наведена вище інформація дає опосередковану оцінку мазовецько-галицького союзу. Обидва Романовичі були добре знайомі з Конрадом, довго з ним співпрацювали й, вочевидь, знаходили спільну мову.

Із поданого вище аналізу джерел випливає, що Конрад цінував руське союзництво та шанував руських воїнів. Є непрямі згадки про зустрічі князів, котрі, імовірно, відбувалися як у володіннях Конрада, так і Романовичів, можливо у прикордонному місті Холм, значення якого особливо посилилося після 1241 р.¹⁰⁷ Галицькі правителі підтримували мазовецького князя, адже їм було важливо, щоб саме він із-поміж інших П'ястів порядкував на суміжних з їхніми теренах. Кілька разів вони надавали збройну підтримку Конрадові та, як свідчить Галицько-Волинський літопис, робили це частіше й ефективніше, ніж той допомагав їм. Утім слід пам'ятати, що метою згаданого джерела було вигідне представлення дій Романовичів. Своєю чергою польські пам'ятки надають досить поверхову інформацію з цього приводу, зосереджуючись на вторгненнях Конрада Мазовецького в Малопольщу за участю військ зі сходу, одночасно обходячи увагою або маргіналізуючи його походи, здійснені за допомогою руських князів. Кількість шлюбів в обох родах свідчила про те, що союз мав стратегічний характер. У 1230-х рр. важливу роль у стосунках Конрада з Данилом Галицьким відіграв Пакослав Старий. Він, можливо, також сприяв тимчасовому охолодженню цих взаємин, що пояснюється захистом ним інтересів княгині Гримислави та її сина Болеслава Сором'язливого й недовірою до Конрада Мазовецького. При розгляді взаємин мазовецького та галицького князів заслуговує на увагу їх довготривалість. Навіть помітне охолодження 1230-х рр. не стало на перешкоді цій багаторічній співпраці.

REFERENCES

1. Aleksandrov, D.N. (1997). *Galitsko-Volynskaja zemlja v XIII – pervoj chetverti XIV vv.* Moskva. [in Russian].
2. Bartnicki, M. (2005). *Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264.* Lublin. [in Polish].
3. Bartnicki, M. (2007) Elita księstw krakowsko-sandomierskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII w. *Соцiум*, 7. Kyiv. [in Polish].
4. Białuński, G. (1999). *Studia z dziejów plemion ruskich i jaćwieskich.* Olsztyn. [in Polish].
5. Bieniak, J. (2009). Polityczne okoliczności śmierci Leszka Białego. *Gąsawa w pamięci historycznej: W związku z 620 rocznicą lokacji miasta.* Ed. D.Karczewski. Inowrocław. [in Polish].

¹⁰² Kronika wielkopolska. – Cap.80; MPH. – T.2. – P.838; T.3. – P.168–169.

¹⁰³ Rocznik kapituły krakowskiej // MPH: NS. – T.5. – P.81–82; *Szymczak J.* Udział synów... – S.52.

¹⁰⁴ *Jasiński K.* Rodowód Piastów małopolskich... – S.32–33.

¹⁰⁵ *Długosz J.* Annales seu Cronicae... – Liber 7, 8. – Pod rokiem 1248.

¹⁰⁶ ПСРЛ. – T.2. – Стб.801; Kronika halicko-wołyńska... – S.180.

¹⁰⁷ Див. Буко А., Дзеньковський Т., Голуб С. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Л., 2001. – С.187–190.

6. Błaszczyk, G. (1998). *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. Trudne początki, 1*. Poznań. [in Polish].
7. Buko, A. (2009). *Stolpie: Tajemnice kamiennej wieży*. Warszawa. [in Polish].
8. Buko, A., Dzienkovskiy, T., Golub, S. (2001). Kholm doby Danyla Romanovycha u svitli rezultativ nainovishykh rozkopok. *Halychyna ta Volyn u dobu sredniovichchia: Do 800-ricchcia z dnia narodzhennia Danyla Halatskoho*. Lviv. [in Ukrainian].
9. Dąbrowski, D. (1997). Małżeństwa Daniela Romanowicza (aspekt genealogiczny i polityczny). *Venerabiles, nobiles et bonesti: Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej: Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin i czterdziestopięćciele pracy naukowej*. Ed. A.Radziwiński, A.Supruniuk, J.Wroniszewski. Toruń. [in Polish].
10. Dąbrowski, D. (1997). Małżeństwa Wasylka Romanowicza: Problem mazowieckiego pochodzenia drugiej żony. *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*. Ed. K.Zielińska-Melkowska. Toruń. [in Polish].
11. Dąbrowski, D. (2008). *Genealogia Mściławowiczów*. Kraków. [in Polish].
12. Dąbrowski, D. (2009). Uczestnicy wydarzeń gąsawskich 1227 w świetle przekazów kroniki halicko-wołyńskiej. *Gąsawa w pamięci historycznej: W związku z 620 rocznicą lokacji miasta*, 95–98. Ed. D.Karczewski. Inowrocław. [in Polish].
13. Dąbrowski, D. (2012). *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264): Biografia polityczna*. Kraków. [in Polish].
14. Dąbrowski, D. (2016). *Król Rusi Daniel Romanowicz: O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* Kraków. [in Polish].
15. Golovko, A.B. (1988). *Drevnjaja Rus i Polsha v politicheskikh vzaimootnoshenijakh X – pervoj treti XIII vv.* Kiev. [in Russian].
16. Hołowko, O.B. (2008). Halicki okres działalności księcia Mściława Mściławowicza Udalego. *Klio: Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 11, 5–12. Toruń. [in Polish].
17. Jasiński, K. (2001). *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań; Wrocław. [in Polish].
18. Jusupowicz, A. (2011). Mirosław-piastun i Mirosław Halicki w przekazach Kroniki halicko-wołyńskiej. *Ukraina: kulturalna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20. Lviv. [in Polish].
19. Jusupowicz, A. (2013). *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269): Studium prozopograficzne*. Warszawa. [in Polish].
20. Kalendarz katedry krakowskiej (1978). *Monumenta Poloniae Historica: Nova Series*, 5. Ed. Z.Kozłowska-Budkowa. Warszawa. [in Latin, in Polish].
21. Kotliar, M.F. (1998). *Halysko-Volynska Rus*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Kotliar, M.F. (2002). *Danylo Halyskyi*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Kotliar, N.F. (2008). Dvor galitskikh Romanovichej (XIII v.). *Drevnjaja Rus*, 1(31). [in Russian].
24. Kotliar, M.F. (1994). Viina Volynskoho kniazivstva z Dobzhynskym ordenom. *Sredniovichnia Ukraina*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Kozierowski, W. (1982). Późnoromańskie formy stylowe w architekturze wieży na zamku lubelskim. *Studia i Materiały Lubelskie*, 9. Lublin. [in Polish].
26. Kozłowska-Budkowa, Z. (1958). Gerard. *Polski Słownik Biograficzny*, 7. Kraków. [in Polish].
27. Kronika Dzierzwy (2013). *Monumenta Poloniae Historica: Nova Series*, 15. Ed. K.Pawłowski. Kraków. [in Latin, in Polish].
28. Kronika halicko-wołyńska. *Kronika Romanowiczów* (2017). Transl. D.Dąbrowski, A.Jusupowicz. Kraków; Warszawa. [in Polish].
29. Kronika wielkopolska (1970). *Monumenta Poloniae Historica: Nova Series*, 8. Ed. B.Kürbis. Warszawa. [in Latin, in Polish].
30. Kutylowska, I. (1997). Nowe dane o budowlach wieżowych tzw. «wołyńskiego typu» koło Chelma i na pograniczu polsko-ruskim. *Najważniejsze odkrycia archaiczno-architektoniczne Chelma i okolic*. Chelm. [in Polish].
31. Labuda, G. (1981). Dwa zamachy stanu w Polsce 1177–1179, 1202–1206. *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 82. [in Polish].
32. Labuda, G. (1983). *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII w. w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza*. Poznań. [in Polish].
33. Majorov, A.V. (1995). Aleksandr Nevskij i Daniil Galitskij (K voprosu o vzaimootnoshenijakh russkikh knjazej s tatarami). *Knjaz Aleksandr Nevskij*. Eds. Ju.K.Begunov, A.N.Kirpichnikov. Sankt-Peterburg. [in Russian].
34. Majorov, A.V. (1999). Borba Daniila Romanovicha za galitskij stol s vengrami v konce 20 – nachale 30-kh godov XIII v. Ch.1: Galitskaja obshchina i knjaz Daniil. *Vestnik SPbGU*, ser.2, vyp.1. [in Russian].
35. Majorov, A.V. (2000). Borba Daniila Romanovicha za galitskij stol s vengrami v kontse 20 – nachale 30-kh godov XIII v. Ch.2: Galitskaja obshchina i korolevich Andrej. *Vestnik SPbGU*, ser.2, vyp.2. [in Russian].
36. Majorov, A.V. (2001). Daniil Romanovich i galichane v kanun tataro-mongolskogo nashestvija. *Issledovanija po ruskoj istorii: Sbornik statej k 65-letiju prof. I.Ia.Frojanova*, 20. Sankt-Peterburg; Izhevsk. [in Russian].
37. Majorov, A.V. (2011). O proiskhozhdenii imeni i utocnenii daty rozhdenija Daniila Galitskogo. *Ukraina: kulturalna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20: *Actes Testantibus: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Leontia Voityvycha*. Lviv. [in Russian].
38. Majorow, A.W. (2010). Ostatnia wyprawa Romana Mściławowicza (Z dziejów polityki zagranicznej Rusi Halicko-Wołyńskiej). *Klio: Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym*, 14. Toruń. [in Polish].
39. Myśliński, K. (2000). Problemy terytorialne w stosunkach między Polską i księstwem halicko-włodzimierskim. *Nibil superfluum esse: Studia z dziejów średniowiecza*. Ed. J.Strzelczyk, J.Dobosz. Poznań. [in Polish].
40. Nagirnyj, W. (2011). *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264*. Kraków. [in Polish].
41. Nahirnyi, B. (2010). Vidnosyny halysko-volynskykh kniaziv iz monholamy v seredyni 40-kh rr. XIII st.: vybrani problemy. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia*, 2. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
42. Nahirnyi, V. (2002). Yativzaka problema v zovnishnii politytsi Danyla Halatskoho. *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Evropy: materialy i doslidzhennia*, 3. Odesa. [in Ukrainian].
43. Nowacki, B. (2003). *Przemysł I*. Poznań. [in Polish].
44. Okraszewska, I. (2002). Agafia, księżna mazowiecka, krakowska i łączyska. *Niebem i sercem okryta: Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*. Ed. M.Malinowski. Toruń. [in Polish].
45. Pashuto, V.T. (1950). *Ocherki po istorii Galitsko-Volynskoj Rusi*. Moskva. [in Russian].
46. Piotr z Dusburga (2004). *Kronika ziemi pruskiej*. Transl. S.Wyszymirski, ed. J.Wenta. Toruń. [in Polish].
47. Rocznik kapituły gnieźnieńskiej (1962). *Monumenta Poloniae Historica: Nova Series*, 5. Ed. Z.Kozłowska-Budkowa. Warszawa. [in Latin, in Polish].
48. Rocznik krótki. *Rocznik świętokrzyski nowy* (1978). *Monumenta Poloniae Historica: Nova Series*, 5. Ed. Z.Kozłowska-Budkowa. Warszawa. [in Latin, in Polish].
49. Rymar, E. (1999). Kiedy Mieszko Płatonogi panował w Krakowie? *Roczniki Historyczne*, 65. [in Polish].
50. Samsonowicz, H. (2008). *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*. Kraków. [in Polish].
51. Szymczak, J. (1980). Udział synów Konrada I w realizacji jego planów politycznych. *Rocznik Łódzki*, 29. [in Polish].
52. Teterycz-Puzio, A. (2012). *Na rozstajnych drogach: Mazowsze a Małopolska w latach 1138–1313*. Słupsk. [in Polish].
53. Teterycz-Puzio, A. (2016). *Piastowskie księżne regentki: O utrzymanie władzy dla synów (koniec XII w. – początek XIV w.)*. Kraków. [in Polish].

54. Teterycz-Puzio, A. (2019). *Konrad Mazowiecki: Książ wielki łacki (1187/89 – 31 sierpnia 1247)*. Kraków. [in Polish].
55. Tęgowski, J. (2000). Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu. *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. Ed. T.Chynczewska-Hennel, N.Jakowenko. Lublin. [in Polish].
56. Trawkowski, S. (1991). Po zabójstwie scholastyka Jana Czapli. *Personae, coligationes, facta*. Ed. J.Bieniak. Toruń. [in Polish].
57. *Urzednicy malopolscy XII-XV w.: Spisy* (1990). J.Kurtyka, T.Nowakowski, F.Sikora, A.Sochacka, P.K.Wojciechowski, B.Wyrozumski. Ed. A.Gasiorowski. Wrocław. [in Polish].
58. Voitovych, L.V. (2006). Soiuz halytskykh Romanovychiv z Avstriieiu ta Chekhiieiu u XIII st. *Problemy slovianoznavstva*, 56. Lviv. [in Ukrainian].
59. Voitovych, L.V. (2008). Korol Danylo Romanovych: polityk i polkovodets. *Doba korolia Danyla v nautsi, mystetstvi, literaturi*. Lviv. [in Ukrainian].
60. Voitovych, L.V. (2010). Polishcha, Mazoviia, Lytva ta Uhorshchyna u borotbi za spadshchynu Romanovychiv. *Problemy slovianoznavstva*, 59. Lviv. [in Ukrainian].
61. Voloshchuk, M. (2008). Uhorske dytynstvo kniazia Danyla Romanovycha (1206–1210 rr.). *Na vivotar istorii Ukrainy*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
62. Włodarski, B. (1966). *Polska i Rus 1194–1340*. Warszawa. [in Polish].
63. Włodarski, B. (1971). Polityczne plany Konrada I Mazowieckiego. *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 76. [in Polish].
64. *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka, 1* (1975). Ed. S.M.Szacherska. Warszawa. [in Latin, in Polish].

Agnieszka TETERYCZ-PUZIO

Habilitated Doctor,

Professor at Department of Medieval History,

Pomeranian University

(Słupsk, Poland), agnieszka.teterycz-puzio@apsl.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1728-3062>

History of the Union: the Relations of Konrad of Mazovia with Daniel of Halych in the First Half of the Thirteenth Century

Abstract. The alliance with Daniel of Halych played an important role in the policy pursued by Konrad of Mazovia. **The purpose of the research.** This paper has two objectives. First, to briefly analyse, in the light of sources, the alliance Konrad of Mazovia with Daniel of Halych. Second, to investigate the scope of influence of the members of the nobility e.g. Pakosław the Old in the shaping of relations between the princes. **The research methodology.** On the basis of an analysis of both Polish and Ukrainian sources, the relationship between Konrad of Mazovia and Daniel of Halych was examined. **The scientific novelty.** There were discussed the main stages in the relations between Konrad of Mazovia and Daniel of Halych, in which the turning point may be the year of 1221. It was also pointed out the significant role of magnates, such as Pakosław the Old in shaping the relationship between the two princes. **Conclusions.** In the years 1205–1221 Konrad supported Leszek the White's policy, who strove to gain influence over the neighbouring Rus principalities. At the end of that period, the brothers began to differ in their views on policy towards Rus. In the year 1221 Konrad's attitude changed and he warned Daniel of Halych of his brother's intentions, which possibly concerned the planned kidnapping of the prince. Faced with the intensification of incursions by the Yotvingians, Prussians and Lithuanians into the Land of Mazovia Konrad began to seek cooperation with the princes of Rus. The years 1222–1227 was the time when Konrad of Mazovia focused on the defence against the incursions, while the period from 1228 until ca. 1235 brought about close cooperation between Konrad and Daniel. In the years ca. 1236–1240 a cooling of relations took place, nevertheless, a stable cooperation can be observed in the period dating from ca. 1240 until Konrad's death in 1247. In the article attention was paid to the role of the members of the nobility played in the shaping of relations between the princes e.g. Pakosław the Old.

Keywords: Konrad of Mazovia, Daniel of Halych, Mazovia-Halych relations.

Ярослав ЗАТИЛЮК

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), yaroslav.zatyluk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

«В'їзд на митрополію» Йова (Борецького) через Золоті ворота 1621 р. та винайдення схеми історії «народу руського»*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.077>

УДК: 94(477):261.7

Анотація. Мета статті полягає в обговоренні повідомлення про врочистий вступ Йова (Борецького) до Києва як митрополита в березні 1621 р., уміщеного в листі одного з високопосадовців Речі Посполитої (текст публікується). **Методологія** заснована на поєднанні текстологічного й наратологічного підходу. Дослідження виконане в рамках історії ідей та уявлень, підходів, застосовуваних у різнопланових дослідженнях історичної культури. **Наукова новизна.** Здійснено археографічну публікацію маловідомого джерела та проведено його контекстуальний аналіз зі з'ясуванням потенціалу для різнопланових студій. **Висновки.** Коментоване та опубліковане джерело є важливим свідченням, що діяльність митрополита Йова розпочалася зі врочистого вступу в Київ через Золоті ворота. Такий публічний акт, заснований на символічному входженні до простору давньої руської столиці, демонстрував авторитет і легітимність православного ієрарха. Як відомо, київська «Протестація» Борецького та віленські друки Смотрицького, створені 1621 р., стверджували, що поставлення Йова митрополитом у 1620 р. являло собою відновлення давньої церковно-історичної традиції «народу руського», перерваної унією 1596 р. Риторика цих творів ідейно кореспондувала з церемоніями, виконаними ієрархом біля Золотих воріт і Софійського собору. Їх загальна мета полягала у засвідченні зв'язку Йова з «церквою Володимира». З іншого боку, опис церемонії спонукає поставити питання про існування «звичаю» врочистих зустрічей біля київських Золотих воріт, а також їх утвердження в ролі важливого «місця пам'яті» в дискурсі православної Київської митрополії. Церемонія розглядається у ширшому контексті активного «пригадування» киево-руського минулого, розпочатого в 1620-х рр. у середовищі церковних авторів київського кола. Останнє ознаменувалося конструюванням «схеми» історії православного «народу руського» Копистенським у «Палінодії...» та її розробкою в історичних наративах могилянського періоду. Водночас сформувалися уявлення про Київ як про особливий сакральний та історичний простір. Це виразно простежується при порівнянні церемоній біля Золотих воріт за участю митрополитів у 1621 та 1654 рр.

Ключові слова: Йов (Борецький), Золоті ворота, козаки, полеміка, церемонії, легітимність, текстові образи, киево-руське минуле, «народ руський».

* Статтю підготовлено в рамках наукової теми «Киево-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства», яка виконується в Інституті історії України НАН України впродовж 2020–2021 рр.

Перебування єрусалимського патріарха Феофана в Україні впродовж 1620 р. ознаменувалося відновленням православної церковної ієрархії. Поставлення на митрополію Йова (Борецького) та кількох єпископів відбувалося в умовах секретності. Уже постфактум відомості про це справили значний резонанс у публічній opinio Речі Посполитої, яка після розгрому коронного війська в битві під Цецорою у вересні 1620 р. готувалася до зіткнення з османцями. Король і владики унійної церкви звинуватили православних ієрархів у змові з ворогом. Королівські універсали завершувалися наказами про їх арешт, натомість друки унійних авторів містили розлогі коментарі щодо порушення канонів та збурення суспільства. Тим часом на боці Борецького та єпископів виступили козаки, і це на початкових порах обіцяло далекою перспективі, адже питання їх участі у війні було поставлене у пряму залежність від визнання королем православних владик. Та, як відомо, попри дані у Варшаві обіцянки й подальший вагомий внесок козаків у Хотинську кампанію вересня – жовтня 1621 р., ці розрахунки не увінчалися успіхом.

Козацький патронат над церквою, як й обмін полемічними трактатами православних з уніатами, жваво обговорювалися істориками церкви в XIX ст.¹ Водночас тактика діяльності та політична риторика Борецького з його соратниками у вирішальний 1620-й і у драматично складний наступний рік потребують додаткових досліджень. Важливим джерелом для цього стало повідомлення про врочистий вступ Йова в Київ на початку березня 1621 р. На цей текст уперше звернув увагу П.Сас, кваліфікувавши його важливим свідченням особливостей утвердження митрополитом своєї влади й легітимності². Джерело важливе в кількох контекстах, зокрема обставин боротьби православних ієрархів за офіційне визнання, а також звернення до текстів і символів киево-руської історії, що мало місце саме в той час. Усе це визначає актуальність його для дослідження питань історії козацтва, церкви та історичної культури ранньомодерної України.

Повідомлення про вступ до Києва та його контексти

Серед копіарію кореспонденції представників урядових кіл Речі Посполитої за 1619–1621 рр., що складає чималий рукописний збірник і зберігається в Бібліотеці Рачинських у Познані, міститься текст із заголовком «Лист із Києва про в'їзд митрополита Борецького до Києва 11 березня 1621 року». Як і чимало документів у складі збірника, це не повний текст, а розлога анотація листа, котра не містить імен автора та його адресата. Відповідно до скороченої версії, невідомий кореспондент повідомляв, що 9 березня київський вїт терміново (о 4-й год.!) звернувся по пораду й надіслав оригінал листа Йова. У ньому митрополит повідомляв вїта про супроводження єрусалимського патріарха Феофана до кордону з Молдавією та заявляв про «свою волю врочисто в'їхати» в місто. За словами дописувача, урядник був збентежений, оскільки «не мав відомостей про Борецького» (очевидно, ідеться про те, що до Києва не надходило жодних роз'яснень із Варшави стосовно його нового церковного уряду). В анотації листа не відзначено суті наданої поради, однак детально описано безпрецедентний «тріумф» «новоучиненого» владики. Згідно з описом, біля Золотих воріт його «з найбільшою пишністю» («cum maxima segetonia») вітали кількасот міщан і близько десятка священиків. Тут же він уперше виголосив промову з благословенням «щасливо

¹ Галубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – Т.1. – К., 1883. – С.294–310.

² Сас П.М. Витоки українського націотворення. – К., 2010. – С.490–492.

вїхати на митрополію» та молитвою за короля. Від Золотих воріт перед ним ішли 150 кінних козаків, а безпосередньо за ним – 50 піших із мушкетами. Наступна зупинка процесії сталася біля Софійського собору, де було «відправлено якісь церемонії», а потім усі попрямували «просто до міста». На Подолі Борецького зустріли до півтори тисячі людей. У храмі Богородиці (Пирогощі) він відправив літургію із дванадцятьма священиками, яку завершив зверненням з амвону до всіх присутніх про відлучення від церкви уніатів як відступників, назвав усіх достойних владик разом із собою, пояснивши при цьому їх поставлення Божою волею та «згодою всіх східних патріархів». Відтак митрополита провели до резиденції, облаштованої у Братській церкві (?), і тут він ще раз звернувся до присутніх із вираженням сподівання на підтвердження королем його прав. Останнє мало б стати умовою участі Війська Запорозького у війні з османцями.

Хоч в анотації бракує імен автора та кореспондента, можна припустити, що автором листа був київський підвоєвода. Саме з ним мав би радитися вїйт, котрим на той час був Федір Ходика, а підвоєводою – Федір Дмитрович Єлець (1620–1628 рр.)³. Як можна здогадуватися, останній писав комусь із високопосадовців у Варшаві та явно ще не знав про королівські універсали, де православних ієрархів звинувачували у зраді й непокорі королю. У будь-якому разі, для нас важливіший опис самої події, його репрезентативність у цілому.

Як інтерпретувати врочистий вступ Йова в Київ? Безперечно, сама церемонія задумувалась особливим публічним актом, покликаним продемонструвати владу та авторитет православного митрополита. Відповідне враження справляв представницький козацький ескорт. Найімовірніше, він мав стати важливим сигналом для опонентів і потенційної пастви, особливо для тих, хто ще вагався.

Не можна не зауважити: церемонія виразно демонструвала факт тісного союзу козацтва й церкви. Як ми знаємо, сам Борецький у своїй «Протестації» задекларував повну самостійність козаків⁴. Утім, цей текст з'явився та поширювався через місяць після врочистого вступу, коли вже всі знали про звинувачення у зраді, і для їх спростування доречним було заявляти, що козаків ніхто зі владик не підбурював.

Хай там як, помпезний вїзд до Києва на початку березня 1621 р. фактично став початковим актом діяльності Йова як православного митрополита. Своєю демонстративністю дійство виражало його впевненість і цілеспрямованість. І це попри те, що менш як півроку тому єрусалимський патріарх Феофан провів поставлення напівлегально: без погодження з королем та в умовах секретності пізно ввечері (!) в київській Братській церкві. Крім того, за місяць до золоторітської церемонії з королівської канцелярії розсилалися листи з наказом заарештувати православних ієрархів як «порушників спокою Вітчизни». Один із таких наказів датовано 1 лютого 1621 р. й адресовано полоцьким міщанам. У ньому, зокрема, зазначалося, що поставлення Борецького та Смотрицького, відповідно, київським митрополитом і полоцьким архієпископом відбулося в порушення королівського права подавання, водночас сам Феофан – нібито не справжній єрусалимський патріарх, а лише «шпигун цісаря турецького, який на панства наші війною наступає». Тож, підсумовувалося в документі, Смотрицький і Борецький повинні бути заарештовані та піддані суду «яко шпекги и турбаторы»⁵. Такі тлумачення майже дослівно

³ Білоус Н.О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Миська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.281.

⁴ Плохій С.М. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. С.Грачової. – К., 2005. – С.159.

⁵ Лист зберігся у запису полоцьких міських книг за 1643 р. поряд із текстами обох привілеїв короля Владислава IV унійному Борисоглібському монастиреві в Полоцьку. Див. публ.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.І. – Вильно, 1867. – №138–141. – С.355–359.

повторювалися в окружній грамоті короля до урядників міст у межах Великого князівства Литовського від 6 лютого⁶.

Як виглядає, станом на початку березня 1621 р. до Києва ці розпорядження ще не надійшли: у листі урядника сказано, що на той час у місті «не мали відомостей» про самого Борецького, тобто питання визнання його королем як митрополита ще залишалось без відповіді. Не виключено, що й сам Йов та його найближче оточення теж не відали про накази короля про арешт, інакше церемонія не була б настільки демонстративною. Або ж навпаки: напівлегальний митрополит уже знав про реакцію монарха зі згаданих універсалів про арешт – у такому разі його врочистий вступ був спровокований бажанням продемонструвати свій авторитет та наявність потужної «групи підтримки». У будь-якому випадку, проведений захід не міг не справити впливу на мобілізацію прихильників православ'я в Києві.

Описана в листі церемонія дає підстави частково простежити стратегію й попередні розрахунки православних владик. Як читаємо, у завершальній промові біля стін Братської церкви Йов нібито говорив про намір відправити посланців до короля для визнання його духовної влади, і що таке погодження має відбутися, оскільки це – умова участі козацтва у війні з османцями. Із цих слів виразно проступають політичні наміри православного митрополита, котрий публічно та недвозначно пов'язав свою легітимізацію з переговорами короля й козаків. Фактично йшлося про надто серйозні справи: ні для кого не було секретом, що після розгрому під Цецорою у вересні 1620 р. та неуникненності подальшої війни з турками король Сигізмунд III потребуватиме допомоги козацтва. Відповідно, гостра потреба мала б змусити володаря поступитися петиціям про права «грецької релігії».

Подібний розрахунок постав ще кілька місяців до того. Наприкінці грудня 1620 р., перед Різдом, до єрусалимського патріарха Феофана у Трахтемирів прибув Бартоломей Обалковський із листом короля допомогти переконати козаків узяти участь у війні з османцями⁷. На виконання прохання ієрарх 7 (17 січня) 1621 р. звернувся з посланням до Війська Запорозького, в якому закликав виконати «повинність рыцерскую», згадавши про королівський лист до нього. Показово, як він мотивував козаків: мають воювати за свою «християнську Вітчизну», і це додало б їм підстав домагатися у володаря «пилними прозбами» визнати статус Борецького та єпископів⁸. Тобто участь у війні ставилась у пряму залежність від визнання акту хіротонії. І, як читаємо в анотації до листа, те саме митрополит повторив у Братському монастирі на початку березня 1621 р.

Явно невинювано ближчими днями до врочистого вступу ієрарха (11 березня 1621 р.) було підписано інструкцію посланцям Війська Запорозького до короля. У ній заявлялося про підготовку 50 тис. козаків для війни з турками, але за умови визнання висвячених патріархом Феофаном владик і скасування всіх баніцій щодо православних. В іншому випадку «козаки залишаться в межах своїх домівок»⁹. Цікава сама посольська інструкція на ім'я Марка Жмайла, Павла з Десни та Супруна Богуша, адже вона суттєво

⁶ Див.: Жукович П.М. Архиепископ Мелетий Смотрицкий в Вильно в первые месяцы после своей хиротонии // Христианское чтение. – №4. – Санкт-Петербург, 1906. – С.542–543.

⁷ Лист датовано 10 листопада 1620 р. і король у ньому ще не виявляв обізнаності з фактом поставлення Борецького та Смотрицького. Справді, у сеймових щоденниках того року також немає жодних згадок про виступи щодо відновлення православної митрополії (див.: Жукович П.М. Первый польский сейм после восстановления патриархом Феофаном православной церковной иерархии // Там же. – №12. – Санкт-Петербург, 1905. – С.730–734).

⁸ Текст послання, як і згаданий у прим. 7 лист короля, відомий у списках на останніх аркушах рукописного конволюта з перекладом польської хроніки Стрийковського, здійсненого в Києві на початку XVII ст. Див. сучасну републікацію послання й листа: Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В.Брехуненко, Ю.Мицик, В.Щербак. – К., 2016. – №149. – С.201–202.

⁹ Там само. – №150. – С.202–203.

відрізнялася від попередніх: традиційні пункти про підтвердження козацьких прав та утримання немічних козаків опинилися на передостанніх позиціях, натомість у першому ж пункті прописувалося прохання відновити права «грецької релігії». Також посланці мали говорити, аби король «дозволив окремим листом до Війська Запорозького привести до ладу Софійський собор на прикрашення Корони». Така заявка (яка, до речі, більше не повторювалася в наступних козацьких вимогах), очевидно, була також «продиктована» союзниками – церковними ієрархами на чолі з Йовом¹⁰. Отримання бодай непрямого контролю над давньою резиденцією руських митрополитів додало б символічного капіталу у протистоянні з унійними владиками за настрої потенційної пастви. Доречно згадати, що, згідно з описом вступу, митрополит улаштував «якісь церемонії» біля Софійського собору, майже у час підготовки козацької інструкції.

Поза тим, планований торг зі владою не міг увінчатися абсолютним виграшем. Адже, нагадаємо, ще за місяць до укладення інструкції козацьким послам король у своїх універсалах наказав заарештувати поставлених без його відома ієрархів. Водночас сама поведінка владних кіл Речі Посполитої впродовж 1621 р. засновувалася на міркуваннях зайвий раз не дратувати козацтво і при цьому максимально відтягувати остаточне вирішення питання «грецької релігії». Така логіка виразно простежується в листі литовського канцлера Лева Сапіги до унійного митрополита Йосифа (Велямина Рутського; 1613–1637 рр.) від 9 лютого 1621 р., де йшлося про необхідність «оглядатися на запорозьких козаків, щоб не зробили нам нічого поганого», а самі ж королівські універсали треба «оприлюднювати поступово» й «не поспішаючи»¹¹. Згодом у Варшаві було вирішено вдатися до кампанії публічної дискримінації православних ієрархів (і це яскраво виражено у віленських друках унійних публіцистів). Саме з таких позицій король у листі козакам від травня 1621 р. заявив, що їх обмануто «приватним підданим неприятели коронного» (тобто турецького султана), і він не є справжнім єрусалимським патріархом, водночас, як підсумовував Сигізмунд III, релігійні права козацтва ніхто не порушував¹².

Звинувачення у зраді королю та «Вітчизні», у співпраці з «ворогом Святого хреста», посвячення нібито не від справжнього патріарха – основні закиди згаданих королівських розпоряджень – стали головним публічним викликом для Йова та його оточення. Репресії проти віленських міщан, серед яких доти невтомно агітував Мелетій (Смотрицький)¹³, спонукали взятися за перо й на широкий загал (передусім для владних кіл і потенційних прихильників) представити свою позицію.

8 травня (28 квітня) 1621 р. Борецький написав листа лідерові литовських протестантів князю Криштофу Радзивілу, де до заяв про солідарність у боротьбі за релігійні права вказав на готовність «показати королеві, різним сусідам і людям релігії нашої, що ми не зрадники», і що єрусалимський патріарх «відновив ієрархію», і таким чином «підтримав руський народ»¹⁴. Цим самим днем датовано «Протестацію» –

¹⁰ Про участь київського духовництва в підготовці козацьких інструкцій до короля в 1621–1622 рр. див.: *Плахій С.М.* Наливайкова віра... – С.161–165.

¹¹ Див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.П. – Вильно, 1867. – №29. – С.30–31.

¹² Документи українського козацтва... – №153. – С.206–208.

¹³ У Вільні було опубліковано королівський універсал від 15 березня з вимогою виключити з міської управи всіх прихильників Мелетія, котрий оселився в монастирі Св. Духа й фактично поводився як душпастир. А перед 16 квітня, за свідченням очевидця Станіслава Ростовича в листі до католицького ксьондза, було уявлено активних діячів Віленського братства – зокрема одного з них за те, що їздив до козаків переконувати відмовитися від війни з османцями до моменту визнання королем Борецького та Смотрицького. Публікацію листа див.: *Мицик Ю.А.* Кілька документів до історії козацько-татарського союзу 1625 року та православної церкви в Україні // Рукописна та книжкова спадщина в Україні. – Вип.4. – К., 1998. – С.143.

¹⁴ Див.: *Мицик Ю.А.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т.ССХХV: Праці історично-філософської секції. – Л., 1993. – С.316–319.

публіцистичний твір, що представляв усі необхідні аргументи (до речі, їх сумарно означено в листі Радзивіллові).

Як заявлялося на початку, метою твору було «подати про себе свідчення», причому «від імені народу» – духовного та світського станів, чий права «зламано» унією і «справедливо відновлено» єрусалимським патріархом. Одним з основних аргументів праці стало твердження про відновлення історичних права і традиції. Остання засвідчена боо-літньою історією від хрещення Русі («впродовж шестисот двадцяти сітга velultra [...] як нас соборно од константинопольського святого престолу охрещено, вік свій рахуємо»)¹⁵. До цієї тези нав'язувалося також твердження, що ініціаторами подібного «відновлення історії» виступають козаки, коріння котрих відносилося до часів давніх київських князів. У такий спосіб ієрархи розділяли відповідальність перед королем зі своїми патронами, якоюсь мірою перекладали її на них¹⁶, а водночас заявляли про їх благородне, лицарське походження. І це не просто символічна відплата за захист: оскільки козаки у творі позиціонувалися частиною пастви «відновленої церкви», то їхнє минуле, подібно до всієї православної митрополії, також мало б сягати доби киево-руських князів.

Як відомо, «Протестацію» не було надруковано, можливо, у зв'язку з публікацією у Вільні брошури Смотрицького «Верифікація невинності»¹⁷. Її так само присвячено обґрунтуванню законності акту хіротонії патріарха Феофана та, як сказано в назві, покликано «спростувати невірні новини, розсіяні по всій Литві та Білій Русі, аби обезчестити народ руський»¹⁸. Сподвижник Борецького послуговувався тією ж риторикою про «відновлення історії», «старожитного звичаю духовних грецької релігії» або просто прав «народу руського». Сама ж історія ставала підставою для визначення всіх вірних православній церкві. У прикінцевому параграфі («Короткому нагадуванні своїм») їх означено окремою спільнотою – «православним народом руським», до якого належить кожен, хто асоціює себе з вірою, прийнятою хрестителем Русі. А якщо ж, стверджував автор, є потреба переконатися в достовірності історії і традиції цього народу, «нехай читає правдиві хроніки та відвідає київські печери з тілами святих»¹⁹. Читач мав би висувати, що унія 1596 р. перервала давню традицію, натомість здійснений патріархом Феофаном акт хіротонії став її відновленням.

Безперечно, якби не козацька протекція, одні лише голослівні виправдання, засновані на зверненні до минулого, не врятували б владик від арешту. Як прийнято вважати, Петро Сагайдачний вирушив під Хотин, заохочений розпливчастими обіцянками короля вирішити церковне питання. Але військова звитяга козацтва не принесла очікуваної розв'язки²⁰. Тож у наступні роки православні й уніати продовжували полемізувати щодо легітимності власної традиції²¹.

¹⁵ Цит. за: *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. – С.623–633.

¹⁶ Це був риторичний маневр для спростування закидів опонентів (див.: *Плюхій С.М.* Наливайкова віра... – С.216–217). Водночас, перекладаючи ініціативу на козацтво, ієрархи відвертали від себе загрозу, адже козаків, потрібних для війни, ніхто б не переслідував. А разом – і їхніх союзників.

¹⁷ Треба мати на увазі й ту вірогідність, що в оточенні Борецького не було остаточно завершено текст (нині він відомий у кількох варіантах). Гіпотезу щодо відсутності публікації див.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – Т. VI / Відп. ред. О.Пріцак. – К., 1995. – С.210–211.

¹⁸ *Verificatio niewinności: Y omylnych po wszystkiey Litwie y Białey Rusi rozsianych, żywot y uczciwe cnego Narodu Ruskiego o upad przyprawić zrzędzonych nowin, pod miłościwą Pańską y Oycowską nawyższy y pierwszy po Panu Bogu narodu tego zasnego zwierzchności, y brzegu wszelkiej sprawiedliwości obronę, poddane chrześcijańskie uprzątnienie.* Wilno, 1621 // Архив Юго-Западной России. – Ч. I. – Т. VII. – К., 1887. – С.279–344.

¹⁹ Там же. – С.333.

²⁰ *Drozdzowski M.R.* Od Brześcia do Hadziacza: Kozacyzna wobec Cerkwi w pierwszej połowie XVII w. // *W kręgu Hadziacza A.D. 1658: Od historii do literatury* / Pod red. P.Boreka. – Kraków, 2008. – S.222–229.

²¹ Див. огляд полемічних творів 1622–1623 рр.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – Т. VI. – С.239–297.

Важливим є те, що в репліках православних, починаючи від «Протестації» Борецького, «Верифікації невинності» Смотрицького та наступних творів, домінував аргумент про «відновлення» історії, руської церковної традиції й засноване на їх підставі «історичне право». У такий спосіб обстоювалася легітимність поставлення православних владик. Цей факт дає підстави подивитися на помпезний вступ Йова через Золоті ворота ширше, ніж на простий публічний акт, – як на церемоніал із відповідного роду ідейними та символічними підтекстами.

«Згідно зі звичаєм *sum maxima ceremonia* вітали»

В описі вступу Борецького згадано, що міщани його «згідно зі звичаєм із найбільшою пишністю вітали» («według zwyczajowi sum maxima ceremonia witali»). Із цих слів зрозуміло, що їх автор не бачив у церемонії з митрополитом нічого незвичного та говорив про «звичай».

Після зміни статусу Києва з князівського на воєводський у 1471 р. біля Золотих воріт могли вітати хіба новопризначених воєвод та інших можновладців (князів, воєначальників). Таке припущення, утім, можна засновувати лише на доволі пізніх відомостях. Ідеться, зокрема, про вірші, виголошенням яких біля старовинної брами врочисто зустрічали київського воєводу Адама Киселя в 1646 р., а іншими – князя Ярему Вишневецького в 1648 р.²² Зі згадки Йоахима Єрлича про те, що наприкінці 1648 р. козацького гетьмана Богдана Хмельницького кияни зустрічали краще за воєвод («у два рази чи вдсятеро більше були раді й поштивість краще виражали»)²³, можна припустити факт тривалого існування правил урочистої зустрічі важливого гостя.

З опису вступу Борецького 1621 р. до «звичаю» можна віднести кілька послідовних ритуальних дій. Найперше, зустріч митрополита біля Золотих воріт міщанами й духовництвом «із найбільшою пишністю» («*sum maxima ceremonia*»). Після вітання Йова у відповідь другим актом став його рух до Софійського собору у супроводі численного козацького ескорту. Тут теж «відбулися певні церемонії». Наступним етапом було просування процесії «з помпою» на Поділ, де проведено богослужбу, проповідь і виголошено фінальну промову біля резиденції ієрарха. Вітання поблизу головної брами міста, військовий супровід, промови й те, що означено як «котрісь церемонії» – усе це у загальних рисах нагадує звичний прийом важливого іменитого гостя-можновладця, що було типовим для визначного міста в тогочасній Європі.

Поза тим очевидець київського дійства в березні 1621 р. маркував його по-особливому – як «в'їзд на митрополію». Справді, Йов вступав не як світська особа, до того ж у місто, де, як виглядає, ще не знали про позицію короля відносно нього. Але численний козацький озброєний ескорт явно справив відповідне враження. Важливо також те, що церемонії митрополита біля Золотих воріт і Софійського собору очевидець відзначав як щось особливе, незвичне. Привертає увагу спеціальне зауваження про початок дійства: «Митрополит сам себе благословив щасливо в'їхати на митрополію». Згадуючи про рух процесії поблизу Софійського собору, автор листа підмітив те, що ієрарх тут «відправив якісь церемонії». Сторонній глядач зі власної

²² Аналіз цих текстів див.: Яковенко Н.М. Київ під шатром Свентольдичів: могилянський панегірик 1646 року «*Tentoria venienti*» // Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.293–314; *І ж*. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 року «*Maiores Wisniewiecciorum*» // Там само. – С.315–341.

²³ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Т.1. – Warszawa, 1853. – S.72.

культурної дистанції, певне, не розпізнав змісту цих «церемоній». Та можна здогадуватися, що ці скупі описи є відзначенням спеціальних звернень митрополита. Слова про здійснене Йовом самому собі благословення «щасливо в'їхати на митрополію», імовірно, сумарно представляли зміст звернення до тих, хто зустрічав його. Він, імовірно, говорив про традицію старожиної церкви «народу руського», історія якої «відбувалася» за цими воротами. Подальше благословення і проходження повз них мало б стати актом, означеним у листі як «в'їзд на митрополію».

Згадане припущення доречно підкріпити тим, що православні ієрархи впродовж 1621 р. асоціювали своє пастирство з відновленням історичних церкви і традиції «народу руського». Увійшовши до простору стародавньої столиці князів та митрополитів Борецький символічно пов'язував своє сьогодення з древньою «церквою Володимира». Для цих людей було очевидним, що їхня власна церковна традиція сформувалася у просторі Верхнього Києва: за Золотими воротами знаходився кафедральний храм перших руських митрополитів, «узятих» хрестителем Русі з Константинополя (саме так починалася більшість давніх редакцій добре знаного церковного уставу Володимира).

Імовірність існування в тогочасному Києві сформованого усвідомлення простору за Золотими воротами, між Софією й Михайлівським монастирем, як особливої «території з історією» опосередковано відображено у нотатках іноземців кінця XVI ст., а саме гданського купця Мартина Груневега (1584 р.) та послання австрійського імператора Еріха Лясоти (1594 р.). Вони, як відомо, описували Київ у межах книжного топосу «ubi gloria»²⁴. При цьому показове те, що розповіді про минуле міста та Русі вміщувалися саме в описі церков і руїн Верхнього Києва. Золоті ворота й навколишній простір включно з Софійським собором, отже, і для них унаочнювали просторові обрії киево-руської історії.

«В'їзд на митрополію» Борецького: «відновлені» церква, столиця та історична традиція православного «народу руського»

Є підстави вважати, що помпезний вступ Йова в Київ задумувався як публічний захід, покликаний не лише продемонструвати відновлення старожиної ієрархії, а й вплинути на загальні настрої потенційної пастви з метою відвернення її від унії. Важливим свідченням подібних планів та їх ефекту стали листи унійного митрополита Йосифа (Велямина Рутського) до канцлера Великого князівства Литовського Лева Сапіги²⁵. 18 січня 1621 р. ієрарх повідомляв про «наливайківців» (до них автоматично зараховували козаків і прихильників православних), котрі поширюють книжки про номінатів на владичтва (єпископії?) й тим «збурюють» людей²⁶. За тиждень він, уже з явним страхом, писав про плани «нового митрополита», який, за його інформацією, «перебуває в п'яти милях від Вільна в маєтку одного шляхтича та готується в'їхати до Вільна». Останнє передбачало відправу певних священнодійств²⁷.

²⁴ Затилюк Я.В. У витоків київського дискурсу: образ «Ubi gloria» та уявлення про минуле Києва XVI – початку XVII ст. // Academia: Terra Historiae: Студії на пошану В.Смоля. – Кн.2. – К., 2020. – С.317–331.

²⁵ Оригінали послань збереглися в паперах роду Сапіг, що складають окремих фонд у зібранні Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Принагідно висловлюю вдячність Владиславу Безпальку за вказівку та виявлення цих листів.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.689. – Арк.1.

²⁷ Там само. – Спр.691. – Арк.1 («teraz to oznaimnię, co mi świeżo y Wilna przyniesiono że nowy metropolita iest w pięci milach od Wilna w jednei majątności szlacheckiej i gotuiesię wiachac do Wilna»).

Як можна здогадуватися, Борецький із найближчим оточенням планував якусь церемонію у Вільні, особливий «в'їзд». Це мало стати «репутаційною акцією», демонстрацією відновленої церкви. При цьому планований «в'їзд» передбачалося здійснити під акомпанемент серйозних закидів проти конфесійних опонентів²⁸.

В іншому листі до канцлера (теж від січня 1621 р.) унійний митрополит згадував про ще один спосіб, до якого вдавалися православні владики в боротьбі за настрої вірних. Так, Йосифа «приголомшили» новини з Вільна «про великі бунти», спричинені агітацією Мелетія (Смотрицького), котрий, мовляв, «удає, що має королівський привілей на полоцьке архієпископство»²⁹. З іншого боку, не виключено й те, що автор перебільшив активність своїх опонентів. Однією з причин для цього могла стати їхня впевненість і цілеспрямованість, що, своєю чергою, справляло відповідне враження.

Факт планування церемонії в'їзду до Вільна виступає доволі важливим свідченням розробки православними ієрархами стратегії щодо легітимізації й боротьби за настрої пастви. І все ж урочиста церемонія відбулася в Києві, поближче до патрона новоствореної ієрархії – Війська Запорозького. При цьому все, що передбачалося здійснити в Литві, було реалізоване тут: «в'їзд» і літургія з публічним виголошенням прокляття унії чотирма вселенськими патріархами. Як дізнаємося з опису, Борецький зробив це з амвону церкви Богородиці на Подолі після літургії з 12 священниками. Крім того, православний ієрарх у своїх промовах говорив про офіційне визнання королем як про неминучий факт у найближчій перспективі. Водночас, це співвідноситься з повідомленнями Рутського про декларації Смотрицького у Вільні щодо королівського визнання. Можливо, православні ієрархи не лише демонстрували необхідну впевненість, а й були переконаними в тому, що козацький патронат і справді забезпечить їм легітимізацію у Варшаві.

У будь-якому разі важливо те, що врочисте посідання Йовом митрополії відбулося саме в Києві, а не у Вільні. Уся церемонія «в'їзду» видається значущою ідейно-символічною акцією. Спостерігаючи та головні її дійові особи мали згадати про Київ як про місце початкової столиці митрополії, руського хрещення, осідок перших митрополитів. Такі «пригадування» підкріплювали декларації Борецького про зв'язок очолюваної ним ієрархії з «церквою Володимира». У такому разі вся акція, що відбулася в межах Верхнього Києва на початку весни 1621 р., видається свідомою «експлуатацією» важливих символів та «місць пам'яті» киево-руської доби. Церемонія несла у собі нові сили. Якщо досі загальноприйнятим на той час було сприйняття Золотих воріт як «місця пам'яті» влади польських королів над Києвом і Руссю (подібне прочитання пропонували польські хроніки від Галла Аноніма, зокрема видання Бельського, Стрийковського, Гваньїні³⁰), то подія березня 1621 р. утверджувала стародавню браму київських князів як символ і свідчення власної історичної традиції православної церкви та окремого минулого «народу руського».

Помпезний вступ у місто Йова ознаменувався важливими змінами у фактичному статусі Києва. Менш як за 10 років до того місто стало пристановищем для відомих

²⁸ Там само («Ma ten sam metropolita ziczawszysię z takim że wladiką Połockim, iaki y sam iest, do Brackiei cerkwi w Wilnie, publicować klatwę 4 Patriarchow przeciwko nam, wysłałem z tym wszystkim do dworu»).

²⁹ Там само. – Спр.693. – Арк.1.

³⁰ Такі ідейні конотації засновувалися на переказі про «рубання мечем» Золотих воріт королями Болеславом I Хоробрим і Болеславом II Сміливим в XI ст. Згодом, у XIV ст., він став частиною легенди про походження та історію королівських інсигній у Кракові (див.: *Kuczyński S. O polskim mieczu koronacyjnym: na marginesie artykułu Mariana Gumowskiego, Szczerebiec, polski miecz koronacyjny // Przegląd Historyczny.* – T.52/53. – Warszawa, 1961. – S.562–566). Усе це з незначними змінами відтворювалося в популярних друкованих польських хроніках XVI–XVII ст. (див.: *Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego.* – Warszawa, 1846. – S.156; *Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europejskiej, w której się zamyka królestwo Polskie.* – Ks.1. – Kraków, 1611. – S.30, 401).

інтелектуалів зі Львова та Острога, а Києво-Печерський монастир – осередком книгодрукування. Облаштування резиденції православного митрополита з 1621 р. суттєво посилило значимість «богохранимого града» у свідомості руського населення Речі Посполитої.

Водночас для самого ієрарха та його оточення факт резидування в Києві (та ще й козацький патронат) додавав суттєвих переваг у словесній війні з конфесійними опонентами за настрої потенційної пастви. Місто руського хрещення, перших церков, митрополитів, святинь і святих переконливо підкріплювало декларації Борецького та його соратників щодо власної історичної легітимності. Тож не випадково посідання митрополії розпочалося з помпезного вступу у Верхнє місто – простір від Софії до Михайлівського собору, що асоціювався з історією й церковною традицією старої Русі.

Уже з першого року пастирства нового митрополита здійснювалися заходи з утвердження особливої ролі Києва у свідомості кліру та пастви. Одним із важливих прикладів виступає окружне послання ієрарха від 15 грудня 1621 р. до всіх «панов шляхти и рыцарству и всякого свецкого и духовного заволяна [...] посполитым, знайдуючимся святого старожитного [...] славного російского народу». Митрополит наполягав, що кожен із них повинен «приходити и присылать прынаместней в духовных пилных потребах до богоспасаемого места Киева, второго руского Иерусалима»³¹. Так потрібно робити через зосередження тут давньої історичної та сакральної традиції тривалістю у 600 років, котру в короткому посланні згадано кілька разів: у констатації належності «зъ вѣковъ» константинопольському патріархові від часу хрещення та при неодноразовому вживанні фрази про порушену унією «старовину церковну». У підсумку всі мають «тягнутися» до Києва не лише через наявні тут моці та святині, а й завдяки усвідомленню його історії.

Важливо, що саме з 1620-х рр. у середовищі київських православних ерудитів здійснювалися спроби осягнення киево-руської минувшини, означення її ключових «місць пам'яті» з одночасною експлуатацією останніх у риторичі про права церкви та «народу руського». Як не парадоксально, першим поштовхом став інтелектуальний виклик із боку опонентів, кинутий за кілька років до візиту єрусалимського патріарха Феофана. У 1617 р. віленський архімандрит Лев (Кревза) опублікував у Вільні польськомовний трактат «Оборона церковної єдності», в якому з перспективи руської та загальної церковної історії обґрунтовував унію 1596 р. Після обговорення примату папи та «відступництва» константинопольських патріархів від єдиної церкви, автор у третій частині запропонував нове на той час бачення руської церковної історії, згідно з яким митрополити відпочатково перебували в єдності з Римом. Важливими складовими в аргументації стала концепція триразового хрещення Русі, а також каталог усіх руських митрополитів із коротким відзначенням щодо вірності Риму або Константинополю. Цей каталог, між іншим, можна вважати прем'єрною спробою концептуально осмислити церковну історію Русі як тяглої лінії, складеної з послідовності правлінь митрополитів³².

Не дивно, що перший друк, підготовлений у квітні 1621 р. уніатами як реакція на поставлення Феофана – трактат польською мовою «Подвійна вина» – спростовував заяви православних про «відновлення традиції» з використанням ідей та підходів Кревзи. І хоч невдовзі Смотрицький у також польськомовній «Обороні верифікації» взявся за спростування тверджень уніатів про належність Риму окремих руських митрополитів, це не знімало нагальності потреби для православних створити власну «схему історії». У загальних рисах її й було сформульовано в перші роки пастирства Борецького – у відомій праці Копистенського, у самій назві якої («Палінодія

³¹ Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила... – Т.1. – Прил. №38. – С.263–264.

³² Докл. див.: Затилюк Я.В. «Перепрочитання історії» хрещення Русі князем Володимиром в історичній культурі ранньомодерної України // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.14. – К., 2014. – С.73–81.

или Книга Обороны кафолической святой апостолской Восточней Церкви и святыхъ патриарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ») утілювалося амбітне завдання обґрунтувати самодостатність Східної церкви й Русі як її «дочки». Робота над твором, як уважається, почалася 1619 р. в рамках інтелектуальних рефлексій на трактат Кревзи (недаремно з ним постійно ведеться полеміка), водночас події 1620–1621 рр. стали важливим імпульсом для активного її завершення (1621 або 1624 рр.³³).

У протиставлення наративу уніатів Копистенський запропонував концепцію чотириразового хрещення Русі (за апостола Андрія, Аскольда й Діра, Ольги, Володимира) на доведення її відпочаткової належності Константинополю. У вміщеному далі каталозі руських митрополитів постулювалася ідея неперервного «тривання» київської церкви в єдності з Царгородом. За формою каталог нагадував версію Кревзи, однак був більш інформативним. Ключовою новацією автора «Палінодії...» стала розробка «загальної схеми» історії Русі, що склало окремий розділ четвертої частини твору. Оповідь засновувалася на перелічуванні військових звитяг «народу руського» від Александра Македонського та римського імператора Августа з одночасним свідченням непохитної вірності «грецькій вірі». Примітне позиціонування періоду після хрещення: руські монархи прославлялись у війнах із греками й татарами, водночас воювали між собою та почали єднатися з поляками. За твердженням Копистенського, це був союз «рівних із рівними», і до його свідчень віднесено похід Данила Романовича «зъ Ляхами на Чехи» з коронацією князя після цього, а також й участь козаків у битві під Хотиним 1621 р. Історія «народу руського» перервалася укладенням унії 1596 р., що її потрактовано як розрив із героїчними діями предків та їхньою вірою. Таким чином, висвяти патріарха Феодана 1620 р. поставали «відновленням історії».

Попри акценти на подіях світського плану, історію Русі в «Палінодії...» витримано у строго конфесійній перспективі. Її складають минулі дії світських і духовних станів православної митрополії. Усі вони осмислюються в належності до заснованої князем Володимиром церкви. Завдяки цьому паства і клір Київської митрополії в Речі Посполитій, розділені адміністративно між Короною й Великим князівством Литовським, та конфесійно – після унії 1596 р. у трактуванні ідеологів з оточення Борецького належали до єдиної спільноти, до православного «народу руського». Це був образ історичного народу, що виник у давні часи «православної руської монархії» й територіально збігався з Київською митрополією. Усіх представників цього народу з цілої Речі Посполитої вже від 1620-х рр. почали об'єднувати завдяки спогадам про минуле з відповідними інтерпретаціями. Уже в перших київських друках (таких, як «Анфологійон» 1619 р. або «Книга про віру» 1620 р.) окремим шрифтом подавалася історична інформація про хрестителів Русі та про перших київських святих. У наступних виданнях додавалися дані щодо окремих подій руської минувшини. Водночас у середовищі церковних авторів київського кола в 1630–1640-х рр. було створено великі синтези власної православної «*historia ecclesiastica*», де минуле Русі та її «народу» осмислювалося з кількох перспектив: у Густинському літописі (1630–1635 рр.) – у рамках «*Slavia orthodoxa*», в Українському хронографі (1630–1640-х рр.) – історії світових християнських монархій, натомість у «Патериконі Києво-Печерському» Йосифа (Тризни; 1640-ві рр.) – у межах власної сакральної традиції й суто князівської історії Києва. У загальному плані всі згадані твори відштовхувалися від ідейної рамки «Палінодії...»³⁴.

³³ Struminsky B. Foreword // Lev Krevza's *A Defense of Church Unity* and Zaxarija Kopystens'kyj's *Palinodia*. – Part I: Texts / Transl. with a Foreword by B.Struminsky (Harvard Library of Early Ukrainian Literature: English Translations. – Vol.III, part 1). – Cambridge, Mass., 1995. – P.XVI–XX.

³⁴ Затылюк Я.В. От безымянных руин к православному Сиону: «места памяти» Руси-Украины XVII–XVIII вв. // «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. / Отв. ред. А.В.Доронин. – Москва, 2019. – С.366.

Активне освоєння текстів і сюжетів руської історії у часи Йова (Борецького) та Петра (Могили) стало додатковим імпульсом у пропагуванні образу Києва як «другого Єрусалима» та «православного Сіону». Останнє засновувалося на нагадуваннях у печерських друках значимості Києва як місця хрещення, пророцтва апостола Андрія, подвигів святих і княжих діянь. Так, у передмові до видання «Бесід Йоана Златоуста» (1624 р.) Копистенський спеціально акцентував, що перші храми були збудовані саме в Києві, та взагалі звідси «нам начало и исход». Натомість у польськомовній «Тератургімі» (1638 р.), присвяченій популяризації Печерського монастиря як чудотворної святині православних, було вміщено план Києва з усіма давніми церквами та їх руїнами. Завдяки цьому давня столиця Русі поставала особливим сакральним й історичним простором, куди, як було сказано в іншому програмному могилянському виданні – «Патериконі» Косова (1635 р.), представники «народу руського» мають «тягнутися немов залізо до магніту»³⁵.

Остаточне формування та конститування особливих сенсів і значень відносно Києва, що відбулося за могилянської доби, можна виразно простежити в описі врочистої зустрічі Сильвестром (Косовим) посланців московського царя біля Золотих воріт у березні 1654 р. Як довідуємося з їхнього ж звіту, у промові митрополита прозвучало: «Внегда приходите к седалищу первого благочестивого российского великого князя, исходим вам в стретение [...] целующе же любовне, взываем: внидите в дом Бога нашего и на седалище первейшее благочестия русаго, яко да вашим пришествием обновитца, яко орлу юность наследия благочестивых великих князей русских»³⁶.

Із цих слів видно, що наступник Могили маркував Золоті ворота входом до особливого простору – «території з історією» руських князів і старожитної руської церкви. Саме ж входження трактувалося символічним долученням до давньої княжої й церковної традиції Русі. При цьому говорилося про їх відновлення («яко да вашим пришествием обновитца»).

Чи не у схожій ідейній рамці варто розглядати вступ до Києва Йова (Борецького)? У 1621 р. православні діячі говорили про відновлення історичної традиції «церкви Володимира». У цьому сенсі акція київського митрополита могла так само осмислюватися входженням до історичного простору княжої й церковної столиці Русі, а разом із тим і відновлення її старожитної церкви. По відношенню до акту 1654 р. «вїзд на митрополію» 1621 р. можна вважати початком у формуванні власної історичної традиції та ритуалів «православного народу руського», образ якого кілька десятиліть потому розроблявся в текстах церковних авторів київського кола.

У будь-якому разі здійснені в різні періоди та за різних обставин церемонії біля Золотих воріт вирізнялися контекстами й ідейними підтекстами. Для їх обговорення, безперечно, необхідно спочатку систематизувати відомості джерел щодо врочистих вступів через головну браму столиці Русі – від давніх часів до XVIII ст. Порівняння церемоній важливе для розгляду питання про наявність якогось усталеного сценарію та символічної компоненти, що або змінювалися, або ж формувалися заново. Водночас з'ясування семіотики головної київської брами в різні періоди є важливим маркером для студіювання історичної культури. Варто також звернути увагу на питання, коли саме Золоті ворота стали «місцем пам'яті», і як це вплинуло на практики довкола них. Усе це – актуальні теми для наступних досліджень.

³⁵ Про ключові ідеї цих творів див.: Яковенко Н.М. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640 рр.) // *І ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002. – С.315–317.

³⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – Стб.252.

Текст листа з описом вступу Йова (Борецького) в Київ у березні 1621 р. зі скороченнями внесено до рукопису, що зберігається у фондах Бібліотеки Рачинських у Познані (рукопис 2, арк.818–819). Археографічну публікацію підготовлено за мікрофотокопією у відділі мікроформ Національної бібліотеки у Варшаві (мікрофільм 8915).

List z Kiowa o wiezdie Boreckiego Metropolitę do Kiowa de Data 11 Martii 1621

Co się tu u nas dzieie y tych czasów stało, nie omieszkiwając wiadomości WMci donoszę. Nona Martii o czwartey godzinie w noc woyt Kiowski przysłał do mnie, że nowo uczyniony metropolit Borecki do Kiowa ma wolą wiachać, o którym żadney wiadomości nie mieliśmy. Zaczyn radząc się mnie iakoby onego przyiac ukazali mi list od niego pisany który de verbo ad verbum pisany z własnym podpisem ręki iego Wmci posyłam, obawiając się większych pogroźek nad ten list. Mieszczanie Kiowsky wyszli przeciwko niemu do Złotych Wrot przy których y popow do dziesiątka y ludzi o kilkaset. Tamże go według zwyczaju cum maxima ceremonia witali, y onego ubranego w habit metropolitiski y w insule go prowadzili, który tam we Wrociech sam sobie benedictią dawszy aby szczęśliwie na tę metropolią wiachał, przy conclusiey mowy swey Jego K. M. Pana naszego miłościwego wspomniął, aby zań Pana Boga proszono. Potym tę ceremonią odprawivszy od Złotych Wrot szło pułtorasta koni kozaków przed nim, a za nim z pięćdziesiąt z muszkietami koło niego. Przysiedszy przed Cerkiew z Zophiey ceremonie iakieś odprawuiąc szedł prosto do miasta, do którego ludzi pospolitych do pułtora tysiąca już się zebrało, y tak pompose aż do cerkwi murowaney w rynku prowadzili, w której cerkwi ze dwunastu popow liturgią odprawował. Po liturgie usiadszy na amvonie sam przemowe czynił do wszystkich ktorzy na ten czas byli mówiąc, że ja na te rzeczy wprzod za wolą Bożą, a potym za zgodą wszystkich S. Patriarchów, którzy nie chcieli więcej w tey Apostasiey Chrześciaństwa mieć, y tych odszczepieńcow pierwszych przełożonych za starszych nie mieć, których wszytkich tamże zaraz wyklinał y pod klątwą zakazywał, aby żaden z Religiey Greckiey nie śmiał przełożonych tam tych za starszych mieć. Mianuiąc wprzod siebie a potym wladików teraznieyszych, których nomina et cognomina przed tym Wmci wypisałem, tych aby w uściwości mieli y onych we wszytkim słuchali. Potym zaś prowadzono go znowu do Brackiey Cerkwi, tamże już iurisdictioni swoją fundował, y declarował się z tym, że do Je K. Mci według woley Woyska Zaporozkiego po Confirmatią zarazem chce słać. Powiadając tak, będzie li na to wola Jego K. Mci tedy za confirmatią mnie od Jego Kr. Mci otrzymaną woysko zaporozkie y przez pieniądze na usługę Jego Kr. Mci y wszytkiey Rzeczypospolitey gotowe iest. Nie będzie li w tym łaski Jego K. Mci, inaczey trudno tego urzędu porzucić, przydzie y maiętności do metropolity należące poodbierac. Uwazeniu WMci mego Mciwego Pana to podaię czego się w tych kraiach spodziewać daley mamy, y ta isierka rozżarzona aby daley strzeż Boże pożarem nie poszła.

O panu Obalkowskim namnieyszey wiadomości z Zaporoża nie mam. Tom słyszał że Brodawkę z hetmaństwa zrzuciono; dla czego y Saydaczny metropolitę do Kiowa nie prowadził, który z Ukrainy do domu prosto się wrócił dla tego aby wiedział kogo teraz na hetmaństwo nastawiono. Z monasteru Pieczarskiego, ani z monastyra Mikolsiego żaden z tam tych czerńców przeciwko temu metropolitowi nie wychodzili, y posłuszeństwa oddać mu nie chcą.

REFERENCES

1. Brekhunenko, V.A., Mytsyk, Yu.A., Shcherbak, V.A. (Comps.). (2016). *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Drodowski, M.R. (2008). Od Brześcia do Hadziacza: Kozacyzna wobec Cerkwi w pierwszej połowie XVII w. *W kręgu Hadziacza A.D. 1658: Od historii do literatury*, 213–234. Kraków. [in Polish].
3. Kuczyński, S. (1961). O polskim mieczu koronacyjnym: na marginesie artykułu Mariana Gumowskiego, Szczербec, polski miecz koronacyjny. *Przegląd Historyczny*, 52/53, 562–577. [in Polish].
4. Mytsyk, Yu.A. (1993). Iz lystuvannia ukrainskykh pysmennykiv-polemistiv 1621–1624 rr. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T.Shevchenka*, 225, 310–347. Lviv. [in Ukrainian].
5. Plokhii, S.M. (2005). *Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini: per. z anhl.* (S.Hrachova). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Sas, P.M. (2010). *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Yakovenko, N.M. (2002). *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiaвлення ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Yakovenko, N.M. (2012). *Dzherkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaвлення ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Zatyliuk, Ya.V. (2014). “Pereprochytannia istorii” khreshchennia Rusi kniazem Volodymyrom v istorichnii kulturi rannomodernoi Ukrainy. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 14, 71–100. [in Ukrainian].
10. Zatyliuk, Ya.V. (2019). Ot bezymyannykh ruin k pravoslavnomu Sionu: “mesta pamiaty” Rusi-Ukrainy XVII–XVIII vv. *“Mesta pamiaty” rusi kontsa XV – serediny XVIII v.*, 350–377. Moskva. [in Russian].

Yaroslav ZATYLIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Senior Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), yaroslav.zatyliuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

"Entry to the Metropolis" Through the Golden Gate in 1621 and Searching for the Scheme of the History of "Ruthenian Nation"

Abstract. The aim of the article discusses the anonymous report (which text is attached) about the solemn entry of the metropolitan Yov (Boretskyi) to Kyiv in March 1621. The methodology of the present scholarship combines the text-critical and narratological approaches to the commenting of the text. The general methodological field of the research is the history of ideas and approaches using in the various studies of the historical culture. **Scientific novelty** is the archaeographic publication of the little-known historical source and its contextual analysis of this source to clarify its use for various kinds of a research. **Conclusions.** First, this source is the important testimony of the public celebration of Yov's obtaining the title of metropolitan. This celebration appeared as a symbolic act demonstrating authority and legitimacy of Boretskyi. The ceremonies performed by the metropolitan near the Golden Gate and the St. Sophia Cathedral presented him as the successor of the medieval Ruthenian Orthodox Church established by the prince Volodymyr. The messages of the ceremonies were in line with those expressed in the subsequent texts by the prominent Orthodox authors, e.g. *Protestation* by Boretskyi. Specifically, Smotrytskyi claimed that after the Church Union of Brest (1596), which proclaimed the Orthodox Church null and void, ordaining Yov as the metropolitan of Kyiv signified the revival of both the church and historical tradition of the "Ruthenian nation". At the same time, the description of the Boretskyi's entry to Kyiv urges to pose the question about the historical tradition of solemn entries near the Golden Gate and its perceiving as the important "memory space" within the discourse of the Orthodox Church in Polish-Lithuanian Commonwealth. Thus, Boretskyi's solemn entry is placed in the context of the processes of active "recollecting" the Kyiv-Ruthenian past and sketching the history of the Orthodox "Ruthenian nation", which started in 1620. At the same time, this ceremony attested the role of Kyiv as the sacred space with important historical legacy. It is obvious in comparing of the ceremonies near the Golden Gate as performed by the metropolitans in 1621 and 1654.

Keywords: Yov / Job (Boretskyi), Golden Gate, Cossacks, polemics, ceremonies, legitimacy, textual images, Kyivan-Ruthenian past, "Ruthenian nation".

Олександр РЕЄНТ

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Олександр СЕРДЮК

кандидат історичних наук
(Київ, Україна), historydepartment19@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2109-7900>

Чорносотенці: український аспект (кінець XIX – 1917 р.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.091>

УДК: 94(100+329-477)XX

Анотація. **Мета статті** – реконструювати та проаналізувати основні етапи й особливості чорносотенного руху в Україні наприкінці XIX ст. та у часи Першої світової війни. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності. Використано порівняльно-історичний, аналітично-септичний методи, методики наукової критики джерел, міждисциплінарний підхід. **Наукова новизна.** На підставі опрацьованих джерел, значна частина яких уперше вводиться в науковий обіг, охарактеризовано специфіку чорносотенного руху в Україні у вказаний час. **Результати дослідження.** Проблематика чорносотенного руху в Російській імперії на початку XX ст., попри всю її складність і суперечливість, досить успішно досліджується російськими, українськими, єврейськими та іншими істориками й публіцистами вже понад століття. Істотно вивчена історія виникнення і становлення чорносотенних партій та організацій, їх чисельність, соціальний склад в Україні і загалом в імперії. Проаналізовано різні течії у чорносотенстві – від поміркованих до екстремістських, хід єврейських погромів та причини антисемітизму. Менше уваги дослідники приділили зв'язкам чорносотенців, їхніх очільників із російським монархізмом, широкою селянською масою та ієрархами православної церкви. Ще слабше висвітлено думську тактику чорносотенців, їх ставлення до маніфесту від 17 жовтня 1905 р., проблеми конституціоналізму після обнародування останнього. Серйозною прогалиною у вітчизняній історіографії залишається діяльність чорносотенців у роки Першої світової війни.

Ключові слова: чорносотенний рух, Російська імперія, Україна, єврейські погроми, урядова національна політика.

Різні аспекти заявленої теми слід досліджувати на широкому тлі життя тодішньої Російської імперії, що запізнилася на шляху політико-правового та соціально-економічного розвитку. До того ж держава була надзвичайно багатонаціональною. Етнічні росіяни становили лише 43% від усього населення. Зародився й почав набирати сил національно-визвольний рух, а водночас спостерігався ріст російського націоналізму, про що свідчила, наприклад, полеміка у часопису «Слово», заяви його учасників щодо необхідності «будівельного, державного

націоналізму»¹, визначення того, що «культурні сили великоросійської народності [...] виявилися занадто слабкими» для російщення всього населення країни². Водночас пропагувалася теза, що імперія була створена не тільки «однією фізичною силою, але й моральною»³. За оцінкою тогочасних учасників полеміки, у цих та інших висловлюваннях проявилися «душевні почуття російської інтелігенції», а з іншого боку, – лукавство, змішане з надією на прискорене російщення націй і народностей.

Іншою була практика російської влади, особливо представників «консервативної бюрократії», у національному питанні. Вона спрямовувалася перш за все на те, щоб зменшити питому вагу інших націй шляхом асиміляції або еміграції. І це особливо не приховувалося. Так, міністр внутрішніх справ Росії В.Плеве в розмові із засновником сіоністського руху австрійським лібералом Т.Герцлем, котра відбулася у Санкт-Петербурзі 1903 р., пояснював, що єврейське питання для Росії не життєве, утім важливе, тож «ми прагнемо вирішити його правильним шляхом [...] Ми хочемо асимілювати євреїв, але асиміляція [...] йде дуже повільно. Тому уряд доброзичливо ставиться до еміграції сіоністів у Палестину й готовий підтримати її перед Оттоманською імперією. Інтелігентні та заможні елементи, що можуть асимілюватися, ми охоче залишимо у себе, а бідних і малокультурних ми б залюбки позбулися»⁴. Таке тлумачення російсько-єврейських взаємовідносин цілковито схвалював імператор Микола II.

На початку ХХ ст. взаємовідносини єврейського населення з владою стали напруженішими. Революційно налаштована єврейська молодь брала активну участь в антиурядових заходах, мотивуючи це різними утисками, обмеженнями громадянських прав. У відповідь у країні нагнітався антисемітизм. Юдофобський постулат пропагувався чорносотенцями, і взагалі часописами правого спрямування – «Московскими ведомостями», «Земщиною», «Новым временем», а в Україні – «Киевлянином». Для прикладу, зі сторінок «Земщини» буквально лилася ненависть до євреїв. Водночас часопис славословив імператора та його покровительство над чорносотенним Союзом російського народу. О.Солженіцин, що досліджував історію російсько-єврейських взаємин, писав, що вони «клином входили в події, в людську психологію і викликали палкі пристрасті», висвітлювати їх – «наче йти по лезу ножа»⁵. Заради справедливості слід відзначити, що суперечності того часу не меншою мірою загострили відносини російської держави з поляками, українцями та багатьма іншими народами, що входили до складу імперії.

Чорносотенство представляло собою доволі широкий спектр політичних партій та організацій, створених для захисту монархії й боротьби з революційним рухом. Найбільш масовим і дієвим серед них став Союз російського народу (СРН), заснований у розпалі революції 1905–1907 рр. Щодо України, то тут діяли 1451 осередок (197 686 членів). Зокрема у Волинській губернії – 131 організація (99 336 членів), у Київській – 54 (10 976), Подільській – 71 (14 673), Катеринославській – 14 (17 386), Полтавській – 67 (8564), Харківській – 8 (9273),

¹ Слово. – 1909. – 15 (28 марта). – С.1.

² Там же. – 14 (27) марта. – С.2.

³ Там же. – 17 (30) марта. – С.1.

⁴ Див.: Солженицын А. Двести лет вместе (1795–1995). – Ч.І. – Москва, 2001. – С.266–267.

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С.5–6.

Херсонській – 24 (17 104), Чернігівській – 41 (8122). Ще 11 осередків СРН (3152 члени) функціонували в Акерманському й Хотинському повітах Бессарабської губернії⁷. Наведені цифри свідчать, що на Правобережжі України (Волинь, Київщина, Поділля) було 1256 чорносотенних організацій, в яких налічувалося 124 985 членів, що становило 63,22% від усієї кількості в губерніях Наддніпрянщини. На одній тільки Волині налічувалося 99 336 членів СРН, або 50,25% від загальноукраїнського показника. Це були переважно дрібні організації, відділи та підвідділи в містечках і селах України.

Позиції войовничого націоналізму всіляко підтримував Клуб російський націоналістів у Києві. Найбільш визначними фігурами в ньому були член Державної думи А.Савенко, член Державної ради Д.Піхно. Зокрема перший наполегливо поширював тезу, що «України немає, є Малоросія як частина неподільної Росії». За оцінкою члена Держдуми від Києва Іванова, це був «оратор відомого, визначеного урядом зразка»⁸. Робив також заяви щодо української мови, якої начебто «немає», або її «створили в Австрії», «придумав професор М.Грушевський», а українці її «не розуміють».

Феноменальними виявилися успіхи чорносотенців на виборах до III Державної думи в Україні, особливо у правобережних губерніях. Уряд послідовно підтримував чорносотенські організації матеріально й поліцейською силою до тих пір, поки не була розпущена II Дума. Проте після зміни виборчого закону ситуація змінилася. У III Думі вже переважали бажані для влади представники правих та ультраправих сил. Уряд, безперечно, ураховував цю обставину й певною мірою відійшов від прямого протегування, зменшив обсяги субсидування чорносотенців під впливом ряду чинників, зокрема потребуючи позик від західних кредиторів. Тому ультраправі зосередили свої зусилля на ігноруванні Жовтневого маніфесту та його правових наслідків.

Ультраправі піддівали різкій критиці вищих урядовців, своїх опонентів і голову Думи за нібито «недостатньо тверду» політику, навіть за натяки, що «їм не чужі конституційні принципи». Суть промов і заяв ультраправих із думської трибуни найчастіше зводилася до «гри на публіку». Виступи чорносотенців спрямовувалися на розпалювання інстинктів натовпу, в їх основі лежали антисемітизм і ксенофобія.

Праві й ультраправі продовжували стояти на захисті великого землеволодіння. Важливу роль у чорносотенному русі в Україні було відведено Свято-Успенській Почаївській лаврі – «форпосту православ'я» та російського націоналізму на кордоні з католицьким світом (уособленням котрого були для Російської імперії поляки й австрійці). У 1906 р. було організовано Почаївський відділ СРН, який очолив архімандрит Віталій (Максименко), настоятель лаври⁹. Але головним натхненником чорносотенних сил, що мали опанувати українське Правобережжя, став архієпископ волинський і житомирський Антоній (Храповицький). У молоді роки він був офіцером, прийняв чернецтво, спілкувався з Ф.Достоевським, послужив прототипом Альоші Карамазова¹⁰. Значно пізніше П.Скоропадський, будучи гетьманом Української Держави, часто зустрічався з цим священнослужителем у церковних справах. За його свідченням, «митрополит Антоній був чорносотенцем старої школи, і нічого іншого, як посадити у в'язницю, розстрілювати, звернутися по сприяння

⁷ Омелянчук И. Чорносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – К., 2000. – С.139–143.

⁸ Государственная дума: Четвёртый созыв: Сессия 1. – Стб.672–673.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.302. – Оп.1. – Спр.1664. – Арк.214; Ф.442. – Оп.860. – Спр.22. – Арк.4.

¹⁰ Степанов С. Чёрная сотня // Родина. – 1992. – №2. – С.20.

до поліції у смислі впливу на маси для утвердження православ'я [...] не вміє»¹¹. Майже вся верхівка вищого духовництва в Україні була російського походження, «чорносотенна в повному смислі цього слова»¹².

На чолі сільських відділів і підвідділів СРН часто стояли священики. У Почаївському відділі налічувалося 1155 сільських підвідділів¹³. На Волині представники духовництва очолили близько 300 підвідділів Союзу російського народу¹⁴. Загальна чисельність Почаївського відділу становила 104 289 осіб¹⁵. За свідченням поліцейський справників, членами СРН були місцеві православні парафіїни, переважно неграмотні. Священики у своїх проповідях прищеплювали їм російсько-патріотичні почуття, переконували в необхідності зміцнювати «російські начала»¹⁶. У ході виборчої кампанії православне духовництво переконувало селян не голосувати за поляків та євреїв, котрих характеризували як «визискувачів» місцевого населення, закликами протистояти польським поміщикам, єврейським орендарям.

Для поширення чорносотенних ідей голова Почаївського відділу архімандрит Віталій використовував лаврську друкарню. Тут видавалися поширювані серед парафій газети «Почаевские известия», «Почаевский листок», чимало брошур, прокламацій чорносотенного змісту. Представники єврейства скаржилися на антисемітські висловлювання «Почаевского листка» до міністерства внутрішніх справ, але без усяких наслідків для цього видання. Водночас керівні органи православної церкви доклали зусиль до нейтралізації діяльності тих священиків, які брали участь в українському культурницькому русі, зокрема у «Просвіті». Інший приклад – діяльність подільського єпископа Парфенія, який очолював комісію щодо українського перекладу Нового Заповіту. Він також став ініціатором обмеженого запровадження української мови в місцевій семінарії й церковноприходських школах, дозволеного указами Св. Синоду. Проте в 1908 р. через таке «українофільство» був переведений на єпископську кафедру в Тулу¹⁷.

У Житомирі при відділі СРН було засноване Анастасіївське братство, головою якого став той самий архієпископ житомирський і волинський Антоній¹⁸. У Чернігові на чолі відділу союзу був протоієрей Васютинський¹⁹. На Катеринославщині осередки організації створювалися за ініціативи й підтримки губернської адміністрації, жандармських і судових органів²⁰.

У Харкові діяла філія Російського зібрання, заснована за ініціативою «нащадка чугуївських козаків» професора А.Вязіхіна. Він був гласним міської думи, подавав себе шанувальником творів Г.Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського, Т.Шевченка та українських мандрівних лірників, але вкрай вороже ставився до деяких ініціатив харківських думців. Для прикладу, 21 лютого 1914 р. на пропозицію гласного думи М.Міхновського було ухвалено провести літературно-музикальний вечір, присвячений творчості Т.Шевченка, і заснувати при вищому училищі 10 стипендій його імені.

¹¹ *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.199–200.

¹² Там само. – С.199.

¹³ *Степанов С.* Чёрная сотня в России (1905–1914). – Москва, 1992. – С.243.

¹⁴ *Степанов С.* Численность и состав черносотенных союзов и организаций // Политические партии в России в период революции 1906–1907 гг.: Количественный анализ. – Москва, 1987. – С.198.

¹⁵ *Степанов С.* Чёрная сотня в России... – С.108.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.862. – Спр.90. – Арк.13.

¹⁷ *Гаухман М.* Російська православна церква в російському національному проєкті на Правобережній Україні (1905–1924 рр.) // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Вип.11. – Луганськ, 2012. – С.83.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.862. – Спр.90. – Арк.11.

¹⁹ Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.919. – Арк.1.

²⁰ Союз русского народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – Москва; Ленинград, 1929. – С.391.

А.Вязіхін став єдиним гласним, хто голосував проти. Він мотивував свою позицію тим, що поет «у ряді своїх творів дискредитує основи християнства»²¹. Харків був поза смугою осілости й чисельність єврейського населення була тут незначною. Проте це не заспокоїло місцевих чорносотенців і вони чинили всілякі перешкоди проникненню в місто єврейських товарів та капіталу. У зв'язку з цим перед місцевим самоуправлінням було порушено клопотання щодо дозволу приїжджим єврейським купцям проживати у Харкові під час ярмарків. Більшістю голосів, окрім одного – А.Вязіхіна – було ухвалено: полегшити приїзд на ярмарки й тимчасове перебування купців-євреїв на підставі посвідчень Харківського біржового комітету. Ці факти підкреслюють погляди цього діяча²².

Щільність єврейського населення у Херсонській губернії становила 11,8%. Українців і росіян було 75,4%, німців – 4,6%, представників інших народів – 8,1%²³. Євреї зосереджувалися значною мірою у приморських містах, найбільше в Одесі. Це й визначало політику антисемітських сил. Зокрема в Одесі діяла низка монархічних і чорносотенних партій та організацій, але провідну роль відігравав саме осередок Союзу російського народу, заснований 4 лютого 1906 р. У всеросійській ієрархії Одеський відділ посідав третє місце – після Московського й Санкт-Петербурзького²⁴. Його очолив граф Е.Коновніцин. Ще одним чорносотенним ватажком став генерал Толмачов, 2 грудня 1907 р. за рекомендацією голови СРН призначений одеським градоначальником. Він ігнорував закони, втручався не тільки в державні, але й у громадські та приватні справи, активно переслідував євреїв.

Подібними до Толмачова були й інші одеські лідери та покровителі монархістів і чорносотенців. Що стосується решти регіонів Лівобережної й Південної України, то відсоток єврейського населення там був значно меншим, це визначало відповідну чисельність «союзників» (за винятком деяких окремих міст).

Із наведених фактів постає питання щодо впливу чорносотенної пропаганди на світогляд і дії населення. Тим більше, що жителі українських міст та сіл мали безпосередні зв'язки з Головною радою СРН у Санкт-Петербурзі. Архівні матеріали свідчать, що діяльність пересічних членів була далекою від установок керівників чорносотенних організацій. Села жили традиційним життям, відстоювали сервітутні права, що походили з далеких литовсько-польських часів. Згідно з ними вели тяжби у судах із поміщиками за право випасу худоби, збирання грибів, ягід і хмизу в лісах. Попри всілякі перешкоди з боку православного духовництва кількість переходів на Правобережжі в католицизм (а на Волині – у протестантизм) зростала. У 1905 р. було зафіксовано 58 переходів у католицизм, а в 1920 р. – 747²⁵. З іншого боку, активісти чорносотенного руху намагалися здобути прихильність селян обіцянками віддати їм землі польських, а часто й російських поміщиків та єврейських орендарів, знизити рівень орендної плати, скасувати на місцях адміністрацію тощо. У такій гострій постановці проблем чорносотенний рух часто трансформувався у своєрідне анархо-бунтарство з елементами різних соціальних течій, що набули поширення на початку XX ст. Дедалі частіше траплялися випадки, коли чорносотенство проявлялося у вигляді безладів, брутального хуліганства, що призводило до незадоволення населення.

²¹ Приложения к известиям Харьковской городской думы: Статистические сведения по г. Харькову. – №1: Январь: Журнал очередного собрания Харьковской городской думы: Заседание 21 февраля 1914 г. – Х., 1914. – С.24, 27.

²² Известия Харьковской городской думы. – №4. – Х., 1914. – С.17, 19.

²³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.644. – Спр.350. – Арк.27.

²⁴ Почаевские известия. – 1909. – 23 марта.

²⁵ Гаухман М. Російська православна церква в російському національному проєкті... – С.85.

Джерела свідчать про випадки відкриття в Україні зусиллями керівників СРН і церковних ієрархів нових відділів, які, своєю чергою, засновували підвідділи в містечках та селах. Часто це відбувалося під безпосереднім патронажем Головної ради Союзу російського народу. У Подільській губернії, наприклад, упродовж 1906–1913 рр. постали десятки відділів, у тому числі в Балтському повіті – 4, Брацлавському – 3, Вінницькому – 5, Гайсинському – 5, Летичівському – 7, Літинському – 15, Могилівському – 2, Ольгопільському – 26, Проскурівському – 9, Ушицькому – 5, Ямпільському – 12²⁶.

Конкретні дані про відкриття нових підвідділів у селах Правобережжя та про їх діяльність знаходимо в рапортах поліцейських чинів на ім'я губернаторів, а останні – до МВС. Структури жандармерії й поліції вели спостереження за монархічними та чорносотенними організаціями, доповідаючи про їх активність державним органам. Документи, що відклалися, зокрема, у Державному архіві Київської обл. (ф.2), проливають світло на особливості селянського світогляду, причини вступу жителів у чорносотенні організації, ставлення селян до великих землевласників, єврейського населення, загалом до влади.

Аналіз рапортів і повідомлень поліцейських, жандармських чинів свідчить, що у середовищі чорносотенців були й відверто злочинні елементи – злодії, п'яниці, хулігани, причому з різних суспільних прошарків. Між активістами СРН та представниками місцевої влади періодично траплялися конфлікти. Яскраві факти з цього приводу навів у рапорті губернаторові від 7 лютого 1913 р. мировий посередник 2-ї ділянки Липовецького повіту, котрий охарактеризував чорносотенство як «селянських рух, що його помилково називають Союзом російського народу».

Отже розуміння сутності чорносотенного руху з боку представників влади й місцевого, переважно селянського, населення часто було діаметрально протилежним. Більше того, службовці поліції та жандармерії уважно стежили за діяльністю місцевих структур СРН, щоб у разі необхідності вжити заходів.

Попри те, що до чорносотенних організацій приймали, як правило, етнічних росіян, у них були й представники інших націй і народностей, котрі ставали на службу імперській ідеї. Таких чимало налічувалося серед поляків, євреїв, українців (зокрема згадані вище яскраві представники Д.Піхно, А.Савенко).

Своєрідною була діяльність чорносотенців напередодні та в роки Першої світової війни. Вона дещо видозмінювалася під впливом загострення внутрішньополітичного життя та подій на фронті. Проте загалом визначалася ворожим ставленням до національних рухів усередині Росії, до зростання самосвідомості неросіян. Праві й ультраправі виправдовували воєнні катастрофи нібито «підривною діяльністю» «іногородців». У Державній думі всі негаразди внутрішнього життя імперії чорносотенці пояснювали «підступами юдеїв», поляків, німців, українців («мазепинців»)». Водночас усіляко роздмухували шпигуноманію, нагнітали антисемітські та ксенофобські настрої. Зовнішня політика Росії в роки війни залишалася імперіалістичною, загарбницькою. Вона знаходила підтримку з боку тогочасного політикуму – конституційних демократів, октябристів, прогресистів, і ще більше від представників правих та ультраправих у Держдумі. У внутрішній політиці верховна влада дедалі зближувалася з останніми²⁸.

²⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8277. – Арк.2–4 зв.

²⁷ Стенографический отчёт Государственной думы: Четвёртый созыв: Сессия IV. – Стб.49–52; Сессия 1. – Ч.1. – Стб.2470.

²⁸ Див.: Хрущев А. Андрей Иванович Шингарев, его жизнь и деятельность. – Москва, 1918. – С.69.

Аналіз феномену чорносотенства донині зберігає свою «виняткову злободеність»²⁹. Дослідники цієї проблеми аналізували різні її аспекти, а дехто навіть удавався до порівняння російського чорносотенства з італійським фашизмом або німецьким націонал-соціалізмом. Ми дозволимо собі висловити інше розуміння цього явища, що народилося у суспільстві країни, яка запізнилася на шляху історичного розвитку.

На початку XX ст. в Російській імперії відбувався розвиток капіталізму, проте на політичній сцені домінували представники дворянства, пов'язаного з кріпосницькими пережитками у вигляді великого землеволодіння. На чолі владної піраміди, що склалася в попередні століття, перебував монарх, самодержець усеросійський, якому підпорядковувався державний апарат з каральними та силовими відомствами. Саме зусиллями останнього було придушено виступи 1905–1907 рр., які могли знищити стару систему влади й оновити політико-правовий та соціально-економічний устрій імперії. Поразка революції зупинила цю тенденцію, у тому числі процес заміни старих еліт, котрі гальмували розвиток продуктивних сил. Загалом це означало збереження при владі попередньої консервативної бюрократії. Ледве не єдиним наслідком революції стала поступка самодержавства у вигляді Маніфесту 17 жовтня, коли суспільство отримало певні політичні свободи, основні закони й консервативну Державну думу з обмеженими на користь монарха законодавчими правами. Однак, оголотившись, реакційні сили перейшли в наступ і прагнули звести нанівець поступку, зроблену імператором Миколою II у вигляді згаданого маніфесту. За таких обставин у верховному владному ешелоні, перш за все у IV Думі, ішло протистояння між прибічниками необмеженого самодержавства і прихильниками створення уряду, відповідального перед представницькими установами. Чорносотенні партії, що виникли у ході революції 1905–1907 рр., зарекомендували себе запеклими оборонцями необмеженого самовладдя. Із метою розширення власної соціальної бази вони видавали себе «захисниками» російського народу від «іногородців», удавалися до антисемітизму і ксенофобії задля підтримки царату й боротьби з національно-визвольними рухами. Про це свідчать, зокрема, гострі дискусії з національного питання. Так, шукаючи підтримки виборців, правий політик і публіцист М.Марков 2-й висловлювався з цього приводу гранично відверто: «Державній думі давно вже настав час без усякого лицемірства визнати просту істину, яку ми, праві, висловлюємо ось уже шостий рік. Це та істина, що в російській державі російський народ має бути на першому місці»³⁰. Слова одного з лідерів чорносотенців були відображенням їхніх прагнень досягти повного домінування російської народності на «національних окраїнах» імперії шляхом асиміляції та міграційної політики.

Головним стрижнем чорносотенного руху було, безумовно, дворянство, яке доклало зусиль до збереження необмеженого самодержавства, своїх привілеїв і землеволодіння. Перебуваючи на ключових посадах у державному апараті, армії, поліції дворяни розглядали єврейство як конкурентну силу у суспільно-політичному житті й усіляко обмежували їхні можливості у цій сфері. Найбільш яскраво це проявлялося в освіті. Окремі групи промислової буржуазії та майже все російське купецтво виражали прихильність до чорносотенного руху. Це пояснюється переважно чинниками економічного характеру, прагненням убезпечити себе від конкуренції з боку єврейської буржуазії, яка досягла великих успіхів найперше в галузях переробки

²⁹ Шевченко А. Чорносотенный сценарий национал-патриотизма и современная Россия // Омелянчук И. Чорносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – С.4.

³⁰ Государственная дума: Четвёртый созыв: Сессия 1. – Стб.2296.

сільськогосподарської продукції. Дрібна буржуазія і працівники різноманітних майстерень, кустарних промислів теж були незадоволені суперництвом із боку єврейських торговців. Саме вони ставали учасниками погромів. Частина російської інтелігенції, особливо на «національних окраїнах» імперії, також виявляла прихильність до чорносотенного руху.

Найбільш суперечливим і неоднозначним було ставлення до чорносотенців духівництва й селянства, зокрема на теренах українського Правобережжя. На причетність священнослужителів до цього руху впливав такий чинник, як суперництво з іншими релігійними конфесіями – католицизмом, протестантизмом, юдаїзмом. Однак погляди учасників тих подій, документальні матеріали й архівні джерела неспростовно доводять, що активну роль у поширенні чорносотенства відігравали тут ієрархи православної церкви саме російського походження. Рядове духівництво, за свідченням місцевих поліцейських чиновників, як правило, не прагнуло брати участь у чорносотенному русі³¹. Відносини селян та євреїв у місцевостях, де активісти Союзу російського народу вели антисемітську пропаганду та організовувалися споживчі товариства, були напруженими внаслідок конкуренції в торгівлі. Проте селяни зневажливо ставилися до членів СРН, що пояснюється бешкетами, хуліганством останніх. З іншого боку, неосвічена селянська маса перебувала в полоні ілюзорних сподівань на підтримку центральної влади й особисто «царя-батечка» в питаннях оплати праці у приватновласницьких економіях, щодо передачі поміщицьких земель. Тим більше, що такі уявлення поширювали самі «союзники». Тож чорносотенний рух на Правобережжі виливався у своєрідну війну між селянами і власниками земельних латифундій. Останні вже були готові об'єднатися й задля порятунку оголосити локаут. З огляду на ці та деякі інші факти дещо наївними видаються оцінки окремих дослідників, котрі оголосили українське Правобережжя «бастіоном» чорносотенства в Російській імперії. Відділи та підвідділи СРН у цьому регіоні справді мали вражаючу загальну чисельність. Але період їх функціонування часто був нетривалим через розчарування, байдуже ставлення до них селян. Зусиллями активу, стимульованого зі Санкт-Петербурга, вони організовувалися, а через деякий час розсипалися та зникали, про що свідчать рапорти поліцейських справників. Це пояснюється ще й тим, що українське селянство було далеким від російської державно-національної свідомості. Загалом чорносотенці, вірнопіддані «государя-імператора», намагалися відстоювати його історичні прерогативи, а тому протиставляли свою ідеологію ліберальним і соціалістичним ідеям та активно боролися з національно-визвольним рухом. Вони були продуктом політико-правових і соціально-економічних умов життя російського суспільства в період глибокої й масштабної політико-економічної кризи.

REFERENCES

1. Haukhman, M. (2012). Rosiiska pravoslavna tserkva v rosiiskomu natsionalnomu proekti na Pravoberezhnii Ukraini (1905–1924 rr.). *Visnyk Lubanskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka*, 11, 78–89. [in Ukrainian].
2. Omelyanchuk, I. (2000). *Chernosotennoe dvizheniye na terrytoryi Ukrainy (1904–1914 gg.)*. Kiev. [in Russian].
3. Stepanov, S. (1987). Chislennost i sostav chernosotennykh soyuzov i organizatsyy. *Politicheskoye partii v Rossii v period revolyutsiiy 1906–1907 gg.: Kolichestvennyy analiz*. Moskva. [in Russian].
4. Stepanov, S. (1992). *Chernaya sotnya v Rossii (1905–1907)*. Moskva. [in Russian].

³¹ Державний архів Київської обл. – Ф.2. – Оп.229. – Спр.58. – Арк.35–35 зв.

Oleksandr REIENT

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Deputy Director of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Oleksandr SERDIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History)
(Kyiv, Ukraine), historydepartment19@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2109-7900>

Black Hundreds: Ukrainian Aspect (End of the Nineteenth Century – 1917)

Abstract. The purpose of the article is to reconstruct and analyze the main stages and features of the Black Hundreds movement in Ukraine in the end of the 19th century and during the World War I. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity. Comparative-historical, analytical-septic methods, methods of scientific criticism of sources, interdisciplinary approach are used. **Scientific novelty.** On the basis of the processed sources, a significant part of which is first introduced into scientific circulation, the specifics of the Black Hundreds movement in Ukraine at the end of the 19th century are characterized and in the first decades of the 20th century. **Results of the research.** The issue of the Black Hundreds movement in the Russian Empire in the early 20th century, despite all its complexity and contradictions, has been quite successfully studied by Russian, Ukrainian, Jewish and other historians and publicists for over a century. The history of the origin and formation of the Black Hundreds parties and organizations, their number and social composition in Ukraine and in the empire in general has been significantly studied. Various currents in the Black Hundreds were analyzed – from moderate to extremist, the course of the Jewish pogroms and the causes of anti-Semitism. Researchers have paid less attention to the ties of the Black Hundreds and their leaders with Russian monarchism, the broad peasantry, and the hierarchs of the Russian Orthodox Church. The Duma tactics of the Black Hundreds, their attitude to the tsarist manifesto of October 17, 1905, and the problems of constitutionalism after its promulgation were even less well covered. The activity of the Black Hundreds during the World War I remains a serious gap in the national historiography.

Keywords: Black Hundreds movement, Russian Empire, Ukraine, Jewish pogroms, government national policy.

Олександра КУДЛАЙ

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії Української революції 1917–1921 рр.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ozhegovskay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6196-8590>

Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917–1918 рр.)*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.100>

УДК: 94(477)«1917/1921»

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати інституціоналізацію міністерства шляхів УНР періоду Центральної Ради в умовах економічної, фінансової та соціально-політичної кризи 1917–1918 рр., спричиненої подіями Першої світової війни й революції. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності, конкретності. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел вивчено складання внутрішньої структури відомства – формування департаментів і відділів, призначення керівників підрозділів, набір штату співробітників. Досліджено процес перебирання міністерством на себе функцій центрального органу з керівництва транспортною системою України, підпорядкування низки дорожніх організацій. Подано характеристику відповідних інституцій колишньої Російської імперії, що з проголошенням III Універсалу підпадали під юрисдикцію української влади. Визначено головні завдання та напрями роботи відомства у сфері залізничного транспорту, шосейних, ґрунтових, водних комунікацій, а також правового забезпечення їх функціонування. Означено діяльність низки спеціальних комісій, створених при міністерстві, із залученням інженерів-фахівців, представників урядових і земських організацій, що займалися розробкою докладного плану шосейного будівництва в Україні, справами демобілізації транспортних структур, створених на час війни, розробкою технічної термінології тощо. У **висновках** зазначено, що до гетьманського перевороту квітня 1918 р. процес формування внутрішньої структури міністерство завершено не було, штати залишалися недоукомплектованими, відчувався значний брак фахівців. Плани діяльності інституції та розвитку транспортної інфраструктури перебували на стадії опрацювання. До міністерства перейшли обов'язки контролю над усіма видами шляхів УНР, низка технічних служб, фахові навчальні заклади. Проте цілком перебрати на себе функції центральної державної інституції у транспортній галузі відомству не вдалося через низку суб'єктивних та об'єктивних факторів.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, Рада Народних Міністрів, міністерство шляхів.

III Універсал, ухвалений 7 листопада 1917 р. Малою радою Української Центральної Ради (УЦР), проголосив Українську Народну Республіку (УНР) і став початком відродження державності й національно-державного будівництва. Влада в Україні переходила до УЦР та її виконавчого органу Генеральному Секретаріату. У зв'язку із жовтневими подіями в Петрограді, усуненням Тимчасового уряду від влади і листопада з'явилася низка нових секретарств – військових справ, судівництва, праці, пошт

* Статтю підготовлено за сприяння Меморіального фонду ім. Левка і Марійки Бабіїв Канадського інституту українських студій (Едмонтон, Канада).

і телеграфів, торгу і промисловості та шляхів¹. Отже, до складу першого уряду УНР увійшли чотири секретарства економічного блоку, до того представленого у складі виконавчого органу лише відомствами фінансів та землеробства. Створюване Генеральне секретарство шляхів мало стати центральним органом управління транспортної системи як надзвичайно важливої складової економічного життя країни.

Треба зауважити, що загалом економічну політику національної влади революційної доби у сучасній вітчизняній історіографії висвітлено в низці праць². Основна увага приділялася земельній політиці, економічній складовій мирних переговорів у Бресті, впливу розміщеної в Україні військової адміністрації Німеччини та Австро-Угорщини на загальний стан економіки країни навесні 1918 р. У присвяченій економічній історії України спеціальній праці подається стисла характеристика заходів, якими уряд намагався вирішити проблеми у сфері фінансів, торгу, промисловості, земельного і продовольчого питань, а також констатується розвал залізничного транспорту³. У ряді публікацій міститься матеріал про транспортну галузь як важливий чинник функціонування економіки та кількома абзацами означено становище українських шляхів⁴. У праці Л.Неманова зауважується зношеність залізниць України й рухомого складу, руйнування майна під час війни та революції, а також зазначено про вивезення більшовиками до Росії при відступі значної частини вагонів і паротягів⁵. Указує на вкрай важку ситуацію із залізницями й іншими шляхами О.Мироненко⁶, наголошуючи на їх банкрутстві та майже повному хаосі. Автор уміщує короткі відомості про головні структурні підрозділи міністерства шляхів і його місцеві органи. Слід зауважити, що практично поза увагою дослідників залишилися такі види транспортних сполучень, як шосейні, ґрунтові, водні шляхи, а також проблема функціонування морських портів. Отже стан історіографічної розробки проблеми засвідчує актуальність дослідження транспортної сфери та відповідної політики влади періоду УЦР, зокрема створення й функціонування центрального органу управління галуззю.

Виконавчий орган Центральної Ради – Генеральний Секретаріат – було утворено 15 червня 1917 р. після видання I Універсалу (10 червня). До його складу ввійшли вісім генеральних секретарств, серед яких відомства шляхів не було. Через місяць, 14 липня, при обговоренні Малою радою нової доповненої структури Секретаріату, виявилось, що позиції її членів стосовно складу виконавчого органу були контроверсійними. М.Рафес (Бунд) та М.Балабанов (російський меншовик) виступили проти включення до його складу низки нових секретарств, у тому числі шляхів, обґрунтовуючи свою думку тим, що вони належали загальнодержавній компетенції й не могли входити до справ української автономії. Їм заперечили українські соціал-демократи М.Ткаченко, Б.Мартос та соціаліст-федераліст А.Ніковський, зауваживши, що залізниця, пошта й телеграф – це «господарчий нерв країни», тому Україна потребує

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / Упор. В.Ф.Верстюк (кер.), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін. – Т.1. – К., 1996. – С.381.

² Рубльов О.С., Ресніт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф.Солдатенко (кер.). – К., 2007; Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.

³ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. / Авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран та ін. – Т.2. – К., 2011. – С.98.

⁴ Рафаловський Є.П. Основні напрямки продовольчої політики Української Держави 1918 р. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія»: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – Вип.11/12. – К., 2006; Толокнєв І.В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.

⁵ Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 г. – 4 февраля 1919 г.). – К., 1919. – С.147.

⁶ Мироненко О.М. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – С.193.

створення окремого органу, що мав би вивчити питання місцевих потреб у залізницях та опікуватися не тільки ними, а й водними, шосейними шляхами. Про необхідність автономізації залізниць говорили також представники єврейських організацій⁷.

15 липня 1917 р. було затверджено другий розширений Секретаріат, до якого включено Генеральне секретарство шляхів на чолі з В.Голубовичем. Відповідно до «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. склад виконавчого органу скоротили. Серед інших було виключено й відомство шляхів, відтак у Секретаріаті, затвердженому 21 серпня, було знову вісім складових. Тільки з падінням петроградського уряду 1 листопада його доповнили сімома секретарствами, у тому числі шляхів, яке очолив В.Єщенко. 29 листопада відбулося призначення товаришів секретаря – Є.Соковича та Г.Сидоренка. Ще через місяць, 29 грудня, український уряд надав В.Єщенкові двотижневу відпустку через хворобу й доручив Є.Соковичу виконувати його обов'язки⁸. Міністром шляхів в уряді В.Голубовича 18 січня 1918 р. (першому складі РНМ)⁹ було затверджено Є.Соковича. Із 29 січня функції міністра доручили виконувати Г.Сидоренку. Є.Сокович знову став очільником міністерства у другому уряді В.Голубовича (24 березня 1918 р.). 13 березня, за пропозицією голови Ради Народних Міністрів, було ухвалено запросити на посаду товариша міністра інженера Окоронка. Після відставки Є.Соковича управляючим міністерства шляхів 15 квітня було призначено В.Єщенка.

Отже впродовж півроку міністерство шляхів працювало під керівництвом чотирьох очільників. В.Голубович до революції був інженером Південної залізниці, із 1916 р. обіймав посаду начальника відділення водних, шосейних та ґрунтових шляхів Румунського фронту. Зауважимо, що він очолював секретарство влітку 1917 р., коли фактично самої інституції ще не існувало та його секретарювання було номінальним. В.Єщенко служив начальником служби руху Лівобережної залізниці у Харкові. Є.Сокович, після закінчення Санкт-Петербурзького інституту шляхів, працював в управі Залізничного банку. Точні дані про діяльність і роботу до 1917 р. Г.Сидоренка відсутні. Тому можна тільки констатувати, що троє з міністрів (секретарів) мали фахову освіту та досвід служби в російських транспортних відомствах. В.Єщенко й Г.Сидоренко належали до партії українських соціалістів-самостійників, В.Голубович був членом УПСР. Про партійність Є.Соковича свідчень немає.

Незважаючи на той факт, що восени 1917 р. у складі Генерального Секретаріату не було секретарства шляхів, у декларації останнього від 29 вересня стосовно транспортної галузі вказувалося, що, не втручаючись у сферу загальноросійської залізничної політики, Секретаріат залишав за собою право контролю, представлення російському міністрові шляхів сполучень кандидатур для призначення на відповідальні посади в галузі, а також право порядкування шляхами – шосейними, ґрунтовими, водними. У документі підкреслювалася необхідність затвердження Тимчасовим урядом секретарства шляхів¹⁰. Через кілька тижнів було підготовлено меморандум Генерального Секретаріату до Тимчасового уряду (13 жовтня 1917 р.), в якому вказувалося на суттєве обмеження компетенції першого та нагальну потребу в доповненні його складу секретарствами військових і продовольчих справ. Про відомство шляхів не йшлося¹¹.

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.177–178.

⁸ Там само. – Т.2. – К., 1997. – С.76–77.

⁹ IV Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.) Генеральний Секретаріат перетворювався на Раду Народних Міністрів, а генеральні секретарі ставали народними міністрами.

¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.526.

¹¹ Там само. – С.342.

Треба зазначити, що на осінь 1917 р. економіка країни перебувала у вкрай важкому стані. Спад виробництва, закриття підприємств, відсутність власної фінансової системи, продовольча криза, невирішеність земельного й робітничого питань – далеко не повний перелік викликів, що постали перед українською владою. Розбалансування економіки України, її фінансів посилювалися гострим політичним протистоянням спочатку з Тимчасовим, а з жовтня 1917 р. – з більшовицьким урядом¹². Перша світова війна значним чином погіршила і стан залізниць. Навесні 1917 р. російський міністр шляхів сполучень М.Некрасов констатував кризу транспортної галузі. У своєму виступі на VII з'їзді партії кадетів 28 березня він наголосив на майже повному припиненні пасажирського руху та серйозних проблемах із доставкою продовольства, палива й ін. Криза була пов'язана, перш за все, із «хворобою рухомого складу» – вагони та паротяги прийшли майже в повну непридатність¹³. Це безпосередньо торкалося і стану залізничного господарства в Україні. У 1917 р. загальна протяжність магістралей тут складала 20 тис. верст¹⁴. На початку першого року революції на 20% зменшився парк локомотивів, вагонів – на 6%. Ускладнювала ситуацію паливна криза та скорочення залізничного машинобудування¹⁵. Так, 2 червня Харківський залізничний порайонний комітет ухвалив низку постанов стосовно стану транспорту і звернувся до Управління шляхів та Особливої наради з палива з проханням упродовж літа посилити забезпечення залізниць, мобілізувати майстерні для ремонту паровозів та вагонів¹⁶.

У 1917 р. російський уряд асигнував кошти на будівництво й допомогу залізничному транспорту в Україні. 14 березня в розпорядження міністерства шляхів сполучень було виділено 8,5 млн руб. на підтримку Південно-Західної та Миколаївської залізниць¹⁷. 10 квітня Тимчасовий уряд відпустив ще понад 6 млн руб. на роботи з посилення залізничного транспорту¹⁸.

Оскільки 90% залізниць створювалися та формувалися на державні кошти¹⁹, у Російській імперії діяли управління залізниць і Тимчасовий розпорядчий комітет із залізничних перевезень. Тимчасовий уряд у березні – квітні 1917 р. скасував останній із розширенням прав порайонних комітетів. У вересні того ж року розформовано управління залізниць, у результаті чого керівництво шляхами майже повністю перейшло до порайонних комітетів²⁰. Для задоволення нагальних потреб залізниць створювалися виконавчі комітети²¹.

Упродовж 1917 р. в Києві відбулися два всеукраїнські залізничні з'їзди, результатом роботи яких стало визнання залізничниками влади УЦР, об'єднання із працівниками шосейних, водних та інших шляхів, створення Всеукраїнської залізничної спілки, обрання Ради шляхів і Головної залізнично-дорожньої ради²². Урешті функції контролю над залізницями на території України перейшли до Генерального Секретаріату.

¹² Економічна історія України. – С.106.

¹³ Съезды и конференции Конституционно-демократической партии: 1905–1920 гг.: В 3 т. – Т.3, кн.1 / Отв. ред. В.В.Шелохаев. – Москва, 2000. – С.471–472.

¹⁴ *Машкін О.М.* Залізниця, залізничні шляхи на українських територіях в XIX–XX ст. // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005. – С.234.

¹⁵ *Харлюк Д.М.* Залізничний комплекс України в роки Першої світової та громадянської воєн // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип.37/38. – К., 2005. – С.97.

¹⁶ Киевская мысль. – 1917. – 4 июня. – С.4.

¹⁷ Архив новейшей истории России: Серия «Публикации». – Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: В 4 т. – Т.1: Март – апрель 1917 г. – Москва, 2001. – С.91.

¹⁸ Там же. – С.265.

¹⁹ *Машкін О.М.* Залізниця, залізничні шляхи на українських територіях в XIX–XX ст. – С.234.

²⁰ Политические деятели России: 1917: Биографический словарь / Глав. ред. П.В.Волобуев. – Москва, 1993. – С.232.

²¹ *Толокнов І.В.* Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С.11.

²² *Гриценко А.П.* Всеукраїнські з'їзди залізничників 1917 // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.665.

В Україні також діяли Київський округ шляхів сполучень (КОШС)²³, що мав у своєму підпорядкуванні водні шляхи по Дніпру, Південному Бугу та їх притоках – як стосовно державного, так і приватного судноплавства, та Південно-Західне управління шосейних і ґрунтових шляхів²⁴. Під час Першої світової війни КОШС було доручене будівництво стратегічних об'єктів – мостів, шосе, а також посилене землечерпання на водних шляхах, пристосування пристаней для перевалки вантажів, будівництво ремонтних майстерень, суден, пароплавів, телеграфних ліній і залізниць. При правлінні КОШС у цей час діяло мобілізаційне відділення²⁵. Для виконання вказаних робіт було створено управління начальника дорожніх робіт на Румунському фронті (управління дорожніх робіт Бессарабського району), що розмістилося в Одесі, та управління окремого начальника дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту²⁶ в Лубнах²⁷.

Зазначені місцеві організації, а також залізничний полк, Київська річкова школа, залізничні школи, технічні служби та служби руху, інспекція з догляду за будівництвом приватних залізниць, шляхи комунікації (окрім залізниць) та порти поступово переходили під юрисдикцію українського транспортного відомства. Воно мало перебрати на себе розгалужену систему управління транспортною галуззю – залізницями, шосейними, ґрунтовими, водними шляхами, загальне керівництво роботою морських портів. Треба зауважити, що міністерство шляхів сполучень Російської імперії до 1917 р. мало у своїй структурі такі підрозділи: 1) канцелярію; 2) раду залізничних справ; 3) раду міністра; 4) чотири управління (колишні департаменти) – залізничних шляхів, спорудження залізниць, шосейних шляхів, внутрішніх водних шляхів; 5) головне управління торгівельного мореплавства й портів; 6) спеціальні установи. Із 5 травня 1917 р. діяв Особливий тимчасовий комітет у справах приватних залізниць²⁸. 5 серпня Тимчасовий уряд ухвалив реформування Управління залізниць шляхом створення низки управлінь – адміністративного, експлуатаційного, технічного, господарського. Одночасно за міністерством залишалося загальне керівництво експлуатацією державних залізниць, нагляд за приватними, виготовлення приладів і виробів для залізниць, під'їзні шляхи, шосейні й водні комунікації, порти, а також обов'язки щодо заготівель. Працював розпорядчий комітет із водних перевезень²⁹. Отже російське міністерство на 1917 р. перебувало у процесі докорінної реорганізації, здійсненню якої завадили революційні події³⁰.

Генеральне секретарство шляхів, перебираючи на себе функції головної транспортної інституції України, поступово розбудовувалося – утворювалися департаменти та відділи, формувалися комісії, добирався штат співробітників, відбувалися призначення керівників підрозділів. Перший документ, що подає дані про внутрішню структуру вже міністерства шляхів, датовано 25 січня 1918 р. Загалом джерельні дані свідчать, що відомство організовувалося впродовж усього часу діяльності Ради Народних Міністрів. Нижче розглянемо його підрозділи.

Загальний департамент із 15 листопада 1917 р. очолив виконувач обов'язків віце-директора В.Тулюпа; відділи (як в.о. завідувачів) – Л.Котляревський

²³ Рос. назва – Киевский округ путей сообщения (КОПС).

²⁴ Рос. скороч. назва, уживана в документальних джерелах – ЮЗШОСС.

²⁵ Архив новейшей истории России... – Т.1. – С.215.

²⁶ Рос. скороч. назви, використовували у джерелах – НАДОРАБЕСС, НАДОРАБЮЗ.

²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.194. 12 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів ухвалила змінити назву «Киевский округ путей сообщения» на «Київська округа водних шляхів» (КОВШ), а «Юго-Западное управление шоссеиных дорог» – на «Київська округа шосейних і ґрунтових шляхів» (КОШОС) (див.: Там само).

²⁸ Архив новейшей истории России... – Т.2: Май – июнь 1917 г. – Москва, 2002. – С.38.

²⁹ Там же. – Т.3: Июль – август 1917 г. – Москва, 2004. – С.235–236.

³⁰ Борисенко М.В. Пресмники департамента водных и сухопутных сообщений // Журнал водных коммуникаций. – Вып.3. – Санкт-Петербург, 2009. – С.219; Шилов Д.Н. Министерство путей сообщения [Електронний ресурс]: <http://encspb.ru/object/2804019672?c=ru>

(господарський; у його підпорядкуванні було 7 урядовців та 2 машиністки), М.Левицький (медичний; тут працювали 3 діловоди) та Є.Ганейзер («відчуження»; 2 урядовці). Згідно з іншим документом, а саме проектом структури міністерства шляхів³¹, загальний департамент складався з канцелярії (завідувач В. Тулюпа) та відділів – господарського (Л.Котляревський), персонального (В.Тулюпа), медичного (М.Левицький), освітнього й «відчуження» (Є.Ганейзер)³². До 1 квітня 1918 р. на роботу у структурний підрозділ прийшли в.о. директора департаменту Косовський (колишній управляючий канцелярією Південної залізниці)³³, призначений із 18 квітня; помічник завідувача відділу П.Левицький (із 1 березня 1918 р.), бухгалтер, по два урядовці та ексекutori, чотири діловоди.

Навесні 1918 р. діяв *технічно-експлуатаційний департамент*. Відповідно до деталізованого документа на 22 сторінках, підготовленого керівництвом департаменту³⁴, завдання його підрозділів були наступними. Загальнотранспортний відділ видав загальними справами всіх відділів, питаннями кадрового складу, персональними справами інспекції із замовлень міністерства шляхів, кредитами й коштами департаменту, складанням кошторисів та звітів, фінансовими справами, веденням статистики, питаннями правничого, законодавчого, довідкового характеру. Згідно з проектом штатів загальнотранспортного відділу, він поділявся на діловодства (підвідділи): 1) загальна реєстратура (у складі керівника, двох його помічників, діловода, помічника останнього та урядовців); 2) персонального складу (діловоди й урядовці – дев'ятеро осіб); 3) бухгалтерія (бухгалтер і рахівники – також дев'ятеро службовців); 4) технічно-експлуатаційної статистики (діловоди та урядовці – тринадцятеро осіб); 5) загального листування (шестеро працівників); 6) фахової й фабричної інспектури (семеро осіб).

Відділ перевозок мав займатися парком вантажних вагонів і паротягів, транспортуванням вантажів, перевалкою їх із залізниці на водний транспорт, розрахунками пропускнуої здатності залізниць, вантажними парками в порайонних комітетах, розкладом руху потягів і його затвердженням, розглядом скарг на залізницях, планами військових та санітарних перевозок, транспортуванням біженців, діловодством щодо мобілізації, справами телеграфного зв'язку й електричного освітлення на залізницях, договорами на користування залізничним майном та ін. Відділ (у штаті віце-директор, два урядовці для доручень, стільки ж ревізорів, начальник відділу вантажних перевозок і помічник начальника) мав поділятися на діловодства. Наприклад, діловодство праці вантажних вагонів і паротягів включало: 1) діловодство рахунку парку вантажних вагонів та паротягів (десятеро урядовців і діловодів); 2) діловодство рахунку перевозок вантажів – продуктових і позачергових (восьмеро співробітників); 3) технічне діловодство – із розгляду питань складу ешелонів, розподілу паровозів по залізницях, збільшення пропускнуої здатності, подовження станційних колій та помешкань, обладнання вагонними вагами та ін. (четверо урядовців і діловодів); 4) діловодство водних перевезень – перевалка вантажів, робота пароплавів (восьмеро службовців).

До компетенції відділу допоміжних засобів при перевозках (на залізницях) входили питання збільшення пропускнуої здатності магістралей, будівництва нових помешкань і складів, кранів, візків та іншого обладнання, станцій, приладів освітлення.

³¹ Недатований, імовірно був підготовлений навесні 1918 р.

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2200. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.19.

³³ Там само. – Спр.49. – Арк.1.

³⁴ Там само. – Спр.44. – Арк.1–11 зв.

Пасажирський відділ (у складі начальника, його помічника, двох ревізорів пасажирських потягів, ще двох ревізорів і діловода) мав у структурі п'ять діловодств: 1-ше, до відання якого належало складання розкладу пасажирських потягів по Україні та за кордоном (шестеро урядовців, діловодів, креслярів); 2-ге – розподіл вагонів за класами, підрахунок парку, склади (також шестеро співробітників); 3-тє – перевезення вантажів пасажирськими потягами (4 особи); 4-тє – транспортування біженців, полонених (трое службовців); 5-тє – військові перевезення та мобілізація (один співробітник). Останнє, своєю чергою, поділялося на діловодства біжучих військових і санітарних перевозок та мобілізаційне (по чотири службовці)³⁵. У складі технічно-експлуатаційного департаменту передбачався також вантажний відділ.

У грудні 1917 р. існували *департаменти тяги*, в якому з 1 грудня в. о. віце-директора працював М.Дерев'янка (в його підпорядкуванні перебували молодший інженер, урядовець і діловод; до 1 квітня на роботу був прийнятий ще один службовець) та *колії («путі»*), де 28 грудня 1917 р. в. о. віце-директора було призначено Б.Сахновського³⁶.

Департамент шосейних і ґрунтових шляхів став найбільш укомплектованим підрозділом. У ньому працювали директор С.Супруненко (з 1 грудня), віце-директор Б.Тимофієв (з 1 грудня), молодший інженер, діловод та четверо урядовців. У березні 1918 р. Б.Тимофієва змінив Ю.Долинко³⁷. 15 березня 1918 р. начальником одного з відділів департаменту став П.Ржечицький, а двома днями раніше експлуатаційний відділ очолив Г.Трихфілів. Навесні до штату прийняли двох молодших інженерів, п'ятьох діловодів і сімнадцятьох урядовців. Працювали ще шестеро службовців, не приписаних до певних відділів³⁸.

Віце-директором *департаменту водних шляхів* із 1 грудня було призначено старшого інженера військових робіт Київського округу водних шляхів М.Педеса³⁹. Тут працювали четверо урядовців і діловод. На початку квітня планувався наступний склад департаменту: директор та віце-директор; технічне бюро (мало відповідати за всі проекти й технічні справи; трое інженерів); канцелярія (відала персональним складом підрозділу, листуванням і друком матеріалів; штат передбачав чотирьох співробітників); експлуатаційний відділ (листування у справі експлуатації водних шляхів; завідувач, восьмеро урядовців і діловодів); відділ нових робіт (створювався для ліквідація установ воєнного часу; завідувач та восьмеро службовців і діловодів)⁴⁰. До 1 квітня 1918 р. у департамент прийшли на роботу старший та молодший інженери, двоє діловодів, п'ятеро урядовців.

У квітні 1918 р. в міністерстві діяв *департамент морських портів*, віце-директором якого 24 березня став М.Педес. У ньому працювали молодший інженер, діловод та урядовець⁴¹.

Обов'язки віце-директора *департаменту руху і телеграфу* з 1 грудня 1917 р. виконував Л.Пархоменко, а в. о. завідувача відділу цього департаменту був С.Гончаренко. У січні у складі департаменту значилися диспетчер та двоє службовців. До початку квітня до них додалися старший інженер і ще два співробітники. 18 квітня в.о. директора департаменту було призначено І.Ярмоленка, який до того працював начальником вантажного відділу Катеринославської залізниці⁴².

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – Спр.234. – Арк.1, 15.

³⁷ Там само. – Спр.64. – Арк.74.

³⁸ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.59–62.

³⁹ За іншими даними, призначення відбулося 15 березня із затвердженням на посаді з 1 січня 1918 р. (див.: Там само. – Ф.2200. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.1).

⁴⁰ Там само. – Спр.56. – Арк.7, 8–8 зв.

⁴¹ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.59–62.

⁴² Там само. – Ф.2200. – Оп.1. – Спр.234. – Арк.1, 15.

Щодо *департаменту праці*, то відомості про нього вкрай обмежені. Відомо тільки, що з 1 грудня 1917 р. віце-директором працював Д.Плевако. У його підпорядкуванні були двоє діловодів⁴³.

У *комерційно-матеріальному департаменті* 15 грудня 1917 р. в. о. директора став А.Макаренко. У січні 1918 р., окрім нього, у підрозділі працював один діловод. До 1 квітня на роботу прийняли службовця та ще двох діловодів⁴⁴.

Рахунковий («щотний») департамент діяв у складі директора М.Чирка (з 1 грудня 1917 р.) та двох діловодів; *фінансово-економічний департамент* – в. о. директора О.Білошенка (з 1 січня 1918 р.) і також двох діловодів⁴⁵.

Узимку 1917–1918 рр. на посаді в. о. директора *правничого департаменту* перебував В.Горбачів, в. о. віце-директора М.Балін. Обоє працювали з 18 грудня. У департаменті були зайняті лише дві посади діловодів.

Вірогідно навесні 1918 р. почало формуватися *юрисконсультство міністерства шляхів*. До його компетенції входила підготовка юридичних висновків у справах відомства, розробка законопроектів та статутів, здійснення загального нагляду й керівництва місцевими юридичними, судовими відділами залізниць, округу шосейних і ґрунтових шляхів, а також ведення справ у суді для об'єднання судової практики у транспортній сфері. Цей підрозділ, згідно з проектом, мав очолювати головний юрисконсульт із правами директора департаменту за призначенням міністра. До складу входили помічник головного юрисконсульта з правами віце-директора департаменту та юрисконсульти (адвокати). Передбачався його поділ на законодавчий, консультаційний, судовий (для ведення захисту у відповідних справах у судах) відділи. Загальна канцелярія, своєю чергою, поділялася на два діловодства – 1-ше (з реєстратурою) та 2-ге (завідувало всіма юридичними відділами місцевих органів міністерства). Планувалося, що юрисконсультство стане органом інспекції юридичних відділів місцевих підрозділів відомства, що передавалися в його підпорядкування⁴⁶.

29 березня 1918 р. міністр шляхів Є.Сокович видав наказ по міністерству залишити на своїх посадах та приймати на роботу винятково громадян УНР⁴⁷. 5 квітня він повідомив, що всі начальники шляхів, управлінь та округ уважалися виконавцями обов'язків. Списки співробітників установ міністерства мали бути подані на затвердження⁴⁸.

Отже, як свідчать документи, до кінця квітня 1918 р. міністерство шляхів складалося з 13 департаментів, передбачалося також організувати юрисконсультство. Найбільш структурованими були технічно-господарський (із п'ятьма відділами), водних шляхів (два відділи, техбюро, канцелярія) та загальний (чотири відділи) департаменти. Докладні дані збереглися стосовно завдань технічно-експлуатаційного підрозділу, найменше свідчень – про департаменти тяги, колії, морських портів, праці, комерційно-матеріальний і фінансово-економічний. Окрім прізвищ їх очільників, кількох заступників та обмежених даних щодо кількості співробітників, інших відомостей немає. Навесні 1918 р. було підготовлено проект створення при міністерстві юрисконсультства, де прописувалися внутрішня структура та головні завдання нового підрозділу, який мав стати установою з функціями інспекції правничих відділів місцевих органів міністерства шляхів.

⁴³ Там само. – Спр.56. – Арк.7, 8–8 зв.

⁴⁴ Там само. – Спр.234. – Арк.1, 15.

⁴⁵ Там само. – Спр.56. – Арк.7, 8–8 зв.

⁴⁶ Там само. – Спр.49. – Арк.60–61 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк.16.

⁴⁸ Там само. – Арк.21.

Таким чином, доволі обмежені джерельні дані свідчать, що внутрішня структура відомства охоплювала всі види транспортних сполучень, проте до кінця квітня 1918 р. не була остаточно визначеною, а штат співробітників залишався недоукомплектованим. Про незавершеність процесів свідчить і відсутність ради міністра, практика утворення якої існувала в інших міністерствах УНР.

Разом із зазначеними вище транспортними організаціями, КОВШ та Південно-Західним управлінням шосейних і ґрунтових шляхів, до функцій міністерства перейшло керівництво будівництвом доріг загального значення, їх охорона, допомога земствам у дорожньому будівництві, ремонт та утримання ґрунтових і шосейних шляхів, роботи по водних комунікаціях, ремонт та оренда суден, машин, майстерень, питання навігації, складання технічних проектів, лікарсько-санітарний нагляд на водних шляхах⁴⁹. Міністерство також призначало директорів у приватні залізничні товариства та інспекторів під'їзних шляхів загального користування⁵⁰.

Для контролю й нагляду за діяльністю окремих підрозділів КОШС міністерство обирало та затверджувало спеціальних комісарів. 29 листопада 1917 р. Союз робітників і службовців КОШС (до його завдань входив нагляд за правильністю ведення окружного господарства, підвищення продуктивності, поліпшення умов праці) повідомив Генеральне секретарство шляхів, що II загальноокружний з'їзд робітників і службовців 27 листопада обрав комісарів. Окружним став член Київської ради робітничих депутатів, член ЦВК КОШС, голова з'їзду С.Морозов, комісарами за напрямками: днопоглиблювального відділу – М.Царик, лікарсько-санітарного відділу – С.Темченко, технічного відділу та механічно-матеріальної служби – член ЦВК КОШС І.Показак, юридичного відділу й канцелярії правління округу – голова ЦВК КОШС А.Анцелес, відділу водних шляхів і гідрометричного – член ЦВК КОШС Л.Січний, рахункового, господарського, звітного відділів – член ЦВК КОШС М.Євреїнов, механічної та судової служби – О.Гончаренко, судноплавно-мобілізаційного відділу – Х.Охрименко, лісових розробок округу – О.Кармазін.

19 грудня 1917 р. генеральний секретар шляхів затвердив обраного з'їздом працівників КОШС Л.Січного комісаром водних шляхів і гідрометричного відділу, та заступником окружного комісара КОШС, до юрисдикції якого входив нагляд за «мирними роботами»⁵¹. Того ж дня окружним комісаром з «військових робіт» КОШС було призначено С.Морозова⁵². Паралельно міністерство підготувало положення про комісарів секретарства шляхів при Київському окрузі шляхів сполучень, за яким мали діяти один окружний, дев'ять «комісарів по службах» та стільки ж районних, незалежних від адміністрації округу⁵³. 27 квітня 1918 р. на посадах тимчасових комісарів водних шляхів України були затверджені Г.Дядик – на дистанції Нижнього Дніпра та Південного Бугу, Л.Січний – Середній Дніпро (між Києвом, Катеринославом, Олександрівськом)⁵⁴.

Отже під юрисдикцію транспортного міністерства перейшли головні галузеві установи України – Київський округ шляхів сполучень, Південно-Західне управління шосейних і ґрунтових шляхів, а також спеціальні організації, створені під час війни – управління начальника дорожніх робіт на Румунському фронті (управління дорожніх робіт Бессарабського району) та окремого начальника дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту. Окрім того, у підпорядкуванні відомства опинилися спеціалізовані

⁴⁹ Там само. – Ф.2199. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.115–116 зв.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – Ф.2200. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.4–4 зв.

⁵² Там само. – Арк.5.

⁵³ Там само. – Спр.103. – Арк.2–2 зв.

⁵⁴ Там само. – Спр.49. – Арк.36.

навчальні заклади, технічні, інспекційні служби. Нагляд за роботою та комунікація з ними покладалися на комісарів, призначених міністерством. В останній урядовій декларації періоду УЦР від 24 березня 1918 р. констатувався поганий стан шляхів, а головними напрямками роботи мали стати націоналізація залізниць із залученням «приватної ініціативи» до будівництва магістралей, відповідна тарифна політика⁵⁵.

Для вирішення поточних питань і підготовки планів роботи при міністерстві створювалися та функціонували спеціалізовані органи. Однією з перших стала комісія з розгляду бюджету на 1918 р., скликана у січні того року в Південно-Західному управлінні шосейних шляхів. На її засіданні 13 січня головував співробітник міністерства інженер С.Супруненко за участю представників від Південно-Західного управління шосейних і ґрунтових шляхів інженерів Ф.Петрококкіно та Чернявського, техніка Козлова, від управління окремого начальника дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту – інженера Шеппа, від управління начальника дорожніх робіт на Румунському фронті (управління дорожніх робіт Бессарабського району) – інженера Утгофа, від Державного контролю – Саченка та Бурди. Секретарював техник Ткаченко. Було розглянуто програму роботи з шосейного будівництва на території України на поточний рік та визначено розмір кредитів на їх проведення. Обговорювалися питання негайного припинення деяких робіт та визначення тих, що мали завершитися в повному обсязі, проблеми експлуатації шляхів, порядок ведення звітності, організація дорожніх робіт і забезпечення службовців, що звільнялися⁵⁶.

Вочевидь діяльність комісії було перервано, оскільки у квітні 1918 р. відповідна комісія працювала при Київському окрузі шосейних і ґрунтових шляхів щодо підготовки планів робіт шосейного будівництва, скликана міністерством шляхів. На її засіданнях 8–10 квітня головував інженер Н.Погорецький, представник департаменту шосейних і ґрунтових доріг. У них узяли участь: від зазначеного департаменту – інженер П.Ржечицький, від Київського округу шосейних і ґрунтових доріг – інженери Гласко та С.Супруненко, від Київського губерньського земства – інженер Коробцев, від Союзу інженерів КОШС – інженер Кокушин, а також член комісії інженер Утгоф. Секретарював техник Пейсалонович⁵⁷.

Загалом комісія щодо розгляду бюджету провела роботу з підготовки та розгляду плану шосейного будівництва на території України в 1918 р. З урахуванням фінансування його поділили на п'ять категорій черговості⁵⁸, передбачалося спорудження шляхів загальною довжиною 6970 верст, що потребувало асигнувань у розмірі 251 млн 875 тис. крб⁵⁹. Розробленим для міністерства документом визначалися не тільки напрями, черговість майбутнього будівництва, а й опрацьовувалися вкрай важливі підготовчі питання з організації робіт – діяльність «пошукових партій», схема формування дорожніх округів, принцип їх взаємодії з місцевими органами влади під час будівельних робіт, а також співпраця відомства з дотичними організаціями, складання кошторисів. Комісія також готувала юридичну базу майбутнього будівництва – законопроект про шосейні і ґрунтові шляхи України⁶⁰. Оскільки обсяг проблем, якими вона опікувалася, був досить великим та багатоплановим, виникло питання про переведення її роботи на постійну основу в рамках міністерства шляхів.

Через те, що департамент ґрунтових і шосейних шляхів, займаючись поточною роботою, потребував допомоги з боку фахівців дорожньої справи (інженерів, техніків і т. д.), за його ініціативою 6 квітня 1918 р. було створено технічну комісію із

⁵⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.228.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.1–1 зв.

⁵⁷ Там само. – Ф.2200. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.3–4.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – Ф.2200. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.3–4.

залученням представників урядових та земських організацій⁶¹. На 9 травня департамент планував скликати з'їзд українців-інженерів і техніків – працівників організацій Київського округу шосейних і ґрунтових шляхів, управлінь окремого начальника дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту, начальника дорожніх робіт на Румунському фронті (дорожніх робіт Бессарабського району), військового бюро КОВШ⁶².

Комісія з питання вироблення порядку та способу ліквідації військово-державних організацій, що перебували в підпорядкуванні колишнього управління шляхів сполучень та фінансувалися з військових кредитів у 1914–1918 рр., працювала також у квітні 1918 р. Треба зауважити, що дорожні організації КОШС, Південно-Західне управління шосейних і ґрунтових шляхів, управління окремого начальника дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту, начальника дорожніх робіт на Румунському фронті (дорожніх робіт Бессарабського району) спочатку підлягали управлінню шляхів сполучень при ставці верховного головнокомандувача Росії. Через істотну різницю у принципах роботи та організації цих установ із військовими частинами, вони були передані з російського військового міністерства під юрисдикцію товариша міністра шляхів сполучень «на театрі воєнних дій». Таке підпорядкування було збережено й в УНР. На запит міністерства шляхів до військового відомства останнє наприкінці квітня 1918 р. офіційно повідомило, що воно не заперечує проти підпорядкування управлінь окремого начальника дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту та начальника дорожніх робіт на Румунському фронті (дорожніх робіт Бессарабського району) транспортному відомству⁶³. Відтак накази військового міністерства про розформування фронтових частин не мали сили щодо дорожніх організацій, а їх справи були вилучені з ліквідаційної комісії начальника постачання міністерства військових справ⁶⁴.

У наказі міністра шляхів від 15 березня 1918 р. вказувалося, що оскільки до 10 лютого підрозділи колишньої російської армії на території УНР мали бути демобілізовані, ліквідовувалися й усі пов'язані з війною організації КОШС, Південно-Західного управління шосейних і ґрунтових шляхів, окремі начальники дорожніх робіт. Їхні справи, документи та майно передавалися до київських округів водних, а також шосейних і ґрунтових шляхів⁶⁵. Із 10 лютого припинялася виплата зарплатні. Від цієї ж дати мали працювати лише ліквідаційні комісії⁶⁶.

Членами комісії з питання вироблення порядку та способу ліквідації військово-державних організацій були: від міністерства шляхів – Филипович, від КОШОС – Мелентьев (завідувач технічної частини), Казанцев, Стипулковський, від Центрального комітету КОШОС – Глебський, від управління окремого начальника дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту – Мате, Тиллінгер, Шепп, Грицкат, від управління начальника дорожніх робіт на Румунському фронті (дорожніх робіт Бессарабського району) – Курдюмов, Моргуліс, від КОВШ – Кокушин, Вейнбейн, Шевченко, від Союзу інженерів та Бюро звільнених службовців і робітників на військових роботах – Цеханович, від польового дорожнього контролю – Холецький. Секретарем комісії став Петровський. Під час її роботи було вироблено основні принципи прискореної ліквідації організацій воєнного часу, що мала здійснюватися створеними комісіями. Визначалися ліквідаційні строки: для організацій КОШОС, управлінь начальників дорожніх робіт армій Південно-Західного фронту та на Румунському фронті (Бессарабського району) – 4 міс., окремих начальників дорожніх

⁶¹ Там само. – Спр.14. – Арк.3.

⁶² Там само. – Спр.98. – Арк.32.

⁶³ Там само. – Спр.126. – Арк.10.

⁶⁴ Там само. – Спр.67. – Арк.50.

⁶⁵ Там само. – Спр.49. – Арк.11–11 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.77. – Арк.17.

робіт (НАРАБ) – 3 міс., КОВШ – 6 міс. Службовці цих організацій уважалися звільненими з 1 квітня 1918 р. з отриманням визначеного комісією фінансового забезпечення. При міністерстві шляхів створювалася Центральна ліквідаційна комісія з архівом і довідковим бюро для збору технічних звітів та інших документів місцевих ліквідацій⁶⁷.

У квітні 1918 р. діяла комісія з прийому суднобудівельної верфі в Києві. В її роботі 11 квітня взяли участь представник департаменту водних шляхів інженер Облейников (голова), від КОШОС – завідувач механічної частини інженер Мелентьев, виконувач робіт завверфі А.Тумилович, очільник заводу КОШОС інженер Пономарьов, інженер Якубович, від КОВШ – завтехчастини механічної й суднової служби інженер Олехнович, плесовий механік Середнього Дніпра інженер Енгель, інженер Брайковський. Оскільки департамент шосейних і ґрунтових шляхів 1 квітня видав наказ про негайну передачу верфі зі всіма пароплавами та матеріалами до відання КОВШ (окрім обладнання, необхідного для підприємства «Філявер» – колишнього заводу Ф.Петрококкіно), перед міністерством постала низка складних питань. Комісія підготувала доповідну записку, в якій містився виклад поточного стану справ на підприємстві та перелік необхідних заходів для успішного ведення справи⁶⁸.

Наприкінці періоду Центральної Ради при відомстві було створено технічно-термінологічну комісію. 2 травня до неї від департаменту водних шляхів був призначений інженер Гринів⁶⁹.

Отже при міністерстві шляхів діяла низка органів, що займалися як питаннями загальнодержавного значення (комісії з питань вироблення порядку і способу ліквідації військово-державних організацій, із розгляду бюджету, що складала план шосейного будівництва та працювала над законопроектом про шосейні і ґрунтові дороги України), так і з конкретних проблем або питань, що виникали у ході роботи відомства (наприклад, комісія з прийому суднобудівельної верфі в Києві). Працювали й комісії з експертно-консультативними завданнями та науково-практичними цілями (як-от із вироблення української технічної термінології).

Таким чином, до кінця квітня 1918 р. процес формування внутрішньої структури міністерства шляхів завершено не було. За весь період функціонування відомства давався визнак брак фахівців, штати залишалися недоукомплектованими. До установи перейшли функції контролю над залізницями, організаціями з управління шосейними, ґрунтовими, водними шляхами, технічні та служби інспекції робіт транспортних органів, а також фахові навчальні заклади. Проте головні дорожні установи України також перебували на стадії реорганізації. Способи співпраці останніх із центральним транспортним відомством не набули сталих форм. А отже, цілком перебрати на себе функції ключової державної інституції у відповідній галузі йому не вдалося, забрало часу. Політичні події зими 1917–1918 рр. загальмували процес інституціонального оформлення національних міністерств. Від часу повернення українського уряду до Києва в перших числах березня 1918 р., коли відомство поновлювало свою роботу, і до гетьманського перевороту минуло трохи менше двох місяців. Саме у квітні, як свідчать документи, при міністерстві почала працювати більша частина комісій, що мали визначити конкретну програму його діяльності, а також невідкладні заходи щодо налагодження роботи та створення умов відродження галузі. Плани подальшого будівництва й розвитку шляхів сполучення лише опрацьовувалися. Розгорнути роботу в повному обсязі відомство так і не встигло, перебуваючи лише на стадії налагодження систематичної щоденної діяльності за визначеними напрямками.

⁶⁷ Там само. – Спр.9. – Арк.3 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр.77. – Арк.51–52; Спр.80. – Арк.6–7.

⁶⁹ Там само. – Спр.64. – Арк.31.

REFERENCES

1. Borysenko, M.V. (2009). Preemnyky departamenta vodnykh y sukhoputnykh soobshcheniy. *Zburnal vodnykh kommunykatsiy*, 3. [in Russian].
2. Dodonov, B.F. (Ed.). (2001–2004). *Arkhiv novejshej istorii Rossii. Seriya "Publikacii". Vol.VII: Zburnalny zasedanij Vremennogo pravitelstva* (Vols 1–3). Moskva. [in Russian].
3. Hrytsenko, A.P. (2003). Vseukrainski zizdy zaliznychnykyv 1917. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kharliuk, D.M. (2005). Zaliznychnyi kompleks Ukrainy v roky Pershoi svitovoi ta hromadianskoj voien. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*, 37–38. [in Ukrainian].
5. Mashkin, O.M. (2005). Zaliznytsi, zaliznychni shliakhy na ukrainskykh terytoriakh v XIX–XX st. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Myronenko, O.M. (1995). *Svitoch ukrainskoj derzhavnosti: polityko-pravovyi analiz diialnosti Tsentralnoi Rady*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Rafalovskiy, Ye.P. (2006). Osnovni napriamky prodovolchoi polityky Ukrainsoi Derzhavy 1918 r. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linivistschno universytetu. Seriya "Istoriia, ekonomika, filosofii": Ukrainskyi konservatyzm i betmanskyy rukh: istoriia, ideolohiia, polityka*, 11–12. [in Ukrainian].
8. Rublov, O.S., & Reient, O.P. (1999). *Ukrainski vyzvolni zmabannia 1917–1921 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shelokhaev, V.V. (Ed.). (2000). *Szdy i konferentsii konstitutsionno-demokraticheskoj partii: 1905–1920 gg.* Moskva. [in Russian].
10. Soldatenko, V.F. (Ed.). (2007). *Ukrainskyi vybir: politychni systemy XX stolittia i poshuk vlasnoi modeli suspilnoho rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Toloknov, I.V. (2001). *Zaliznychnyi transport Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.): Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Verstiuk, V.F. (Ed.). (1996–1997). *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy* (Vols 1–2). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Volobuev, P.V. (Ed.). (1993). *Politicheskie deyateli Rossii: 1917. Biograficheskij slovar*. Moskva. [in Russian].
14. Voronianskyi, O.V. (1995). *Ekonomichna polityka Tsentralnoi Rady: Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

Oleksandra KUDLAI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ozhegovskay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6196-8590>

People's Ministry of Roads of Ukrainian People's Republic: Composition and Tasks (1917–1918)

Abstract. The purpose of the study. To analyze the institutionalization of the national territory of the Ukrainian People's Republic (UPR) period of the Central Rada in terms of economic, financial and socio-political crisis of 1917–1918 caused by the events of World War and revolution. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematic, specific. **Scientific novelty.** On the basis of a wide range of sources studied the internal structure of the ministry – the formation of departments and divisions, the appointment of heads of departments and recruitment of staff. The process of bulkheads by the ministry the functions of the central authority for the management of the transport system of Ukraine; submission of a number of road organizations. The characteristic of the relevant institutions of the former Russian Empire, that with the proclamation of the III Universal fell under the jurisdiction of the Ukrainian authorities as acting on the territory of Ukraine. Identifies the main objectives and directions of the ministry's work in the field of railway transport, road, groundwater and waterways, as well as legal support for their functioning. Marked the activity of a number of special commissions under the ministry, with the involvement of engineers and representatives of governmental and local organizations involved in the development of a detailed plan of road construction in Ukraine, affairs demobilization transport structures created during the war, the development of technical terminology, etc. **The findings** indicated that to the Hetman coup of April 1918 the process of formation of the internal structure of the ministry was completed, the states remained understaffed, there was a significant lack of specialists. Plans the activities of institutions and of transport infrastructure development were under consideration. The ministry transferred the obligation of monitoring all kinds of ways in the UPR, a number of technical services, professional educational institutions. However, to fully take over the functions of central government institutions in the transport sector the ministry has failed due to a number of subjective and objective factors.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Rada, Council of People's Ministers, ministry of roads.

Ксенія КУЗІНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії державного терору радянської доби,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), kuzinakseniya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

Образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС у російському емігрантському дискурсі 1920–1930-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.113>

УДК: 94:32.019.15:317.743(470)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню образу співробітника органів держбезпеки СРСР у 1920–1930-х рр. у текстах авторства представників російської еміграції. **Мета** полягає в комплексному аналізі образу співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС та механізмів його формування в публіцистичних творах, мемуарах, періодичних виданнях російської спільноти закордоння. **Методологія.** Корисними для вивчення феномену образу іншого/чужого/ворога є феноменологічно орієнтовані теорії П.Бергера та Т.Лукмана, зокрема про роль мови в конструюванні абстрагованих символів, що є елементами повсякденного життя. У дослідженні використано лінгвокультурологічний метод і метод контент-аналізу. **Висновки.** На основі аналізу текстових документів встановлено, що трансляція образу співробітника радянських органів держбезпеки здійснювалася крізь призму «ворога». Тиражовані стереотипні уявлення, досвід як окремого індивіда, так і спільноти у цілому, а також інформаційні впливи пропаганди позначилися на його формуванні. Цей образ був представлений у двох планах. На початку 1920-х рр. у наративі домінував образ «чекіста-ката». Із другої половини десятиліття на передньому краї емігрантського дискурсу з'явився «агент ОДПУ», який діяв поза межами СРСР і ніс потенційну небезпеку іншим країнам. Очільники каральних органів Радянського Союзу репрезентувалися в рамках сталих стереотипів і типізацій. Усі ці образи були розраховані як на іноземного адресата (чимало праць публікувалися в перекладі англійською, французькою, німецькою мовами), так і на пересічних російських вигнанців. До того ж образи, що трансливалися російськомовною пресою, мали на меті справити мобілізуючий ефект на емігрантську спільноту.

Ключові слова: ВНК–ОДПУ–НКВС, чекісти, образ ворога, російська еміграція.

Бінарні опозиції «свій – чужий» або «герой – ворог» справляли суттєвий вплив на суспільно-політичні процеси в історії будь-якої країни. Поді революції 1917 р., громадянської війни на теренах Росії поляризували суспільство колишньої імперії. Антагонізм між переможцями та переможеними в тому запеклому протистоянні продовжував зберігатися й після його завершення. Тому російська еміграція сприймала більшовиків і створені ними інституції крізь призму «ворога». Оскільки студії з історичної імагології (тобто історії, що вивчає «образи», «картини» іншого/чужого світу) вже набули чималої популярності, тематика образу ворога доволі опрацьована¹.

¹ Гюнтер Х. Архетипы советской культуры // Социалистический канон / Под общ. ред. Х.Гюнтера, Н.Добренко. – Санкт-Петербург, 2000. – С.743–785; Образ врага / Сост. Л.Гудков. – Москва, 2005. – 334 с.; Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX в.: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – Москва, 2006. – 288 с.; Ложкина А.С.

Утім образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС 1920–1930-х рр. у «ворожому» ракурсі розглядається вперше. Мета статті полягає в типологізації та виявленні динаміки образу співробітника радянських органів держбезпеки, який був сконструюваний і функціонував у російському емігрантському дискурсі у зазначений період. «Образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС» трактується як штучне уявлення, що ґрунтується на досвіді спільноти чи індивіда, сталих стереотипах і впливах пропаганди².

В основу статті покладено аналіз публіцистичних творів, мемуарів і публікацій в емігрантських виданнях (наприклад, «Возрождение», «Иллюстрированная Россия»), що виходили друком у Франції в 1920–1930-х рр. Їх поява була обумовлена діяльністю російських політичних вигнанців у країнах Європи і США після завершення громадянської війни та в наступні десятиліття. З одного боку, це були рефлексії еміграції щодо більшовицького перевороту. З іншого, вони апелювали до європейської спільноти з метою викликати негативний резонанс відносно червоного режиму, який удався до терору. Серед тем і сюжетів, що могли б мобілізувати західну суспільну думку, превалювала діяльність радянських репресивних органів. Фактично, подальша боротьба російської еміграції з більшовиками виявилася перенесеною у площину пропаганди, де зброєю стало друковане слово. Соціологи П.Бергер та Т.Лукман звернули увагу на той факт, що мова здатна конструювати абстраговані символи й «перетворювати» їх на об'єктивно наявні елементи повсякденного життя³. Саме на цій тезі ґрунтується методологія нашого дослідження.

Ворог: чекіст

Публіцистичні твори та спогади початку 1920-х рр., що оповідали про злочини співробітників ВНК проти політичних опонентів більшовиків (як-от есерів, представників російського білого руху), мають особливе значення через те, що стали точкою відліку для формування образу чекіста як ворога. Було покладено початок створенню наратива, пов'язаного з насиллям, заподіяним більшовиками. Мова цих текстів сповнена метафор, кліше, неологізмів, що дозволяли сконструювати відповідний образ чекіста.

Багато можливостей у політичному дискурсі дає метафора, зокрема міфологічна. Міф пропонує архаїчні образи, які можуть бути використані у процесі ідентифікації об'єктів та їх номінації. Загальновідомі традиційні культурні стереотипи дозволяють співвідносити нове з певними культурними еталонами, що склалися історично. В основі цих асоціацій лежить не ідея подібності, а належність до бінарної опозиції

Формирование «образа врага»: Япония в советской пропаганде 1930-х гг. // Государственное управление: Электронный вестник. – 2007. – №13; Некрасова В.В. Образ «врага» та «друга» в ідеологічному протистоянні часів завершення «холодної війни» // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення Холодної війни: 20 років потому: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2–4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя, 2011. – С.43–47; Юдин Н.В. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август – декабрь 1914) // Известия Саратовского университета. – Т.12: Серия «История. Международные отношения». – Вып.3. – Саратов, 2012. – С.50–58; Волкова Е. Особенности подачи образа «врага народа» в советской печати конца 1920 – первой половины 1930 гг. // История массовых коммуникаций. – 2013. – №4; Маевський О. Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР // Сторінки воєнної історії України. – Вип.16. – К., 2013. – С.207–217; Попова О.Ю. Образ внутрішнього ворога в періодичній пресі радянської України (1928–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2014. – 310 с.; Гриневич Л.В. Механізми масового народодивництва: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.) // Сторінки історії. – К., 2014. – С.47–64 та ін.

² Щодо характеристики «образу ворога» див.: Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX в. ... – С.20.

³ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – Москва, 1995. – С.29.

(«порядок – хаос»)⁴. Так, у дискурсі, що склався в еміграції, образ ВНК–ОДПУ–НКВС уподібнювався до міфологічних персонажів. Приміром, медузи Горгони, від погляду якої людина кам'яніла: «ДПУ в міжнародному масштабі – це символ тієї, за словами Каутського “голови Медузи”, від якої з огидою повинна відвертатися вся демократія»⁵.

Наступний образ, з яким ототожнювалася ВНК, було жорстоке та кровожерливе божество Молох, а чекісти, котрі обіймали керівні посади, стали його «жертвами»⁶. У цьому ж руйнівному контексті застосовувалася «вакханалія» – як прообраз некерованого розгулу й терору⁷. Влучною виявилася метафора «дамоклів меч»⁸ – як символ невідвратної загрози, що використовувалася наче наперекір радянській пропаганді, яка активно послуговувалася архетипічним символом меча для створення героїчного контексту.

Застосовувався метод аналогій, в основі якого лежить принцип розміщення одного явища поряд з іншими, які не потребують доказів. Автори вдавалися до пояснень дійсності через уже знайомі та впізнавані образи російської історії. Приміром, Луб'янка перетворювалася на «опричнину Дзержинського», апарат «чекі» у провінції обростав власною «опричниною», а «опричники-чекісти» порушували мирний спокій обивателів⁹. Отже образ опричнини XVI ст., що асоціювалася з насиллям, терором та всевладдям, екстраполювався на явища й учасників поточних буремних подій.

Одним з адресатів спогадів, написаних російськими емігрантами, був західний читач. Для того, щоб представити образ співробітника ВНК більш зрозумілим, автори мемуарів та публіцистичних творів зверталися до символів, образів, знайомих західній спільноті. Серед них, наприклад, інквізиція. Росія першої половини 1920-х рр. порівнювалася з добою «темного середньовіччя», релігійних воєн в Європі. В'язниці у СРСР зіставлялися з «середньовічними катівнями», чекісти – із «заплічними майстрами доби іспанських чобіт»¹⁰. Ф.Дзержинський постав в образі Т.Торквемади – великого інквізитора Іспанії XV ст. («червоний Торквемада», «комуністичний Торквемада», «усесильний Торквемада комунізму»¹¹), а М.Урицький – «пекельного інквізитора»¹². Ці образи «радянського середньовіччя» ввійшли до західного дискурсу початку 1920-х рр. Газета «Таймс» у нарисах «Росія сьогодні» зазначала, що необхідно вирушити в «нетрі середньовіччя», щоб віднайти щось подібне до ДПУ. Голландська письменниця та європейська соціалістка О.Кеун назвала режим у радянській Росії таким, що «втлює й навіть перевищує пекло середньовіччя»¹³.

Зрозумілими для європейської публіки були порівняння чекіста з конкістадором, який «звик крокувати не спотикаючись через трупи, не послизнувшись на крові»¹⁴.

⁴ Стоянова Е.В. От ритуала и мифа к метафоре // Вестник РУДН: Серия «Русский и иностранный языки и методика их преподавания». – 2008. – №4. – С.27–36.

⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – Москва, 1995. – С.190.

⁶ Думбадзе Е. На службе Чека и Коминтерна. – Париж, 1930. – С.92.

⁷ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.82.

⁸ Сутуженко А. Сухая гильотина // Че-Ка: Материалы по деятельности чрезвычайной комиссии. – Берлин, 1922. – С.51, 55; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме // Там же. – С.140; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.24.

⁹ Гуль Р. Дзержинский (начало террора). – Нью-Йорк, 1974. – С.79; Измайлович А.А. Семь недель в ВЧК. // Кремль за решёткой (Подпольная Россия). – Берлин, 1922. – С.110; Аронсон Г. На заре красного террора. – Берлин, 1929. – С.12; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.146.

¹⁰ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.12, 14, 28, 131; Чернов В. Кровавые психозы (вместо предисловия) // Че-Ка: Материалы... – С.4, 8; Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Там же. – С.229; Гуль Р. Дзержинский... – С.79, 141, 158, 161; Орлов Г. Двойной агент: Записки русского контрразведчика / Пер. с англ. С.Шульженко. – Москва, 1998. – С.137.

¹¹ Гуль Р. Дзержинский... – С.18, 60, 79, 126, 134; Орлов Г. Двойной агент... – С.82.

¹² Essad-bey. OGPU: The plot against the world / Transl. by H.Paterson. – New York, 1933. – P.16.

¹³ Цит. за: Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.183, 196.

¹⁴ Чернов В. Кровавые психозы... – С.15.

Співробітники ВНК опинилися в одному асоціативному ряді з «мисливцями за черепами»¹⁵ та башибузуками Османської імперії¹⁶ – назви, що символізували брутальне насилля. Напевно, більше можливостей для проведення аналогій із подіями у радянській Росії давала тема Великої французької революції, особливо у самій Франції, де й оселилися емігранти з колишньої Російської імперії. Гільйотині та Бастилії знайшлися відповідники у «країні Рад». Російські есери використовували вислів В.Гюго «суха гільйотина», згадуючи своє ув'язнення в тюрмах ВНК¹⁷. Чекістський метод розправи з жертвами пострілом у потилицю уподібнювався до «священної традиції, як гільйотина у французькій революції»¹⁸. «Мисляча гільйотина»¹⁹ – так Р.Гуль назвав Ф.Дзержинського. Загалом цей публіцист відшукав у французькій історії цілу низку постатей, з якими можна було б порівняти очільників ВНК–ОДПУ. Ф.Дзержинського зіставляли з А.Фук'є де Тенвілем – обвинувачем революційного трибуналу у Франції доби революції («жовтневий Фук'є-Тенвіль»), а також із М.Робесп'єром та Ж.-П. Маратом: «Арифметично голову ВНК Дзержинського можна визначити так: це був на третину Робесп'єр (без його розуму) та на дві третини Марат (без його обдарувань)»²⁰. Образ В.Менжинського, на думку Р.Гуля, відповідав образу мафії Венеціанської республіки або закулісним змовам часів кардинала Рішельє²¹. Г.Ягода нібито виконував таку саму функцію при Й.Сталіні, як Ж.Фуше при Наполеоні²².

Із метою справити більший ефект на читача автори вдавалися до стратегії інтенсифікації – тобто перебільшення вад. Зокрема наголошувалося, що чекісти «перевершили в методах насилля все, що винайшло темне середньовіччя»²³, «Че-Ка посяде особливе місце в історії охоранок усіх часів та народів»²⁴, а Ф.Дзержинський «перевершив і якобінців, і інквізицію, і терори всіх реакцій»²⁵.

На відміну від радянської пропаганди, яка стверджувала про кардинальну відмінність ВНК від імперської жандармерії й заперечувала будь-яку подібність з останньою, у мемуарах емігрантів, особливо російських есерів, цей зв'язок часто спеціально підкреслювався. Соціалісти-революціонери, які через свою політичну активність опинилися у царських тюрмах, за більшовицької влади знов потрапили за ґрати. Тому вони продовжували маркувати своїх радянських поневолювачів тими самими кліше: ВНК – це «комуністична охранка», а чекісти – «червоні/більшовицькі жандарми»²⁶. Есерка О.Ізмайлович так переповідала свою зустріч із начальником секретно-оперативного відділу ВНК восени 1919 р.: «Лацис смішить мене надто надмірною близькістю до оригіналу – царських жандармів»²⁷. В очах есерів Шліссельбурзька та Петропавлівська фортеці (політичні в'язниці дореволюційної Росії, «російські Бастилії») «блідніли» порівняно з катівнями НК²⁸.

Символи, що в радянському дискурсі мали позитивну конотацію, в емігрантському «перекодовувалися» на негативну. Так, якщо в радянській пропаганді метафора

¹⁵ Николаевский Б. Конец Кривичского // Социалистический вестник. – 1941. – №4.

¹⁶ По казенной России (Подвиги большевиков на внутреннем фронте) // Кремль за решёткой... – С.50.

¹⁷ Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.47–68.

¹⁸ Essad-bey. OGPU... – Р.130.

¹⁹ Гуль Р. Дзержинский... – С.137.

²⁰ Там же. – С.77.

²¹ Там же. – С.146.

²² Гуль Р. Ягода. – Париж, 1935 [Електронний ресурс]: <https://coollib.net/b/478573-roman-borisovich-gul-yagoda>

²³ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.12.

²⁴ Нежданов Ф. Тюрьма всероссийской чрезвычайной комиссии // Че-Ка: Материалы... – С.166.

²⁵ Гуль Р. Дзержинский... – С.13.

²⁶ Очевидец. Всероссийская «коммунистическая охранка» // Че-Ка: Материалы... – С.165, 170, 178.

²⁷ Измайлович А.А. Семь недель в В.Ч.К. – С.107.

²⁸ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.137.

меча застосовувалася до співробітників ВНК–ОДПУ–НКВС суто в героїчному контексті («голий меч у руках робітничого класу»), то в мемуарах вигнанців це «меч терору», «меч неправосуддя», «сталевий меч бюрократичної деспотії свого Хазяїна»²⁹. Ще один приклад – «рука» («караюча рука радянського народу»). В іншому (нерадянському) дискурсі цей символ набув негативного значення. Приміром, «бандою» (малося на увазі ОДПУ) керує «закривавлена рука», «потрапити в руки НК» означало велику небезпеку для життя, до «рук комісарів НК прилипає» майно пересічних громадян, жодна радянська провокація «не обходилася без руки ДПУ», а над «великою країною» була занесена «кривава рука»³⁰. Більше того, «рука» трансформувалася в «лапу» – «лапа ката» НК–ДПУ³¹. У новому ракурсі ОДПУ з органу «диктатури пролетаріату» перетворилося на орган «душителя пролетаріату»³². Аналогічних змін зазнала метафора «лев революції», що стосувалася Ф.Дзержинського: «На варті їхніх життів постало в повній мірі “моторошне чудовисько” – “лев революції”, до пазурів якого неприємно потрапити»³³.

Одним зі способів репрезентації образу ворога є його дегуманізація, тобто обезлюднення. Серед дегуманізованих образів чекістів, що з’являлися на сторінках публіцистичних творів та в мемуарах, були механічні, як-от «бездумна машина смерті», «апарат знищення людей», «бездумний автомат», «сліпе знаряддя / страшний інструмент терору», «машина ОДПУ»³⁴. Причому вони використовувалися не тільки до каральної інституції, але й до її співробітників. Приміром, у спогадах есерів слідчу ВНК Брауде було зображено так: «Людського в ній нічогісінько не залишилося. Це – машина, яка робить свою справу холодно, бездумно, рівно і спокійно ... Що це – особливий різновид жінки-садистки, чи просто сучасна, бездушна людино-машина?»³⁵. Аналогічну думку знаходимо у присвяченій ОДПУ книжці, виданій у США: «НК повинна була стати бездушним автоматом, і тільки розглядаючи її в такому світлі, можна зрозуміти вчинки, за які вона несла відповідальність. Чекіст відверто вважав себе класовою машиною»³⁶.

Російські емігранти, переповідаючи західному читачеві про діяння ВНК, маркували їх як «жахи нелюдськості», «образа людяності» або «людиновбивча ВНК»³⁷. За дужками людяності опинялися самі чекісти, які «втратили людську подобу», мали металеву чи картону душу. Таким чином, діяльність радянських органів держбезпеки у семантичному полі добра та зла відносилася до табору останнього. Треба визнати, що історії про звірства чекістів не були вигадками публіцистів, оскільки сама ВНК та методи її «боротьби з контрреволюцією» давали реальні сюжети. Апелювання авторів до достовірно встановлених фактів катувань мало на меті справити переконливий вплив на читача. Так, С.Мельгунов наголошував, що він користувався, серед іншого,

²⁹ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина: Записки советского разведчика / Пер. с англ. И.Вишневской. – Москва, 1996. – С.163; Чумаков А. Корабль смерти // Че-Ка: Материалы... – С.23, 46, 55; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.24, 52.

³⁰ Бекренев А. Штрихи тюремного быта // Че-Ка: Материалы... – С.104, Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.12; Палач на отдыхе // Иллюстрированная Россия. – 1930. – №15; Дело председателя Московского ГПУ Пельжинского // Там же. – 1931. – №4; Агабеков Г.С. Секретный террор: Записки разведчика. – Москва, 1996. – С.267.

³¹ Крючков П. История одной провокации: Как мы обманули ГПУ // Иллюстрированная Россия. – 1928. – №13; Аронсон Г.Я. На заре красного террора. – С.45, 55; Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.145, 206.

³² Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.358.

³³ Там же. – С.66.

³⁴ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.101; С.Л.Н. Из деятельности саратовской чрезвычайки // Че-ка: Материалы... – С.200; Аронсон Г.Я. На заре красного террора. – С.69, 152; Вы арестованы! // Кремль за решёткой... – С.143, 161.

³⁵ Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.59.

³⁶ Essad-bey. OGPU... – Р.43.

³⁷ Чернов В. Кровавые психозы... – С.15–16, 18; Первое мая в Бутырской тюрьме // Кремль за решёткой... – С.143.

архівами Особливої комісії з розслідувань злочинів більшовиків на Півдні Росії – «джерело, що має першорядне значення»³⁸.

Візуальні образи співробітників ВНК у західному кінематографі 1920-х рр. також репрезентувалися в ракурсі насилля та жорстокості. У 1927 р. у Франції відбувалися зйомки стрічки «Княжна Маша» французького режисера Р.Ле-Пренса за участі російських акторів з емігрантського середовища в Парижі³⁹. Одну зі сцен було присвячено каральній операції чекістів в єврейському містечку. Примітно, що ролі рядових карателів зіграли біженці-калмики разом із колишніми російськими офіцерами-вигнанцями. Тому епізод фільму, в якому чекісти-вершники у хутряних шапках кочівників знищують беззахисне єврейське населення, апелював до стереотипу про «східне варварство» і підштовхував глядача до аналогій із золотоординським набігом та несумісністю з традиціями західного світу.

В емігрантській літературі та пресі чекіста-ворога також представляли у тваринному дискурсі: «схожий на бульдога Петерс», «зі щелепою бульдога» (йшлося про М.Лациса), «пси Ягоди», «Ягода – найвірніший сталінський пес»⁴⁰. Метафора пса, що символізувала вірність господареві, у згаданих випадках набувала негативного значення – відданість Й.Сталіну, більшовицькому ладу. У цьому ж символічному ряді також були примати («горила», «маленький чоловічок із мавпячим обличчям виявився одним із комісарів ВНК»)⁴¹, плазуни («презирлива гадина – плід обробки чрезвычайки», «змінята червоної комуністичної кобри», «змійні очі» (про Ф.Дзержинського))⁴², павукоподібні («скорострільні скорпіони»)⁴³. Застосовувалася метафора звіру, утім без конкретизації тварин: «звір, а не людина», «люди-звірі звірями й залишаться», чекісти «наче за командою перетворилися на розлючених звірів»⁴⁴. Поширеним був епітет «звірячий» та похідні від нього: «звірячий характер терору», «звіряча жорстокість», «комендант губчека зі звірячим виразом обличчя», «звіроподібний Шультман» (про коменданта грузинської НК), «звіроподібне обличчя»⁴⁵. Інколи назви тварин розумілися з контексту: павук – «обплутати тенетами», «вскочити у заплутане павутиння», «оточені павутинням розшуку», «ОДПУ плело змову»⁴⁶, пес – «згря чекістів», «кат Лацис, спущений Дзержинським із ланцюга», «загони чекістів обнюхували всі закутки»⁴⁷, восьминіг чи медуза – «щупальці в них усюди»⁴⁸, «пазури НК»⁴⁹. Уживалися дієслова «лютувати», «обнюхувати», «розтерзати», «кишіти»⁵⁰. Примітно, що до цих самих тваринних метафор, які є архетипічними, удавалася радянська пропаганда

³⁸ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.16.

³⁹ Риш Е. Как я был чекистом // Иллюстрированная Россия. – 1927. – №35.

⁴⁰ Гуль Р. Ягода; Падение Ягоды // Возрождение. – 1937. – 10 апреля; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.142.

⁴¹ Беглецов Н. В дни «красного» террора // Че-Ка: Материалы... – С.69–70; Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 21 апреля.

⁴² Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 3 мая; Измайлович А.А. Семь недель в ВЧК. – С.115.

⁴³ Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.149.

⁴⁴ Чумаков А. Корабль смерти. – С.31, 43; Палач на отдыхе // Иллюстрированная Россия. – 1930. – 15 апреля; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.142, 179; Essad-bey. OGPU... – Р.69.

⁴⁵ Гуль Р. Дзержинский... – С.90; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.111; Голодовка 42 // Кремль за решёткой... – С.201; Аронсон Г.Я. На заре красного террора. – С.108, 154.

⁴⁶ Гуль Р. Дзержинский... – С.71; Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 28 марта; Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.37; Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.102.

⁴⁷ Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.104; Володин С. Эпопея увоза в Ярославль // Че-Ка: Материалы... – С.183; Гуль Р. Дзержинский... – С.100.

⁴⁸ Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 11 марта; Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.240.

⁴⁹ Essad-bey. OGPU... – Р.77.

⁵⁰ Кровавые дни в Москве // Иллюстрированная Россия. – 1927. – №27; Во власти ГПУ // Там же. – №37; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.30, 47.

при позначенні ворогів СРСР⁵¹. Отже лексикою, в якій укорінилися назви тварин, що відносилися до картини світу обивателя, разом з їх конотацією, оціночним компонентом та буквальним і переносним значенням⁵², однаково послуговувалися як радянський агітпроп, так і його ідеологічні опоненти.

Окрім тваринних використовувалися медичні метафори «гангрена», «виразка», «гнилість», «смердючість», «канібалізм», «клоака», що апелювали до почуттів відрази й огиди: «Замість того, аби звільнити більшовицький режим від найкривавішої та найбруднішої роботи, надзвичайки перетворилися на гангрену, що розносить заразу по всьому організму “радянської влади”»⁵³. Крім того, робився акцент на психологічних хворобах чекістів: «психози», «істерика», «психологічно спотворені люди»⁵⁴.

У період масових арештів і страт, що їх здійснювала ВНК, сприйняття смерті особливо загострювалося та вражало уяву. Образи, притаманні макабричній культурі (тобто ідеї, символи, атрибутика смерті) з’являлися на сторінках мемуарів: «скелет із хитрими очима, що підморгують» (про Ф.Дзержинського), «червона смерть збирає свої жнива», «корабель смерті», «дерев’яні труни» (про тюрми)⁵⁵. Крім того, було запозичено й адаптовані до радянської дійсності образи смерті. Приміром, із «Божественної комедії» Данте Аліґ’єрі: «Залиш надію кожен, хто сюди заходить» – це гасло над брамою пекла варто було б розмістити над дверми ВНК, адже за її порогом починаються муки і звідти немає вороття⁵⁶. «Мандрівка чекістськими муками» вказувала на подібність проходження головним героєм поеми Данте кола пекла («два тижні в надзвичайці – одному із кіл дантового пекла»⁵⁷). Застосовувалася техніка демонізації чекіста як ворога за допомогою відповідних символів. Так, вони поставали в образі «легальних і нелегальних слуг сатани», а Ф.Дзержинській «вербував їх у пеклі», і вони знали «мову смерті»⁵⁸. Слід відзначити, що уподібнення ворога до диявола було доволі розповсюдженою практикою пропаганди. Приміром, під час Першої світової війни англійці зображали німецького кайзера Вільгельма II в подоби апокаліптичного звіра⁵⁹.

Тиражованим був образ «комісара смерті»⁶⁰. Це словосполучення застосовувалося до комендантів НК і втілювало жорстокість, безжальність, невідворотність страти. Доказом демонічної природи ворога були численні приклади, як-от комендант харківської НК С.Саєнко: «Чоловік із каламутним поглядом запалених очей, він весь час був під впливом кокаїну та морфію. У цьому стані він ще більше виявляв риси садизму»⁶¹.

⁵¹ Волкова Е. Особенности подачи образа «врага народа» в советской печати конца 1920 – первой половины 1930 гг.; Попова О. Мовні техніки конструювання образу внутрішнього ворога в періодичних виданнях радянської України (на матеріалах газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» за 1928–1939 рр.) // Історичні та політологічні дослідження. – 2013. – №3(53).

⁵² Вайс Д. Животные в советской пропаганде: вербальные и графические стереотипы // Политическая лингвистика. – Вып. (2)25. – Екатеринбург, 2008. – С.19.

⁵³ Чернов В. Кровавые психозы... – С.18.

⁵⁴ Там же. – С.3, 17; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.30, 125.

⁵⁵ Гуль Р. Дзержинский... – С.65; Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.32; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.151; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.160.

⁵⁶ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.46; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.122; Крючков П. История одной провокации: Как мы обманули ГПУ // Иллюстрированная Россия. – 1928. – №10.

⁵⁷ Карелина В.А. Да будет проклята смертная казнь // Кремль за решёткой... – С.59.

⁵⁸ Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 2 мая; Чумаков А. Корабль смерти. – С.24; Гуль Р. Дзержинский... – С.81.

⁵⁹ Юдин Н.В. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август – декабрь 1914). – С.55.

⁶⁰ Grand Hôtel Boutyrki // Кремль за решёткой... – С.100; Бекренев А. Штрихи тюремного быта // Там же. – С.110; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.135, 142.

⁶¹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.122, 126.

Смерть є одним із семантичних змістів поняття «кров». «Кривава» фразеологія була досить поширеною в мемуарах емігрантів, котрі прагнули висвітлити злочини комуністичного режиму і справити значний емоційний вплив на читача. Вона також дозволяє відтворити в мові «сценарії» вбивства⁶². Позначалися вбивці: «кривава лялька кровавого паноптикуму», «Ягода кривавий настільки, як ніхто із чекістів»; процес здійснення вбивства: «він залив кров'ю Дон, Петербург, Київ», «ішов по коліна у крові», «виріс на крові», «кровопускання надзвичайки», «робити свою криваву справу»; ВНК як місце вбивства: «кривава організація», «криваве відомство», «найкривавіший відділ ВНК», «кривавий цех», «надзвичайки – людська кривава бійня»; відповідальність за вбивства: «червоні від крові руки Держинського», «Петерс написав найкривавіші сторінки літопису комуністичного терору», «густо забруднена кров'ю рука Ягоди»; задоволення від убивства: «сп'янілі від крові чекісти», «кровожерливий апетит ВНК», «кровожерлива істерика надзвичайки»⁶³.

Посилював цей «кривавий» асоціативний ряд червоний колір у значенні смерті, який до того ж асоціювався з більшовиками і був основним в офіційній символіці СРСР. Чекісти та їхні діяння нерідко описувалися за допомогою прикметника кольору: «червоні жандарми чекісти», «червоний жах», «день червоної розправи», «червоний терор»⁶⁴. Використовувався також чорний колір як зловісний: «російський чорний кабінет» (про один із відділів ДПУ), ВНК «безперешкодно робить свою чорну справу», «чекістська чорна магія», «чорні ворони особливого відділу»⁶⁵.

Образ чекіста-ворога був сконцентрований у слові «кат». Рідше використовувалася давня назва «заплічних справ майстер, який змінив червону сорочку на шкіряну куртку»⁶⁶. Для повноти картини цьому образу приписувалися такі риси, як «кривавий», «тупий», «зажерливий», «жорстокий», «аморальний», «розпутний» та ін.⁶⁷ Катувати та вбивати – основне завдання чекіста, тому він маркувався як «професійний кат», котрий діяв з особливою жорстокістю: «лютував кат із катів, уповноважений Всеросійської Чекі»⁶⁸.

Застосовувалася пейоративна лексика, яка дозволяла висловити негативне ставлення до опонентів. Вона могла бути як презирливою, несхальною, осудливою («покидьки ВНК», «покидь суспільства», «бандитські та мародерські чекістські організації», «маніяки й садисти», «кокаїністи», «продажна шпана охоронців»⁶⁹), так і жартівливою чи іронічною («герої чекістської катівні», «вельможні чекісти», «ударний чекіст», «усіякі надзвичайники», «надзвичайний дядя / муж»⁷⁰). Негативна

⁶² Михалищев С.С. Ассоциативно-derivационная и фразеологическая семантика итал. *sangue* 'кровь' // Вестник Пермского университета: Российская и зарубежная филология. – Т.10. – Вып.1. – Пермь, 2018. – С.44–53.

⁶³ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.131; Аронсон Г.Я. На заре красного террора. – С.54, 115, 124; Чернов В. Кровавые психозы... – С.4; Чумаков А. Корабль смерти. – С.20, 44; Володин С. Эпопея улова в Ярославль. – С.165; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.39, 42, 50, 56, 125, 130, 175; Гуль Р. Ягода; Орлов Г. Двойной агент... – С.100; Бурицев В.П. В защиту правды. – Париж, 1931. – С.20.

⁶⁴ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.102; Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 3 мая; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.60.

⁶⁵ Чумаков А. Корабль смерти. – С.21; Очевидец. Всероссийская «коммунистическая охранка». – С.167; Орлов Г. Двойной агент... – С.157.

⁶⁶ Grand Hôtel Boutyri. – С.100.

⁶⁷ Чернов В. Кровавые психозы... – С.17; Чумаков А. Корабль смерти. – С.21, 28, 44; Очевидец. Всероссийская «коммунистическая охранка». – С.177; С.Л.Н. Из деятельности саратовской чрезвычайки. – С.191; Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.239; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.130, 139, 141, 143; Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.129.

⁶⁸ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.235.

⁶⁹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.177, 183; Чернов В. Кровавые психозы... – С.17; Санаторный режим (письма М.А.Спиридоновой) // Кремль за решёткой... – С.21.

⁷⁰ Чернов В. Кровавые психозы... – С.4; Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.63; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.148; С.Л.Н. Из деятельности кубанской чрезвычайки. – С.186; Санаторный режим (письма М.А.Спиридоновой). – С.28; Grand Hôtel Boutyri. – С.92.

конотація породжувала відповідне сприйняття образу співробітника радянських органів держбезпеки.

У конструюванні образу чекіста помітну роль відігравали деякі речові атрибути – предмети, що стали знаковими й асоціювалися з каральними органами. Зокрема це шкіряний одяг співробітників ВНК та їхній службовий автомобіль. Шкіряна куртка перетворилася на своєрідний маркер, за допомогою якого ідентифікувався чекіст: «шкіряна тужурка – звичайна форма чекістів»⁷¹, «фігури у шкіряних костюмах»⁷², «чоловіки у шкіряних туніках»⁷³, «типовий шкіряний “муж”, одягнений у все шкіряне з ніг до голови»⁷⁴, «шкіряні люди»⁷⁵. Тиражованим був зовнішній образ чекіста у шкіряному костюмі, із «наганом» на ремені через плече та червоним бантом⁷⁶. Дослідниця радянської повсякденності 1920–1930-х рр. Н.Лебіна розглядала шкіряну куртку як «зовнішній революційний атрибут», що фіксував факт змін соціальної орієнтації, як певний мандат на привілеї в новому суспільстві⁷⁷.

Цей одяг був особливо популярним під час революційних подій і залишався таким у першій половині 1920-х рр. У мемуарах емігрантів шкіряна куртка стає примітною деталлю, яка дозволяла відтворити образ чекіста, не називаючи його. І читач безпомилково здогадувався, про кого йшлося. Це так званий стилістичний прийом синекдоха – тобто назва частини замість цілого. Інколи ця акцентована деталь створювала іронічний і, навіть, саркастичний зміст⁷⁸: «Ніби за помахом чарівної палички, з'явилася шкіряна куртка, забрала кількох “злочинців” і командуючи: “на право до дверей”, “на ліво сходами” тощо, повела далі»⁷⁹, «Підійшли ще дві шкіряні куртки й повели до виходу»⁸⁰, «Вождь забризканих кров'ю шкіряних курток Дзержинський»⁸¹.

Мода на шкіряну куртку минула із завершенням «громадянської війни», а також після перетворення ВНК на ДПУ. Зловісні постаті, які колись ходили коридорами у своїх шкіряних «туніках», раптово зникли⁸². Відтак змінився й зовнішній образ чекіста, що знайшло відображення у спогадах колишніх чекістів-емігрантів 1920-х рр. Костюм став зовнішнім маркером успішності для працівника апарату ОДПУ: «Одні ходять у захисного кольору казенних гімнастерках і кепках, а інші – у чудово пошитих з англійського чи німецького сукна костюмах, у дорогих капелюхах і франтуватих краватках. Перші – це співробітники, які ще не побували за кордоном, а другі – це ті, хто повернувся з-за кордону, де вони по приїзді понашивали собі достатній запас костюмів»⁸³.

До асоціативного ряду образів радянських органів держбезпеки належало службове авто. У спогадах есерів початку 1920-х рр. це був ще «царський чорний автомобіль, наглухо закритий, із решітками на маленькому віконці», за що отримав прізвисько «труна»⁸⁴. Чекіст-неповерненець Г.Агабеков у 1931 р. згадував «вели-

⁷¹ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.68.

⁷² Grand Hôtel Boutyrki. – С.100.

⁷³ Essad-bey. OGPU... – Р.121

⁷⁴ Вы арестованы! – С.169.

⁷⁵ Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.133.

⁷⁶ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.46.

⁷⁷ Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии 1920-х – 1930-х гг. – Санкт-Петербург, 1999.

⁷⁸ Иссерс О.С. Речевое воздействие. – Москва, 2009. – С.170–171.

⁷⁹ Вы арестованы! – С.145.

⁸⁰ На Холодной горе // Кремль за решёткой... – С.171.

⁸¹ Гуль Р. Дзержинский... – С.55.

⁸² Essad-bey. OGPU... – Р.130.

⁸³ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.264.

⁸⁴ Беглецов Н. В дни «красного террора». – С.73; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.140, 142; Володин С. Эпопея увоза в Ярославль. – С.180.

ку вантажівку-ящик, пофарбовану у чорний колір»: «Цю машину, коли вона мчить вулицями Москви, називають “чорний ворон”»⁸⁵. Сумнозвісна «емка» чи то «Маруся» (легковик М-1), що стала символом сталінських репресій, з’явилася в автопарку НКВС у 1936 р. Але незалежно від модифікації автомобіль радянських каральних органів згадувався з епітетами «фатальний», «смертний», «похмурий», що «прискорював серцебиття в пересічних громадян».

Мемуарна література сповнена конкретних постатей співробітників органів держбезпеки СРСР. Утім збільшення числа публікацій, повторюваність сюжетів, використання схожих мовленнєвих прийомів сприяли типізації образу чекіста. «Інший» осягається через схеми типізації⁸⁶. Використання словосполучень на зразок «характерні фігури надзвичайників», «типовий шкіряний “муж”», «справжній тип чекіста»⁸⁷, «різновид надзвичайника»⁸⁸, «роль чекіста»⁸⁹ – указували на певний «тип», що включав стереотипні уявлення, які приписувалися співробітникам ВНК та їхнім діям, і не потребували додаткових пояснень. Анонімність могла бути майже повною, без намагань індивідуалізації. У мемуаристиці початку 1920-х рр. фіксуються спроби категоризації співробітників НК. Приміром, есер із псевдонімом «Люсьмарин» згрупував їх за принципом прихильності до ідей соціалізму чи комунізму: більшість – «невігласи, але ідейно комуністичні, які визнають лише метод фізичного знищення»; «безпринципні інтелігентні покидьки», яким було все одно, кому служити; меншість – «інтелігенція, колишні офіцери, найменш соціалістична»⁹⁰. Усі три типи репрезентувалися як «убивці інтелігенції, демократії та буржуазії».

Типізації зберігаються доти, доки їм не буде зроблений новий виклик. Так, С.Мельгунов у середині 1920-х рр., ураховуючи зміни у ВНК–ОДПУ, спрогнозував появу нових «типів»: «Типи п’яного матроса-чекіста й молодика з револьвером за поясом скоро стануть надбанням історії. Їх замінюють вишукано ввічливі слідчі з юристів і студенти-недоуки... Холодні, випечені, у новісінькому вбранні»⁹¹.

Опубліковані на початку 1930-х рр. у країнах Європи та США спогади колишніх співробітників держбезпеки, які втекли із СРСР, внесли деякі зміни в ракурс репрезентації чекіста. За ними можна простежити новий тип – «чиновника-бюрократа», який працював у кабінеті, отримував жалування, відвідував партійні збори. Колишній радянський резидент Г.Агабеков відзначав: «Там уже немає працівників, немає чекістів! Усі перетворилися на чиновників-бюрократів»⁹². Але цей тип зберігав свій лиховісний характер та, як і раніше, пов’язувався з терором. Повідомлення у пресі, згадки у спогадах про масові обшуки та арешти⁹³, усевладдя слідчих ДПУ, «конвеєрна система допитів» підтримували ці уявлення. Зловісного значення набула Луб’янка – адміністративна будівля ВНК–ОДПУ–НКВС у Москві. Якщо на початку 1920-х рр. вона згадувалася переважно в контексті тюремного ув’язнення, то надалі – як уособлення центрального апарату управління державної безпеки СРСР, зберігаючи при цьому значення як в’язниці та місця страти. Інколи вона заступала саму назву органів держбезпеки: «Луб’янка фактично панує над Кремлем»⁹⁴.

⁸⁵ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.271.

⁸⁶ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности... – С.22–25.

⁸⁷ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.223.

⁸⁸ Grand Hôtel Boutycki. – С.93; Измайлович А.А. Семь недель в ВЧК. – С.112; Вы арестованы! – С.169.

⁸⁹ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.45.

⁹⁰ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.235–236.

⁹¹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.177.

⁹² Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.240.

⁹³ Кровавые дни в Москве // Иллюстрированная Россия. – 1927. – №7.

⁹⁴ Гуль Р. Дзержинский... – С.79.

Отже провідним способом репрезентації чекістів в емігрантському дискурсі початку 1920-х рр. був опис злочинів, скоєних ними. Застосування різних технік мовленнєвого впливу мало на меті створення ворожого образу, який апелював до емоцій адресата та формував відповідне негативне ставлення.

Ворог: керівники терору

Типізації збагачувалися безліччю ознак конкретних осіб – очільників радянських каральних органів Ф.Дзержинського, В.Менжинського, Г.Ягоди та М.Єжова. Водночас на репрезентацію їхніх образів у західному дискурсі накладалися вже сформовані стереотипні уявлення. Конкретні постаті сприймаються за допомогою типізацій.

У закордонній публіцистиці та пресі образи очільників були представлені критично й гостро. Лексема «кат» – загальноновживана стосовно всіх керівників ВНК–ОДПУ–НКВС. Також використовувалися пейорації на зразок «безхребетно-дегенеративна “тінь людини”», «сифілітик»⁹⁵ (В.Менжинський); «наволоч», «нікчема», «злочинець і негідник»⁹⁶ (Г.Ягода); «карлик», «опудало комуністів», «людина недалекого розуму», «майже неписьменний пролетар»⁹⁷ (М.Єжов). Доповнювали образ епітети з негативною семантикою: «зловісний» Ф.Дзержинський⁹⁸, «хворобливий, істеричний, до краю невірноважений» В.Менжинський⁹⁹, «кривавий», «нещадний», «грубий і некультурний»¹⁰⁰ Г.Ягода, «підозрілий», «злобний» М.Єжов.

У різних національних дискурсах застосовувалися схожі стереотипи та упередження для применшення «іншого», які маркували відхилення від норми. Серед них – лексема «фанатик»¹⁰¹. Із-поміж усіх очільників радянських каральних органів вона вживалася винятково щодо Ф.Дзержинського: «фанатик дії», «фанатик насилля», «фанатик революції», «бузувір-фанатик», «фанатично-владний», «фанатична жага бути караючим мечем революції»¹⁰², «фанатична рішимість»¹⁰³. У романі С.Моема «Різдвяні канікули» (1939 р.) Ф.Дзержинський постав в образі людини, єдиною метою якої було фанатичне служіння революції. Основними характеристиками стали «жахливо жорстокий», «вузьколобий ідеаліст», «зловісна / страшна особа», «нічого людського», «цілеспрямований». При цьому він – «справжній хазяїн Росії», «хазяїн поліції», «один серед наймогутніших людей у Росії»¹⁰⁴.

Фактично на кожного очільника ВНК–ОДПУ–НКВС покладалася відповідальність за репресії: Ф.Дзержинський – «творець жахливої машини терору»; В.Менжинський – «керівник червоного терору в Росії»¹⁰⁵, «з ім'ям Ягоди пов'язані масові страти»¹⁰⁶, «Єжов головний майстер великої чистки»¹⁰⁷.

⁹⁵ Там же. – С.146; Вячеслав Менжинский // Возрождение. – 1934. – 12 мая.

⁹⁶ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина // Генрих Ягода: Смерть главного чекиста. – Москва, 2013; Гуль Р. Ягода.

⁹⁷ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.33.

⁹⁸ Вокруг смерти Дзержинского // Возрождение. – 1926. – 22 июля.

⁹⁹ Вячеслав Менжинский // Возрождение. – 1934. – 12 мая.

¹⁰⁰ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.10; Гуль Р. Ягода.

¹⁰¹ Будаев Э.В., Чудинов А.П. Метафора в политическом интердискурсе. – Екатеринбург, 2006. – С.23.

¹⁰² Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.107.

¹⁰³ Вокруг смерти Дзержинского // Возрождение. – 1926. – 22 июля.

¹⁰⁴ Мозм С. Рождественские каникулы // Его же. Собрание сочинений: В 5 т. – Т.3. – Москва, 1997.

¹⁰⁵ Иллюстрированная Россия. – 1927. – №51.

¹⁰⁶ ГПУ не упразднено, а переименовано // Возрождение. – 1934. – 12 июля.

¹⁰⁷ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.99.

Тема відповідальності за терор порушувалася на шпальтах емігрантських видань у доволі неординарний спосіб. Так, редколегія журналу «Иллюстрированная Россия», що друкувався в Парижі, ініціювала проведення конкурсу «судових вироків». Моделювалася ситуація, за якої на лаві підсудних опинялися більшовицькі діячі, а дії відбувалися в Росії після повалення радянської влади. Матеріали «засідання» публікувалися у вигляді стенограми з виступами головуєчого у суді, прокурора, свідків, підсудного та захисту. І хоча всі персонажі були вигаданими, натяки на реальних осіб були доволі прозорими. У 1931 р. «розглядалася» справа голови московського ДПУ «Пельжинського»¹⁰⁸. Це придумане прізвище було співзвучним як із Дзержинським, так і Менжинським. До того ж інші деталі, як-от «ледве помітний неросійський акцент» (а саме польський), допомагали встановити асоціативний зв'язок із першим очільником ВНК чи його наступником. Читачам пропонувалося питання: «Яким міг би бути ваш вибір, якби ви були присяжним засідателем?». Дуалістичне зображення підсудного (ворога) та свідка (жертви), застосовані мовленнєві техніки, спрямовані на формування негативного образу «голови московського ДПУ» – усе це передбачало очевидну відповідь. Переважна більшість читачів журналу «проголосували» за смертний вирок «Пельжинському»¹⁰⁹. З одного боку, цей конкурс можна розглядати як маніпулятивний, оскільки через мову, актуалізацію стереотипів, негативних емоцій здійснювався вплив на суспільну думку. У цьому конкурсі можна вбачати й тактику зняття напруги, оскільки пропонувалася модель поведінки з ворогом у ситуації віч-на-віч. З іншого боку – це також спосіб фіксації настроїв серед емігрантів стосовно очільників органів держбезпеки.

Привертають увагу некрологи, опубліковані в емігрантських виданнях, присвячені Ф.Дзержинському та В.Менжинському в 1926 та 1934 рр. відповідно¹¹⁰. Як і в будь-яких статтях із нагоди смерті, акцент зроблено на фактах біографії та професійній діяльності, але при цьому «мова скорботи» була відсутня. Повідомлення про десяту річницю з дня смерті Ф.Дзержинського більше нагадувало «пародійний некролог» й мало назву «Похвала кату»¹¹¹. Текст був побудований на принципі заперечення тез радянської пропаганди. Якщо у традиційному некролозі увага приділялася соціально корисним аспектам діяльності та виключалися будь-які негативні оцінки, некролог В.Менжинського, навпаки, був переповнений осудливими кліше: «жив за чужий рахунок», «за особистим розпорядженням Менжинського здійснено розстріл кількох сотень людей», «винахідник усіляких шкідницьких процесів», «спеціалізувався на переслідуванні інтелігенції»¹¹².

Невдовзі після смерті В.Менжинського у СРСР було оголошено про ліквідацію ОДПУ та створення НКВС. Утім емігрантська преса сприйняла це як черговий дипломатичний маневр, подібний до того, як у 1922 р. на зміну ВНК прийшло ДПУ: «Доки існує комуністичний режим, воно (ОДПУ – К.К.) може бути лише перейменоване»¹¹³. Повідомлялося, що очільником НКВС призначено Г.Ягоду – «найбільш зловісну фігуру радянської каральної системи»¹¹⁴.

В емігрантському погляді на ієрархію владних відносин у СРСР наркоми Г.Ягода та М.Єжов посідали високе, але другорядне в порівнянні зі Й.Сталіним, місце: «Ягода впродовж кількох років був наймогутнішим після Сталіна»¹¹⁵, «Єжов – без

¹⁰⁸ Дело председателя московского ГПУ Пельжинского // Иллюстрированная Россия. – 1931. – №4. – С.1–9.

¹⁰⁹ Результаты конкурса судебных приговоров по процессу №10 // Там же. – №8. – С.16.

¹¹⁰ Вокруг смерти Дзержинского // Возрождение. – 1926. – 22 июля; Смерть Менжинского // Там же. – 1934. – 11 мая.

¹¹¹ Похвала палачу // Там же. – 1936. – 25 июля.

¹¹² Вячеслав Менжинский // Там же. – 1934. – 12 мая.

¹¹³ «Упразднение» ГПУ // Там же. – 12 июля.

¹¹⁴ О переименование ГПУ // Там же. – 13 июля.

¹¹⁵ Падение Ягоды // Там же. – 1937. – 10 апреля.

сумніву, нині перша особа після Сталіна»¹¹⁶, «Микола Єжов офіційно визнаний другою за геніальністю людиною у СРСР»¹¹⁷. Такі тези цілком могли б бути зіставлені з гаслами радянської пропаганди. Значною мірою це пояснюється тим, що для емігрантських видань одним з офіційних джерел інформації про політичне життя у «країні Рад» слугувала газета «Правда».

У радянському дискурсі 1930-х рр. голови ОДПУ–НКВС позиціонувалися як найближчі соратники Й.Сталіна. У спогадах емігрантів цей зв'язок також підкреслювався, але неодмінно з негативною конотацією: В.Менжинський поставав як «незмінний посіпака Сталіна»¹¹⁸, Г.Ягода – «сталінський лакей», М.Єжов – «запопадливий поліцейський Сталіна» та «сталінський кат»¹¹⁹.

Особливості зовнішності очільників органів держбезпеки СРСР згадувалися не часто. Утім можна помітити, що в нечисленних згадках, як правило, увага адресата спрямовувалася на негативні риси, на вади. Це цілком відповідало канону конструювання образу ворога як огидного, такого, що викликає відразу. Так, наприклад, у нарисах Р.Гуля В.Менжинський зображувався як «розпливчатий брюнет із розхитаною ходою, опущеними плечами та руками, що бовтаються», Г.Ягода – «із мертвецьким кольором обличчя, зі шматком вусів над губою й тупими божевільними очима», М.Єжов – «карлик із кривими ніжками»¹²⁰. Однак не виключалися й зображення ворога як приємного, проте підступного. Примітно, що на початку кар'єри М.Єжова газета «Возрождение» репрезентувала його зовнішність як «благообразну»: «Микола Єжов і за зовнішністю своєю, та й за складом розуму в певному сенсі є типовим пітерським робітником. На перший погляд нібито простачок. Однак простачок із хитринкою, собі на умі... Зовнішність досить благовидна: відкрите обличчя, шапка зачесаного назад волосся, голене підборіддя, як прийнято говорити – вольове»¹²¹.

Серед способів зображення очільників органів держбезпеки досить ефектними були сатиричні прийоми. Мовленнєвий вплив на читача зростав завдяки використанню каламбурів, які, серед іншого, мали на меті насмішку та сарказм. Наприклад, «Ягода – зовсім іншого поля ягода»¹²² (в порівнянні з В.Менжинським). У контексті повідомлення це означало, що Г.Ягода загрузнув у корупції набагато глибше за свого попередника. М.Єжов став героєм віршованого гумористичного оповідання поета-сатирика В.Горянського – «Садівник та Єжов» (1937 р.). За сюжетом, головний герой – колишній радянський чиновник (рос. «советский чиновник») – побоюючись арештів, вирішив змінити амплуа і стати «блаженним садівником». Щоб продемонструвати свою лояльність до влади він створив портрет Й.Сталіна із квітів, але:

«Вдруг, как на грех, Ежова нанесло,
Чья воля злая ныне непреложна.
Был через час расстрелян садовод...
Читатель изумлён: – За что же, скажет, это?
А вот:
портрет был в три национальных цвета»¹²³.

¹¹⁶ Возвышение Ежова // Там же. – 25 июня.

¹¹⁷ Новое возвеличивание Ежова // Там же. – 13 августа.

¹¹⁸ Вячеслав Менжинский // Там же. – 1934. – 12 мая.

¹¹⁹ Гуль Р. Дзержинский... – С.146; Его же. Ягода.

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Николай Ежов // Возрождение. – 1936. – 10 октября.

¹²² Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.267.

¹²³ Горянский В. Садовник и Ежов // Возрождение. – 1937. – 2 июля. Під «трьома національними кольорами» малися на увазі білий, синій і червоний.

Із метою висловлення іронічного ставлення використовувався прийом стилістичного контрасту, тобто позначення об'єкта словом, що має інший зміст¹²⁴: «подвиги Ягоди» (себто безчинства), «герої Луб'янки» (кати й убивці), «духівник усієї країни» (тобто найбільш інформована людина).

Нерідко в емігрантських виданнях застосовувалася техніка дифамації – поширення неправдивих фактів, відомостей або ж пліток. Приміром, про М.Єжова, який власноруч розстрілював опальних радянських високопосадовців: «Передають, що Ягodu вбив чи то сам Єжов, чи то вбивство здійснене за присутності Єжова, який перед тим допитував Ягodu в його камері»¹²⁵, «нібито Тухачевський був зненацька й упритул застрелений під час службової розмови особисто Єжовим»¹²⁶.

На критичне сприйняття інформації впливали свідчення своєрідних «експертів» – очевидців і свідків подій, що відбувалися у СРСР: «лист від друга, який проживає в одній із прикордонних із Росією країн», «свідчення двох осіб, котрі виїхали з Москви», «повіді приїжджих», «за свідченнями осіб, що близько знають радянські правлячі кола»¹²⁷.

Емігрантська преса досить швидко і жваво реагувала на зміни в радянському політикумі. Акцентувалися події, пов'язані із закінченням кар'єри та арештом спочатку Г.Ягоди, а потім і М.Єжова. Відповідно, змінився ракурс репрезентації – від «усесильного» до «опального». До судового процесу над Г.Ягодою було прикуто увагу преси. Так, із кінця лютого до початку липня 1937 р. лише газета «Возрождение» опублікувала 14 статей і повідомлень, присвячених колишньому наркому, тобто від моменту його арешту й до опосередкованих чуток про розстріл. Причини «опали» емігрантські видання називали доволі різні, але далекі від справжніх: «усунутий на догоду громадській думці Європи, особливо соціалістів»¹²⁸, «незграбний Московський процес, організаторами якого були чекісти»¹²⁹, «добре налагоджений та озброєний апарат ДПУ може загрожувати радянській владі»¹³⁰, навіть нібито обізнаність Г.Ягоди щодо «фальшування справжнього заповіту» В.Леніна¹³¹. Відтоді метафоричні образи на зразок «політичний небіжчик»¹³², поряд зі зневажливими епітетами «безсилий», «жалюгідний», «боягузливий»¹³³, використовувалися разом із прізвиськом репресованого. Фразеологізм «собаці собача й смерть»¹³⁴ додав ще більшої експресії повідомленням про можливу фізичну розправу з Г.Ягодою.

З осені 1937 р. змінився дискурс стосовно М.Єжова. Показовими маркерами стали заголовки статей. Якщо на початку його кар'єри до читача апелювали назви на зразок «Піднесення Єжова» або «Нове звеличення Єжова», то згодом з'явилися такі – «Чи похитнулася влада Єжова», «Напередодні падіння Єжова», «Становище Єжова», та, урешті-решт, «Кінець Єжова» (опубліковано 14 квітня 1939 р., невдовзі після його арешту)¹³⁵. Досить саркастично продемонстрував ці зміни поет В.Горянський у своєму вірші «Героям Луб'янки»:

¹²⁴ *Иссерс О.С.* Речевое воздействие. – С.113.

¹²⁵ Судьба Ягоды // *Возрождение*. – 1937. – 4 июня.

¹²⁶ Тухачевский был застрелен Ежовым // Там же. – 3 сентября.

¹²⁷ *Ростовцев Ф.* Советские шпионы // Там же. – 1930. – 10 марта; Что происходит в Москве // Там же. – 1936. – 3 октября; Николай Ежов // Там же. – 10 октября.

¹²⁸ Социалисты об опале Ягоды // Там же. – 1936. – 3 октября.

¹²⁹ Что происходит в Москве? // Там же.

¹³⁰ Арест Ягоды // Там же. – 1937. – 20 февраля.

¹³¹ Тайны Ягоды // Там же. – 17 апреля.

¹³² *Кривицкий В.Г.* Я был агентом Сталина... – С.132.

¹³³ Падение Ягоды // *Возрождение*. – 1937. – 10 апреля.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Возвышение Ежова // Там же. – 25 июня; Новое возвеличивание Ежова // Там же. – 13 августа; Поколеблена ли власть Ежова // Там же. – 1938. – 4 февраля; Перед закатом Ежова // Там же. – 11 марта; Положение Ежова // Там же. – 13 мая; Конец Ежова // Там же. – 1939. – 14 апреля.

«Давно ли казнил Ягода,
А сегодня Ягоды нет.
Потомкам наука –
Коротка она и проста –
Пожирает себя гадюка
С собственного своего хвоста.
Хороша хватка Ежова:
Ничем клещей не разжать.
Но что не день, то обнова,
И Ежову уже визжать»¹³⁶.

Отже загальний контекст публікацій в емігрантських виданнях та мемуаристиці, присвячених «першим особам» ВНК–ОДПУ–НКВС, можна визначити як критичний. У межах сталих уявлень про чекіста-ворога конструювався відповідний образ очільника радянських органів держбезпеки, незалежно від конкретних осіб.

Ворог: агент ОДПУ

В емігрантській мемуаристиці першої половини 1920-х рр. був сконструйований зловісний образ чекіста, але для російських вигнанців і західної публіки він був віддалений від ситуації віч-на-віч, наче залишався в радянській Росії. Починаючи з середини 1920-х рр. відбувалася трансформація цього образу в емігрантському дискурсі: співробітник ОДПУ–НКВС стає «реально існуючим» (у ситуації віч-на-віч) як агент, котрий не зважає на кордони й діє по всьому світу, що несе небезпеку. Емігрантська преса, що друкувала численні повідомлення про агентів СРСР, а також опубліковані в Європі та США спогади колишніх секретних співробітників ОДПУ, які втекли на Захід, вирішальним чином вплинули на появу нового образу ворога.

Заголовки газетних і журнальних статей, присвячених діяльності радянських органів держбезпеки за кордоном, були досить красномовними й мали на меті справити блискавичний вплив на читача та викликати певні емоції. Приміром, острах, небезпеку («У страху перед ДПУ», «Танцівниця втягнена у ДПУ») або гнів і роздратування («Обурення проти ДПУ у Франції»).

Преса вдавалася до гіперболізації ворога з метою зробити його ще більш небезпечним: «величезна мережа агентів ДПУ», «велетенський штат платних працівників ДПУ, які мають необмежені кошти», «безліч агентів ДПУ», «численні загони чекістів у Китаї»¹³⁷. Співробітників ОДПУ зображували хитрими та підступними, які приховували свої справжні наміри та діяли потай («агенти червоного шпигунства змінюють шкіру за обставинами», «маска агентів ДПУ», «прикриватися маскою законності», «за лаштунками че-ка»), були здатні на провокацію, уникали відповідальності за свої злочини («ховати кінці у воду», «затирати сліди») та маніпулювали іншими людьми («маріонетка в руках ДПУ»)¹³⁸.

¹³⁶ Горянский В. Героям Лубянки // Там же. – 1938. – 3 марта.

¹³⁷ Подрывная работа ЧК за границей // Там же. – 1930. – 10 марта, 14 апреля и др.

¹³⁸ Смирнов А. Записки агента Разведупра // Там же. – 1930. – 29 апреля; Орлов Г. Двойной агент... – С.172; Бурцев В. Боритесь с ГПУ. – Париж, 1932. – С.4, 18; Ч.К. // Кремль за решёткой... – С.202.

Подробиці зі спогадів утікачів із «країни Рад» Г.Агабекова та В.Кривицького щодо вербування агентів і діяльності радянської шпигунської павутини, про методи їхньої роботи доповнювали цей «могутній образ». Приміром, західний читач стверджувався в думці про «мережу шпигунства не тільки в кожному куточку СРСР, але й у майже всіх країнах світу», про те, що у закордонних фірмах діяв «мовчазний агент ДПУ»¹³⁹. Крім того, поставав образ шпигуна, котрий мандрує світом із фальшивими паспортами, організовує викрадення та вбивства, «любить ризик і пригоди», «самою природою створений для роботи в ОДПУ»¹⁴⁰.

Образ агента конструювався як небезпечний у міжнародному масштабі. У зв'язку зі вбивством очільника ОУН Є.Коновальця в 1938 р. голландські газети повідомляли про існування «цитаделі ДПУ в Роттердамі»¹⁴¹. Французька преса закликала владу «довести самій собі та іноземним країнам, що ДПУ не панує над її (тобто Франції – *К.К.*) судовою системою»¹⁴². У революційній Іспанії статус ДПУ визначався як «держави в державі, [...] перед якою тремтів уряд Кабальєро»¹⁴³, завербований радянськими розвідорганами співробітник британського МЗС передавав у СРСР донесення англійських дипломатів¹⁴⁴, агентура «закордонних чекістів роздмухує всі непорозуміння між Югославією та Італією»¹⁴⁵. Водночас звеличення ворога відбувалося не в тій мірі, щоб зробити його всесильним. Переможна риторика звучала в публікаціях про викриття операцій закордонного відділу ОДПУ в різних країнах світу: «у Нью-Йорку поліції вдалося запобігти підготовленому радянськими агентами вибуху будівлі опери», «у Румунії численні арешти радянських агентів», «більшовицькі агенти в Парижі зазнають поразки за поразкою»¹⁴⁶.

Справа викрадення радянськими агентами в Парижі наприкінці січня 1930 р. голови Російського загальновійськового союзу генерала О.Кутепова на досить тривалий час монополізувала увагу європейської спільноти. Емігрантська преса впродовж кількох місяців висвітлювала хід слідства: «викрадення генерала здійснено руками однієї з летючих бригад іноземного відділу ДПУ»¹⁴⁷, «усім було відомо, що генерал викрадений паризьким ОДПУ»¹⁴⁸. Попри те, що французькі слідчі так і не розкрили цю справу, вона мала неабиякий резонанс.

Подібні публікації викликали серед читачів надмірну підозріливість. Показовим став випадок із російським емігрантом С.Афанасьєвим, що стався з ним у Парижі навесні 1930 р. Під час перевірки документів поліціанти вирішили супроводити його до префектури. Запідозривши, що це не французькі поліцейські, а нібито агенти ОДПУ, той учинив опір і вдавсь до втечі. На суді він пояснив свій учинок тим, що «остерігався більшовиків, котрі прагнуть його викрасти як генерала Кутепова». Французьке правосуддя покарало колишнього «білого офіцера з Росії» штрафом¹⁴⁹.

Вербування радянським агентом – небезпека, що чатувала як на втікача з червоної Росії, так і на громадянина будь-якої країни світу – таким був один із головних мотивів публікацій емігрантської преси. Для позначення осіб, які погодилися співпрацювати з ОДПУ, використовувалися лексеми «резиденти, які комплектуються

¹³⁹ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.72, 83, 97; Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.322, 357.

¹⁴⁰ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.86.

¹⁴¹ Убийство Коновальца // Возрождение. – 1938. – 10 июня.

¹⁴² Возмущение против ГПУ во Франции // Там же. – 4 февраля.

¹⁴³ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.97.

¹⁴⁴ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.322.

¹⁴⁵ Подрывная работа ЧК за границей // Возрождение. – 1930. – 24 марта.

¹⁴⁶ То же // Там же. – 14 апреля; Агенты ГПУ за работой // Там же. – 1937. – 12 ноября.

¹⁴⁷ Исчезновение генерала А.П.Кутепова // Там же. – 1930. – 29 января.

¹⁴⁸ Essad-bey. OGPU... – P.265.

¹⁴⁹ В страхе перед ГПУ: Случай с русским в Париже // Возрождение. – 1930. – 5 апреля.

з місцевих мешканців», «агенти першого порядку», «агент-provokator», «шпигун», або ж відверто негативні «шпана», «партійна шпана» (тобто члени європейських компартій), «кур'єри із західної шпани»¹⁵⁰. Через те, що газети оприлюднювали матеріали викривального характеру, «резиденти» переважно не були анонімними, і це додавало ще більшої достовірності¹⁵¹. Але у цьому зневажливому контексті можна помітити, що образ «завербованого» конструювався як жертви – залякана й затуркана людина, котру шантажують («або розстріл, або робота у ДПУ») і яка працює в повному страху за мізерну плату: «Офіцери прикордонного ДПУ на фінляндському кордоні схиляють жителів Фінляндії до шпигунства... Микола Таві, наведений до шпигунської діяльності, отримував винагороду горілкою»¹⁵². Тому «жертва» та «ворог» ще більше контрастували між собою, і тим підступнішим на цьому тлі був репрезентований співробітник ОДПУ. Мету справити мобілізуючий ефект на читача мали статті, що повідомляли про «прийоми, які дуже часто використовувалися при вербовці»: не брати позик від незнайомців, не довіряти листам від родичів чи знайомих із СРСР тощо. У цілому це доповнювало атмосферу підозріливості, що панувала в емігрантському середовищі.

Отже починаючи з другої половини 1920-х рр. в емігрантському дискурсі був актуалізований новий образ співробітника радянських каральних органів як «закордонного агента ДПУ». Попри те, що йому були притаманні нові (в порівнянні з образом чекіста-ката) кліше та стереотипи, характер репрезентації так само залишався ворожим.

Таким чином, у російській емігрантській публіцистиці та пресі образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС створювався за лекалами «ворога». Цей образ був динамічним і залежав від зовнішніх інформаційних впливів. Якщо на початку 1920-х рр. чекіст у текстах репрезентувався як убивця й кат, то вже з другої половини того ж десятиліття – як підступний агент ДПУ. Але в будь-якому разі він сприймався таким, що несе загрозу цінностям і самому існуванню російської закордонної спільноти. Техніки зображення ворога в емігрантському дискурсі не були унікальними, а, навпаки, подібними до інших, приміром англійської чи французької часів Першої світової війни або ж радянської 1920–1930-х рр. Спільним для них було те, що вони апелювали до архетипічних образів добра та зла. Для радянської пропаганди ворожий образ співробітника органів держбезпеки СРСР став своєрідним викликом, що його агітпроп прагнув нейтралізувати, створивши натомість образ «героя».

REFERENCES

- Berger, P. and Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti: Traktat po sotsiologii znaniya*. Moskva: Medium. [in Russian].
- Budaev, E.V. and Chudinov, A.P. (2006). *Metafora v politicheskom interdiskurse*. Ekaterinburg. [in Russian].
- Gudkov, L. (Comp.) and Konradova, N. (Ed.). (2005). *Obraz vruga*. Moskva. [in Russian].
- Gyunter, Kh. (2000). Arkhetipy sovetskoy kultury. Gyunter, H. and Dobrenko, N. (Ed.). *Sotsialisticheskij kanon*, 743–785. Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt. [in Russian].
- Hrynevych, L.V. (2014). Mekhanizmy masovoho narodovyvstva: konstruiuvannya "obrazu voroha" v radiatskii politychnii karykatury (druga polovyna 1929 – pochatok 1930 rr.). *Storinky istorii*, 38, 47–64. [in Ukrainian].
- Issers, O.S. (2009). *Rechevoe vozdejstvie*. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Lebina, N. (1999). *Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda: Normy i anomalii 1920-kh – 1930-kh gg.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Lozhkina, A.S. (2007). Formirovaniye "obrazu vruga": Yaponiya v sovetskoy propagande 1930-kh gg. *Gosudarstvennoye upravleniye: Elektronnyy vestnik*, 13. [in Russian].

¹⁵⁰ Ростовцев Ф. Советские шпионы // Возрождение. – 1930. – 10 марта; Амфитеатров А. О «Гресте» // Там же. – 1936. – 8 апреля, 15 апреля.

¹⁵¹ Танцовщица завлечена в ГПУ // Там же. – 1937. – 2 июля.

¹⁵² Советские шпионы в Финляндии // Там же. – 1930. – 1 января.

9. Maievskiy, O. (2013). Obraz zovnishnoho voroha kriz pryzmu plakatnoi produktsii SRSR. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 16, 207–217. [in Ukrainian].
10. Mikhailishcheva, S.S. (2018). Assotsiativno-derivatsionnaya i frazeologicheskaya semantika ital. sangue 'krov'. *Vestnik Permskogo universiteta*, 1, 44–53. [in Russian].
11. Nekrasova, V.V. (2011). Obraz "voroha" ta "druha" v ideolohichnomu protystoianni chasiv zavershennia "kholodnoi viiny". *Abstracts of Papers 2011: Rozpad Radianskoho Soiuzu ta mizhnarodni interpretatsii zavershennia Kholodnoi viiny: 20 rokiv potomu: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 43–47. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
12. Popova, O. (2013). Movni tekhniki konstruiuvannia obrazu vnutrishnoho voroha v periodychnykh vydanniakh radianskoi Ukrainy (na materialakh hazet "Komunist" ta "Visti VU TsVK" za 1928–1939 rr.). *Istorični ta politolohični doslidzhennia*, 3(53). [in Ukrainian].
13. Popova, O.Yu. (2014). *Obraz vnutrishnoho voroha v periodychnii presi radianskoi Ukrainy (1928–1939 rr.)*. (Candidate's thesis). Donetsk. [in Ukrainian].
14. Senyavskaya, E.S. (2006). *Protivniki Rosii v voynakh XX veka: Evolyutsiya "obraza vraga" v soznanii armii i obschestva*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya. [in Russian].
15. Stoyanova, E.V. (2008). Ot rituala i mifa k metafore. *Vestnik RUDN. Ser. "Russkij i inostrannyj yazyki i metodika ikh prepodavaniya"*, 4, 27–36. [in Russian].
16. Vajs, D. (2008). Zhivotnye v sovetskoj propagande: verbalnye i graficheskie stereotipy. *Politicheskaya lingvistika*, (2)25. [in Russian].
17. Volkova, E. (2013). Osobennosti podachi obraza "vraga naroda" v sovetskoj pečati konca 1920 – pervoj poloviny 1930 gg. *Istoriya massovykh kommunikatsij*, 4. [in Russian].
18. Yudin, N.V. (2012). Sozdanie obraza vraga v propagande stran Antanty v nachale Pervoj mirovoj vojny (avgust – dekabr 1914). *Izvestiya Saratovskogo universiteta*, 12: Ser. "Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya", 3, 50–58. [in Russian].

Kseniia KUZINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of State Terror of the Soviet Era,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), kuzinakseniya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

VChK–OGPU–NKVD Employee in the Russian Emigrant Discourse in the 1920s and 1930s

Abstract. The article is devoted to the analysis of an employee's image of the Soviet secret police agency in the 1920–1930s in the texts written by the representatives of the Russian emigration. **The purpose of the article** is to analyze VChK–OGPU–NKVD employee's image of and the mechanisms of constructing this image in journalistic works, memoirs, and periodicals of the Russian community in exile. **Methodology.** Phenomenologically oriented theories of P. Berger and T. Lukman, in particular about the role of language in the construction of abstract symbols, which are elements of everyday life, are useful for studying the phenomenon of the image of other/strange/enemy. The linguistic-cultural method and the method of content analysis were used in the study. **Conclusions.** Based on these texts, VChK–OGPU–NKVD employee's image was shown through the prism of the "enemy". The stereotypes, the experience of an individual as well as community, the informational influences of propaganda affected this image. It was presented in two perspectives. The image of the "chekist-executioner" dominated in the early 1920s. From the second half of this decade, an "OGPU agent" appeared at the forefront of the emigrant discourse, operating outside the USSR and posing a potential danger to other countries. The heads of the secret police agency of the USSR were represented within the framework of permanent stereotypes and typifications. All these images were addressed to foreign recipients (many works had been published in English, French, and German), as well as to ordinary Russian emigrants. Also, the images sheared by the Russian-language media were intended to have a mobilizing effect on the emigrants community.

Keywords: VChK–OGPU–NKVD, Chekists, enemy image, Russian emigration.

Мирослав БОРИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), borysenkomyroslav@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2866-7507>

Моделі споживчої поведінки киян і модернізація міського способу життя в УРСР 1955–1965 рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.131>

УДК: 94(47+57):339.37:394(=1:477.411)«1955/1965»

Анотація. Розвідка присвячена маловідомій у сучасній українській історіографії проблемі – моделям споживчої поведінки радянських громадян. **Мета статті** – сформулювати власну дослідницьку концепцію змін у повсякденному житті міського населення середини ХХ ст. **Методологія, джерела.** Застосовано етнографічний підхід для визначення стратегій споживання, якими користувалися мешканці УРСР. Основним джерелом вивчення порушеного питання стали інтерв'ю киян та архівні матеріали. Глобальна модернізація, яка розпочалася в Північній Америці та Західній Європі в 1950-х рр., кардинально змінила світ. Зміни ці мали широкий характер, охоплюючи політичне життя, культуру, повсякдення, технології, соціальну структуру. Новий спосіб життя, культурні практики стали доступними для багатьох людей у всьому світі. Автор ставить питання, чи був цей процес характерний для СРСР і як комуністичний режим вплинув на модернізацію повсякденного життя українців у 1950–1960-х рр. **Наукова новизна** полягає у формулюванні окресленої проблеми та спробі її вирішення. **У висновках** стверджується, що радянська торгівля копіювала європейські й американські підходи до роздрібною сфери, але мала свої суперечності, адже споживачі залишалися наодинці між пропагандистським образом суспільства процвітання й реальним товарним дефіцитом. Поміж цими полярними позиціями в містах сформувалася унікальна культура самозабезпечення радянських людей.

Ключові слова: повсякденне життя, історія радянської роздрібною торгівлі, споживач, міський спосіб життя, УРСР, Київ.

У сучасних реаліях політичного життя дедалі гостріше постає питання оцінки радянського минулого, яке все ще впливає на формування модерної національної ідентичності українців. Особливо цікавим видається розгляд того періоду крізь призму особистого досвіду громадян, адже їхні щоденні стратегії, зокрема повсякденного виживання, створили унікальний тип адаптивної поведінки, який зберігається й у наш час.

Історіографія з питань радянського повсякдення на сьогодні вже досить ґрунтовна. За останні десять років написано сотні праць про життя в умовах тоталітарного режиму. Утім, треба визнати, що більшість їх присвячені радше вивченню матеріального рівня забезпечення людей. Дослідники звертають увагу переважно на огріхи та проблеми у житлово-побутовій системі, які наочно мають продемонструвати або суттєві провали, або ж, навпаки, успіхи в розвитку торгівлі і сфері обслуговування¹.

¹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000). – К., 2003. – 250 с.; Вовк В. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950–1980-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Історія. – Вип.14. – Вінниця, 2008. – С.206–212;

Часто ці праці характеризуються перевантаженням цифрами, що, за задумом авторів, має відобразити реальний стан справ, одночасно ігноруючи антропологічний підхід до вивчення проблеми. Звичайно у студіях українських авторів розглядається також соціально-культурний контекст споживання. Зокрема І.Скубій досліджує радянські універмаги як політичний проект та систему «культурного споживання» у СРСР 1920–1930-х рр.²

Звісно, вивчення соціальної історії хрущовського періоду в Україні розпочалися, і слід зазначити, що досить успішно. Варто згадати серію монографічних видань Інституту історії України НАНУ, в яких розглядалися зміни у сфері будівництва житла, соціальної політики, економічні реформи 1950–1960-х рр.³ Останнім часом у середовищі вітчизняних дослідників інтерес до історії матеріального світу «радянської людини» поступово згасає. Сучасні студіювання цього періоду зосереджуються переважно на соціальному аспекті проблеми⁴ або на ґендерному вимірі соціальних трансформацій⁵, що відповідає загальносвітовому історіографічному дискурсу.

У 1950–1960-х рр. американська школа радянології формувалася в умовах гострої боротьби між двома супердержавами⁶. Завдяки дотепній містифікації Д.Рейсман про «бомбардування» території СРСР нейлоновими панчохами з'явилася досить живуча концепція «нейлонових воєн», яка стверджувала, що зростаючий рівень споживання в радянській Росії змусить її лідерів відмовитися від виробництва озброєння на користь якісних товарів повсякденного вжитку⁷. Так, у 1950–1970-х рр. споживання у СРСР, у контексті порівняння з рівнем споживання у США, стало предметом багатьох досліджень, які проводилися на замовлення американського уряду. Однак уже у середині 1980-х рр. результати цих студій зазнали справедливої критики⁸. Як зауважує Н.Лаас, завдяки «культурному повороту» в американській історіографії 1990-х рр. провідні радянологи почали застосовувати культурно-антропологічний підхід у процесі вивчення радянського суспільства⁹. У сучасній зарубіжній історіографії дослідження історії торгівлі та споживання у СРСР охоплює набагато ширше коло питань – від зміни ґендерних стереотипів до історії «холодної війни». Вивчається культура споживання радянських людей, що змінювалася, розвивалася,

Лук'янець О. Розвиток житлово-комунального господарства в містах Української РСР в 1950-х рр. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – Вип.101. – К., 2010. – С.23–26.

² Скубій І. Універмаг як простір міського споживання в 1920–1930-ті роки в радянській Україні // МІКС. – 2018. – №2(4). – С.162–176; *Ії ж.* Споживати «по-радянськи»: конструювання практик споживання у 20–30-ті рр. // Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації: 36. мат. IV Всеукр. наук.-теорет. семінару, 27–28 квітня 2018 р., м. Вінниця, Вінницький держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2019. – С.193–200.

³ Див., напр.: Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / Відп. ред. В.М.Даниленко; ред.-упор. Н.О.Лаас. – К., 2015. – 698 с.

⁴ Даниленко В. Спроби «соціологізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.16. – К., 2011. – С.5–20; *Тевікова О.* Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження історії повсякденності (1953–1964 рр.) // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.244–252; *Янковська О.* Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.19. – К., 2014. – С.20–53.

⁵ *Стяжкіна О.* ґендерні виміри радянської повсякденності 1960 – середина 1980-х рр. // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С.214–223.

⁶ *Лаас Н.* Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.172.

⁷ Див.: *Castillo G.* Domestication of Cold War: Household Consumption as propaganda in Marshal Plan Germany // Journal of Contemporary History. – 2005. – Vol.40. – P.261.

⁸ Див.: *Бирман І.* Економіка недовостатку. – Нью-Йорк, 1983. – 472 с.

⁹ *Лаас Н.* Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. – С.173.

пристосовувалася і згодом перетворилася на складний клубок суперечностей та соціальних взаємодій, які й визначали повсякдення в той час¹⁰.

Нижче спробуємо розглянути міський спосіб життя, що формувався та активно трансформувався впродовж 1950–1960-х рр., як частину глобальної історії, застосовуючи метод порівняння і змальовуючи загальні тенденції світового розвитку. Для зарубіжної історіографії такий підхід не новий, адже теорія модернізації використовується в радянології ще з 1970-х рр., однак західні фахівці розглядали цю проблему крізь призму урбанізації, послуговуючись переважно результатами переписів¹¹. Непрості трансформації радянського соціуму в умовах примусової консервативної модернізації розглянув також російський дослідник А.Вишневецький¹².

Вибір предмету дослідження та хронологічні рамки ґрунтуються на методологічних підходах, висловлених Е.Тоффлером у праці «Третя хвиля». Саме тому концентруємося на десятиріччі, яке автор вважає початком третьої хвилі модернізації й «поворотним моментом в історії»¹³. Головним завданням нашої студії буде спроба перевірити твердження Е.Тоффлера про початок нового етапу модернізації суспільства на прикладі найбільш урбанізованого центру України – міста Києва. Праця побудована на поєднанні архівних джерел та інтерв'ю киян, які було отримано з використанням методу усної історичної дослідження. Залучено матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву міста Києва, а також інтерв'ю на основі авторського запитальника, записані у 2013–2015 рр., які зберігаються в архіві кафедри етнології та краєзнавства КНУ ім. Т.Шевченка (ф.23). Застосування методу опитування дає змогу розглянути зміни в міському способі життя, визначити ставлення громадян до змін, які відбувалися в побутовій сфері, та реконструювати тактику виживання в економічно непередбачуваних умовах.

Питання моделі купівельної поведінки людини добре вивчене фахівцями-маркетологами та є одним із пріоритетних завдань у сучасній економічній теорії. В основі поведінки споживача лежить принцип вільного, раціонального або спонтанного ухвалення рішення в межах таких категорій, як ціна, якість, доступність, престиж товару тощо. У другій половині ХХ ст. у зв'язку зі глобальними модернізаційними процесами у світі важливим фактором повсякдення стає час. Для сучасних містян час, витрачений на приготування їжі, скоротився до мінімуму й у розвинутих країнах становить лише 30 хв. на добу¹⁴. Незважаючи на «залізну завісу» цей процес не оминув і СРСР. Після запровадження програми будівництва масового соціального житла та зростання випуску побутових пристроїв витрати часу громадян на працю в домашньому господарстві скоротилися на 20%, у першу чергу за рахунок зменшення хатньої роботи серед жінок¹⁵. Однак час, що його витрачали на закупівлю товарів, скоротився несуттєво, а в деяких категорій населення навіть збільшився. Радянська пропаганда пояснювала це явище більш вимогливим ставленням покупців до вибору

¹⁰ Осокина Е. А. За фасадом сталинского изобилия: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации: 1927–1941. – Москва, 2006. – 381 с.; Hessler J. A Social History of Soviet Trade: Trade police, retail practice and consumption 1917–1953. – Princeton University Press, 2004. – 384 p.; Гурова О.Ю. Идеология потребления в советском обществе // Социологический журнал. – 2005. – №4. – С.117–131; Reid S. Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev // Slavic Review. – 2002. – 61(2). – P.211–252.

¹¹ Див.: Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. – С.35.

¹² Вишневецкий А.Г. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР. – Москва, 1998. – 432 с.

¹³ Тоффлер Е. Третя хвиля. – К., 2000. – С.23.

¹⁴ Борисенко М. Час і простір у міській культурі в контексті теорії модернізації: Спроба порівняльного аналізу // Часопис української історії. – Вип.43. – К., 2020. – С.52.

¹⁵ Там само.

необхідних товарів. Надалі ми спробуємо пояснити, чому процес купівлі продуктів був одним із найзатратніших за часом для простого радянського містянина.

В українській та закордонній історіографії консюмеризм у СРСР розглядається радше як політика влади, спрямована на створення ілюзії суспільства матеріального достатку через фальшивий концепт вільного вибору товарів. Споживання стало для радянської влади питанням надзвичайної політичної ваги, інструментом у формуванні «людини нового типу». Споживач, на якого направлений кінцевий продукт економіки, таким чином ставав нібито співавтором цієї економічної моделі, але, на відміну від країн вільного ринку, у СРСР покупець не міг вплинути «своїм рублем» на асортимент або якість товару. У цьому полягав головний конфлікт радянського консюмеризму – влада розглядала систему розподілу та просування товарів як ідеологічний проект, а громадяни мали пристосовуватися до об'єктивних реалій банального щоденного виживання. Антропологічна оптика при висвітленні цього питання для нас пріоритетна, оскільки, вивчаючи суто соціальну політику влади у часи «відлиги», ми отримуємо неповну картину цих глобальних трансформацій. Можна погодитися зі О.Стяжкіною, яка так описала причини «споживацької революції»: «Змінювалися не тільки історичні обставини і гасла. Мінялися люди»¹⁶. Саме в межах рефлексії цього конфлікту між гаслами та реальними можливостями містян ми формуємо головне завдання дослідження – визначити моделі купівельної поведінки громадян в умовах економічних експериментів, вивчити не що і скільки їли мешканці міста у цей період, а як та яким способом вони отримували необхідні продукти, як обрані моделі впливали на формування міської культури в УРСР у другій половині ХХ ст. Зосередимось винятково на процесі купівлі продовольчих товарів киянами в 1955–1965 рр.

У СРСР споживання мало політичний та ідеологічний підтекст. Після смерті Й.Сталіна у середовищі радянського керівництва визріла нагальна потреба мобілізації прихильності «мас». Для формування власного політичного авторитету й утвердження свого культу комуністичні вожді всіх рівнів вирішили використати ярмарковий образ вічного святого, який активно трансливався в популярній культурі повоєнних років. Тому «машина пропаганди» заговорила про «збільшення виробництва товарів народного споживання» – одягу, продуктів харчування, побутової техніки, предметів широкого вжитку. Попередники М.Хрущова – Л.Берія та Г.Маленков – декларували необхідність «поліпшення добробуту народу», ставлячи на перше місце задоволення матеріальних потреб¹⁷. Отже можна погодитися з В.Даниленком, що прагнення М.Хрущова до самоствердження, до особистого лідерства стало суб'єктивною причиною початку соціальних реформ у СРСР¹⁸.

У другій половині 1950-х рр. підходи влади до торгівлі істотно трансформувалися: сталінську «культурну торгівлю» змінила хрущовська модель «культурного споживання», котра передбачала, що через усвідомлений вибір серед товарного різноманіття у споживачів має формуватися новий «радянський смак», на протидію західному, «буржуазному»¹⁹. Цей концепт включав у себе організацію нової системи продажу, торговельної мережі, просування товарів, максимальне впровадження прогресивних форм торгівлі, додаткові послуги, механізацію²⁰. Через систему торгівлі

¹⁶ Стяжкіна О. Гендерні виміри радянської повсякденності 1960 – середина 1980-х рр. – С.215.

¹⁷ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. – С.184.

¹⁸ Даниленко В. Спроби «соціологізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.). – С.6.

¹⁹ Гурова О.Ю. Идеология потребления в советском обществе. – С.128.

²⁰ Твєрдукова Е. Д. Contradicti in adjecto: Буржуазные ценности в советской торговле 1950–1960-х гг. [Електронний ресурс]: <https://historyrussia.org/tsekh-istorikov/monographic/contradictio-in-adjecto-burzhuznye-tsennosti-sovetskoy-torgovli-1950-1960-kh-gg.html>

влада намагалася прищепити радянським людям «правильні норми» споживання. І тут також існував свій цікавий ідеологічний підтекст. Як зауважує С.Рейд, раціональне споживання було одним з аспектів комуністичної моралі, яке тягнуло за собою самодисципліну та підпорядкування індивідуальності колективній волі²¹.

Задля створення ілюзії споживчого «раю» влада вимагала від виробників високих стандартів у зовнішньому вигляді товарів. У постанові уряду №851 від 8 серпня 1960 р. навіть уживався такий термін, як «товаробоязнь», під яким розуміли небажання керівників закладів торгівлі розвивати асортимент²². Документ закликав до виробництва нових товарів, упровадження передових технологій у торгівлі, а також використання привабливої упаковки.

В УРСР більшість продовольчих магазинів належали мережі Укоопспілки або робітничим розподільникам і продавали товари «в насипку» та «в навалку». В одному місці можна було придбати пальто, оселедці, велосипед, горілку та ін. Звичайно, влада приділяла багато уваги «культурній торгівлі», яскравою вітриною якої мали стати універмаги – символи новизни, специфічний простір спілкування. Вони відіграли важливу роль у мобілізації та створенні радянської культури споживання²³. Однак більшість таких універмагів насправді були лише модифікованими крамницями, де місцевий мешканець міг відразу купити все необхідне. За часів сталінізму розвиток торгівлі міг іти лише шляхом «підвищення культури обслуговування покупців». У повоєнний час ситуація змінилася мало. Продовольчі магазини продовжували продавати товари в тару покупців, що створювало для останніх суттєві незручності, адже містяни повинні були постійно мати з собою спеціальний посуд або торбинки, до того ж обслуговування одного покупця займало доволі багато часу, що спричиняло черги. За часів М.Хрущова в мешканців міст УРСР сформувалася звичка спонтанних покупок, що жодним чином не схоже на ефект імпульсивних покупок («impulse purchases»), який вивчають сучасні економісти. С.Рейд зауважує, що найкращим символом споживання у СРСР стала добре відома «авоська»²⁴. Цей обов'язковий аксесуар радянського покупця – найкраща ілюстрація неможливості для міських жителів спланувати свої покупки та виробити раціональну стратегію споживання, яку так прагнула нав'язати влада своїм громадянам.

Перший магазин, в якому продавали запаковані в папір продукти, з'явився в Києві 1939 р., але це був лише експеримент, про який швидко забули. У радянській Україні в 1930-х рр. роздрібною тари виготовляли мало, і вона призначалася тільки для тих товарів, продаж яких був неможливим без упаковки²⁵. Влада так прагнула змінити систему торгівлі, що навіть у найвищих керівних документах не забувала нагадувати про важливість упровадження нових видів упаковки та розфасовки продуктів²⁶. Однак справа рухалася вкрай повільно. У середині 1950-х рр. порізані й запаковані продукти також продавали у продовольчому магазині на вул. Хрещатик, але під наглядом продавця. Лише 1964 р. на вул. Бастіонній у Києві було відкрито перший у місті «супермаркет» із промовистою назвою «Дари ланів». У цьому магазині

²¹ Reid S. Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev. – P.219.

²² О мерах по дальнейшему улучшению торговли: Постановление Совмина от 8 августа 1960 г. №851 [Електронний ресурс]: <https://docs.cntd.ru/document/765712511#1FOORJH>

²³ Скубій І. Універмаг як простір міського споживання в 1920–1930-ті роки в радянській Україні. – С.169.

²⁴ Reid S. Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev. – P.211.

²⁵ Світнєва Н.Ф. Особливості розвитку радянської упаковки 1930-х рр.: Утилітарні та художні аспекти: Автореф. ... канд. мистецтвознавства. – Х., 2003. – С.9.

²⁶ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенографический отчёт. – Москва, 1956. – 557 с.

кожен покупець міг вибрати запаковані товари, викладені на полицях або в торговельних холодильниках, спеціально привезених з Угорщини. А перші магазини самообслуговування – універсами – з'явилися тільки в 1970-х рр. Але навіть і тоді заморожування та пакування продуктів у СРСР перебувало в ембріональному стані, у запакованому вигляді продавалися всього 26% товарів²⁷.

У 1962 р. Київська міська рада поставила перед закладами торгівлі завдання суттєво збільшити продаж запакованих, розфасованих товарів: макаронів – на 40%, круп – на 50%, цукерок – на 85%. Також у запакованому вигляді потрібно було продавати м'ясо, ковбасу, рибу, яйця, інше продовольство²⁸. Справді, у першій половині 1960-х рр. в УРСР відбувалася своєрідна революція в роздрібній торгівлі й перехід до виробництва та продажу товарів у запакованому вигляді. Скажімо, молочні продукти містяни купували переважно на базарах або в «мандрівних» молочників, використовуючи пляшки, глечики, бідони. Для купівлі та зберігання борошна, круп шили спеціальні мішечки, а інші продукти загортали в папір, газету. У 1960-х рр. дедалі більше продуктів (молоко, масло, каші, макарони, кондитерські вироби) поступово потрапляли на прилавки магазинів у запакованому вигляді.

На прикладі цукерок розглянемо, як змінювався попит у цей період. У повоєнному Києві вибір доступних ласощів був досить обмеженим. Більшість респондентів не згадують шоколадних виробів або тортів. Найпопулярнішими в перше повоєнне десятиліття в місті залишалися «подушечки» та «морські камінці». Киянка 1937 р. нар. згадує про цукерки в її дитинстві (переклад із рос. мови):

«От батько дуже любив. Я же кажу, коли він був ще більш-менш на ногах, він любив приходити й, припустімо, купити 200 грамів подушечок. Це була велика радість... Про шоколад не пам'ятаю й цукерок шоколадних не пам'ятаю. Ось подушечки пам'ятаю. Потім подушечки були в какао, але це пізніше було. А в кінці 1940-х тільки подушечки були. А перший раз я подушечки побачила у свого дяді. Це було в 1947 році»²⁹.

Наприкінці 1950-х рр. такі солодощі втратили популярність серед міських мешканців, оскільки значно розширився асортимент кондитерських виробів, з'явилися більш якісні, у кращій упаковці. Проста карамель не могла конкурувати, наприклад, із цукерками, виготовленими у Чехословаччині, що були розфасовані в оригінальні коробочки, тюбики та целофанові кульочки³⁰. Одні продукти ставали дефіцитними й потрапляли на прилавки магазинів із перебоями, а окремі види продукції, навпаки, накопичувалися на складах. Були серед таких неліквідів і «подушечки». У 1960 р. встановили, що наднормативні товарні залишки обчислюються сумою 176 млн руб., і утворилися вони внаслідок того, що промисловість виробляла їх в асортименті, який не відповідав попиту. Украй недостатньо випускалося кондитерських виробів у розфасовці, натомість залишки відкритої карамелі на складах на 1 квітня 1960 р. становили 3 тис. т.³¹

²⁷ Consumption in the USSR: An international comparison. – Washington, 1981 – P.8.

²⁸ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.1394. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.85.

²⁹ Записав Шурхал Петро від Арнольд Євгенії Сергіївни, 1937 р. н. Записано 10 березня 2014 р. в м. Києві.

³⁰ Кондвироби з Чехословаччини // Вечірній Київ. – 1959. – 3 червня.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1596. – Арк.263.

Завдяки цій історії з цукерками можемо простежити, як трансформувалася модель споживання в Києві. За перше повоєнне десятиліття ставлення містян до солодошів та десертів змінилося, і вже на початку 1960-х рр. обсяги реалізації солодошів постійно збільшувалися, а попит на цукор, навпаки, зменшувався³². Солодкі товари ставали звичною річчю, розширювався асортимент кондитерських виробів, а отже, зростали й вимоги покупців, але промисловість занадто повільно реагувала на нові смаки мешканців, працюючи на виконання «плану» та «валових показників».

Для придбання продовольчих товарів кияни відвідували численні ринки. Упродовж усього періоду існування радянської влади базарна торгівля була своєрідним антиподом державній монополії на постачання продуктів харчування. Ці дві структури конкурували й одночасно доповнювали одна одну. Усі респонденти зазначають, що в досліджуваний період приватна торгівля була більш ефективною, ніж державна. Базар володів двома потужними конкурентними перевагами: постійна наявність широкого асортименту та висока якість товару. В.Кузьменко зазначає, що популярність ринків серед містян була спричинена такими факторами, як відсутність черг, широкий вибір і вища якість, можливість прямого товарообміну, відсутність фіксованих цін, що давало змогу поторгуватися³³. Натомість продукти в магазинах були дешевшими, іноді навіть удвічі. Тому кожен робив вибір: або пожертвувати чималою кількістю часу на пошуки необхідного в мережі державної торгівлі та зекономити кошти, або ж витратити більше грошей на ринку, але заощадити дорогоцінний час. Зрозуміло, що вибір залежав від багатьох факторів, у тому числі від соціального статусу мешканця, рівня доходів та ін. Отже спостерігаємо своєрідну варіативність у споживчих моделях, яка стала важливим елементом пристосування містян до економічної системи СРСР.

Найчастіше базар відвідували для купівлі овочів та м'яса. Хлібобулочні й кондитерські вироби, крупи, жири, алкоголь люди придбавали у закладах державної торгівлі. Наприклад, респондентка 1939 р. нар. згадує: «А вже після ми ходили до гастроному і закупали продукти: крупи, вермішель. А овочі... Мати зі мною ходила на базар. Біля нас був Сенний ринок. Ми овочі ходили покупали. В нас свого участка не було. Ми на базарі купували»³⁴. У цих спогадах цікавий наголос на відсутності ділянки. Багато містян підкреслюють, що продукти, які вирощували вони самі або їхні родичі, були доброю альтернативою базарам. Однак наприкінці 1950-х рр. влада почала суттєво обмежувати городи і присадибні ділянки мешканців міст. З'явилася заборона на утримання в їх межах худоби. Нові містяни, які не втратили зв'язків із селом, намагалися поповнити свій раціон саме за рахунок продуктів, вирощених у селі своїми руками: «На ринках все домашнє було, а нашо мені домашнє, як я на електричку сіла і вже все, що треба домашнє, з села свого візьму. То хіба що совсім рідко було, що на базар йшли за творогом і за свіжим м'ясом»³⁵. Саме на цей час припав пік переселень у міста. Зважаючи на те, що навколо великих міст міграції часто мали чітко виражений регіональний характер, такий тип адаптації був досить поширеним і зберігся навіть після падіння комуністичного ладу. Ця специфічна модель життєзабезпечення посилювала зв'язок мігранта з сільським середовищем, маргіналізувала його статус в обох «світах» – сільському й міському. Цей феномен порубіжного існування радянських міст архітектори почали називати «слободизацією країни», указуючи

³² Магазин працює по новому // *Вечірній Київ*. – 1965. – 13 листопада.

³³ Кузьменко В. Торгівля на колгоспному ринку в повсякденному житті сільських жителів УРСР в 1940–1960-х рр. (за матеріалами Чернігівської області) // *Етнічна історія народів Європи*. – Вип.49. – К., 2018. – С.117.

³⁴ Записав Шурхал Петро від Юрченко Г.І. 1939 р. н. Записано 10 березня 2014 р. в м. Києві.

³⁵ Записала Криволап Марія від Кононенко Г.В. Записано 2 грудня 2015 р. в м. Києві.

насамперед на неможливість у таких умовах формувати повноцінний міський соціальний простір³⁶.

Важливим елементом модернізації побуту було використання напівфабрикатів. Розчинні супи, каші, напої тощо можна було приготувати в будь-яких умовах із мінімальною витратою часу. Частка напівфабрикатів у меню містян ХХ ст. постійно зростала, що призвело до суттєвого скорочення часу на приготування їжі в домашньому господарстві. Однак на радянській кухні пластівці та напівфабрикати не прижилися. На відміну від США споживання розчинних каш і пластівців у СРСР було вкрай незначним, компенсувалося великим, більшим, ніж у США, подушним споживанням хліба³⁷.

Ще наприкінці 1930-х рр. у СРСР почали виготовляти розчинні продукти – каші, киселі та ін. Вони могли довго зберігатися, для їх приготування не потрібно багато посуду чи спеціального приладдя. Однак у 1950–1960-х рр. люди купували їх рідко. Такі продукти вважалися придатними лише для епізодичного вживання. Поширеною була думка, що вони зроблені для тих, хто не веде власного домашнього господарства – туристів, дачників та ін. Більшість респондентів підтверджують, що така їжа була атрибутом «кочового побуту». За словами респондента 1927 р. нар. (переклад із рос. мови): «Тоді готували брикетки такі: гречана каша, пшоняна каша... Раніше це було діло. Нормально все. Вона ж напівготова, можна сказати. Кинув – і за п'ять хвилин готово, сідай, їж. Брали, користувалися. Зручно на дачу людям кудись поїхати. Із собою брали. Тоді ж дуже поширеним було їздити по країні. Це туристи завжди із собою речмишок цих продуктів набирали й жодних проблем»³⁸. Уже на початку 1960-х рр. окремі товари, які продавалися в готовому вигляді, стали дефіцитом. Підприємливі мешканці вступали у клуби туристів, які на той час були досить поширеними в містах, і виписували собі талони для придбання дефіцитних товарів тривалого зберігання – тушонки, згущеного молока, сухої ковбаси.

Активно входили в меню громадян і різні продукти в консервованому вигляді. В умовах непередбачуваності радянської економіки, коли прості товари могли зникнути з продажу абсолютно несподівано, така продукція видавалася надійним «капіталовкладенням», страховкою на випадок чергового дефіциту. У радянському гастрономічному «репертуарі» продукти, які можна було довго зберігати, займали почесне місце³⁹. Найбільш поширеними в повоєнний час були рибні та овочеві консерви. Передбачалося, що консервація не тільки урізноманітнить раціон «будівничого комунізму», але й істотно скоротить час на приготування обідів⁴⁰. Тому центральні органи популяризували споживання консервів шляхом агітаційних кампаній, підвищення різноманітності та якості цієї категорії товарів. У 1956 р. навіть було випущено спеціальний каталог. Пік виробництва та популяризації консервованої їжі припав на 1950-ті рр. У 1955 р. харчова промисловість УРСР могла випускати її на суму 525 млн руб. (97 млн банок)⁴¹, а це в 9 разів більше, ніж у довоєнний період⁴².

Утім консервовані продукти в той час мали обмежений попит. З усієї номенклатури консервованих овочів найкраще продавалися великі банки з маринованими огірками й томатним соком⁴³. Навіть у супереч наказам міністерства торгівлі,

³⁶ Вишневикий А.Г. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР. – С.105.

³⁷ Бирман И. Экономика недостатка. – С.261.

³⁸ Записав Костенко Ернест від Степанова М. О., 1927 р. н. Записано 28 листопада 2015 р. в м. Києві.

³⁹ Стяжкіна О. Гендерні виміри радянської повсякденності 1960 – середина 1980-х рр. – С.218.

⁴⁰ Книга о здоровой и вкусной пище. – Москва, 1939. – С.11.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.2358. – Арк.123.

⁴² Там само. – Арк.139.

⁴³ ДАК. – Ф.Р.971. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.144.

магазини замовляли саме цей вид консервів, адже вони давали виторг і план. Органи центральної влади мусили втрутитися, оскільки підприємства харчової промисловості масово виконували та перевиконували план із неліквідної продукції, які заклади торгівлі просто не могли реалізувати. У 1959 р. уряд СРСР заборонив перевиконувати план щодо таких видів продовольчих товарів: джем, повидло, консерви овочеві, ікра з патисонів, кабачків, зелених томатів, харчові концентрати⁴⁴. Незважаючи на масовану рекламу, їх купували мало, вони заповнювали полиці магазинів, часто лежали роками, поки їх не списували та не відправляли виробникові. Використання напівфабрикатів і консервів, які, за задумом, мали б полегшити та пришвидшити приготування їжі, у реальності свідчило радше про невлаштований, часто кочовий побут містян.

Замість консервованих продуктів, які пропонували заклади торгівлі, у другій половині 1950-х рр. популярною стала домашня консервація – важлива частина міського побуту, що поширилася у світі в міжвоєнний період. Наприклад, у США випускали навіть спеціальні плакати із закликами робити заготівлі, адже такі запаси розглядалися як підготовка до майбутньої війни. Однак у 1960-х рр. інтерес до домашньої консервації у світі впав, позаяк зросла частка продуктів, що їх продавали у замороженому вигляді. Натомість у СРСР сформувалася ціла культура «закруток». Містяни розкуповували скляні банки, закаточні машинки, кришки. Усе це цінувалося в побуті й часто було в дефіциті. І хоча влада намагалася боротися з домашньою консервацією, висміюючи у пресі «консерваторів», про споживання значної кількості різноманітних консервів власного виробництва в той період респонденти згадують досить часто.

Люди не поспішали купувати консервовану продукцію й через те, що було складно повернути тару. У 1950-х рр. магазини були зобов'язані приймати від населення порожні скляні пляшки та банки. Насправді ж підприємства торгівлі ігнорували ці розпорядження. Нерідко пункти прийому склотари розміщувалися далеко, у незручних і непристосованих місцях. Наприклад, під час перевірки управління торгівлі Московського району в місті Києві в 1963 р. з'ясувалося, що керівники магазинів забороняли приймати скляну тару, а єдиний пункт, де її можна було повернути державі, знаходився на Деміївському ринку⁴⁵.

Цікавим нововведенням стала торгівля через автомати. Перші пристрої для продажу солодощів, води, цигарок з'явилися у США у другій половині 1920-х рр. і поступово завойовували ринок роздрібної торгівлі. У СРСР такі автомати були частиною великої перебудови побутової сфери, що розпочалася у другій половині 1950-х рр. Експерименти з торгівлею без продавців проводилися ще перед війною, але перші автомати почали випускати саме у другій половині 1950-х рр. Із розвитком мережі роздрібної торгівлі з'явилися також автомати для продажу води. У Києві перші такі встановили в 1958 р. на Хрещатику, на вокзалі, у парку ім. Т.Шевченка та в інших громадських місцях. У серпні 1959 р. М.Хрущов (напередодні свого візиту до США) мав відвідати столицю радянської України. Із цього приводу тодішній очільник міста А.Давидов провів нараду, на якій стало відомо про факти недбальства й низької якості обслуговування населення. Відзначалося, що з 400 автоматів для продажу води половина не працювала через низький тиск води⁴⁶. Такі пристрої 1958 р., уперше у

⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.6049. – Арк.177.

⁴⁵ ДАК. – Ф.Р.971. – Оп.1. – Спр.228. – Арк.67.

⁴⁶ Там само. – Ф.Р.106. – Оп.7. – Спр.25. – Арк.2.

СРСР, почав випускати Харківський завод холодильного обладнання. У 1959–1961 рр. у Києві було встановлено додатково 1520 автоматів для продажу газованої води⁴⁷.

Частка продажів через автоматизовані системи в роздрібній торгівлі залишалася мізерною. Директор Київського заводу торговельного машинобудування в інтерв'ю газеті «Вечірній Київ» говорив: «Негативно впливає на розвиток торговельного машинобудування відсутність чіткої перспективи в цій галузі промисловості... Не випадково створені Київським конструкторським бюро, за завданням Держкомітету по машинобудуванню, типи торговельних автоматів значною мірою застаріли»⁴⁸. І все ж уже у середині 1960-х рр. автомати з продажу води стали звичним і навіть буденним елементом урбанізованого ландшафту.

Планова економіка та неефективність мережі роздрібної торгівлі залишалися головними ворогами організації раціонального споживання. Перебачити і спланувати, які саме продукти покупець застане в магазині, було неможливо. Тому купівля, приготування та споживання їжі займали найбільше часу серед щоденних турбот киян. Зокрема робітники заводу «Червоний екскаватор» на ці процеси щотижня витрачали понад 20 год. (жінки), 8 год. (чоловіки). Загалом купівля продуктів і приготування їжі займали 60% часу на задоволення побутових потреб⁴⁹. Траплялося так, що в магазинах не було навіть простих повсякденних товарів. У лютому 1964 р. управління торгівлі Києва провело перевірку наявності найнеобхідніших продуктів. З'ясувалося, що зі 145 магазинів у 43 не було м'яса, а в 59 відсутнє масло⁵⁰. Досить часто «підприємливі» директори закладів торгівлі, щоб не створювати зайвого ажіотажу та черг наприкінці робочого дня, «викидали» дефіцитні товари в той час, коли більшість потенційних покупців були на роботі. Містяни намагалися підлаштуватися до такої ситуації (переклад із рос. мови):

«Ось 1960-ті роки. Я добре запам'ятала. Перший гастроном на Хрещатику. У мене робота починалася з 9-ї години, а у цьому гастрономі до 9-ї викидали залишки дефіциту, як я розумію з того підвалу, і ось залишком дефіциту була севрюга... І я напередодні, як збиралася туди заходити, я відпрошувалася на півтори години раніше з роботи й говорила, що прийду на півтори години пізніше... І тоді ж продавали “Столичну”, “Любительську” та “Язикову” ковбасу зі спеццеху Київського м'ясокомбінату»⁵¹.

Влада боролася з цією практикою, вимагаючи, щоб популярні товари (молоко, хліб, жири, овочі, ковбаси) були в магазинах у достатній кількості після 18-ї год., коли громадяни поверталися з роботи, але всі спроби вплинути на систему торгівлі були марними. Тому важливу роль у «добуванні» продуктів відігравали непрацюючі члени родини – пенсіонери або діти. Респонденти згадують, що стояти у чергах було одним із дитячих обов'язків, а люди літнього віку займалися плануванням маршрутів пошуку дефіцитних товарів.

Важливу роль у життєзабезпеченні містян відігравала також тіньова економіка. Дефіцит продовольчих товарів, на відміну від промислових, не міг створити в радянському суспільстві класичного «чорного ринку» з організованими групами та

⁴⁷ Там само. – Спр.60. – Арк.17.

⁴⁸ Дем'яненко І. Торговля. Автомати. Секунди // Вечірній Київ. – 1964. – 21 вересня.

⁴⁹ Маруна В., Ямпольський Є. Бюджет вільного часу // Там само. – 4 червня.

⁵⁰ ДАК. – Ф.971. – Оп.1. – Спр.236. – Арк.57.

⁵¹ Записав Шурхал Петро від Арнольд Євгенії Сергіївни, 1937 р. н. Записано 10 березня 2014 р. в м. Києві.

мережею підпільних ділків. Натомість формувалася модель зв'язків, в якій прошарок людей, котрі мали доступ до дефіциту (від м'ясника до директора магазину) отримав особливий статус у соціальній ієрархії. Так виникла складна, заплутана система обміну послугами, а іноді й відверто корупційних зв'язків, у центрі котрої перебував доступ до омріяних дефіцитних продуктів.

Звичайно, формат розвідки не дає змоги розглянути всі аспекти модернізації споживання в окреслений період. Однак на прикладі одного міста ми можемо побачити істотні зміни, які цілком вписуються у сформульовану Е.Торфлером концепцію «третьої хвилі». У 1950–1960-х рр. формувався новий спосіб життя містян, в якому рутинні побутові процеси, пов'язані із забезпеченням життєдіяльності родини, відходили на другий план. Завдяки поширенню доступного соціального житла та нового кухонного обладнання кардинально змінилася структура витрат часу. Усі ці важливі трансформації торкнулися насамперед мешканців великих міст, де розпочалися хрущовські експерименти з виховання смаку радянського споживача. На кількох прикладах ми намагалися довести, що ці процеси в УРСР відбувалися з істотним запізненням, часто мали екстенсивний характер. Унаслідок запізнилої форсованої модернізації побуту, кияни були змушені постійно підлаштовуватися та маневрувати, щоб зробити своє життя комфортнішим. Теорія раціонального споживання впала під тиском економічних обставин часу – дефіциту, непередбачуваності економіки, відсталої мережі торгівлі тощо. Натомість у 1960-х рр. формувалася своєрідна, досить складна та гнучка система повсякденних стратегій виживання, яка й стала моделлю радянського споживання в роки пізнього комуністичного експерименту. Основою цієї стратегії було вдале пристосування до планової економіки, дефіциту, політичної кон'юнктури. У той час, як провідні економісти намагалися осягнути закони функціонування радянської економічної моделі, простий споживач чудово розумів алгоритм роботи цієї непередбачуваної системи. Він навчився використовувати її у своїх цілях, передбачати зміни та вчасно робити запаси. Відповідно, суперечності між модернізацією й тотальним тиском породили особливий адаптивний тип культури, який і формував зовсім інший та ще маловивчений спосіб життя людей у радянську епоху.

REFERENCES

1. Birman, I. (1983). *Ekonomika nedostach*. Nju-Jork. [in Russian].
2. Borysenko, M. (2020). Chas i prostir v miskii kulturi v konteksti teorii modernizatsii: Sproba porivnialnoho analizu. *Chasopys ukraïnskoi istorii*, 43, 47–55. [in Ukrainian].
3. Castillo, G. (2005). Domesticating the Cold War: Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany. *Journal of Contemporary History*, 40(2).
4. Danylenko, V., Laas, N. (Eds.). (2015). *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Danylenko, V. (2011). Sproby "sotsiolohizatsii" radianskoi ekonomiky v roky khrushchovskoi "vidlyhy" (1955–1965 rr.). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 16, 5–19. [in Ukrainian].
6. Gurova, O. (2005). Ideologija potreblenija v sovetskom obshchestve. *Sotsiologicheskij zhurnal*, 4, 117–131. [in Russian].
7. Hessler, Yu. (2004). *A Social History of Soviet Trade. Trade policy, retail practice and consumption 1917–1953*. Princeton.
8. Kovpak, L. (2003). *Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v drubii polovyni XX st. (1945–2000)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kuzmenko, V. (2018). Torhivlia na kolhospnomu rynku v povsiakdennomu zhyttia silskykh zhyteliv URSR v 1940–1960-kh rr. (za materialamy Chernihivskoi oblasti). *Etнична istoriia narodiv Yevropy*, 49, 111–119. [in Ukrainian].
10. Laas, N. (2010). Sotsialna istoriia SRSR v amerykanskii istoriohrafii: teoretychni dyskusii 1980–2000-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 170–191. [in Ukrainian].
11. Lukianets, O. (2010). Rozvytok zhytlovo-komunalnoho hospodarstva v mistakh Ukrainkoi RSR v 1950-kh rr. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu: Istoriia*, 101, 23–26. [in Ukrainian].
12. Osokina, E. (2006). *Za fasadom stalinskogo izobilija: Raspredeleniye i rynek v snabzhenii naseleniya v gody industrializatsii: 1927–1941*. Moskva. [in Russian].
13. Reid, S. (2002). Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev. *Slavic Review*, 61(2), 211–252.
14. Sbitnieva, N. (2003). *Osoblyvosti rozvytku radianskoi upakovky 1930-kh rr.: Utylitarni ta kbudozhni aspekty* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].

15. Skubii, I. (2018). Univermah yak prostir miskoho spozhyvannia v 1920–1930-ti rr. v radianskii Ukraini. *MIKS*, 2(4), 162–176. [in Ukrainian].
16. Stiazhkina, O. (2010). Henderni vymiry radianskoi povsiakdennosti 1960 – seredyna 1980-kh rr. *Kraieznavstvo*, 3, 214–223. [in Ukrainian].
17. Tevikova, O. (2009). Materialno-pobutovi umovy zhyttia ukraintsev u konteksti doslidzhennia istorii povsiakdennosti (1953–1964 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 12, 244–252. [in Ukrainian].
18. Toffler, E. (2000). *Tretia kbyulia*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Vishnevskij, A. (1998). *Serp i rubl: Konservativnaja modernizatsija v SSSR*. Moskva. [in Russian].
20. Vovk, V. (2008). Pobut miskoho naselennia Naddnpianskoj Ukrainy v 1950–1980-kh rr. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu im. M.Kotsiubynskoho: Istorija*, 14, 206–212. [in Ukrainian].
21. Yankovska, O. (2014). Sotsialno-pobutova sfera zhyttia hromadian URSSR yak vidbytok prioritetiv derzhavy vid pochatku povoiennoi vidbudovy do kintsia vidlyhy. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 19, 20–53. [in Ukrainian].

Myroslav BORYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

T.Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine), borysenkomyroslav@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2866-7507>

Models of Consumer Behavior of the Kyiv Residents and the Modernization of Urban Way of Life in the UkrSSR in 1955–1965

Abstract. This article exam unfamiliar in the modern Ukrainian historiography issue is a consumer behavior of soviet citizens. **The purpose of the article** is a foundation a research concept of changes in the daily life of the urban population in the middle of the twentieth century. **Methodology and research data.** It is undeniable, that society got a new impulse for development during this period. This statement has formed a number of different methodological approaches and theories that interpreted society after the World War II. One of them is the theory of modernization, which is supported by the author of the article. The author uses an ethnographic approach to determine the consumption strategies used by the citizens of UkrSSR in the second half of the 20th century. In-depth interviews with Kyiv residents are the main source for the study of this issue. The global modernizations that had began in North America and Western Europe in the 1950s changed our world dramatically. These changes were very broad in nature, embrace political life, culture, ordinary life, technology, and the social structure of the population. The new way of life became available to many people and cultural practices became common to people through the world. The author of the article asks: is that process was appropriated of the USSR and how did the communist regime influenced the modernization of everyday life of Ukrainians in 1950–1960? The foundation and continues attempt to solve this issue is a **novelty** of current research. **It is concluded**, that Soviet trade was copied European and American patterns of approaches for retail, but was contradictory. Soviet consumers were left between the propaganda image of a society of prosperity and the trade deficit. Between these polar extremes, a unique culture of life-support of the Soviet people in the cities was formed, which is reflected in this article.

Keywords: everyday life, history of soviet retail, consumer, urban way of life, UkrSSR, Kyiv.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ірина КОЛЕСНИК

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ikolesnyk2002@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

Глобальна історія як квест для українських істориків

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.143>

УДК: 930.303.446

Анотація. Мета дослідження – аналіз глобальної історії як нової моделі наукового пізнання та окреслення в її межах перспектив створення сучасного українського метанаративу. **Методологія** – принципи та методи історії понять, за допомогою якої визначаються терміни й поняття, пов'язані з глобальною історією. Текст поданий у вигляді низки завдань теоретичного та емпіричного характеру, котрі постають перед українським істориком при написанні національного метанаративу нового покоління. **Наукова новизна.** Глобальна історія розглядається як концепт та історична ідеологія сучасного глобалізованого світу. Проаналізовано також типи глобальної історії: транснаціональна, перехресна історія, соціальна теологія. Інтелектуальним фреймом для написання національного наративу слугує перехресна історія, що орієнтована на мережі, міграції, процеси взаємодії, зв'язки між соціальними групами, народами, країнами, культурами. Запропоновано погляд на українське минуле в контексті християнської глобалізації; другої хвилі ранньомодерної глобалізації (XVI–XVII ст.), «українського XIX століття», що характеризується за допомогою поняття «імперський меридіан», як альтернативи «нової імперської історії»; «довгого XX століття» (з 1870 по 2010 рр.); епохи глобалізації, котру визначають як «високу сучасність» або добу «швидкої глобалізації». **Висновки.** Покрокове вирішення цих завдань – це виклик, справжній квест для українських істориків, який водночас є засобом поширення та популяризації глобальної історії у сучасних дослідницьких та освітніх практиках.

Ключові слова: глобальна історія, транснаціональна історія, перехресна історія, заплутана історія, соціальна теологія, українська історія, культурний трансфер, «загальна криза XVII століття», «імперський меридіан», відсталість, «довге XX століття», епоха глобалізації.

Почнемо з двох ключових понять: «квест» і «глобальна історія». Термін «квест» (англ. «quest») означає «виклик, пошук, пригоду». Це й комп'ютерні ігри, що складаються з кількох рівнів складності та потребують окрім винахідливості і кмітливості певних інтелектуальних зусиль учасників при розв'язанні складних завдань. У моєму розумінні, квест – це виклик, завдання, дорожня карта наукового дослідження. «Глобальна історія» – один із найновіших та найперспективніших напрямів у сучасній соціогуманітаристиці. Ми живемо у глобалізованому світі, ознаками

якого є фінансовий капітал, що не знає кордонів, туризм, трудова еміграція, міжнародні освітні програми, пандемія, котра торкнулася всіх континентів, країн, практично кожного з нас. Інтерес до глобальної історії постійно підживлює наша реальність – економіка, медійна сфера, професійна діяльність, відпочинок, цифрові комунікації. Як наслідок, виникають мережі наукових центрів, дослідницьких структур і програм щодо вивчення цього феномену. Провідними осередками постановки та розробки проблем глобальної історії стали країни англосаксонського ареалу, США, Великобританія, Австралія, європейські держави з розгалуженою університетською мережею, як-от Німеччина, Франція, а також Іспанія, Болгарія й ін. І тут виникає низка питань: що таке глобальна історія, яка ситуація з глобальною історією в Україні, чи можливе створення українського метанаративу та локальних наративів у рамках глобальної історії?

Мій особистий інтерес до глобальної історії був пов'язаний з організацією регулярного методологічного семінару в Інституті історії України НАН України на тему «Глобальна історія, національні наративи та професія історика з перспективи теорії й практики» (Київ, 19 жовтня 2017 р.). У першому наближенні тема здавалася складною, украй заплутаною: величезний обсяг літератури, діаметральна розбіжність думок, підходів, багато споріднених термінів, котрі часто підміняли один одного. При подальшому аналізі стало зрозуміло, глобальна історія – це не синонім понять «глобалізація», «історія глобалізації», адже вона має свій предмет, методи, типи і статус. Характер дебатів навколо глобальної історії, перегляд літератури доводив, що найбільш зручним засобом її дослідження на сьогодні слугує історія понять. Аналіз походження, еволюції, семантичних зв'язків численних споріднених понять дає можливість розкрити зміст «глобальної історії» та визначити її місце у великому лінгвістичному сімействі. Робота над цією тематикою тривала понад три роки й була для мене справжнім квестом. Як результат, уперше в українській історіографії з'явилася монографія¹. Отже, щоб прояснити, що являє собою глобальна історія та як її можна інтерпретувати на матеріалах українського минулого, уяві історика треба пройти кілька рівнів. Спробувати зробити десять кроків.

Крок перший: термін. Виник у США в 1990-х рр., у сфері юриспруденції, бізнесу та громадських рухів. Від початку навколо терміна тривала гостра дискусія на сторінках престижних журналів², у виданнях, підручниках, окремих дослідженнях. Важливим результатом таких дебатів стала поява великого лінгвістичного сімейства, до складу котрого ввійшли як узвичаєні («всесвітня», «універсальна», «світова», «загальна» історії), так і терміни нещодавнього походження («транснаціональна», «перехресна», «зв'язана», «велика», «нова компаративна» історії, культурний трансфер тощо)³. Незважаючи на розмаїття їх трактовок, усі вони буди зорієнтовані на глобальну історію, котра й виступала поняттям-референтом у родині споріднених термінів.

Водночас на рубежі XX–XXI ст. ставлення серед істориків було неоднозначним: одні беззастережно приймали термін, інші – рішуче його відкидали, треті – проявляли скепсис. У ході дискусій дослідники намагалися визначити предмет, методи глобальної історії, взаємозв'язок її з іншими природничими та гуманітарними дисциплінами. Безперечно, з одного боку, вона приваблювала своїм інноваційним шармом, з іншого – генерований нею великий інформаційний масив унеможлилював

¹ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – К, 2019. – 348 с.

² Див, напр.: AHR Conversation: On Transnational History // American Historical Review. – 2006. – 111.

³ Bentley J.H. The Task of World History // The Oxford Handbook of World History [Електронний ресурс]: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

будь-який консенсус, породжував плутанину, розбіжність думок. Традиційно глобальну історію отожденовували з історією людства, або вважали таким собі «перепрочитанням» усесвітньої/світової історії. Деякі автори ідентифікували її як новітній напрям (Дж.Бентлі, П.Меннінг, П.О'Браєн), хтось уважав методом (С.Беккерт) чи окремою дисципліною. Із 1990-х рр. обсяги літератури з проблем глобальної історії зростали в геометричній прогресії, що також значно ускладнювало визначення її як інтелектуального феномену. Проте варто брати до уваги не стільки масштаби процесів, скільки вектори дослідження. Сьогодні, на думку шведського історика Р.Торстендаля, глобальну історію не слід сприймати як історію людства, на практиці вона представлена двома типами, як-от транснаціональна та перехресна історія («histoire croisée»)⁴. На відміну від традиційних типів історієписання, зіп'єртих на принцип лінійності і хронології, глобальна історія долає територіальні й політичні кордони, виходить за межі національних держав. Отже відповідний концепт має полісемантичний характер, його семантика та походження створюють широке поле для інтерпретацій. На мій погляд, у широкому розумінні – це соціальний конструкт, історична ідеологія світу, що глобалізується, котра виникла наприкінці ХХ ст. й суттєво відрізняється від попередніх історіографічних канонів і традицій (позитивізму, марксизму, постмодернізму, мультикультуралізму та інших «ізмів»).

У вузькому розумінні глобальна історія постає як тип сучасного історієписання – транснаціональна та перехресна історія. До цих двох типів історичного письма, про які говорив Р.Торстендаль, доцільно додати соціальну теологію, що розкриває теологічні смисли буття й історії людської спільноти.

Крок другий: історична ідеологія. Глобальна історія як ідеологія сучасного глобалізованого світу суттєво відрізняється від таких усталених канонів і парадигм історичного письма, як гегельянство, перший і другий позитивізм, методологізм, марксизм, постмодернізм. Як ідеологія доби глобалізації вона має свої характеристики і принципи.

По-перше, глобальна історія спрямована проти супертеорій та історіософських схем. Вона не визнає універсальних історичних законів, лінійного розуміння історії. На рубежі ХХ–ХХІ ст. історики заговорили про недостатність тотальних хронологій, лінійного сприйняття минулого: «Глобальна історія не передбачає наявності ясної теорії історичного розвитку, вільного наративу; вона взагалі відмовляється від останнього як складової спадку західного імперіалізму»⁵. Критика узагальнюючих теорій та законів в історії є засобом актуалізує альтернативного підходу – ідеї «горизонтальної історії, котра розкриває логіку історії у множині», як безліч «колоніалізмів, модернізацій, індустріальних революцій»⁶. Ідея множинності історії представлена концепцією «численних модерностей» («multiple modernities») американсько-ізраїльського соціолога Ш.Айзенштадта⁷. Ідея численних модерностей (сучасностей) передбачає, що «найкращий спосіб зрозуміти сучасний світ, пояснити історію сучасності – це розглядати її як історію безперервного створення та відтворення численних культурних програм». Це означає, що історичний, політичний і культурний проект множинності сучасностей Ш.Айзенштадта руйнує «зверхню концепцію “західної цивілізації”» як взірцевої для всього світу. Словом, глобальна

⁴ Торстендаль Р. Професіоналізм істориків становиться глобальним? // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже ХХ–ХХІ вв. – Москва, 2012. – С.100–101.

⁵ Иггерс Г., Ван Э. (при участии С.Мукарджи). Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О.Воробьевой, науч. ред. М.Кукарцева. – Москва, 2012. – С.425.

⁶ Ионов И.Н. Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого. – Челябинск, 2011. – С.38.

⁷ Eisenstad S.N. Multiple Modernities // Daedalus. – 2000. – Vol.129. – №1. – P.1–29.

історія як ідеологія нового типу передбачає створення цілком нового світу у множині. Сучасна глобальна історія сплітається з безліччю історій (Д.Чакрабарті). Проте це не означає, що історики ігнорують історичні теорії, адже існують теорії середнього рівня. Тож у зоні критики опинилися лише універсальні супертеорії історії.

По-друге, ознакою глобальної історії як ідеології виступає криза європоцентризму як домінуючої форми сучасного історієписання. Це означає відмову від нав'язування «іншим» європейського типу історичного письма та визнання рівнозначності всіх його різновидів, як-от китайське, ісламське, індійське, африканське й т. д. Завдяки постколоніальній критиці всі типи історичного письма нині вважаються самодостатніми, самоцінними, а їх використання – запобіжник рецидивів неокolonіалізму у глобальній історії. Типовим прикладом європоцентризму, констатує Д.Чакрабарті, стало укладання глосаріїв, котрі адаптували європейські терміни й концепти до місцевого вжитку. Особливо вони поширені в азіатському письмі та регіональних дослідженнях як наслідок «колоніального панування»⁸. Сучасні історики, котрі шукають альтернативу європоцентричним підходам, орієнтуються на «поворот до глобального», що означає «як фрагментацію, так й інтеграцію на різних рівнях – локальному, регіональному, національному, континентальному, півкульному, океанічному та глобальному»⁹.

У рамках європоцентризму ідея політичної, економічної, культурної, технологічної вишесті Європи корелюється з поняттями «історичні/неісторичні народи», «повні/неповні нації», «відсталість»¹⁰. Показово, якщо раніше «відсталість» сприймалась як «недорозвинутість», то в дискурсі антиколоніальних студій, мультикультуралізму означає «інакшість» і ставить під сумнів ідею прогресу. Відбувається переосмислення концепту «відсталість» із перспективи багатоваріантності в історії, що руйнує авторитет західної моделі розвитку як історичної норми та взірця, засвідчує кризу європоцентризму. Усе це дозволяє вписувати ідею відсталості до набору інструментарію нової глобальної історії¹¹.

Отже, констатуємо, у світлі сучасної глобальної історії такі риси української мисливщини, як дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, котрі традиційно сприймалися як її вади, ознаки відсталості, «неповноти», тепер можуть перетворитися на переваги. Як «молода» нація український народ відкритий до нового, тобто має схильність, спираючись на національні традиції, користуючись попереднім досвідом інших етносів і країн, прискорити темпи свого розвитку, вивести його на якісно новий рівень¹². Той шлях, який інші проходили століттями, Україна завдяки притаманним їй особливостям може здолати за історично короткий проміжок часу (В.Липинський).

По-третє, глобальна історія як ідеологія передбачає скептичне ставлення до культу національної держави, котре радикально урівнює у просторі світової історії всі народи, етноси і країни, у тому числі «народи без історії». Упродовж XIX–XX ст. культ національної держави домінував у науковій програмі європоцентризму та мав агресивний вплив на історичну свідомість «бездержавних» народів у самій Європі.

⁸ Chakrabarty D. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. – Princeton, N.J., 2000.

⁹ Jerry H. The Task of World History // *The Oxford Handbook of World History* [Електронний ресурс]: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

¹⁰ У російській історіографії «вікова російська відсталість» сприймається як «нормальність», «нормалізація», «норма в історії» (див.: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости» // *Quaestio Rossica*. – 2018. – Vol.6. – №1. – P.185–206).

¹¹ Колесник І.І. Феномен відсталості з перспективи глобальної історії // *Український історичний журнал*. – 2020. – №5. – С.164–176.

¹² Todorova M. *Imagining the Balkans*. – New York., 1997.

Саме вони прагнули «підтягнути» своє минуле до європейського взірця, тобто конструювати локальні наративи в націєцентричному ключі. При тому націоналізм в історіографії не є винаходом європейських істориків. Як зазначає П.О'Браєн, упродовж двох тисяч років уже існували традиції ствердження «духовної, моральної й культурної вищості єгипетської, елліністичної, візантійської, ісламської, конфуціанської, індійської, африканської та інших цивілізацій»¹³. Однак ситуація в ХІХ ст. була особлива: зосередженість офіційної науки на національній історії, історії держави, та на державних архівах засвідчувала формування «нового націоналізму», сутність якого становила саме західна ідея «верховенства держави-нації»¹⁴. Невипадково ранкеанський тип науки цілком уписувався в рамки ідеології європоцентризму, проголошуючи національну державу джерелом розвитку західного світу.

Щоправда, після «холодної війни» націоналістична історіографія почала втрачати свої позиції в Європі (за винятком країн східної частини континенту) та у Східній Азії¹⁵. Під впливом антиколоніальної критики («орієнталізм» Е.Саїда, «subaltern studies»), кризи марксизму, експансії ісламу ставлення до націєцентричної історії змінювалося. Проект «subaltern studies» передбачав «субалтернізацію» історичного мислення й письма, тобто вихід за межі націоналістичної історіографії, відмову від «держави» як універсальної та єдиної основної одиниці історичного аналізу: «В Індії спадщина ініціативи “субалтерн стадіс” означала визнання необхідності вийти за межі таких універсальних пояснювальних структур, як національна держава. Було визнано, що націоналістичні історії розвивались як антиколоніальні історії»¹⁶. Основним предметом «subaltern studies» стає історія пригноблених, залежних або малозахиснених груп, як-от етнічні, релігійні, сексуальні меншини, раби, діти, жінки тощо.

Радикальні зміни у суспільній свідомості та академічній сфері зумовили інше ставлення до націоналізму й теорій націоналізму як феномену європоцентризму. Ідеться про перегляд жорстких дефініцій, уніфікацію поняття «нація», а також визначення самоцінності різних культур та певних соціальних груп. Примітно, що в американській історіографії під сумнівом опинилося саме поняття «нації»: державні програми (стандарти, 1995 р.) із національної та всесвітньої історії у США, як зазначають Г.Іггерс і Е.Ван, відмовилися від його уніфікованого розуміння, наголошуючи на розмаїтті культур та ролі жінок і меншин в історії, що створює можливості глобальних міжкультурних досліджень¹⁷.

Зважаючи на актуальну наукову ситуацію в націй країні, можна констатувати, що центральним пунктом націоналістичної програми українства залишається ідея незалежної держави, котра пройшла шлях від шляхетського автономізму, буржуазного федералізму, демократичного самостійництва, квазідержавності радянських часів до суверенної країни. Націоналістична історіографія потрібна нинішнім українським елітам, адже вона слугує засобом підтримки національного й політичного престижу держави у глобалізованому світі. Безперечно, українська націоналістична історіографія відчуває сучасні виклики та прагне змін: подати історично обґрунтовану просторово-територіальну експозицію вітчизняного минулого, орієнтовану на збалансований опис відносин України з сусідніми країнами, народами, культурами.

¹³ O'Brien P. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history // Journal of Global History. – 2006. – №1. – Р.32.

¹⁴ Иггерс Г., Ван Э. Глобальная история современной историографии. – С.29, 34.

¹⁵ Там же. – С.411.

¹⁶ Там же. – С.413.

¹⁷ Там же. – С.412.

По-четверте, для ідеології глобальної історії характерна відмова від есенціалістського підходу. Якщо зовсім недавно такі поняття, як «формація», «клас», «цивілізація», «нація» сприймалися наче історична даність, певні сутності, то зараз стосовно перших двох концептів це нікому не приходить на думку. Як бачимо, в американських університетах відмовляються від однозначного визначення поняття «нація». Ситуація з «цивілізацією» виглядає складніше. Сам цей термін виник у добу Просвітництва й від початку тяжів до універсального та глобального. У нинішньому науковому середовищі думки розходяться. Більшість дослідників інтерпретують «цивілізацію» як конкретну реальність або аналітичну структуру високого рівня узагальнення у вигляді культурно-історичних типів, «великих культур», «локальних цивілізацій» тощо. Дехто піддає такі підходи сумніву. Так, один із лідерів руху глобальних істориків у США Дж.Бентлі наголошує на європоцентричному походженні поняття «цивілізація» і пропонує замінити його на конструкцію «складене суспільство» («complex society») та зробити «правомірною категорією для глобального історичного аналізу»¹⁸. Німецько-американський дослідник В.Шефер також відмовляється від есенціалістського розуміння «цивілізації» й уводить концепт «глобальної, технонаукової цивілізації», що не має визначеної території та єдиного центру, котрий і повинен витіснити «національну державу» як основну одиницю історичного аналізу¹⁹. Представник британської школи глобальних істориків П.О'Браєн узагалі вважає, що термін «цивілізація» штучний, сформований поколіннями європейських істориків-ерудитів. Він говорить про «сконструйовані цивілізації» («constructed civilization») і не пов'язує їх із певною реальністю. У його розумінні це «аморфні та плинні сутності», котрі називаються «цивілізаціями»²⁰. Отже констатуємо, що у середовищі сучасних інтелектуалів помітна тенденція щодо відмови від есенціалістського розуміння «цивілізації» як історичної реальності з локальними ознаками-характеристиками. Сьогодні «цивілізація» як одна із засадничих ідей-концептів європоцентризму сприймається радше аналітичною структурою чи то черговою одиницею глобального історичного аналізу.

По-п'яте, глобальна історія як нова історична ідеологія має таку опцію, як «емпіричний поворот», що, на думку німецького історика Ю.Остергаммеля, означає відхід від історіософських схем, супертеорій та історичних фантазій²¹. Нині в умовах конкурування численних методологічних підходів і моделей пізнання принциповим є поєднання сучасних методів, ідей, концепцій із національними історіографічними традиціями. «Емпіричний поворот» передбачає не відмову від теорій узагалі, а перехід дослідників до теорій «середнього рівня» («middle-range theory») ²². Сенса «емпіричного повороту» полягав у тому, що замість надмірної генералізації та узагальнення перевага надається історичному аналізу й емпіричні узагальнення перевіряються на практиці. Ідеал історичної теорії середнього рівня полягає в поєднанні узагальнення та професійного історичного аналізу. До розряду теорій середнього рівня відносять і теорію глобальної історії, «котра враховує як мотиви людської діяльності, так і

¹⁸ Бентлі Дж. Образы всемирной истории в научных исследованиях XX в. // Время мира. – Вып.1. – Новосибирск, 1998. – С.31–32.

¹⁹ Schäfer W. Global Civilization and Local Cultures: A Crude Look at the Whole // International Sociology. – 2001. – 16. – №3. – P.301–319.

²⁰ Ibid. – P.33.

²¹ Osterhammel J. Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich. – Göttingen, 2001. – S.176–178; Ионов И.Н. Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого. – С.37.

²² Термін 1947 р. запропонував Р.Мертон (див.: Чеснокова В. Роберт Мертон: Теория среднего уровня: Референтные группы [Електронний ресурс]: <http://polit.ru/article/2009/01/20/merton/>; Спигель Г.М. К теории среднего плана: историописание в веке постмодернизма // Одиссей: Человек в истории: 1995. – Москва, 1996. – С.214–219).

взаємодію природних та соціальних структур»²³. Однак глобальна історія сама використовує цілий спектр теорій середнього рівня: світ-системний аналіз (І.Валлерстайн, А.Франк), який, до речі, нині піддається критиці за надмірний детерміністський, економіоцентричний, редукціоністський характер²⁴; теорії модернізації, котрі, незважаючи на кризу марксизму, вижили і змінили форми репрезентації; принципи постколоніальної критики (орієнталізм Е.Саїда, мультикультуралізм/subaltern studies Д.Чакрабарті та ін.).

У цілому глобальна історія як ідеологія й новий напрям у науці XXI ст. має своїм методологічним підґрунтям інтернет-революцію, а філософською основою – планетарне мислення. Нині глобальна історія постає і як концепт, як ідеологія, як тип сучасного історієписання, що цілком природно вписується в методологічний фрейм постнекласичної науки.

Крок третій: глобальна історія як тип історієписання. У сучасних історіографічних практиках глобальна історія представлена такими (різно)видами, як транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія.

Транснаціональна історія. Термін «транснаціональна історія» поширився в 1990-х рр. у США. Найчастіше «транснаціональна» корелюється з поняттями «міжнародна», «глобальна», «усесвітня», «наднаціональна» історія. Нині спостерігається розширення термінологічного спектра «транснаціональної історії», до якого належать поняття «транснаціональний історичний аналіз» (В.Козол), «транснаціональні революції» (К.Бейлі), «транснаціоналізм», «транснаціональні дослідження» тощо. Про це свідчать гарячі дебати щодо предмету, методу, місця «транснаціональної історії» серед споріднених термінів, які розгорнулися на шпальтах «Американського історичного огляду» («American Historical Review», «AHR») у 2006 р.²⁵ Маємо констатувати, що на сьогодні «транснаціональна історія» розглядається більш методологічно, ніж емпірично. Примітно, що одні дослідники пов'язують причини виникнення терміна «транснаціональна історія» з кризою категорії «держава» як універсальної одиниці історичного аналізу, інші – з суттєвими соціальними змінами внаслідок нової хвилі глобалізації на рубежі ХХ–ХХІ ст. Невипадково термін «транснаціональна історія», на відміну від «глобальної історії», має більш динамічний характер, наче «створює відчуття руху, взаємопроникнення»²⁶. Ідеться також про два напрями у вивченні транснаціональної історії: англосаксонський та європейський²⁷. Найбільш переконливе визначення транснаціональної історії як форми глобальної історії знаходимо у представників англосаксонської школи глобальних істориків. Так, предмет глобальних історичних досліджень становить: 1) глобальна історія товарів (цукор, чай, кава, срібло, опіум, бавовна, шовк та ін.); 2) економічна діяльність (банківська справа, торгівля, промисловість, транспорт); 3) соціальні й міжособисті відносини; 4) загальні теми, як-от політика, військова справа, також наука; 5) глобальна біографія, котра містить вивчення життєвих світів людини (наприклад, біографії давньоримського раба та китайської наложниці доповнюють глобальну історію рабства й сексуальної експлуатації)²⁸. Показовими тут стали праці С.Мінтц

²³ Іонов І.Н. Историческая теория среднего уровня // Историки в поисках новых перспектив. – Москва, 2019. – С.107.

²⁴ Там же. – С.95. Див. також: Чешков М.А. Глобалистика: предмет, проблемы, перспективы // Общественные науки и современность. – 1998. – №2. – С.131.

²⁵ Див. докл.: Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – С.128–181.

²⁶ AHR Conversation: On Transnational History. – P.1442.

²⁷ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – С.141–154.

²⁸ Див.: O'Brien P. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. – P.36–38.

з історії цукру (1986 р.)²⁹, С.Беккерта (2014 р.) – з історії бавовни³⁰. На відміну від представників англосаксонської школи, Б. Юн Касалілля предмет транснаціональної історії пов'язує з вивченням традиційних зв'язків між регіонами, континентами, цивілізаціями, як-от «екологічна історія, історія рослин, тварин і мікроорганізмів»³¹. Отже транснаціональна історія орієнтована на потоки, масштабні процеси, великі структурні моделі, котрі не знають географічних, національних і культурних кордонів.

Соціальна теологія. У рамках «нової релігійної історії» сформувався такий напрям, як соціальна теологія (що має синоніми «політична теологія», «антропологічна релігійна філософія», «біблійна антропологія», «богословська антропологія», «теологічна антропологія», «християнська соціологія»). Вона виникла внаслідок нової хвилі глобалізації як прямий результат кризи політики державного атеїзму та підйому релігійності у світі³². Соціальна теологія, котра поєднує трансцендентні сили з людським фактором, є одним із типів глобальної історії, поряд із транснаціональною та перехресною.

Зазначимо, якщо у західноєвропейському та російському релігійно-громадському дискурсах побутує концепт «політична теологія», то у свідомості українців переважає поняття «соціальна теологія». Російські автори акцентують на політичному аспекті, говорять про політику на теологічному ґрунті, про християнське богослов'я як державну ідеологію: політична теологія створює «моделі соціально-політичної реальності, котра зіперта на ідею світоглядного пріоритету віри над розумом, тобто має відношення й до теології, і до політичної теорії»³³. Соціальна ж теологія в духовному світі українців свідомо власної соціальності. Вона виступає за примирення соціального й релігійного, духовного та суспільного як основи для розуміння теологічних смислів соціально-історичних процесів, їх корегування, удосконалення. Предметом соціальної теології є теологічні смисли соціальних зрушень: «Це теологія, яка, будучи свідомо власної соціальності, обирає своїм предметом теологічні смисли соціальних трансформацій, і таким чином здатна примирити соціальне та релігійне – і у собі, і у предметі свого дослідження»³⁴. Така різниця в підходах до розуміння, здавалося, близьких за змістом понять пояснюється низкою соціальних, політичних, духовних, ментальних, психологічних чинників.

Водночас соціальна теологія має й певний академічний статус та свою структуру³⁵. Вона використовує власні смисловий апарат і мову, тобто поєднує біблійні істини, християнські принципи та норми з категоріями соціальної теорії, реаліями суспільно-політичного життя. Біблійні образи й ідеї, як відомо, присутні практично в усіх секулярних текстах авторів християнського ареалу. На мові богослов'я «потоп», «вавилонський полон», «вороже нашествя» – це кара Бога для людей, щоб змінити їхню свідомість і поведінку. Згідно з соціальною християнською теорією, революції, націоналізм, релігійний екстремізм, комуністична чи ліберальна ідеології, ксенофобія

²⁹ Mintz S.W. Sweetness and power: the place of sugar in modern history. – New York, 1986.

³⁰ Beckert S. Empire of Cotton: A Global History. – New York, 2014; Беккерт С. Империя хлопка. Всемирная история / Пер. А.Шеломницкой. – Москва, 2018.

³¹ Yun Casalilla B. Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe // Historisk Tidskrift. – 2007. – 127. – P.662.

³² Колесник І. Соціальна теологія: виклики доби глобалізації // Український історичний журнал. – 2018. – №6. – С.182–204.

³³ Бачинин В.А. Российская реальность как предмет политической теологии // Политика и общество: Научный российско-французский журнал по вопросам социальных наук. – 2005. – №4. – С.62.

³⁴ Соціальна теологія як theologia prima нашого часу (блог Михайла Черенкова) [Електронний ресурс]: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~cherenkoff/60472/>

³⁵ Див. докл.: Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – С.188–191.

сприймаються як суспільні гріхи, за котрими настає покарання у вигляді природних, екологічних катастроф, загибелі держав і цивілізацій. Словом, теологічні смисли світової історії, що проступають у світлі біблійних принципів, відкривають істинне, глибинне розуміння соціально-політичних реалій.

Одним із ключових понять соціальної теології виступає ідея суспільної гріховності, категорія гріха – особистого та корпоративного. Останній властивий великим людським спільнотам, як-от народам, державам. Російський світський теолог В.Соловйов використовував поняття «збірний» («собирательный») гріх, коли говорив про загибель Візантії³⁶. Через такі суспільні (корпоративні) гріхи, додає В.Бачинін, згинули не лише Візантія, але й Російська та радянська імперії.

Про «надособисті», «надіндивідуальні» гріхи писав і папа римський Іван Павло II. У своїх енцикліках він використовував поняття «соціальні гріховні структури», «соціальна гріховність», «гріховні системи», «гріховність системи», «гріховні ситуації». У його розумінні гріховні структури – це «суспільні формоутворення та сили, котрі мають гнітючий вплив на вищі людські обдаровування, пригнічують здібності й таланти людей». Такими гріховними структурами понтифік уважав комуністичну та ліберально-буржуазну ідеології³⁷.

Поза сумнівом, соціальна теологія має значний евристичний, науковий потенціал на полях вивчення й розуміння глобальної історії. Її призначення полягало в адаптації класичного християнства до нових соціальних, політичних, духовних, ментальних, психологічних реалій. Вона виступає як специфічний тип історичного мислення, засіб розуміння та відтворення глобальної історії. Як пізнавальна модель соціальна теологія може бути прийнятною на різних щаблях глобальної історії – від світової історії людства до регіональних (великих культурних ареалів Тихого й Атлантичного океанів), локальних (Середземномор'я, Центрально-Східна Європа), місцевих (національні держави, поліетнічні імперії) рівнів.

Світова історія рухається тим шляхом, який не завжди зрозумілий і доступний секулярному мисленню істориків, політологів, економістів тощо. Тому методологічним фреймом такої історії виступає релігійне начало. За логікою соціальної теології великі суб'єкти світової історії – цивілізації, держави, народи – подібно звичайній людині живуть за релігійно-духовними нормами й моральними принципами, порушення яких супроводжуються потрясіннями та жертвами, великими зрушеннями у суспільстві.

Перехресна історія. Як тип глобальної історії виникла наприкінці 1990-х, набула поширення у 2000–2010-х рр. У літературі цей термін має декілька аналогів: «заплутана історія» («entangled history»), «перехресна історія» («histoire croisée»), «зв'язана історія» («connected history»), культурний трансфер, котрі (крім останнього), гадаю, можна використовувати як синоніми³⁸. Показово, поняття «перехресна історія» було сформульовано європейськими істориками, що пов'язують із досвідом «холодної війни» та впливом глобалізаційних процесів на становище національних держав. До речі, цей концепт більш популярний в Європі, ніж в американському науковому середовищі.

Засадничим принципом перехресної історії стала взаємодія, адже ані нації, ані держави, ані цивілізації не є винятковими та вичерпними «одинацями історіографії» (С.Баук, Т.Маєр). Концепт «перехресна історія» має міждисциплінарний

³⁶ Соловйов В.С. Византизм и Россия // Византизм и славянство: Великий спор. – Москва, 2001. – С.159. Див. також: Бачинин В.А. Российская реальность как предмет политической теологии. – С.70.

³⁷ Див.: Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – С.207–213.

³⁸ Там само. – С.239–250.

характер, а причини його виникнення – антиколоніальні студії та «просторовий поворот». Місце й роль «перехресної історії» у сучасному історієписанні визначається не лише її зв'язком зі глобальною історією, але специфікою її предметного поля, засобами репрезентації та локацією в інтелектуальному середовищі. На відміну від транснаціональної історії предмет перехресної історії визначають мережі, переміщення великих груп населення, міграції, процеси взаємодії і взаємозв'язки між народами, країнами, групами, структурними моделями. Нині вона слугує альтернативою національній історії. Методи перехресної історії ґрунтуються на принципах міжсистемної та внутрішньосистемної взаємодії.

Зважаючи на те, що українські території розташовані в географічному центрі Європи, «історія прикордоння» не лише приваблива для вітчизняного історієписання, але є інструментарієм історичного дослідження з перспективи «*entangled history*» – «перехресної історії» земель-територій, етносів та імперських анклавів³⁹.

Словом, «перехресна історія» як концепт й історична перспектива лише входять у структури свідомості сучасного історика та водночас ставлять перед ним такі важливі завдань, як володіння мовами, обізнаність з іншими історіографіями. Призначення перехресної/заплутаної історії як історичної перспективи полягає, з одного боку, «у критичній переоцінці сучасності», з іншого – у пом'якшенні, якщо не подоланні європоцентричних підходів⁴⁰. У цілому ситуація з «*entangled history*», «перехресною історією» виглядає не такою суперечливою, як із «транснаціональною історією». Невипадково «перехресна історія» як концепт та історична перспектива виникла й поширилася саме у свідомості європейських дослідників, адже вони орієнтовані здебільшого на міжкультурні зв'язки, обміни, взаємовпливи. «Перехресну історію» сприймають водночас як засіб критики ідеології європоцентризму та модель створення метанаративів у глобальній історії.

Крок четвертий: глобалізація науки та професії історика. Із 1990-х рр. унаслідок нової хвилі глобалізації відбувається і глобалізація науки та професії історика. Подібно до юриспруденції історична наука має універсальну природу, тому швидше схильна до глобалізації, ніж будь-які дисципліни. Історики всіх часів виявляли інтерес до норм і правил інших історіографій. При тому в різних регіонах планети формувалися відмінні професійні ідентичності і традиції професійної культури⁴¹. Як відомо, традиції історієписання в Китаї чи Індії суттєво відрізнялися від норм європейського історичного письма, а народам Африки взагалі тривалий час відмовляли у праві на власну історію. Якщо за всіх часів історія залишалася політизованою й колонізованою, то нині завдяки глобалізації спостерігаємо процеси деколонізації, деполітизації історії. Це означає рівнозначність усіх форм історичного письма та історіографічних традицій, формування самобутніх професійних ідентичностей у різних частинах світу, а також їх взаємодію й діалог⁴². Процес інституціалізації глобальної історії має декілька векторів. По-перше, відбувається формування середовища глобальних істориків (Асоціація всесвітньої історії – *World History Association*, 1982 р.), виникають їх формальні та неформальні об'єднання. Змінюються покоління: В.Макнілл, Дж.Бентлі, К.Бейлі, П.Меннінг, П.О'Браєн – представники старшої, середньої генерацій; С.Беккерт, С.Конрад, Б. Юн Касалілля – молодой. На мапі глобальних

³⁹ *Bauk S., Maier Th.* Entangled History [Електронний ресурс]: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

⁴⁰ *Luengo J., Dalmau P.* Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century // *Journal of Global History*. – 2018. – 13. – P.425–445.

⁴¹ *Тюштендаль Р.* Професіоналізм істориків становитися глобальним? – С.93–94.

⁴² *O'Brien P.* Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. – P.38.

досліджень представлені міжнаціональні наукові центри з вивчення глобальної історії в Німеччині, Великобританії, Угорщині, Польщі, Північній Америці.

По-друге, спостерігається входження глобальної історії до медійного простору шляхом створення періодичних і продовжених видань із глобальної тематики («Журнал усесвітньої історії» – «Journal of World History», 1990 р.; «Журнал глобальної історії» – «Journal of Global History», 2006 р.; «Журнал глобальних студій: Глобальна історія, суспільство, цивілізація» – «Globality Studies Journal: Global History, Society, Civilization», 2006 р.; «Століття глобалізації» – «Век глобалізації», 2008 р.).

По-третє, глобалізацію історії-науки та професії історика слід розглядати як прямий результат цифрової революції. Для обговорення проблем глобальної історії широко використовуються веб-ресурси, тематичні майданчики, електронні журнали: інтернет-платформа «Європейська мережа всесвітньої та глобальної історії» («European Network in Universal and Global History»), веб-сайт «Європейська історія онлайн» («European History Online / Europäische Geschichte Online»), онлайн-словник «Міжамериканська вікі: Терміни – концепти – критичні перспективи» («InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives») тощо.

По-четверте, із метою створення комунікацій та обміну інформацією в галузі всесвітньої і глобальної історії в Європі започатковано регулярне проведення тематичних конгресів (перший відбувся 2005 р.), співпрацю у сфері освітніх програм, а також сприяння взаємодії між дослідницькими центрами всередині й за межами континенту. Із другої половини ХХ ст. почалась експансія західної системи університетів у національні освітні системи, особливо країн з економіками, що розвиваються⁴³. Нині в багатьох університетах викладаються курси та відбувається підготовка фахівців із глобальної історії. Нагальною стає проблема підручників (найпопулярніший авторства Дж.Бентлі)⁴⁴. В умовах глобалізації професії історика особливої ваги набувають проблеми мови й комунікацій. Питання в тому, що теоретичні аспекти глобальної історії залишаються в англосаксонському науковому ареалі, а в усьому світі історії пишуться національними мовами для місцевих аудиторій. Отже засобом пізнання й комунікації виступає діалог академічних культур та національних історіографій.

Крок п'ятий: метанаратив у глобальній історії. Як відомо, метанаратив посідає центральне місце в будь-якій національній історіографії. Навіть у давнину вони мали націєцентричний характер. Класичний метанаратив виник у ХІХ ст. як продукт програми європоцентризму⁴⁵. Він традиційно базувався на всіляких хронологіях, генеалогіях, монолінійній моделі розвитку, що зіперта на історичні закони. У фокусі уваги була національна держава – визначальна одиниця історичного аналізу. У рамках ідеології глобальної історії функції національного й локального наративів трансформувалися, історик поставав перед новими викликами. Наративи ж нового покоління змінюють стандарти професійного історієписання, орієнтуючись на горизонтальні конфігурації та сприйняття минулого й теперішнього в множині: війни, революції, ідеології широкого спектра, релігійні конфесії, міграції-переселення, націоналізми, капіталізми, колоніалізми тощо.

⁴³ Schäfer W. Reconfiguring Area Studies for the Global Age [Електронний ресурс]: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

⁴⁴ Bentley J.H., Ziegler H.F. Traditions and Encounters: A Global Perspective on the Past. – Boston, 2000.

⁴⁵ Колесник І. Український метанаратив та глобальна історія: нова модель пізнання // Філософські, історіософські та педагогічні аспекти єдності українського суспільства: Мат. Всеукр. міжгалуз. наук.-практ. онлайн-конференції (31 березня – 2 квітня 2021 р., Київ). – К., 2021. – С.64–74.

За таких умов саме перехресна історія стає експериментальним майданчиком створення метанаративів нового типу. Вона найбільше корелюється з методологією горизонтальної історіографії, що набуває популярності в добу глобалізації. Мережі культурних, політичних, економічних, духовних зв'язків та взаємовпливів, міграції, обмін товарів, трансфер технологій, ідей, а також процеси зіткнень, взаємодії, конкуренції і співпраці – усе це разом становить сучасний набір тем та сюжетів глобальних, національних, локальних студій істориків у глобалізованому світі⁴⁶. Із перспективи «заплутаної» чи то «перехресної» історії можливо сприймати й українське минуле як «полігон» реалізації її різних форм та механізмів. Українські землі-території споконвічно перебували на перехресті торговельних, культурних, міграційних потоків із цивілізованого Півдня на дику Північ, із багатого товарами та культурними традиціями Сходу до Заходу, де європейські країни набували темпів розвитку й розкручували маховик економічної, ідеологічної, технологічної експансії. Поліетнічність населення, мовна свобода, прозорість культурних кордонів, толерантне ставлення українців до інших релігійних конфесій створювали ґрунт для взаємодії і співпраці з сусідніми етносами, народами та країнами. Зміна на українських територіях форм політичного правління (князівські федерації, монархії, імперії), економічних устоїв та місцевих еліт також є типовим проявом перехресної історії.

З огляду на ментальні особливості та специфіку історичного шляху українського народу ідеї зв'язності й заплутаності цілком органічні для розуміння його минулого чи сьогодення. Саме ці ідеї слугують засобом інтеграції української минувшини у глобальний історичний контекст. Вони ж надають національному метанаративу характеру інклюзивності. Сприйняття минулого з перспективи перехресної історії означає актуалізацію ідеї синхронії по вертикалі, відмову від національної держави як універсальної одиниці історичного аналізу, визнання самотності й самоцінності власної історії. Такі очевидні переваги методології горизонтальної історії (модель перехресної історії) лише входять у структури свідомості українського історика й визначатимуть порядок денний вітчизняного історієписання найближчим часом. Таким чином, поняття перехресної історії слугує тим методологічним підґрунтям, за допомогою якого національну історію держави, народу-нації, регіону можна розглядати в контексті глобальних процесів світової історії як у минулому, так і в теперішньому часі.

Словом, написання українського національного метанаративу – це справжній квест для вітчизняних істориків. У його створенні зацікавлені сучасні українські еліти, орієнтовані на процеси інтеграції, співпраці та діалогу в нинішньому глобалізованому світі. Тож перед істориком постає чимало викликів-завдань. По-перше, знати своє коріння, наслідувати власні традиції. По-друге, бути готовим до рецепції новітніх глобальних ідей і підходів, входження до співтовариства глобальних істориків та розгортання емпіричних глобальних досліджень. При тому вкрай важливі критерії відбору й верифікації нових концептів, принципів, підходів на матеріалах власного минулого. По-третє, слід усвідомлювати ризики, що загрожують історіографіям пострадянського періоду. З одного боку, не варто відмовлятися від попередніх здобутків науки, зокрема у сфері інтелектуальної історії. В умовах домінування моноідеології інтелектуальні зусилля радянських істориків були спрямовані на вдосконалення методів і технік наукового дослідження у вигляді таких спеціальних практик,

⁴⁶ Про нове розуміння метанаративів у сучасній іспанській та американській історіографії див.: Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – С.251–254.

як історіографія і джерелознавство. Згодом завдяки саме цим дисциплінам нові терміни, ідеї, концепції входили у структури свідомості та практики істориків пострадянської доби. З іншого боку, виникає загроза вторинності, подібності внаслідок пошуків ними своєї «європейськості», ігнорування власного досвіду і традицій. Однак наша подібність європейським зразкам нікому не цікава, адже інтерес у науковому середовищі викликає відмінність, самотність, тобто оригінальний інтелектуальний продукт національних історіографій. Це актуально для країн Східної Європи, особливо з огляду на теперішню геополітичну ситуацію, та означає, що нам треба позбуватися синдрому антиколоніального мислення. По-четверте, таким інтелектуальним продуктом може стати написання інклюзивного й переконливого національного метанаративу з перспективи глобальних історичних досліджень. У рамках подібного метанаративу подієва історія, хронології, генеалогії, структурні моделі (світ-економіка, модернізації) розглядаються в контексті основних етапів глобалізації. По-п'яте, методологічним підґрунтям слугує модель перехресної історії, що передбачає ідею взаємодії України з сусідніми країнами, народами, регіонами на тлі загальноєвропейських і світових процесів.

Крок шостий: християнська глобалізація. Поширення християнства на трьох континентах було пов'язане з християнською глобалізацією, що виникла в духовній сфері та згодом досягла всі грані життя середньовічного суспільства. За раннього середньовіччя в культурному житті Європи переplitалися дві тенденції: церковна, зіперта на Святе Письмо й догмати першовчителів, та світська, представлена «варварськими Відродженнями». Ці останні («остготське», «вестготське», «каролінзьке», «перше відродження XII ст.»)⁴⁷ являли собою осередки культури, котрі в категоріях глобальної історії сприймаються як культурний трансфер ідей, людей, духовно-моральних цінностей. Суб'єктами трансферу (передачі) культурних цінностей у той період виступали відомі інтелектуали, творці шкіл, нових моделей виховання та наукових доктрин, як-от Кассіодор, Ісидор Севільський, Беда Вельмишановний, Алкуїн, біограф Карла Великого Айнгард, П'єр Абеляр, перші християнські місіонери, члени релігійних орденів і сект. Основні локації культурного трансферу – скрипторії, монастирі, королівські двори з придворними історіографами, монастирські та приходські школи, перші університети болонського й паризького типів. Продуктами культурного трансферу тих часів були грамотність, літературні переклади, що поширювалися на «варварських» теренах, збереження й передача елементів релігійного знання, античної спадщини.

Культурний рух на східнослов'янських землях розпочався на Півдні (як цивілізаційному анклаві) та поширювався звідти на дикі Північ і Схід. Цей культурний рух у східнослов'янському ареалі, відомий як Перший південнослов'янський культурний вплив, збігається з поняттям культурного трансферу. Важливим фактором християнської глобалізації була візантійська культура, у рамках якої традиції високої античності трансформувалися під впливом раннього християнства. У цілому культура Візантії мала багатонаціональний характер. Місіонерська діяльність здійснювалася на урядовому та церковному рівнях. Посередницею між імперією і слов'янством, а також між усіма православними слов'янськими народами, виступала болгарська культура. Вона не була вузьконаціональною, як і візантійська, та змогла адаптувати духовно-інтелектуальний досвід Візантії у східнослов'янському ареалі. Проповідь болгарських філософів-просвітників Кирила й Мефодія мала інонаціональний характер та адресувалася всьому слов'янству, не обмежувалася потребами Моравії або Болгарії. Створені

⁴⁷ Добиаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья. – Москва, 1987.

Кирилом абетка й перша слов'янська літературна мова (відома як староцерковнослов'янська) мали вирішальне значення для розвитку українського письма, книжної мови, літератури. Отже, за словами І.Шевченка, «християнство від самого початку було місіонерською релігією»⁴⁸.

У цілому іонаціональний Перший південнослов'янський культурний вплив доповнювався аполітичним характером, тобто апостольська проповідь болгарських філософів-просвітників не супроводжувалася політичним тиском, що сприяло її поширенню у слов'янському світі. У межах християнської глобалізації весь східнослов'янський православний ареал – Київська Русь (Давньоруська держава) – постає в найрізноманітніших вимірах: взаємини з Візантією, каганатами, Європою, кочовиками, Золотою Ордою, Литвою у вигляді та взаємодії інтелектуальних, культурних, економічних, політичних стосунків і взаємовпливів, а також розгалуженої мережі русько-литовсько-польських, європейських родинно-династичних зв'язків.

Другий південнослов'янський вплив уже мав загальнокультурну та богословську орієнтацію. Цей культурний трансфер кінця XIV – початку XV ст. постає як складний феномен, своєрідний сплав літературно-етично-релігійних ідей, культурно-громадських і реформаційних рухів української спільноти. Українська культура цієї доби поєднувала греко-слов'янські традиції та іонаціональні впливи латинської Європи. Культурний трансфер був пов'язаний із літературним рухом у Болгарії – твори Василя Великого, Симона Нового Богослова, Григорія Палами, Максима Сповідника, а також із діяльністю тирновської школи перекладачів релігійної літератури на чолі з патріархом Євфимієм (після 1372 р.), послідовниками якого в Україні були митрополити Кипріан (у Києві 1373–1374 рр.) та Григорій Цамблак (із 1415 р. митрополит київський і литовський). Тирновська школа відома також сприйняттям та поширенням серед слов'янства містичної теорії греко-візантійської аскетичності – ісіхазму. Культурний трансфер містив й західноєвропейські елементи: ренесансні ідеали врівноваженої краси (античний ідеал гармонії), цінності людини та ідеалізації природи (Д.Чижевський). До кінця XV – початку XVII ст. українська культура існувала в тісному зв'язку з візантійською культурною традицією, хоча ще з XIV ст. почалися впливи західних течій, що призвели до певного занепаду старої візантійської традиції. Ключовою ознакою Другого південнослов'янського впливу як культурного трансферу вважається церковно-богословська складова. Невипадково в українських землях поширювалися такі реформаційні, єретичні рухи, як-от болгарська дуалістична єресь богомільство, покаєництво, гуситство. Реформаційні впливи набували популярності у вигляді соцініанства (антитринітаризм), секти у християнстві, котра не визнавала один з основних його догматів – Трійцю.

Словом, культурний трансфер залишався складовою життя українського суспільства у вигляді передачі релігійних ідей (протестантизм, Контрреформація), людей (іноземних учителів, друкарів, перекладачів), моделей і програм середньої та вищої освіти (протестантські, кальвіністські школи, єзуїтські колегіуми, академії-університети), братств як національно-релігійних товариств, що створювалися при церковних парафіях членами ремісничих цехів на зразок середньовічних релігійних осередків Західної Європи.

Крок сьомий: ранньомодерна глобалізація. Друга хвиля новочасної глобалізації пов'язана з подорожами-відкриттями XV–XVI ст. Ця доба стимулювала інтерес до невідомих країн, земель і народів, підживлювала ідею всесвітньої історії,

⁴⁸ Про візантійські місії на урядовому та церковному рівнях див.: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2000. – С.29.

вершиною якої став «Дух народів» Вольтера. Ознаками ранньомодерної глобалізації були такі процеси, як «міграція, створення та зміцнення торговельних мереж, скорочення часу на морські мандрівки, збільшення потоку ідей, культурні шоки, що виникають між віддаленими областями, створення колоніальних імперій, котрі включали далекі континенти, інтенсифікація переносу мікроорганізмів, тварин і рослин – це явища, що вказують на існування процесу глобалізації»⁴⁹. Інтеграційні процеси між різними частинами світу охоплювали не лише Європу й були складовою процесу глобалізації, що може застерегти нас від європоцентризму⁵⁰. Отже глобалізація – це процес, а не подія, і витоки його в далекому минулому⁵¹.

Для ранньомодерної глобалізації характерні періоди підйому та спаду, загальних зростання (XV–XVI ст.) і кризи (XVII ст.). У 1960–1970-х рр. в європейській історіографії поширився концепт «загальна криза» («general crisis»), навколо якого розгорнулася дискусія⁵². Особливої уваги заслуговує аналіз «кризи XVII ст.» в дослідженнях англійського історика Г.Тревор-Ропера. Кризу ранньомодерного періоду він визначав не лише як політичну чи економічну, а саме як «соціальну та інтелектуальну, котра не обмежувалася однією країною, а відчувалася в усій Європі». Загальну кризу XVII ст. він пов'язував із «періодом революцій». Звісно, в окремих європейських країнах революції мали свої причини та особливості, водночас було «так багато спільних рис, що вони видаються майже як загальна революція»: пуританська 1640–1660 рр. в Англії, фронда у Франції, повстання в Нідерландах, Каталонії (1640 р.), Португалії, Неаполі⁵³. Цілком логічно у цей ряд вписуються й виступи в Росії, Польщі початку XVII ст., українська козацька революція. Аналізуючи причини та характер кризи XVII ст., Г.Тревор-Ропер починає з її «інтелектуального бекграунда» – духовно-емоційного стану тогочасного суспільства, пронизаного очікуванням катастроф, «епідемії революцій». Поширювалася навіть мода на революції, а Тридцятилітня війна посилювала ці відчуття та суспільні настрої. Дослідник виступає проти марксистської доктрини ототожнення революцій XVII ст. із «буржуазно-капіталістичними»: «Марксисти, як усі ми, бачать, що в певний момент між відкриттям Америки та промисловою революцією було створено ґрунт для нової, “капіталістичної”, форми суспільства. Виходячи з доктрини, що такі зміни неможливі мирним шляхом, адже потребують насильницького прориву нового класу, “буржуазної революції”, вони шукають такої революції». При тому не всі революції мають насильницький характер, зокрема в Англії капіталізм розвився як «індустріальна демократія», тобто мирно⁵⁴.

Загальна криза XVII ст., за логікою Г.Тревор-Ропера, це криза не конституції, не системи виробництва, а відносин суспільства і влади, тобто соціальна революція. На його думку, соціальні кризи не можна вимірювати десятиліттями на кшталт комуністичної революції 1905 й 1917 рр., чи то Французької революції 1789 р. Їх варто пояснювати станом того режиму, котрий вони зруйнували або змінили. Тому-то

⁴⁹ Yun Casalilla B. Localism, global history and transnational history: A reflection from the historian of early modern Europe. – P.666.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid. – P.667.

⁵² Див.: Crisis in Europe 1560–1660 / Ed. by T.Aston. – London, 1965; Trevor-Roper H. The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation and Social Change. – New York, 1967; Idem. The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation and Social Change. – London, 1967; The General crisis of the seventeenth century / Ed. by G.Parker and L.M.Smith. – London; Boston, 1978; Krisen des 17. Jahrhunderts, Interdisziplinäre Perspektiven / Hg. M.Jakubowski-Tiessen. – Göttingen, 1999.

⁵³ Trevor-Roper H. The General Crisis of the Seventeenth Century [Електронний ресурс]: <https://oll.libertyfund.org/titles/roper-the-crisis-of-the-seventeenth-century>

⁵⁴ Ibid.

загальноєвропейську кризу 1640-х рр. треба пояснювати з огляду на попередній режим, адже політичні структури XVI ст. залишалися незмінними, орієнтованими на захоплення та утримання нових територій, розширення імперій. Як відомо, XVI ст. – це період територіальної експансії, боротьби монархій із містами-комунами, зростання «королівської бюрократії»⁵⁵.

Україна за часів ранньомодерної глобалізації становила зону численних впливів та зв'язків – територіальних, політичних, економічних, соціокультурних, ідеологічних. У сучасній вітчизняній історіографії та доба окреслюється в контексті трьох «революцій»: шляхетської, козацької, царської (як контрреволюція). Люблінська унія 1569 р. поховала проект «феодальної імперії» Великого князівства Литовського, і в історії України надовго запанувала «річпосполитська домінанта». Річпосполитський універсалістський проект Д.Вирський окреслює як «шляхетську революцію»⁵⁶. Незавершеність «революційної програми» столітньої «шляхетської революції» (1505–1608 рр.) покликала нову хвилю – «козацьку революцію» (1648–1709 рр.). Верхня її межа була прив'язана до дати, коли закінчився розвиток-зростання проекту та почався розвиток-деградація. Скорочення ж кожної чергової «революційної епохи» за часом – це взагалі виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій. Отже шляхетська та козацька «революції» Речі Посполитої добре накладаються на «вікову тенденцію» Ф.Броделя для цілої Європи (=світу-економіки): у 1507–1510 рр. панувало зростання, 1650 р. – криза середини XVII ст., 1733–1743 рр. – спад. Царська (імператорська) «революція»/«контрреволюція» розпочалася петровськими реформами (з 1690-х рр.) і тривала до повного вичерпання «старого режиму» («ancien régime») – до поразки Російської імперії у Кримській війні⁵⁷.

Цілком очевидно, аналіз глобалізаційних процесів у ранньомодерній українській історії з перспективи трьох «революцій» природно корелюється з позицією Г.Тревора-Ропера, який сприймав «епідемію революцій» XVII ст. не в марксистському розумінні (як короткочасні вибухи, «буржуазні», «капіталістичні» за змістом), а як глибокі, довготривалі соціальні революції, пролонговані з доби Ренесансу й зумовлені кризою у відносинах між суспільством і владою.

Глобалізаційні впливи в економічному розвитку ранньомодерної України зумовлювалися її розташуванням на межі з локальними світ-економіками: це зона ісламської цивілізації (в її турецько-татарських варіантах із містким ринком мегаполіса Стамбула) та Московія-Росія з її сибірським тилом. Міграції, культурний трансфер на українських теренах тісно пов'язані з групами торговців, традиційними діаспорами – вірменами, греками, євреями. Поряд із діаспорними групами із Заходу – німцями, італійцями, поляками – усі вони (групи) творили той специфічний гетерогенний «український бізнес, який за модерних часів сильно пригальмував націоналізацію буржуазії». Мультикультурним був і світ ранньомодерного українського міста. Глобалізаційні імпульси проявлялися також у культурі та побуті українців тих часів. Одяг і кухня виглядали «акцентовано орієнтальними, фольклор, мода, речова культура взагалі вбирали досвід очевидців ісламського світу». У духовному житті українське православ'я відігравало важливу роль у пропаганді «козацької революції»

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Термін «шляхетська революція» належить польсько-американському історику А. Сулімі Камінському (див.: *Суліма Камінський А.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795 / Пер. з пол. Я.Стріхи. – К., 2011).

⁵⁷ *Вирський Д.* Стріла «натягнутого лука»: Україна в Речі Посполитій (1505–1795) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1898-dmytro-vyrskiy-strila-natiahnutoho-luka-ukraina-v-rechi-pospolytii-1505-1795>

та реформуванні церкви в московських володіннях. Водночас греко-католицька церква стала «опорою українського західництва», змушуючи й католицизм набувати питомих рис «українськості». Саме новий тип подвійної ідентифікації – «русин-українець польської нації» («gente Ruthenus, natione Polonus») та ієрархії численних лояльностей давали шанс українській ідентичності перетривати бездержавні часи і здобути власний досвід толерантності⁵⁸.

Крок восьмий: імперський меридіан. Позаминуле століття – одне з ключових у новочасній вітчизняній історії. М.Грушевський пов'язував його з феноменом українського національного відродження, марксистська історіографія – з епохою капіталізму, пострадянська – із процесами модернізації. Подивитися на історію України XIX ст. під кутом зору глобальної історії можна за допомогою таких категорій, як «імперський меридіан», «відсталість», «культурний трансфер». Концепт «імперський меридіан», запропонований британською школою глобальних істориків, зокрема у праці К.Бейлі (1989 р.), означав період глобальних змін у світовій історії: геополітичний, технологічний і політичний підйом Заходу в XIX ст., коли Європа стала світовим лідером⁵⁹. П.О'Браєн дещо звужує хронологічні межі, а також зміст цього періоду, зводячи його до встановлення європейської морської та військової гегемонії над країнами й суспільствами інших континентів упродовж 1789–1825 рр.⁶⁰ У цілому «імперський меридіан» – це метафора, що окреслює добу геополітичної, технологічної, економічної, інтелектуальної вищості Європи над світом у рамках XIX ст. Доцільність і конструктивний сенс цього поняття засвідчує його французький аналог – «французький імперський меридіан»⁶¹.

«Імперський меридіан» у сфері політичної, соціокультурної, інтелектуальної історії України існував у двох вимірах – Російської імперії Романових та Австро-Угорської Габсбургів. На практиці він означав період установлення радикальної політичної, економічної, соціальної, культурної гегемонії імперських урядів над тими народами та країнами, котрі ввійшли до складу цих величезних утворень. Слід визнати, що «імперський меридіан» в українській історії – це період від остаточного руйнування козацької державності до кінця Першої світової війни (1780-ті – 1918 рр.), коли суспільство існувало в умовах домінування двох імперських режимів, які й визначали всі сторони його життя.

Певна річ, імперський чинник є складовою історії України XIX ст., адже українські території перебували в межах двох так званих «периферійних» або «старих» імперій – на відміну від динамічних Французької чи Британської, котрі спиралися на такі морально-духовні цінності, як свобода віросповідання, демократичні принципи й інститути, а також вільний економічний ринок. Натомість Росія та Австро-Угорщина з їх поліетнічним складом населення були обтяжені громіздким бюрократичним апаратом, слабкими економікою й інфраструктурою, нерозвинутими суспільними комунікаціями. Усе це загалом створювало соціально-політичне напруження, призводило до конфліктів.

⁵⁸ Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.) / Наук. ред. І.Колесник. – К., 2019.

⁵⁹ Bayly C.A. Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780–1830 (Studies in Modern History). – Routledge, 1989.

⁶⁰ O'Brien P. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history // Journal of Global History. – 2006. – №1. – P.11.

⁶¹ Todd D. A French Imperial Meridian, 1814–1870, King's Research Portal [Електронний ресурс]: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/57188711/FIM.pdf>

Прямим наслідком гегемонії імперського уряду в усіх сферах життя українського суспільства впродовж XIX ст. стало утворення України як глобального проекту. «Імперський меридіан» – новітній соціальний конструкт з арсеналу глобальної історії – можна використовувати як альтернативний концепту «нова імперська історія», популярному у сучасній академічній історіографії та масово-політичному дискурсі Росії.

На українських територіях у складі Російської та Австро-Угорської імперій існували дві моделі імперської інтеграції. Обидві вони мали модернізаційний характер, проте різні вектори змін. Водночас трансформаційні процеси у цих імперських анклавах, кожен зі свого боку, сприяли кристалізації української нації та практичній реалізації українського (державного) проекту на початку 1918 р.

У XIX ст. українські території входять в орбіту європейської світ-економіки. Модернізаційні процеси в господарстві Наддніпрянщини були пов'язані з індустріальною революцією, котра розпочалася у цукровій галузі, виникненням нового класу підприємців-модернізаторів. Мережа залізниць утворювала відчуття глобальної єдності, а також простір для економічних, соціальних, культурних, особистісних комунікацій. Набирання обертів імперською економікою з її банківською системою та іноземними капіталовкладеннями мало наслідком виникнення таких явищ, як промисловий Донбас і перетворення українських аграріїв на агентів світової торгівлі.

Із другої половини XIX ст. почалися зміни у соціальній сфері. Українське суспільство в російському імперському анклаві переживало справжню соціальну революцію. Розвиток підприємництва призводив до швидкої урбанізації, припливу населення в міста, що мало наслідком спеціалізацію праці, зміну відносин між статями. Стандартизація науки, успіхи точних і фундаментальних галузей знання, обмін новими технологіями сприяли розвитку транспортної й комунікаційної інфраструктур. У результаті глобальних змін освіта стала масовою та доступною. У свідомості населення формувалася етика індустріалізму, конкуренції, саморозвитку людини.

Політична складова України як глобального проекту XIX ст. зумовлена революціями та війнами: європейська демократична 1848 р. та антиімперська аграрна 1905–1907 рр. в імперських анклавах Габсбургів і Романових, війна 1812 р., Кримська кампанія, Перша світова 1914–1918 рр., коли одним з основних театрів бойових дій виявилася Галичина. Політичні програми українства створювалися зусиллями кількох поколінь інтелектуалів, громадсько-політичних діячів: шляхетський автономізм, федералізм кирило-мефодіївців, «м'який патріотизм» М. Драгоманова, самостійництво М. Міхновського, інтегральний націоналізм Д. Донцова, націонал-комунізм як напрям у комуністичному русі в Україні 1917–1920 рр. Діяльність активного українства у вигляді культурно-просвітницьких гуртків (Кирило-Мефодіївське товариство, редакції часописів «Основи», «Киевская старина»), громадівський, народовський рухи на українських сході й заході, а також виникнення політичних партій спричинилися на тлі кризи 1917 р. до утворення УНР як реалізації глобального національного проекту.

Як бачимо, інтеграційні процеси в економіці, зрушення у соціальній сфері, пов'язані з індустріалізацією, урбанізацією, формуванням індустріального суспільства, класу українського підприємництва в підросійській Україні корелювали з процесами лібералізації політичного життя українства в імперському анклаві Габсбургів, активізацією політичних рухів та утворенням перших політичних проектів (партій, громадських організацій), що сприяло поступовому формуванню у свідомості активних

діячів спочатку ідеї етнічної, мовної, а згодом – політичної та економічної єдності обох частин України.

Історія України XIX ст. має два полюси: відсталість і відродження⁶². У рамках глобальної історії перша втрачає негативні конотації («недорозвинутість») та наповнюється новими смислами⁶³. На українському ґрунті ця проблема досліджувалася істориками в діаспорі, як-от «історичні»/«неісторичні» народи, «повні»/«неповні» нації⁶⁴. Нині концепт «відсталість» цілком вписується не лише у фрейм антиколоніальної критики, зокрема рамки мультикультуралізму, але в концепцію «множинності сучасностей». «Відсталість» актуалізує відмову від лінійного розвитку, ідеї прогресу та формує погляд на минуле як на багатовимірний процес із різними темпоральностями, відчуттями часу, простору. Це означає, що будь-яка виключність, самотність (відсталість), ексклюзивність в історії країни, держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, історичної норми, нормальності. Уважаю цілком доречним використання старого-нового терміна «відсталість» при переосмисленні української історії XIX ст. Отже у сучасному глобалізовану світі він сприймається як історичний ексклюзив: прояв самотності, варіант норми чи напрям багатовекторності минулого й теперішнього. У випадку України такі її риси, як мультиетнічність, прозорість культурних кордонів, дискретність державності, перервність в історії еліт, що раніше вважалися вадами, перетворюються на переваги.

У категоріях сучасної глобальної історії нових смислів набуває українське національне відродження XIX ст. Погляд на нього як на культурний трансфер розширює горизонт дослідження й виводить це явище за рамки суто національної історії⁶⁵. Існує думка, що будь-яке відродження (зокрема Ренесанс) є результатом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Так, українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, громадсько-політичних рухів: європейського просвітництва XVIII ст., французького романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної та політичної думки, польського й інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик. Українське національне відродження можна розглядати як культурний трансфер ідей, людей, суспільно-політичних рухів. Відомо, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами, громадськими діячами в Наддніпрянській Україні, свідомо експортувалися на західноукраїнські терени, де в умовах певної політичної свободи й лібералізації думок наприкінці XIX ст. виник справжній «український П'ємонт».

Крок дев'ятий: «українське XX століття». Останнім часом історики заговорили про «довге XX століття». Так, професор Каліфорнійського університету Е.Дікінсон 2018 р. видав підручник для коледжів із характерною назвою «Світ у довгому XX ст.: інтерпретуюча історія». Із його погляду, минуле століття – це «найбільш чудова і творча епоха в історії людства», та водночас – «найбільш руйнівна». «Довге XX століття» охоплює період із 1870 по 2010 рр., являючи собою низку політичних та економічних потрясінь, технологічних досягнень і перетворень навколишнього середовища. Воно поділяється на три періоди. Перший (друга половина

⁶² Колесник І.І. Феномен відсталості з перспективи глобальної історії. – С.164–176.

⁶³ Burgin M., Schmidt-Nowara Ch. Backwardness and its discontents // Social History. – 2004. – 29, 3. – P.279–283; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – P.185–206.

⁶⁴ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.32–33.

⁶⁵ Schmale W. Cultural Transfer [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

XIX – до початку XX ст.) характеризується створенням глобальних передумов історії, як-от демографічний вибух, масові міграції, серія економічних бумів, революції (науково-технічні, промислові, політичні), культурна глобалізація. Другий – «великий вибух» («great explosion») початку XX ст. – 1950-х рр., містить такі події, як «глобальний революційний момент» 1890–1923 рр., світові війни (перша 1914–1923, друга 1935–1950 рр.), селянське питання 1920–1930-х рр., деколонізація та «холодна війна» 1945–1990 рр. Третій період, або «висока сучасність» («high modernity») – друга половина XX ст. – 2010-ті рр. – визначають такі процеси, як «велике прискорення» й «держава загального добробуту» 1950–1975 рр., «контрглобалізація» 1960–1980 рр., «велике вповільнення» 1975–1990 рр. «Прискорення» мало наслідком поступове «визрівання» нової глобалізованої системи. Усе це сприяло глибинним змінам суспільного ладу (як наслідок – поява так званого постмодерного суспільства)⁶⁶. Словом, ідеться про формування інформаційно-мережевого суспільства.

Історія України цілковито вписується у загальну картину «довгого XX століття»: демографічний вибух, численні внутрішні та зовнішні міграції. Країна пережила аграрну антиімперську 1905–1907, Лютневу 1917 та національно-демократичну 1917–1921 рр. революції.

Цілком очевидно, українська історія XX ст. постає у множині, тобто сплітається з численних потоків: катастроф, воєн, революцій, модернізаційних рухів, лівого і правого спектрів, яскравої палітри лояльностей. Упродовж минулого століття відбувалася зміна форм національної державності (УНР, Українська Держава, УСРР–УРСР, Україна), політичних режимів (тоталітарний, демократичний). «Українське XX століття» – це історія глобальних катастроф: хвилі політичних репресій, голод, Голодомор, Голокост, геноцид, етнічні чистки, депортації. Україна опинилася в епіцентрі двох фаз боротьби за світове панування, стала театром бойових дій під час Першої та Другої світових воєн, пережила громадянську, локальні й «холодну» війни. Попередні сто років в українській історії – це ера різноманітних суспільних трансформацій і технологічних переворотів, сталінської модернізації, хрущовських експериментів, економічних та політичних криз, НТР, космосу, цифрової революції. Ознакою епохи слугує зміна численних лояльностей українців (національних, етнічних, релігійних, політичних).

Логіку історії України XX ст. становить хвилеподібне чергування («ефект маятника») періодів підйому та спаду її як суб'єкта історичного процесу, із різноспрямованими векторами (господарське піднесення часто збігалось з духовним регресом, розквіт культурно-інтелектуальної діяльності припадав на кризові часи в економіці, а підйом політичного життя й політичної активності зазвичай збігалися з проблемами у соціально-економічній сфері). Сталінська тоталітарна модель, «відлига» за часів М.Хрущова й П.Шелеста, «застій», «перебудова», незалежність – ці віхи української історії певним чином корелюються з такими загальними моментами «довгого XX століття», як «боротьба за владу в “новому” технологічному світі», селянське питання 1920–1930-х рр., «велике прискорення» 1950–1975 рр., «держава загального добробуту» 1950–1975 рр., «велике вповільнення» 1975–1990 рр. Словом, історія України XX ст. цілковито вписується у глобальний контекст політичних систем та економічних моделей минулого сторіччя. При тому вона зберігає свою самобутність і національні традиції й конструює нові ідентичності.

Крок десятий: Україна – глобальна епоха. Нова хвиля глобалізації починається з другої половини XX ст. Цей період визначають як «висока сучасність»

⁶⁶ Dickinson E.R. The World in the Long Twentieth Century: An Interpretive History. – University of California Press, 2018.

(Е.Дікінсон), або доба «швидкої глобалізації» (Ю.Остергаммель). У суспільній сфері відбувалися глобальні події, пов'язані з кінцем «холодної війни», крахом комунізму, в економічній – домінуванням фінансового капіталу, що не визнає національних кордонів, у культурній – поширенням реклами, моди, поп-арту. Транспорт, туризм, цифрова революція створюють нові системи комунікацій, змінюють національні ідентичності. Отже глобалізація несе великі проблеми й ризики. Нові технології, штучний інтелект, розгалужені соціальні мережі створюють умови для глобального контролю над людьми, країнами. У наш час у глобалізованому світі загрозу становить поширення інфекційних захворювань, суттєво зростають небезпеки та наслідки екологічних катастроф. Коронакриза, котра охопила планету, несе серйозні загрози у житті людства, економіці, професії, побуті. Водночас сучасні аналітики вважають, що після пандемії процеси глобалізації поширюватимуться⁶⁷.

Із 1990-х рр. Україна переживає добу «швидкої глобалізації». Це справжній «час історика», коли минуле та сучасність існують онлайн. Основний здобуток цього періоду – незалежна держава. Українці відчули на собі такі ознаки епохи глобалізації, як масштабні міграції, туризм, трудова еміграція, міжнародні освітні програми, що впливають на національні ідентичності та поведінку людей.

Становлення політичної системи сучасної України відбувається в режимі чергування двох форм: парламентсько-президентської та президентсько-парламентської республік (той самий «ефект маятника»). У соціальній сфері, що тісно переплетена з економікою, наша країна пережила ряд гострих соціально-політичних криз («Революція на граніті», «Помаранчева революція», «економічна революція 2008–2009 рр.», криза 2014 р., воєнні дії на території Донецької й Луганської обл.). У культурно-духовній царині Україна переживає такі глобалізаційні впливи, як переворот у медіа, гаджетна свідомість молодого покоління, волонтерський рух, релігійне відродження.

Цілком природно, що нині в різних академічних культурах і національних історіографіях формуються самобутні образи глобальної історії. Без сумніву, для будь-якої історіографії остання постає як виклик, справжній квест, що видно з назв книжок (наприклад, С.Конрада «Що таке глобальна історія?»). Виклики або завдання українських істориків пов'язані з тим, щоб адаптувати новітні ідеї, концепти, підходи до потреб національного історієписання. Складність і водночас необхідність такої наукової ситуації пов'язана з вибором перспективних ідей серед величезного розмаїття думок, підходів та їх поєднанням з найкращими вітчизняними традиціями. Покроково це виглядає як визначення сенсу, ролі та різновидів глобальної історії, а в перспективі – створення в її межах привабливого, інклюзивного національного метанаративу. У цілому «квест» як метафора слугує засобом поширення, популяризації глобальної історії в дослідницьких й освітніх практиках українських істориків.

REFERENCES

1. Bachinin, V. (2005). Rossijskaja realnost kak predmet politicheskoy teologii. *Politika i obshchestvo: Nauchnyj rossijsko-frantsuzskij zhurnal po voprosam sotsialnykh nauk*, 4, 61–74. [in Russian].
2. Bauck, S. & Maier, Th. (2015). *Entangled History*. Retrieved from: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html
3. Bayly, C.A. (1989). *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780–1830 (Studies in Modern History)*. Routledge.
4. Burguera, M. & Schmidt-Nowara, Ch. (2004). Backwardness and its discontents. *Social History*, 29, 3, 279–283.
5. Dickinson, E. (2018). *The World in the Long Twentieth Century: An Interpretive History*.
6. Eisenstadt, S.N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29.
7. Iggers, G. & Van, E. (2012). *Globalnaja istorija sovremennoj istoriografii*. Moskva. [in Russian].
8. Kamenskij, A. (2018). K probleme “vekovoj russkoj otstalosti”. *Quaestio Rossica*, 6, 1, 185–206. [in Russian].

⁶⁷ Есть ли глобализация после коронакризиса [Електронний ресурс]: <https://plus.rbc.ru/news/5fc7fca97a8aa9b616536aac>

9. Kolesnyk, I. (2018). Sotsialna teolohiia: vyklyky doby globalizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 6, 182–204. [in Ukrainian].
10. Kolesnyk, I. (2019). *Hlobalna istoriia. Istoriia poniat*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, I. (2020). Phenomen vidstalosti z perspektyvy globalnoi istorii. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 164–176. [in Ukrainian].
12. Luengo, J. & Dalmau, P. (2018). Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century. *Journal of Global History*, 13, 425–445.
13. O'Brien, P. (2006). Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. *Journal of Global History*, 1, 3–39.
14. Schäfer, W. (2001). Global Civilization and Local Cultures: A Crude Look at the Whole. *International Sociology*, 16, 3, 301–319.
15. Toshtendal, R. (2012). *Profesionalizm istorikov stanovitsia globalnym? Istoricheskoe poznanie i istoriograficheskaja situatsija na rubezhe XX–XXI vv.*, 93–109. Moskva. [in Russian].
16. Trevor-Roper, H. (2001). The General Crisis of the Seventeenth Century. *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation and Social Change*, 43–82. Indianapolis.
17. Yun Casalilla, B. (2007). Localism, global history and transnational history: A reflection from the historian of early modern Europe. *Historisk Tidskrift*, 127, 659–678.

Iryna KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Leading Research Fellow,
 Department of Ukrainian Historiography,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ikolesnyk2002@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

Global History as a Quest for Ukrainian Historians

Abstract. The aim of the essay. The paper is devoted to analyzing global history as a new model of scientific knowledge and outlining the prospects for writing a modern Ukrainian metanarrative within its framework. **The methodology** includes the principles and methods of conceptual history used for defining terms and concepts connected to global history. The author outlines the range of theoretical and empirical tasks for a Ukrainian historian aiming to write the new generation national metanarrative. **The scientific novelty.** Global history is examined as a concept and as a historical ideology of the modern globalized world. The author also analyzes some types of global history (transnational, histoire croisée, social theology). Histoire croisée, focused on networks, migrations, interaction processes, connections between social groups, peoples, countries, cultures, is considered an intellectual frame for writing a national narrative. The author suggests studying the Ukrainian history from the perspectives of Christian globalization; the second wave of early modern globalization (16th – 17th centuries); the “Ukrainian 19th century”, examined with the interpretation of the imperial meridian concept as an alternative to the new imperial history; the “long 20th century” (from 1870^s to 2010); the global age (high modernity period, or the period of rapid globalization). **Conclusions.** Solving outlined tasks might look like a challenging quest for Ukrainian historians. Still, it is also a path to developing and popularizing global history concepts in modern research and educational practices.

Keywords: global history, transnational history, histoire croisée, entangled history, social theology, Ukrainian history, cultural transfer, general crisis of the 17th century, imperial meridian, backwardness, long 20th century, global age.

Тетяна ОРЛОВА

докторка історичних наук, професорка,
професорка історичного факультету,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), orlova.knu@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4079-0049>

Публічна історія як складова «м'якої сили» у сучасному суспільстві: з досвіду Австралії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.165>

УДК: 94(94):327«19/20»

Анотація. Мета статті – на прикладі Австралії продемонструвати важливість публічної історії для здійснення «м'якої сили» держави на внутрішньополітичній і міжнародних аренах. **Методологія дослідження** виходить із потреб оновлення координат наукового пізнання, а відмова від архаїчних елементів радянської доби, таких, як принципи «об'єктивності», «історизму», «системності», дозволяє усвідомити вплив сучасності на методи історичного пошуку. Ідеться про стратегії репрезентації минувшини у форматах публічної історії, версії інструменталізації минулого, аналізується концепція «м'якої сили», роль і вплив медійних заходів, що важливо при формуванні історичної перспективи й контекстуалізації поточних подій та процесів. **Наукова новизна.** Уперше на прикладі окремої держави розкривається значення публічної/практичної історії в реалізації можливостей «м'якої сили». **Висновки.** Кожне суспільство потребує зміцнення ідентичності, цінностей, згуртованості. Неабияка роль тут належить публічній історії – складовій «м'якої сили». Діяльність публічних істориків має велике значення для консолідації соціуму, іміджу держави на міжнародній арені, що приносить матеріальні та нематеріальні вигоди. Австралія останніми роками піднялася у світовому рейтингу «м'якої сили», увійшовши в першу десятку країн-лідерів. Її досвід являє незаперечний інтерес для України. Це не тільки суто теоретичні викладки, але й практичні кроки з інституціоналізації, подібні до здійснених в Австралії: заснування центру публічної історії, аналогічної консалтингової компанії, відповідного часопису, де могли б знайти можливості самореалізації історики та всі зацікавлені особи, збільшуючи тим самим інтелектуальний капітал нашої країни, зміцнюючи її міжнародні позиції.

Ключові слова: публічна історія, «м'яка сила», Австралія, ідентичність, історична свідомість.

Останніми роками в Україні активно розвивається публічна історія у широкому спектрі вимірів: освітньому – запроваджено відповідні програми й курси у вишах (Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Український католицький університет, Донецький національний університет ім. В.Стуса, Український державний хіміко-технологічний університет та ін.); інституційному – діє Український інститут національної пам'яті; практичному – ініціюються численні державні та громадські мережеві, медійні проекти. Проблема названої сфери присвячуються спеціальні теоретичні, практичні дослідження¹.

¹ Ширше про стан та сучасні виклики, що стоять перед публічною історією в Україні, див., напр.: Удод О.А. Історична політика та академічна свобода істориків: вітчизняні стереотипи і світовий досвід [Електронний ресурс] <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/160408/13-Udod.pdf?sequence=1&>; Його ж. Медійна історія як виклик для академічної науки, суспільства і особистості: спроби протидії негативним інформаційним впливам // Вісник Національної академії педагогічних наук України. – 2021. – Т.3. – №1.

Від 1978 р., коли історик із Каліфорнійського університету у Санта-Барбарі Р.Келлі запропонував самий термін «публічна історія»², цей напрям активно поширюється у США, Канаді, Німеччині, Великобританії, Італії, Ірландії, Китаї, Індії, Австралії, Новій Зеландії та інших країнах. У 2010 р. було створено Міжнародну федерацію публічної історії (International Federation for Public History). Функціонують спеціалізовані часописи, як-от «The Public Historian», «Public History Weekly», «Public History News», «Public History Review», «Oral History», а також відповідні веб-сайти. В університетах студенти навчаються на освітніх програмах бакалаврського й магістерського рівнів (тільки у Сполучених Штатах таких програм понад 200). Друкуються підручники та посібники³. У Мерілендському університеті (м. Балтімор) публічну історію визначають як

«презентацію історичних знань широкій аудиторії. Публічна історія набуває численних форм – музейні презентації, телевізійна документалістика, проекти охорони історичної спадщини, проекти колекціонування й записування, а також ретрансляція традиційного історичного знання у сучасних мікрокомп'ютерних форматах [...] Як академічна дисципліна вона також фокусується на ефективному та етичному менеджменті нашої історичної спадщини й колективної пам'яті».

У навчальному плані «Вступ до публічної історії» Університету Мілуокі (штат Вісконсин) вказано: така історія найчастіше відноситься до зайнятості істориків у роботі, що стосується історії за академічними межами, та особливо великої кількості способів, за допомогою яких історики відтворюють і репрезентують історію громадськості, а інколи разом із громадськістю⁴. Треба зазначити, що існує деяка варіативність у тлумаченні концепту «публічна історія» в різних країнах. Тобто розвиток цієї сфери поза США мав свої особливості, проте можна говорити про її інтернаціоналізацію.

Водночас публічна історія набуває дедалі більшого значення як вагома складова так званої «м'якої сили» – нового важеля впливу й досягнення національних інтересів, зокрема в міжнародних відносинах. Головна ідея – це спонукання інших прагнути результатів, які ініціатор волів би отримати, користуючись при цьому здатністю привертати на свій бік. Основоположник цієї концепції американський політолог Дж.С.Най виокремив декілька основних механізмів/інструментів, котрі, із його погляду, найбільш дієві та ефективні: культурна привабливість, ідеологічна привабливість, приваблива внутрішня політика, приваблива зовнішня політика⁵. Сенс полягає у формуванні привабливості влади, тобто у здатності впливати на поведінку людей, опосередковано змушуючи їх робити те чи інше. Досягти цього можливо, використовуючи «владу інформації та образів», владу сенсів. Отже головне в «м'якій силі» – нематеріальність, інформативність і рухливість. Назване пов'язане з інформаційною революцією та розвитком новітніх інформаційних технологій. Крім усього іншого інформаційна революція надає змогу «перекодувати» свідомість, від історичної пам'яті й до світу символів-сеснів, який є надзвичайно

² Kelly R. Public History: Its Origins, Nature and Prospects // The Public Historian. – 1978. – Vol.1. – №1. – P.16–28.

³ Jordanova L. History in Practice. – London/Oxford; New York, 2000. – 224 p.; The Oxford Handbook of Public History / Ed. by J.Gardner, P.Hamilton. – U.K., 2013. – 384 p.; Sayer F. Public History: A Practical Guide. – London; New York, 2015. – 344 p.; Cauvin T. Public History: A Textbook of Practice. – New York, 2016. – 282 p.

⁴ Savetieva I. "Public History" as a vocation: Basic research program: Working papers (June 14, 2013) [Електронний ресурс]: <https://ssrn.com/abstract=2279444>

⁵ Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York, 2004. – 192 p.

важливим, оскільки саме на нього значною мірою орієнтується соціальна пам'ять спільноти, що дає змогу протистояти як руйнуванню ззовні, так і самознищенню. «М'яка сила» працює зі свідомістю людини, має через інформацію, знання, культуру.

Щорічно Інститут управління (Institute for Government; незалежний аналітичний центр, Великобританія) складає «Світовий індекс м'якої сили», в якому держави ранжуються за використанням її інструментів⁶. Це – бізнес і торгівля (економіка, бізнес, бренди, оподаткування, торгівля, інвестування, інфраструктура); управління (правління закону, права людини, рівень злочинності, безпека, конституція, політична еліта); міжнародні відносини (дипломатія, міжнародні організації, розв'язання конфліктів, міжнародна допомога, кліматична діяльність); культура і спадщина (туризм, спорт, харчування, мистецтво, література, музика, кінематограф, ігри, мода); медіа й комунікації (традиційні медіа, соціальні мережі, маркетинг); освіта та наука (вища освіта, наука, технології); людність і цінності (цінності, характер, віра)⁷. У 2020 р. цей рейтинг виглядав так: на першому місці – США, далі йшли Німеччина, Великобританія, Японія, Китай, Франція, Канада, Швейцарія, Швеція, Росія, Італія, Нідерланди, Австралія, Південна Корея, Данія, Іспанія, Норвегія, Об'єднані Арабські Емірати, Бельгія, Сінгапур. Усього було оцінено 60 держав⁸. У 2021 р. оцінювалися вже 100 країн (Україна виявилася 61-ю), і ситуація змінилася: першість виборол ФРН, Японія піднялася на 2-ге місце, а США опустилися на 6-ту позицію, демонструючи найбільше погіршення серед усіх інших.

До топ-десятки (після покращення за більшістю показників, особливо в міжнародних відносинах, ЗМІ та комунікаціях) удалося ввійти Австралії. Країна отримала зиск із позитивного сприйняття її привабливого способу життя, товариськості людей і популярності як місця для мандрів, а також набула визнання в міжнародних колах за успішну протидію коронавірусній хворобі⁹. Тобто було продемонстровано найбільш швидке поліпшення позицій серед 10 провідних національних брендів. Такий досвід становить незаперечний інтерес.

На міжнародній арені Австралійський Союз вважають «державою середньої сили»¹⁰, яка завоювала позитивну репутацію та достатній кредит довіри серед інших країн світу, входить до складу «Великої двадцятки». Звичайно, «держави середньої сили» не мають глобальних важелів впливу, які є в розпорядженні великих гравців, таких, як США чи Китай. Але Австралія активно співпрацює з сусідами. Свої регіональні позиції вона зміцнює через «м'яку силу». Важливу роль названого фактора підкреслено в «Білій книзі зовнішньої політики Австралії» (2017 р.):

«Можливість впливати на поведінку або мислення інших за допомогою сили привабливості й ідей також має життєво важливе значення для нашої зовнішньої політики. [...] Австралійська демократія, верховенство закону, сильна економіка, якісна освіта, передова наука, мільтикультуралізм і захист довкілля – усе це

⁶ Перший такий рейтинг з'явився 2010 р.

⁷ Global Soft Power Index 2020: The world's most comprehensive research study on perception of soft power. – P.21 [Електронний ресурс]: <https://brandirectory.com/globalsoftpower/download/brand-finance-global-soft-power-index-2020.pdf>

⁸ Україна посіла 46-те місце, пропустивши вперед Аргентину, Індонезію, Філіппіни, Хорватію, Чилі та Угорщину.

⁹ Глобальний індекс м'якої сили: Австралія вошла в топ-10 [Електронний ресурс]: <https://brandfinance.com/press-releases/global-soft-power-index-australia-breaks-into-top-10>

¹⁰ Bielici S. Australian approach to the concept of middle power in its foreign policy. [Електронний ресурс]: <https://dknuwnazwa.wordpress.com/australian-approach-to-the-concept-of-middle-power-in-its-foreign-policy-stanislaw-bielici/>

джерела впливу. Ці аспекти сучасної Австралії лежать в основі нашої здатності приваблювати капітал і таланти з усього світу. [...] Наш спосіб життя, що викликає всезагальне захоплення, відображає досягнутий нами високий рівень життя, перевагу наших міст та державних служб, а також провідні у світі рівні захисту довкілля. У нас є сильні сторони в області інновацій і креативних індустрій. Наша привабливість як туристичного напрямку надає суттєві економічні вигоди, зміцнює вплив, ваблячи мандрівників до наших берегів та демонструючи природну красу Австралії і продукцію світового класу. [Розвиток сильнішого національного бренду] зміцнить нашу репутацію конкурентоспроможного на міжнародному рівні інвестиційного центру, чудового місця для відвідування, якісного надавача освіти, надійного експортера товарів і послуг найвищої якості. Це доповнить нашу ширшу торгівельну та інвестиційну політику, надасть імпульс нашому економічному партнерству»¹¹.

Австралія не часто привертає увагу вітчизняних дослідників, хоч і не можна сказати, що повністю ігнорується: вийшли друком поодинокі праці географів, мовознавців, юристів, педагогів. Історики починали як краєзнавці¹², пізніше тематика розвідок урізноманітнілася, але публікаційна активність пожвавилася тільки з 2010-х рр.¹³ Проте жодного тексту на тему поєднання публічної історії та «м'якої сили» не тільки стосовно Австралії, але й узагалі, знайти не вдалося. Одна з причин – недостатня увага в Україні як до першої, так і до другої (навіть щодо вітчизняних проблем). Дотичне до нашої теми значення мають деякі публікації. Зокрема Ю.Ткачова наголошує на важливості творення сприятливого іміджу Австралії¹⁴, а у статті Р.Дзюби демонструються можливості кінематографу у плейсбрендингу країни¹⁵. Варто звернути увагу на працю В.Пашкова. І хоч вона не присвячена конкретно Австралії, проте саме ця країна виступає одним зі світових лідерів у сфері вищої освіти¹⁶. Освіті присвячено кілька параграфів у розділі «М'яка сила» з «Білої книги зовнішньої політики

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: www.dfat.gov.au/publications/minisite/2017-foreign-policy-white-paper/fpwhitepaper/index.html

¹² Юхименко І. Шляхами Австралії. – К., 1966. – 71 с.; Гаврилюк В.С. По Австралії та Новій Зеландії. – К., 1969. – 103 с.; Гончаренко М.В. На культурних меридіанах Австралії та Океанії. – К., 1973. – 110 с.

¹³ Чорновол І. Історіографія Австралії у світлі тези Тернера // Регіональна історія України. – Вип.4. – К., 2010. – С.239–248; Ковтун О.Ю. Інтеграційні процеси та міждержавні об'єднання Австралії та Океанії // Гілея. – Вип.45 (№3). – К., 2011. – С.685–692; Стоян П. Австралійські дескриптивні стандарти в системі австралійських архівних ресурсів // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.20. – К., 2012. – С.36–43; Ігнат'єв П. Австралія: повертаючись обличчям до Азії // Зовнішні справи. – Вип.1 (Історичні науки). – К., 2014. – С.30–33; Вип.2. – С.20–23; Галаджій О. Значення AUSFTA у австралійсько-американських відносинах кінця XX – початку XXI ст. // Американська історія та політика. – Вип.1. – К., 2016. – С.162–167; Його ж. Сузір'я Південних морів: австралійський шлях успішної середньодержавності // Зовнішні справи. – Вип.6 (Історичні науки). – К., 2017. – С.10–15; Вітер І. Державний патерналізм та його зародження в Австралії на початку XX ст. // Україна: аспекти праці. – Вип.4. – К., 2020. – С.43–51; Зернецька О.В. Розвиток культури в Австралії протягом XX ст.: кіноіндустрія // Проблеми всесвітньої історії. – Вип.2. – К., 2020. – С.174–200; Зернецька О.В., Мирончук О.А. Історична пам'ять та практики монументальної комеморації Першої світової війни в Австралії (част.1) // Проблеми всесвітньої історії. – Вип.2. – К., 2020. – С.204–217; Переа Т.Ю. Політика Австралії щодо корінного населення (кінець XIX – перша половина XX ст.) // Там само. – С.174–200; Ветринський І.М. Історичні, соціокультурні та міжнародно-політичні передумови виникнення і становлення Австралійського Союзу // Там само. – Вип.3. – К., 2020. – С.64–86; Романенко О.В. Стратегії міграційної політики Австралії: етапи, становлення, нові виклики та відповіді на сучасні загрози // Там само. – С.152–167; Хижняк І.А. Австралія у пошуку власної багатопартійної системи (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – С.87–99; Романенко О. Родина як цінність в Австралії (від перших поселенців до початку XX ст.) // Народна творчість та етнологія. – Вип.1. – К., 2021. – С.79–87.

¹⁴ Ткачова Ю. Брендинг Австралії у міжнародних відносинах (технологія просування національних інтересів) // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип.88, ч.1. – К., 2010. – С.270–271.

¹⁵ Дзюба Р.М. Використання кіно в процесі плейсбрендингу: приклад співпраці уряду Австралії і кіноіндустрії // Грані. – Вип.1 (117). – Дніпропетровськ, 2015. – С.115–119.

¹⁶ Пашков В. Сфера вищої освіти як інструмент «м'якої сили» у зовнішній політиці держави // Зовнішні справи. – Вип.7-8. – К., 2020. – С.48–54.

Австралії»¹⁷, що відповідає одному з мегатрендів сучасного світу: зростанню ролі освіти в розвитку й конкурентній боротьбі як окремих індивідів, так і цілих держав.

Водночас сьогодні освіта (особливо вища) усвідомлюється як один із підвидів «м'якої сили»¹⁸. Чимало країн намагаються впливати на суспільну свідомість, створюючи привабливий імідж держави, спираючись при цьому на просування своїх національних цінностей. Велике значення має експорт освіти. Увага до названої діяльності зумовлюється розумінням того, що у сучасному світі конкуренція набуває культурно-цивілізаційного виміру. В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні Австралія як представниця західної цивілізації протистоїть цивілізаціям Сходу, найпотужніша з яких китайська. Свою освітню політику Канберра вибудовує як один із напрямів «м'якої сили»¹⁹. Не вдаючись у подробиці, звернемо увагу на кілька моментів. По-перше, понад 60 років уряд підтримує освіту нових лідерів із країн, що розвиваються. Починаючи з «Плану Коломбо» 1950-х рр. і до сьогодні сотні тисяч осіб отримали урядові стипендії для навчання в Австралії: кожного року виділяється 50 млн доларів для близько 10 тис. студентів²⁰. По-друге, австралійська специфіка величезних відстаней зумовила розвиток дистанційної освіти, яка задовго до 2020 р. вивела країну у світові лідери у цьому плані. Причому здобути знання дистанційно можуть не тільки особи з-поза Австралії, але й місцеві жителі. По-третє, як і в інших державах, студенти вивчають соціогуманітарні курси, чиє основне завдання полягає у продукуванні сенсів – теорій і концепцій, що легітимізують позицію й погляди держави, яка здійснює «м'яку силу». По-четверте, Австралія інтегрована у світовий науково-освітній простір, новачі де найчастіше продукуються країнами західної цивілізації. Одна з таких новацій – виникнення та потужний розвиток публічної історії («public history»), спочатку у Сполучених Штатах Америки, а потім і практично в усьому світі.

Австралія входить до кола тих країн, де публічна історія активно розвивається. Як і у США, у середині 1970-х рр. криза на місцевому ринку праці загострила проблему самореалізації. Британська історикиня Дж.Ліддінгтон указала на схожість виникнення публічної історії в обох державах: тоді з'явилися фрілансери, котрі почали активно обслуговувати приватний сектор економіки у той час, коли постіндустріальна трансформація міст, в якій історики брали активну участь, накладалася на постколоніальне переосмислення власного минулого й пошуки нових конструктів національної ідентичності²¹. Однак відповідне інституціональне оформлення в Австралії відбулося пізніше: у США з'явилася Національна рада з публічної історії, почав виходити журнал «Public Historian» (1979 р.),

¹⁷ Див. прим.11.

¹⁸ Stetar J., Coppla C., Guo L., Nabiyeva N., Ismailov B. Soft Power Strategies: Competition and Cooperation in a Globalised System of Higher Education // Higher Education: Policy and the Global Competition Phenomenon. – New York, 2010. – P.191–204; Botonero E.M.R. EU Higher Education as Soft Power in Neighbouring Countries: A Projection of Influence by Compelling Means // ECPR General Conference Sciences Bordeaux 4–7 September 2013. – Bordeaux, 2013. – P.1–28; Aidarbek A. Education and Soft Power: Analysis as an Instrument of Foreign Policy // Procedia: Social and Behavioral Sciences. – 2014. – Vol.43. – P.514–516; Metzgar E.T. Institutions of Higher Education as Public Diplomacy Tools // Journal of Studies in International Education. – 2015. – Vol.20. – №3. – P.223–241; Wojciuk A., Michaick M. Education as a source and tool of soft power in international relations // European Political Science. – 2015. – Vol.14 (3). – P.1–20.

¹⁹ Kitchen N. Making soft power work: theory and practice in Australia's international education policy // Politics & Policy. – 2017. – October – 45(4) [Електронний ресурс]: https://www.researchgate.net/publication/320629076_Making_Soft_Power_Work_Theory_and_Practice_in_Australias_International_Education_Policy

²⁰ Див. прим.11.

²¹ Liddington J. What Is Public History? Publics and Their Pasts, Meanings and Practices // Oral History. – 2002. – №1 (30). – P.87.

натомість австралійський часопис «Public History Review»²² видається з 1992 р.²³, а Австралійський центр публічної історії²⁴ було створено на базі Сіднейського технологічного університету наприкінці 1998 р. Упродовж багатьох років директори центру – професор П.Ештон (чи не найавторитетніший фахівець у цій царині, про що свідчать численні публікації²⁵) і професорка П.Гамільтон (чия діяльність, окрім дослідницької активності, засвідчує гендерну рівновагу в керівництві закладу). Головною метою центру заявлено просування практики та розуміння публічної історії як в академічному середовищі, так й у суспільстві. Подібно до центрів Америки або Канади австралійський осередок визначає шляхи розвитку публічної історії у країні – перебуває в діалозі з урядом і громадськістю, проводить теоретичні дослідження, друкує книжки, видає періодику, реалізує комунікативні заходи, розробляє програмні й методичні матеріали, сприяє підготовці фахівців, популяризації публічної історії. На сайті центру заявлено:

«Наша дослідницька програма – на перетині популярних, професійних і академічних історій [...] Ми – австралійський центр, який бере участь у загальнонаціональному, а також місцевому діалозі та ґрунтується на нашій взаємодії з питаннями, що мають відношення до нашої історії як колоніального суспільства поселенців, котре бореться з особливою екологічною, демократичною й епістемічною спадщиною»²⁶.

З урахуванням того, що одним із найважливіших ресурсів «м'якої сили» є мережеві технології, у центрі працює історична лабораторія Сіднейського технологічного університету (UTS HistoryLab). Це – місце, де історики та заклади культури можуть експериментувати з методами використання цифрових технологій для аналізу й викладення історій про минуле. На веб-сайті лабораторії викладено цікаво подані матеріали, наприклад про пам'ятник «Титаніку», що встановлений серед пустельної місцевості на відстані понад 400 км від найближчого океанічного узбережжя, та який розглядається у плані політики пам'яті (публічна історія задіяна в розробці й упровадженні такої політики), або залучення експертом читача у процес розслідування однієї з найжахливіших судових помилок в історії країни. Творці аудіо з історичної лабораторії демонструють, як вони намагалися зрозуміти минуле за допомогою звуку. Під гаслом «Вивчення розриву між минулим і нами» зазначається: «У нас є, що розповісти. Але нас цікавить набагато більше, ніж просто історія. Замість того, аби казати вам, про що думати, академік або інший експерт історичної лабораторії прагне залучити вас у процес розслідування. Ми хочемо, аби ви пішли з нами»²⁷. Тобто втілюється головна ідея публічної історії: «Історія для публіки, про публіку, разом із публікою».

²² Див.: [Електронний ресурс]: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/archive>

²³ Нині в електронному вигляді.

²⁴ [Електронний ресурс]: <https://www.uts.edu.au/research/australian-centre-public-history>

²⁵ У більшості з них П.Ештон виступає або як співавтор, або як редактор (див., напр.: *Anderson M., Ashton P.* Australia's Heritage in Profile. – Melbourne, 1995. – 114 p.; *Ashton P., Hamilton P.* «Streetwise»: Public History in New South Wales // *Public History Review*. – 1997. – Vol.5-6. – P.1-8; *Hamilton P., Ashton P.* «Out of Place: On not belonging» // *Ibid.* – 2000. – Vol.10. – P.37-42; *People and Their Past: Public History Today* / Ed. by P.Ashton, P.Hamilton. – London, 2009. – 304 p.; *Ashton P., Hamilton P., Searby R.* Places of the Heart: Memorials in Australia. – Melbourne, 2012. – 123 p.; *What is Public History Globally? Working with the Past in the Present* / Ed. by P.Ashton, A.Trapeznik. – London; New York, 2019. – 392 p. та ін.).

²⁶ Див. прим.24.

²⁷ [Електронний ресурс]: <https://historylab.net/>

Звичайно, в Австралії публічні історики працюють не тільки в названому центрі. Чимало уваги публічній історії приділяє Австралійська історична асоціація. Прикладом може бути Г.Девісон, який певний час її очолював. Коло його наукових інтересів – історична урбаністика, публічна історія, сімейна історія, національна ідентичність. Він автор монографії під промовистою назвою «Використання й насильство австралійської історії»²⁸, де пише про героїв, монументи, історичні пам'ятки, документи, національні святкування, сімейну, живу, локальну історії. І наприкінці формулює питання: «Чи корисна історія?». У ньому проступає одна з провідних рис західної культури – її прагматизм. А публічна історія одним зі своїх проявів має історію практичну – напрям, котрий зараз активно розвивається в багатьох країнах світу.

Результатом співробітництва Австралійського центру публічної історії з широким колом дослідників і партнерських організацій стали різноманітні проекти, зокрема «Австралійці й минуле», коли на підставі інтерв'ю сотень співгромадян вивчалася та аналізувалася їх історична свідомість, шукалася відповідь на питання: «Чи має національна історія якесь значення для пересічних австралійців?». Автори проекту «Приватне життя, публічна історія», досліджуючи повсякденну історичну свідомість, намагалися зрозуміти місце й роль історії в австралійському суспільстві. Використовувалися якісні методи вивчення усної історії, роботи у фокус-групах, а також критичний аналіз публічних дебатів, аби дізнатися, як саме люди обговорюють сімейні історії й історії суспільні, а також виявити національні наративи²⁹. Проект «Австралійська політика та історія» мав на меті сприяти конструктивній участі істориків у публічних політичних дебатах. Запущений 2010 р., він став частиною Міжнародної мережі політики та історії (International Network for Policy and History), оформленої в Лондоні 2018 р. Названа організація охоплює групи академічних істориків із різних країн, які вважають: якості прийняття рішень у теперішньому часі, а також стосовно майбутнього, сприяє глибше знання минулого. Участь істориків у політичних дебатах можна розглядати як прояв публічної історії. Також слід зазначити, що функціонує консалтингова компанія «Public History Australia»³⁰, котра працює над широким спектром проектів, пов'язаних з історією. До них відносяться замовна історія, історія спільнот, дослідження спадщини, музейні виставки, екскурсії та усна історія. Надаються послуги від студіювання, написання й редагування до публікації.

Можна навести приклади проектів, які мали не загальнонаціональні масштаби, а виконувалися в розрізі локальної історії. Зокрема на такі цілі виділяли кошти найбільш густонаселені штати Вікторія і Новий Південний Вельс. Сідней і Брісбен сформували «History Groups» для вивчення історичного розвитку міст (видаються збірники матеріалів, проводяться конференції). Дедалі більшої популярності набуває сімейна історія. У цьому плані допомагають фахівці, частина яких входить до складу Австралійського товариства генеалогів. Деякі з них пройшли підготовку за магістерською програмою публічної історії Монашського університету (м. Мельбурн), за якою спеціально вивчали усну й сімейну історії.

Часом активність виявляють нефахові дослідники. У певному сенсі публічна історія в Австралії започаткувалася 1916 р., коли журналіст Ч.Бін вирішив написати «Офіційну історію Австралії у Великій війні» («Official History of Australia in the

²⁸ Davison G. The Use and Abuse of Australian History. – St. Leonards, N.S.W., 2000. – 236 p.

²⁹ Clark A. Private Lives, Public History: Navigating Historical Consciousness in Australia // History Compass. – 2016. – January. – Vol.14. – Issue 1 [Електронний ресурс]: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hic3.12296>

³⁰ [Електронний ресурс]: <https://publichistoryaustralia.com/contact/>

Great War»). Було ініційовано потужний напрям вивчення участі австралійців у війнах, що також знайшло свій вияв у комеморацийних практиках, в яких задіяні публічні історики. Держава фінансує заходи з нагоди пам'ятних дат, створюються меморіали, здійснюються різноманітні мультикультурні проекти тощо. Пам'ятні об'єкти культурного значення уособлюють ідентичність, цінності та єдність австралійського суспільства.

Австралійці – молода нація з непростими процесами формування. У них є своя історична пам'ять, сповнена складних питань – від демографічних особливостей заселення вигнанцями з Великобританії та їх стосунків з автохтонами до міграційних процесів останніх років і наслідків коронакризи. Хоч проблема національної ідентичності загальнопоширена, така, що гостро стоїть і перед потужними державами (зокрема США), для Австралійського Союзу конструювання власної ідентичності має ще більше значення. «М'яка сила» діє не тільки назовні, але й усередині країни. Публічна історія виступає важливим інструментом вибудовування такої ідентичності. У цьому плані здійснюються різноманітні заходи, активну участь в яких беруть так звані креативні індустрії, тобто кінематограф, засоби масової інформації та комунікації, сфери туризму й рекреації, мистецькі проекти, дизайн, мода тощо. У всіх цих галузях фахові історики задіяні насамперед як консультанти. Через усі названі канали йде вплив «м'якої сили», що має робити націю сильнішою.

Україна із запізненням сприйняла концепції «м'якої сили» та публічної історії. Утім деякі зрушення відбуваються, наша країна поступово відкривається до тенденцій і процесів, які вирують у світі. Однією з таких тенденцій стало зростання цікавості до минулого – «історичний бум», що розпочався у США та Європі в 1990-х рр. Притаманний американцям прагматизм висловився вельми чітко: наука має приносити користь суспільству. Реалізацією цієї настанови став розвиток публічної/практичної історії. Не можна переоцінити вплив її на соціальну й політичну ситуацію. Важливе значення публічна/практична історія має і у «війні історій», яку веде Росія з деякими колишніми союзними республіками і країнами «соціалістичного табору». На історичне поле поширюється логіка національних інтересів, які потребують відстоювання як усередині держави, так і за її межами. Урешті-решт міру розвитку публічної історії можна розглядати як індикатор рівня демократичної мобілізації суспільства.

Українські дослідники мають більше впливати на вироблення історичної політики, для чого публічна історія пропонує свій інтелектуальний інструментарій, адже існує чимало практик репрезентації минулого, які виходять за межі дисциплінарно маркованих способів виробництва історичного знання. Усвідомлюючи значення публічної історії для суспільства, вітчизняні історики і громадські діячі мають спрямувати зусилля на розробку теоретичних та практичних питань, а також на заходи з інституціоналізації названої сфери діяльності за прикладами інших країн (створення асоціації публічної історії, заснування дослідницького центру, організація консалтингових фірм, видання часопису, запровадження освітніх програм у закладах вищої освіти тощо). Усе це неодмінно вплине на збільшення ролі публічної історії у здійсненні «м'якої сили» України на внутрішній і міжнародній аренах, як про це свідчить досвід Австралії.

REFERENCES

1. Aidarbek, A. (2014). Education and Soft Power: Analysis as an Instrument of Foreign Policy. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, 43, 514–516.
2. Anderson, M., & Ashton, P. (1995). *Australia's Heritage in Profile*. Melbourne.
3. Ashton, P. & Hamilton, P. (1997). "Streetwise": Public History in New South Wales. *Public History Review*, 5-6, 1–8.
4. Ashton, P. (Ed.). (2009). *People and Their Past: Public History Today*. London.
5. Ashton, P. (Ed.). (2019). *What is Public History Globally? Working with the Past in the Present*. London, New York.
6. Ashton, P., Hamilton, & Searby R. (2012). *Places of the Heart: Memorials in Australia*. Melbourne.
7. Bielci, S. (2021). *Australian approach to the concept of middle power in its foreign policy*. Retrieved from: <https://dknuwnazwa.wordpress.com/australian-approach-to-the-concept-of-middle-power-in-its-foreign-policy-stanislaw-bielci/>
8. Botonero, E.M.R. (2013). EU Higher Education as Soft Power in Neighbouring Countries: A Projection of Influence by Compelling Means. *ECPR General Conference Sciences Bordeaux 4–7 September 2013*, 1–28.
9. Cauvin, T. (2016). *Public History. A Textbook of Practice*. New York.
10. Chornovol, I. (2010). Istoriohrafia Avstralii u svitli tezy Ternera. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 4, 239–248. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Clark, A. (2016). Private Lives, Public History: Navigating Historical Consciousness in Australia. *History Compass*, January, 14, 1. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hic3.12296>
12. Davison, G. (2000). *The Use and Abuse of Australian History*. St. Leonards.
13. Davison, G. (Ed.). (1998). *The Oxford Companion to Australian History*. Oxford; Melbourne.
14. Dziuba, R. (2015). Vykorystannia kino v protsesi pleisbrendynhu: pryklad spivpratsi uriadu Avstralii i kinoindustrii. *Hrani, 1(117)*, 115–119. [in Ukrainian].
15. Gardner, J. P. (Ed.). (2013). *The Oxford Handbook of Public History*.
16. Haladzhii, O. (2016). Znachennia AUSFTA u avstraliisko-amerykanskykh vidnosynakh kintsia XX – pochatku XXI st. *Amerykanska istoriia ta polityka*, 1, 162–167. [in Ukrainian].
17. Haladzhii, O. (2017). Suziria Pivdennykh moriv: avstraliiskyi shliakh uspishnoi serednoderzhavnosti. *Zovnisni sprav, 6(Istoriichni nauky)*, 10–15. [in Ukrainian].
18. Hamilton, P., & Ashton P. (2000). "Out of Place: On not belonging". *Public History Review*, 10, 37–42.
19. Havryliuk, V.S. (1969). *Po Avstralii ta Novii Zelandii*. [in Ukrainian].
20. Honcharenko, M. (1973). *Na kulturnykh merydianakh Avstralii ta Okeanii*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Ihnatiev, P. (2014). Avstraliia: povertaiuchys oblychchiam do Azii. *Zovnisni sprav, 1(Istoriichni nauky)*, 30–33; 2, 20–23. [in Ukrainian].
22. Jordanova, L. (2000). *History in Practice*. London/Oxford; New York.
23. Kelly, R. (1978). Public History: Its Origins, Nature and Prospects. *The Public Historian*, 1, 16–28.
24. Khyzhniak, I.A. (2020). Avstraliia u poshuku vlasnoi bahatopartiinoi systemy (kinets XIX – pochatok XX st.). *Problemy vsesvitnoi istorii*, 3, 87–99 [in Ukrainian].
25. Kitchen, N. (2017). Making soft power work: theory and practice in Australia's international education policy. *Politics & Policy*, 45(4) Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/320629076_Making_Soft_Power_Work_Theory_and_Practice_in_Australias_International_Education_Policy
26. Kovtun, O. (2011). Intehratsiini protsesy ta mizhderzhavni obiednannia Avstralii ta Okeanii. *Gileia*, 45(№3), 685–692. [in Ukrainian].
27. Liddington, J. (2002). What Is Public History? Publics and Their Pasts, Meanings and Practices. *Oral History*, 1(30), 83–93.
28. Metzgar, E.T. (2015). Institutions of Higher Education as Public Diplomacy Tools. *Journal of Studies in International Education*, 20, 3, 223–241.
29. Nye, J.S. (2004). *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York.
30. Pashkov, V. (2020). Sfera vyshchoi osvity yak instrument "miakoi syly" u zovnishnii politytsi derzhavy. *Zovnisni sprav, 7-8*, 48–54. [in Ukrainian].
31. Perha, T. (2020). Polityka Avstralii shchodo korinnoho naselennia (kinets XIX – persha polovyna XX st.). *Problemy vsesvitnoi istorii*, 2, 174–200. [in Ukrainian].
32. Romanenko, O. (2020). Stratehii mihratsiinoi polityky Avstralii: etapy, stanovlennia, novi vykyky ta vidpovidi na suchasni zahrozy. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 3, 152–167. [in Ukrainian].
33. Romanenko, O. (2021). Rodyna yak tsinnist v Avstralii (vid pershykh poselentsiv do pochatku XX st.). *Narodna tvorchist ta etnologhiia*, 1(389), 79–87. [in Ukrainian].
34. Savelieva I. (2013). "Public History" as a vocation: Basic research program: Working papers. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=2279444>
35. Sayer, F. (2015). *Public History: A Practical Guide*. London; New York.
36. Stetar, J., Coppla, C., Guo, L., Nabiyeva, N., & Ismailov, B. (2010). Soft Power Strategies: Competition and Cooperation in a Globalised System of Higher Education. *Higher Education: Policy and the Global Competition Phenomenon*, 191–204.
37. Stoian, P. (2012). Avstraliiski deskryptyivni standarty v systemi avstraliiskyykh arkhivnykh resursiv. *Studii z arkhivnoi spravly ta dokumentoznavstva*, 20, 36–43. [in Ukrainian].
38. Tkachova, Yu. (2010). Brendinh Avstralii u mizhnarodnykh vidnosynakh (tekhnohohiia prosuvannia natsionalnykh interesiv). *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 88, 1, 270–271. [in Ukrainian].
39. Udod, O. (2021). Mediina istoriia yak vykyk dlia akademichnoi nauky, suspilstva i osobystosti: sproby protydyi nehatyvnym informatsiynym vplyvam. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedabohichnykh nauk Ukrainy*, 3, 1. Retrieved from: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/144> [in Ukrainian].
40. Vietrynskyi, I.M. (2020). Istoriichni, sotsiokulturni ta mizhnarodno-politychni peredumovy vynyknennia i stanovlennia Avstraliiskoho Soiuzu. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 3, 64–86. [in Ukrainian].
41. Viter, I. (2020). Derzhavnyi paternalizm ta yoho zarozhdennia v Avstralii na pochatku XX st. *Ukraina: aspekty pratsi*, 4, 43–51 [in Ukrainian].
42. Wojciuk, A., Michaiek, M. (2015). Education as a source and tool of soft power in international relations. *European Political Science*, 14(3), 1–20.
43. Yukhymenko, I. (1966). *Shliakhamy Avstralii*. Kyiv. [in Ukrainian].
44. Zernetska, O. (2020). Rozvytok kultury v Avstralii protiahom XX st.: kinoindustriia. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 2, 174–200. [in Ukrainian].
45. Zernetska, O., Myronchuk, O. (2020). Istorična pamiat ta praktyky monumentalnoi komemoratsii Pershoi svitovoi viiny v Avstralii (chastyna 1). *Problemy vsesvitnoi istorii*, 2, 204–217. [in Ukrainian].

Tetiana ORLOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Faculty of History,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), orlova.knu@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4079-0049>

Public History as a Component of “Soft Power” in Modern Society: From the Experience of Australia

Abstract. The purpose of the article is to demonstrate, by the example of Australia, the importance of public history for a state in exerting the “soft power” at the domestic and international political arenas. **The methodology of research** is based on the principles of historicism and systemic, also interdisciplinary and comparative approaches. **Novelty.** Unlike many countries, including Australia, Ukraine still has not reached significant development of the field of public / applied history. Likewise, under-utilized are the resources of “soft power” both within the country and abroad. It’s the first time when the meaning of public history for exercising soft power is explained. **Conclusions.** At the current stage of global development, competition is gaining a cultural / civilizational dimension, whereof historians are most aware. But prevalently they are stuck in the “ivory tower”, though both the society and the government need their cognitive potential, as deeper knowledge and understanding of the past enhances the quality of decision making for today and for tomorrow. At the same time, any society needs reinforcing its identity, values and cohesion. In both cases, a prominent role belongs to public history as part of the “soft power”. The activities of public historians is of great importance for consolidating the society and improving a state’s international image, which brings material and non-material benefits. Within recent years, Australia has risen in the World rating of soft power, entering the top ten of leading countries. Its experience presents undoubted interest to others, particularly Ukraine. This constitutes the practical importance of the results of the survey and outlines the prospects of further studies, envisaging not only purely theoretical theses, but also practical steps in institutionalization, similar to those carried out in Australia: founding the Center for Public History, similar analytical companies, and a respective almanac, where historians and all parties interested could find opportunities for fulfilment, thus amassing the intellectual capital of Ukraine and strengthening its international positioning.

Keywords: public history, “soft power”, Australia, identity, historical consciousness.

Тетяна ВІЛКУЛ

докторка історичних наук,
провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tvilkul@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

Лаврентіївська версія «Повісті временних літ» у текстології Новгородсько-Софійської групи*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.175>

УДК: 930.2«XI–XIV»

Анотація. Зводи Новгородсько-Софійської групи, тобто, Новгородсько-Карамзинський 1-й, Софійський 1-й, Новгородський 4-й, є складними компіляціями початку XV ст., що поєднують роботу володимиро-суздальських та новгородських літописців. Володимиро-суздальський вплив традиційно відносять до «Зводу Андрія Боголюбського» (не пізніше 1174 р.) або «Володимирського зводу доведеного до 1185 р.». Разом із тим, Новгородсько-Софійські зводи вважають важливим свідком раннього літописання. Науковці твердять навіть про формування їх віддаленого протографа в XI ст. і в ньому вбачають одне зі свідчень так званого «Початкового зводу 1090-х рр.». Хоча їх рукописи містять чимало тексту тотожного або близького до «Повісті временних літ», їх недостатньо використовують у дискусіях з її текстології. **Мета наших студій** – розширити базу даних щодо впливу Лаврентіївської суздальської версії «Повісті временних літ» на Новгородсько-Софійську групу. **Наукова новизна** полягає у систематизації Лаврентіївських вторинних читань у межах Початкового літопису, що перейшли до Новгородсько-Софійської групи. Обстеження текстів провадилося текстологічними методами. **Висновки.** Виявлено до 300 вузлів різночитань, з яких у даній статті розглянуто близько 20 різночитань, які доказово або з високою вірогідністю вторинні. По-перше, можна з певністю твердити, що Новгородсько-Софійські зводи наслідують численні інноваційні читання суздальської гілки. По-друге, матеріал дозволяє визначити, яку саме групу суздальських літописів застосовано. На особливе значення заслуговує те, що в нас зустрічаються два різновиди читань. Такі, коли Новгородсько-Софійські зводи наслідують версію Лаврентіївську, і такі, коли до неї приєднується Радзивіллівська (Лавр=Радз). Акумуляують обидва види читань протограф Лаврентіївського рукопису. Отже, інновації виникали як на стадії єдиної володимиро-суздальської гілки, так і пізніше, коли протографи Лаврентіївського та Радзивіллівського літопису розділилися. Таким чином, потрібно переглядати і стему руху рукописів, і уявлення про те, що протограф Новгородсько-Софійських зводів виник перед 1174 чи 1185 рр. Суздальський вплив на цю групу однозначно відбувся на стадії, коли Лаврентіївська та Радзивіллівська групи розійшлися. Певні деталі дозволяють припускати, що інновації формувалися пізніше за 1190-ті рр. і вірогідно, навіть після початку XIII ст.

Ключові слова: середньовічні літописи, «Повість временних літ», текстологія, Давня Русь.

Починаючи ці студії, мусимо зауважити, що вони відокремилися від великої теми. Авторка мала на меті написати роботу про те, як відобразилися версії «Повісті временних літ» у Новгородсько-Софійських зводах. Але матеріал виявився настільки строкатий, і його так багато, що довелося визначити окремі аспекти й розглядати

* Висловлюю щирі вдячності Сергію Львовичу Ніколаєву за обговорення та консультації з лінгвістичних питань.

кожен із них поодиночі. Сподіваюся, що такий розгляд піде на користь проблематиці текстології «ПВЛ», від якої залежить визначення вихідного тексту та відхилень у нашому основному джерелі з ранньої давньоруської історії. Кількість відхилень у списках «ПВЛ» або, за текстологічною термінологією, вузлів різночитань, досі точно не підраховано, але приблизно їх число сягає понад 10 тис.¹ Новгородсько-Софійські зводи вважаються важливим свідченням раннього літописання, а щодо тексту тотожного або близького до «ПВЛ» у них найчастіше вбачають незалежне ціннісне відгалуження². Хоча написано про ці зводи чимало, власне в текстуальній критиці ранніх літописів їх тексти залучалися недостатньо, а відповідно, заслуговують на послідовний уважний перегляд. Почнемо з того аспекту, який уявляється ввідним: близькості пам'яток до Лаврентіївської групи «ПВЛ».

У літописознавців до недавнього часу було відсутнє зведене критичне видання Початкового літопису. За традицією, південна Іпатіївська гілка «ПВЛ» потрапила у 2-й том «Повного зібрання руських літописів», натомість суздальська Лаврентіївська – у 1-й том, новгородські – у 3–4-й тощо. Зведений текст, в якому рядки старших рукописів можна охопити поглядом і порівняти на одній сторінці, з'явився аж на початку ХХІ ст. завдяки зусиллям гарвардського дослідника Д.Островського. Вчений, що дуже ціннісно, використав Новгородський перший літопис³, однак Новгородсько-Софійські до обраного кола важливих для «ПВЛ» свідчень не потрапили.

Тим часом текстологи «докомп'ютерної ери» спиралися на виїмки важливих для текстуальної історії різночитань і ними обмежувалися. Після того, як стало доступним фронтальне зіставлення комп'ютерних наборів літописних зводів, потроху в роботу вводяться не виїмки, а повні корпуси різночитань. Розгорнути перед читачем текстологічні таблиці у друкованій статті, звісно, неможливо, та й важливість більшості «дріб'язкових» варіантів зрозуміла лише для вузьких фахівців. Проте тепер ми у змозі провести повне зіставлення, не обмежуючись виїмками.

Новгородсько-Софійські зводи мають багато спільного із Новгородським першим літописом молодшої редакції (Німл), з яким їх об'єднують в одну велику родину. Порівняно з останнім ці зводи повніші за складом річних статей, уміщують більший масив інформації та являють новий ступінь ведення літопису. Традиційно до них включають Софійський 1-й (С1) та Новгородський 4-й (Н4). Із недавнього часу, після знахідки двох підбірок літописних матеріалів – також старшу з них, Новгородсько-Карамзинський літопис №1 (Нк)⁴. Усі три пам'ятки мають пізні складові (наприклад, переліки князів та царів доведено до Іоанна Васильовича Грозного), однак протограф

¹ Такі приблизні підрахунки зроблено на підставі останнього зведеного видання «ПВЛ» Д.Островського: Ostrowski, Donald, *The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis*, *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: X: 1–3* (Cambridge, Massachusetts, 2003) (далі скорочено: *The Povest'*). На кожній сторінці цієї публікації вміщується 3–4 рядка й на сторінку припадає 5–6 вузлів. При цьому у трьох томах цієї публікації – понад 2000 стор. (2166 pp.).

² Як висловився з дещо іншого приводу (Новгородського першого літопису) провідний російський текстолог О.Гіпіус: «Столь мощный инструмент необходимо или использовать или отказаться от него при наличии на то веских оснований». Див.: Гиппиус, Алексей А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет», *Russian Linguistics*, 26: 1 (2002), 72.

³ Літопис залучений дещо неповно, зокрема на початку, проте важливий сам факт, що Новгородський перший з'явився у зведеному тексті «ПВЛ» і тепер зручно порівнювати фрагменти.

⁴ Бобров, Александр Г. Новгородские летописи XV в. (Санкт-Петербург, 2001), 61, 93–166. Прохоров, Гелиан М. Летописные подборы рукописи ГПБ F.IV.603 и проблема общерусского сводного летописания, *Труды Отдела древнерусской литературы*, 32 (1977), 165–198; Gippius, Alexey A. Reconstructing the original of the *Povest' vremennykh let*: a contribution to the debate, *Russian linguistics*, 38 (2014), 343, 363. Guimon, Timofej V. Historical writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a comparative perspective (Leiden; Boston, 2021, forthcoming), 31, notes 150–151, chapter 3.3.

НкСіН₄ під впливом ідей О.Шахматова виводять у тому числі з «Початкового зводу 1090-х рр., передуючого ПВЛ». Першим же таким свідком вважають Німл, у складі якої чимало фрагментів і споріднених із «ПВЛ», і таких, що суттєво відхиляються від неї.

Вичерпному порівнянню Нк, Сі та Н₄ перешкоджав як великий обсяг цих текстів, так і те, що вони стосовно «ПВЛ» складають нібито бічну традицію (хоча, з іншого боку, усіляко підкреслюється їх важливість для раннього літописання⁶). Спробуємо подати результати роботи, що стосуються такого текстуального аспекту, як взаємини Новгородсько-Софійських зводів зі списками суздальського походження.

Коротко нагадаємо про головні п'ять рукописів «ПВЛ». У дослідженнях використовуються: Лаврентіївський (Л), Радзивіллівський (Р), Московський-Академічний (А), Іпатіївський (І) та Хлебниковський (Х)⁷. До Л приєднувався втрачений через пожежу на початку ХІХ ст. Троїцький (Тр), відомий за виданням невеличкої частини тексту та реконструкцією М.Присьолкова. ЛТрРА належать до Лаврентіївської групи, ІХ – до Іпатіївської. Тексти обох груп мають великі серії вторинних читань упродовж усієї «ПВЛ» від її початку до закінчення. Розподіл на дві гілки підтриманий подальшим розвитком справи ведення давньоруських літописів. ЛРА по закінченні «ПВЛ» продовжується до ХІІІ ст. записами володимиро-суздальських зводів. ІХ після завершення «ПВЛ» доповнена Київським літописним зводом до кінця ХІІ ст., а потім Галицько-Волинським літописом.

Списки та їх групи розглядаємо окремо від гіпотетичних «редакцій ПВЛ». Згідно з О.Шахматовим, таких було три. Перша, «Несторова ппз р.», до нас не дійшла, але мала належати Нестору Печерському, котрого згадано в заголовку «ПВЛ» (тільки Х) та який, за інформацією «Києво-Печерського патерика», причетний до укладення літопису. Друга, «Сильвестрова ппб р.», яка нібито частково збереглася в Лаврентіївській гілці, зроблена Сильвестром, ігуменом монастиря Св. Михаїла та єпископом Переяслава⁸. Третя, якогось книжника з кола князя Мстислава бл. пп8 р., дійшла знов-таки частково в Іпатіївській гілці. Аби узгодити свої «редакції» з реальними рукописами, О.Шахматов уводив припущення про різноманітні контамінації. У доцільності припущень висловлювали сумніви, деякі наступники пропонували визнати дві редакції, а не три, щодо ймовірних авторів та переписувачів точиться полеміка⁹. Усе це спричинилося до появи багатойсторіографічної традиції, яка практично не має спільного з текстологічними дослідженнями.

Тож аналізуються групи списків. Зокрема використовуємо новий термін «Л-група», для пам'яток, афілійованих із Лаврентіївським списком. Коли до Л

⁵ Бобров. Новгородские..., 54; Gippius. Reconstructing...; Вилкул, Татьяна Л. Летопись и хронограф. Текстология домонгольского киевского летописания (Москва, 2019), 62–70, 187–232.

⁶ Напр., О.Гіпіус у вказаних статтях, присвячених текстології «ПВЛ», використовує тільки Нк. Д.Островський у своїх працях та публікації «ПВЛ» 2003 р. цю гілку взагалі не використовує: Ostrowski, D. Scribal practices and copying probabilities in the transmission of the text of the *Povest' vremennykh let*. *Palaeoslavica*, 13: 2 (Cambridge, Massachusetts, 2005), 48–77; Ostrowski, D. Načal'nyj Svod theory and the *Povest' vremennykh let*. *Russian Linguistics*, 31: 3 (2007), 269–308. Крім усього іншого, спеціалізація наукового знання призвела до того, що фахівці, які займаються пізніми літописами (до котрих усе ж таки належать Новгородсько-Софійські зводи) гірше орієнтуються у читаннях «ПВЛ». Покажу це на одному прикладі. О.Бобров починає свій перелік «первісних читань Нк» із повідомлення «ПВЛ» 6587 / 1079 р. й зауважує, що початковим є проп. слів «и бывшу емоу». Ідеться однак про спільну хибу «ПВЛ» в оповіді про Романа Святославича: «и бывшу емоу (не сказано де – Т.В.) оубиша и половци». Відображена в ІХЛСІН₄, і відсутня лише в Р та Нк, де перші три слова випущені. Тож є інновацією, а не початковим читанням. Див.: Бобров. Новгородские..., 98.

⁷ Короткі відомості: Guimon. Historical writing of Early Rus, 29–31, notes 135–146.

⁸ Л та РА зберігають колофон Сильвестра, де він, зокрема, пише, що «написахъ книги си лѣтописецъ».

⁹ Огляд, напр.: Guimon. Historical writing of Early Rus, 74–75, notes 26–34.

приєднується РА та НкСІН₄, Л-група може бути вужчою чи ширшою, включаючи ЛРА, ЛНкН₄, ЛНкСІН₄ та ЛРАНкСІН₄.

Взаємини головних рукописів «ПВЛ» зараз пояснюються за допомогою походження з двох гілок, а також одного виду контамінацій – впливу вже сформованих зводів один на інший. Літописознавці відзначили примітну серію зближень ІХ та РА на перетині основних київської й суздальської версій «ПВЛ». О.Гіппіус запропонував контамінації типу РА-ІХ з кінця XII ст.¹⁰; авторка цієї статті – типу І-РА, за умови, що вплив трапився пізніше (XIV – початок XV? ст.). Останнє рішення задовільно пояснює ті вузли різночитань, коли І-РА збігаються, натомість Х відповідає початковим читанням Л¹¹. Виходячи з того, що Х та І надзвичайно подібні, у варіантах Х=І (яких абсолютна більшість) отримуємо велику кількість спільних РАІХ.

Що стосується новгородських зводів, у них, як правило, припускають «третю гілку», тобто відгалуження раннього літопису не Іпатіївського й не Лаврентіївського типу («Початкового зводу»), відзначаючи одночасно близькість до Лаврентіївської традиції. Реально ж ідеться про укладення компіляції з літопису «типу Лаврентіївського... та типу Н1»¹². Рубіж залучення загальноруського зводу покладають на 1185 р., оскільки після цієї дати залишаються лише новгородські відомості.

Через те, що контамінація РАІ(Х) виявилася новою ідеєю початку ХХІ ст., науковці захопилися доказами та інтерпретаціями. Про наближення Новгородсько-Софійських зводів до Л час від часу згадують, порівняння одного з них, Нк, із текстами «ПВЛ» проведене у ґрунтовній публікації А.Накадзави¹³. Проте, наприклад, в останній праці О.Гіппіуса, присвяченій «ПВЛ», читанням РАІХ проти ЛН1 знову присвячено велику частину статті, тоді як про збіги Л-групи з Новгородсько-Софійськими згадано радше побіжно¹⁴. Крім того, збільшуючи кількість «контамінованих варіантів» О.Гіппіус пропонує вважати результатом контамінації *початкові* читання РАІХ (!). Нагадаємо, що така пропозиція суперечить прийнятним у текстуральній критиці принципам роботи з текстами, оскільки показові лише спільні вторинні читання¹⁵. Крім усього іншого, учений висловив справедливую претензію до Д.Островського (який, пишучи про «контамінацію ІХ з Н1мл», не навів прикладів

¹⁰ Гіппіус. О критике текста..., 76–81. Див. також: Gippius. Reconstructing..., 346, 350–359. У відповідності до своєї гіпотези про суцільну контамінацію РАІХ, дослідник поділяє головні списки «ПВЛ» на три групи – ЛТр, РА та ІХ. За моїми спостереженнями, контамінація РАІ охоплює не весь текст літопису й зосереджена переважно на початку «ПВЛ». Тобто, не є фронтальною й до основних належать усе ж такі дві гілки.

¹¹ Вілкул Тетяна, Текстология и textkritik. Идеальный проект... По поводу: «Повість временних літ: Міжрядкове співставлення і парадокс». Склад і відредагував Доналд Островскі, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: X: 1–3 (2003), *Palaeoslavica*, 12: 1 (Cambridge, Massachusetts, 2004), 173–183; це рішення прийняте у: Gippius. Reconstructing..., 364; Guimon. Historical writing of Early Rus, 73, notes 21–23.

¹² Прохоров. Летописные подборки..., 172.

¹³ Nakadzava, A. Issledovanija novgorodskikh i moskovskikh letopisej XV veka (Tojama, 2006). Природно, оскільки дослідник публікував Нк, у різночитаннях відзначені варіанти, які відрізняються від неї, а не споріднені з нею. Споріднені потрібно вилучати з мовчазних пропусків різночитань.

¹⁴ Учений уважає, що в Нк відобразився літопис типу Троїцького (позначення: НК та Т). Див.: Gippius. Reconstructing..., 345: there are many instances, where L and Nk share demonstrably secondary readings... Перелік інновацій спільних із Тр: «11,4 НК=Т: в Руси словѣнскыи языкѣ /ЛРАИХ словѣнскѣ языкѣ в Руси, 11,11: НК = Т: морав/Л: норова/РАИХ: нерома (the secondary reading in ЛТРА was obviously норова), 13,2 НК = Т: лутичи/ЛРАИХ улучи (улочи), 22,18 НК=Т: умре Юрикь/умершу Юрикови, 23,10 НК = Т: глаголя сице/ЛРАИХ: глаголя, 23,11 НК = Т: от Ольга князя/ЛРАИХ: от Олга». Там же, 362, nt.19. Аналогічні міркування побіжно висловлені у: Бобров. Новгородские..., 98.

¹⁵ Таке недотримання принципів текстуральної критики спостерігається й у статті 2002 р., де було висловлено гіпотезу контамінації РАІХ: Гіппіус. О критике текста..., 83. Див.: «составитель РА избежал ошибок ЛНк, т.к. пошел за своим вторым источником – И». Тобто РА пішов за початковим І, і тому в ньому немає помилок Л (!). Довести подібні тези неможливо, тому в текстуральній критиці їх уникають. У даному разі потрібно виходити з припущення, що РА зберігає початкове читання, а відхилення виникло тільки в Л, після того, як дві гілки суздальської групи розійшлися. У роботі 2014 р. дослідник вимагає дотримання базових принципів від своїх опонентів. Що передбачає, що він сам також їх дотримуватиметься.

беззаперечно («incontrovertibly») вторинних читань типу ІХН¹⁶), що накладає обов'язок відповідати власним вимогам. Усе мовлене призводить до нівелювання типових випадків, коли ІХРА зберігають початкову версію «ПВЛ», а відхилення бачимо в Л-групі. Тим часом, переписувачі та редактори Л, а також його протографа – який найменуємо прото-Л, і всієї суздальської гілки ЛРА, були активними. Ані Л, ані ЛРА не належать до акуратних копій «ПВЛ». Тож спробуємо заповнити лакуни в дослідженнях, зосередившись саме на Л-групі.

Надалі ще зрідка використовуємо «І-група» як суто умовне позначення групування рукописів, котрі протистоять Л-групі. Її ядро складають ІХ чи ІХ+Н¹мл. Припускали контамінацію типу ІХ-Н¹мл, проте вчені не надали доказів вторинності таких читань¹⁷. Без обґрунтування вторинності збіги в різних гілках свідчать лише про збереження вихідних читань «ПВЛ». І хоча доведена контамінація Н¹мл з Іпатіївською гілкою полегшила б обговорення певних гіпотез, тут мушу приєднатися до О.Гіпіуса.

У «ПВЛ» і Новгородсько-Софійських зводах почергово бачимо ділянки, для яких маємо паралельні читання Н¹мл, і такі, де Н¹мл відсутнє. Власне Нк С¹ та Н⁴ послідовно відтворюють текст «ПВЛ» упродовж перших двох третин літопису; виклад сильно скорочений лише після 1074 р. Задля систематизації дослідження, як уже відзначалося, у цій статті розглядаємо лише один аспект. Тож подамо читання, для яких немає відповідників у Н¹мл. Будемо шукати ІХРА початкове проти ЛНкС¹Н⁴ вторинного, а також (за наявності паралельних текстів чи строгих доказів збереження вихідного читання в ІХ) – ІХ поч. проти ЛРАНкС¹Н⁴ втор. Спеціально треба обумовити, що не йдеться про індивідуальні відхилення Л, яких у цьому списку багато, особливо в першого з писців, тобто – про останні нашарування¹⁸, а про інновації дещо глибші – рівня прото-Л (можливо, періоду формування ЛТр).

Як уже відзначалося, доказову силу в текстології / текстуальній критиці мають лише вторинні читання. Проте текстологи регулярно з сумом відзначають дихотомізм, зокрема для світських текстів. Виявлені варіанти доволіно розподіляються на дві гілки і з'ясувати, котра з них вторинна, часто неможливо. У літописних пам'ятках, якщо мова не про відхилення одного рукопису, а про групи текстів, заледве в одному з десяти – п'ятнадцяти прикладів можна впевнено твердити, що такий-то варіант початковий, натомість протилежний до нього – інновація¹⁹.

¹⁶ Gippius. Reconstructing..., 343, 347.

¹⁷ Зокрема С.Бугославський навів перелік із понад 20 різночитань (Бугославский, Сергей А. «Повесть временных лет» (Списки, редакции, первоначальный текст), *Старинная русская повесть* (Москва, 1941), 18–19), проте зіперся переважно на формальну ознаку: тезу про первинність коротких читань та вторинність довгих, яка для «ПВЛ» не діє. Д.Островський узагалі оминає питання вторинних читань, при цьому не враховує певні лінгвістичні й текстологічні показники (обговорення цього: Gippius. Reconstructing..., 347–359. Див.: Ostrowski. Scribal practices..., 53–56, де вчений зібрав понад 100 прикладів, в яких ЛРА протистоїть ІХН¹ або ІН¹, однак не навів доказів вторинності читань, а також рр.57–58, де позитивно оцінює те, що за два десятки таких він кваліфікував як первісні (знов-таки, без обґрунтування). Причому в 1-й низці йдеться про очевидні пропуски в ЛРА (навіть указівки на роки). Там, де маємо контрольні тексти – в ЛРА інновації, і т. д. 100 прикладів не мусить вражати, адже число насправді помірне порівняно із загальною кількістю вузлів різночитань у «ПВЛ» (із чого починається ця стаття).

¹⁸ Див., напр., про синів Ноевих ПВЛ, 1.2 ІХРАНкС¹Н⁴ «г.г.» або «тріє», тоді як Л «первіє». Про Вавилонську башту, що вона 5.15 ІХРА «(въ высоту) и въ ширину локоть . љс. љ. л. г.» (5433) та НкС¹Н⁴ переробка на основі ПВЛ «саженни 5000 и 400 и 33, толико же и в ширину» проти Л «и ѐ». 6.16-17 ІХРА «и инии сѣдоша на Двинѣ и нарекоша ся полочане» а також НкС¹Н⁴ на основі ПВЛ «а инии ѐ полочане» проти Л «ѐ». 82.1 ІХРАНкС¹Н⁴ «от плуга» проти Л «отня оуга» (відхилення пояснюється палеографічно п – н, л – юс малий; словоподіл запропонував С.Ніколаєв; Островський «от нюауга») і т. д.

¹⁹ Навіть у поодиноких рукописах, якщо йдеться про старші з них (Л, І) – далеко не завжди ясно, де початкове й де інноваційне. Незрідка різні дослідники кваліфікують один і той самий варіант як належний до відхилень чи навпаки, вихідного тексту, розподіляючи гілки діаметрально протилежним чином.

Аби проілюструвати цю тезу, наведу один приклад «дихотомічного» виду. Під 6526 / 1018 р., у Новгороді з «мужів», «старост» та «бояр» збирають гроші для свого князя, аби найняти варягів. За І+ХРА «а от бояръ по осмидесятъ / .п. (80) гривенъ» проти ЛНкС1Н4 «...по .иѣ. (18) гри» (НкС1Н4 «боляръ»; тут і далі напівжирним – варіанти, на які треба звернути увагу)²⁰. Фонетично читання близькі – «осмь десяти» або «осмь на десяти» – й візуально не надто відрізняються, особливо при позначенні цифри через кириличну літеру (ХРА «.п.», Л «.иѣ.»). Однак сума, яку вимагали від бояр на похід Ярослава, змінюється значно. В оцінці варіантів мусимо виходити з логічних міркувань. Зокрема від пересічних «мужь» збирали «4 куны», натомість від «старостъ» – цілих «10 гривенъ» (143.23-24). Якщо прийняти версію ІХРА, тоді між старостами та боярами нове очікувано суттєве підвищення суми. Крім того, число «80» символічне, оскільки позначає подвійну «виру», уведена синами Ярослава Мудрого й відображену у «Пространній Правді Руській». Присутність норм із «Правди Ярославичів» не має бентежити, оскільки в оповіді про протистояння Ярослава та Святополка «Окаянного» простежується праця останнього укладача «ПВЛ», котрий уводив хронографічні доповнення ще й у статтях 1110-х рр. Утім, можуть заперечити, що не менш вірогідним є належність фрагмента до давнього ядра оповіді (наприклад, тільки тут з'являється слово «старосты», у решті «ПВЛ» «старци / старѣшины»), до того ж невідомо, чи відрізнялися помітно «бояри» від «старостъ»²¹. Тож імовірно діаметрально протилежні рішення. Д.Островський іде за ІХРА, інші літописознавці – за Л (та НкС1Н4): *The Povest'*, 2, 1142.

Утім значна низка читань усе ж таки дозволяє з певністю стверджувати, що відхилення від протографа «ПВЛ» трапилися саме у зводі типу Л й успадковані НкС1Н4. Розподіл початкових та вторинних краще за все засвідчують паралельні тексти (наприклад, запозичення з «Хроніки» Георгія Амартола чи біблійних книг у літописі, або навпаки, вставки з якогось раннього рукопису «ПВЛ» у Сильвестровсько-Мінейній редакції «Сказання про св. Бориса та Гліба»²²). Часом вихідні читання архаїчніші за мовою, а протистоять їм виразні інновації. Якщо звороти повторювані, показовими є аналоги, що збережені в усіх списках чи, якщо відхилення існують, вони інакше скомбіновані. На підмогу стають реконструкції попередників-літописознавців. Зокрема ті, що наведені Д.Островським після рядків ЛРАІХН1 (Бичкова, Шахматова, Лихачова та самого Островського, див.: *The Povest'*).

Після цієї публікації «ПВЛ» зручно позначати вузли різночитань із точністю до рядка. Останнє зроблене Д.Островським за виданням «Полное собрание русских летописей» (т.1)²³, але рядки експліцитно надруковано вперше. Тому наведені нижче приклади починаються з цифр, які вказують місце конкретного різночитання – стовпчик та рядок. Позначений також рік літописних річних статей. Отже звернімося до коментованого аналізу прикладів Л-групи, для яких відповідники в Н1мл відсутні.

²⁰ Полное собрание русских летописей. Т.1: Лаврентьевская летопись, 143.24 (перша цифра позначає стовпчик, друга – рядок); Т.2: Ипатьевская летопись, 132.1-2; Т.42: Новгородская Карамзинская летопись, 61; Т.6, 1: Софийская 1 летопись, 130; Т.4: Новгородская 4 летопись, 108.

²¹ Назагал слово «старосты» зустрічається в ранніх давньоруських пам'ятках, присутнє в перекладних із грецької: «Александрій» та «Житії Андрія Юродивого», із давньоєврейської – Книзі Есфірі, в Н1 та ін. Проте в «ПВЛ» це єдина згадка. Не полегшує завдання інша літописна звітка. Н1 і старшої, і молодшої редакції перемогу над Святополком уміщує під 1016 р. у контексті перемоги Ярослава. Перелік включає старост, але бояр немає, згадано ще смердів та всіх новгородців: «нача воє свое дѣлити: старостамъ по 10 гривенъ, а смердомъ по гривнѣ, а новгородчѣмъ по 10 всѣмъ». Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А.Н.Насонова (Москва; Ленинград, 1950), 15, 175.

²² Вилкул Т.Л. Летописные вставки из ПВЛ в Сильвестровско-Минейной редакции «Сказания о св. Борисе и Глебе», *Ruthenica*, V. (2006) 37–72.

²³ Не за рукописом чи факсимільним виданням Лаврентіївського, а за тим виданням, яким літописознавці XIX–XX ст. користувалися найчастіше: Полное собрание русских летописей, т.1.

4.15, недатоване Введення. В описі морської частини шляху з варяг у греки трапилася лексична заміна: за ІХРА, племена «присѣдять от запада къ полу-**днюю**» проти ЛНкС1Н4 «...к полу**ночью**» чи «полунощю». Із племен перераховані «корлязе, венедици, фрягове» півдня Європи (Італії), які були сусідами через море з Хамовими нащадками. Список племен редагований, проте у цій частині народи узбережжя Атлантики перераховано із заходу в напрямку півдня, тобто саме «отъ запада къ полудню»²⁴. Тому маємо справу з відхиленням Л, що успадковано НкС1Н4. Літописознавці однак реконструюють «ПВЛ» на підставі ІХРА: The Povest', 1, 15.

7.1, Введення. Змінено граматичну форму дієприкметника, ІХРА презенс «поляномъ же живу**ущи**мъ» проти Л+НкС1Н4 минул. часу «...жив**шимъ** особѣ» (НкС1Н4 останнє слово випущене). При цьому далі 9.5 «жив**шемъ**» тільки Л, решта списків включно з НкС1Н4 – «живу**щимъ**». У 7.1 усі літописознавці схилилися до варіанту Л-групи, у 9.5 за ІХРА реконструює Д.Островський: The Povest', 1, 28, 43. В обох випадках уважає доцільним спиратися на ІХРА С.Ніколаєв, із котрим обговорювалися лінгвотекстологічні питання «ПВЛ». Часто виходили з того, що інформація про полян легендарна й неактуальна. Проте у записях легенд можливий історичний презенс, а комбінація списків у цих двох прикладах схиляє до вторинності Л.

7.21-22, Введення. ХРАС1+І «а Днепръ втече^т... **треми** жерелы» (І жералы) проти «втечеть... **Ѹ** жереломъ» ЛНкН4. Ідеться про те, скількома гирлами Дніпро «втечеть», тобто впадає в море; у Л-групі зник числівник і змінено форму. Кілька гирл Дніпра з ІХРАС1, у цілому, відповідає дійсності, хоча їх зараз більше, ніж три. Крім іншого, конструкція «втечеть въ... море жереломъ» виглядає як переробка²⁵. Реконструючи початковий вигляд «ПВЛ», О.Шахматов та Д.Островський спираються на ІХРА: The Povest', 1, 33-34²⁶. У даному разі спостерігаємо ще ускладнення у вигляді С1, що приєднується до ІХРА. Аналогічні читання (ІХРА+С1, ІХ+С1 чи І+С1) трапляються неодноразово, що пов'язано, імовірно, зі впливом київського джерела, на яке посилається укладач С1: «иши в Киевскомъ». Із високою вірогідністю, читання протографа НкС1Н4 дорівнювало Л втор., тоді як в С1 задокументоване зв'язання.

11.24, Введення; ІРА «**обри**» (Х лакуна) проти ЛНкС1Н4 «**добрѣ**». При цьому «ПВЛ» оповідає власне про плем'я «обрів». Спочатку як вони воювали з візантійським імператором Іраклієм, згодом про їхні конфлікти зі «слов'янами». Саме у цій другій частині ЛТрНкС1Н4 зам. «**обри**» прочитується фонетично близька лексична заміна «**добрѣ**» (з деякими дрібнішими змінами²⁷). Українцям маловірогідно, аби, навпаки, вихідним читанням було б «**добрѣ**», яке ІРА перетворив би в назву племені. Судячи з манери викладу у Введенні «ПВЛ», що містить численні епічні та редакторські повторення, обидва рази мусить згадуватися назва

²⁴ Вилкул, Татьяна Л.; Николаев, Сергей Л., *Русь в перечнях народов «Повести временных лет» и вне их, Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 27 (2020), 145–167.

²⁵ Схоже на те, обумовлювалася конкретна географічна інформація, тобто власне число. Див. у «ПВЛ» ще «сѣдмью десятъ жерель» про Волгу.

²⁶ Помітив подібність Л та Нк тут О.Гіпус, хоча й схилився до того, що цей варіант початковий: Гиппиус. О критике текста..., 82.

²⁷ Тексти: І си же **обри** воева**ша** на словѣны.

РА сии^и **обри** воева**ша** на словѣны.

Л си же **добрѣ** воева**ху** на словѣнѣ^х.

Нк Сии же **добрѣ** воева**ху** на словѣны.

С1 Сии же **добрѣ** воева**аху** словѣны.

Н4 сии же **добрѣ** воева**хоу** на словѣнѣ.

племені, отже заміна Л-групи – інновація. Усі літописознавці одноставно спираються на ІРА: The Povest', 1, 59.

15.21, Введення; ІХ+РА «**такоже и многыя**» проти ЛНкС1Н4 «**Ѹ и**». У записаному з «Хроніки» Георгія Амартола фрагменті про закони та побут різних народів описуються звичаї у «Вританьї» – де буцімто «мнози мужи съ единою женою спять, **такоже и многыя** жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ»²⁸. Хоча виділений напівжирним вираз не належить до рідкісних, цінність йому надає паралельний текст Амартола, що засвідчує початкове читання. В Амартола близько, хіба що без «такоже» – «**и многыя**», що відповідає грецьк. Хроніці *καὶ πολλὰι*. Що стосується «такоже», воно не суперечить контексту і цілком могло бути уведено укладачем «ПВЛ», котрий не завжди копіював з Амартола точно. Прикро, що О.Гіпиус зарахував «и многы» у свідчення контамінації ІХРА (!), не відзначаючи ту обставину, що Амартол тут підтримує, навпаки, І-групу²⁹. Таким чином, у ЛНкС1Н4 вторинний пропуск. Літописознавці реконструюють текст «ПВЛ» зі включенням «и многыѣ», Д.Островський повністю спирається на ІХРА: The Povest', 1, 80.

17.25, під 6360 / 852 р., ІХ+С1 «индикта .ѿ. (15)» – проти Л+НкН4 «индикта .ѿ. **днь**» (НкН4 **въ 15 днь**), РА лакуна. У першій із річних статей, де на початку припускають переказ «Хроніки» Амартола, автор «ПВЛ» використав індікт – візантійський відлік років 15-річними циклами. Л та НкН4, що успадкували це читання, систему відліку не зрозуміли, і до року приписано зайве слово «днь» (!). С1=ІХ, мабуть, через звіряння з «Киевским» (на що ми вже наштовхувалися), хоча не можна виключати, що освічений укладач елімінував помилку власноруч. Принаймні, в інших місцях він порівняв «ПВЛ» зі «Хронікою» Амартола й пару разів виправив помилки Початкового літопису³⁰. О.Шахматов та Д.Островський ураховують ІХ: The Povest', 1, 91.

41.15, під 6420 / 912 р. ІХ «**здѣтельствуєтъ**» проти РА+НкС1Н4 «**свидѣтельствоуєтъ**», Л лакуна. Незважаючи на те, що фрагмент належить до запозичення з «Хроніки» Амартола, маємо складний випадок. Річ у тім, що у слов'янському Амартолї нині текст тотожний до РА (Ам.306³¹), але, судячи з грецьк. еквівалента

²⁸ І (спять .) **также и многыя** жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ.

Х **также и многыя** жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ.

РА (переставлено місцями частини фрази) **также и многыя** мужи со единою женою похотѣствуютъ.

Л (спять) и **Ѹ** . жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ .

Нк и **Ѹ** жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ

С1 и **Ѹ** жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ

Н4 и **Ѹ** жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ

Ам.49 и **многы** жены съ единымъ мужемъ похотѣствуютъ /у більшості списків: похотѣдѣють/.

De Boor 39 *καὶ πολλὰι γυναῖκες ἐν ἑταίρῳ τῷ ἀνδρὶ*.

Хроніка Амартола цитується за: Истрин, Василий М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе, 1: Текст (Петроград, 1920), 49 (далі поклики скорочено: Ам.49); грецький текст – за: Georgii Monachi Chronicon / ed. Carolus de Boor, 1-2 (Lipsiae, 1904), 39.

²⁹ Гиппиус. О критике текста..., с.81. Загалом учений намагався дібрати якомога більше вторинних читань РАІХ, аж до спільного зайвого сполучника «и». Натомість забув, напр., суттєвіше: в І+РА (Х лакуна) в 15.5 поч. «**индомъ**» (РА индиомъ), натомість Л втор. «**Ѹ**»; Ам.50 «**индяномъ** / индомъ», Де Боор 38 *Ἰνδῶν*. НкС1Н4 назви також немає, але тут заміна-переробка: «друзии близ тѣх суть инѣмъ закономъ».

³⁰ Див. 2.9 Болиду (грецьк. *Αἰολίδα*), тоді як усі списки «ПВЛ» дещо зіпсовані порівняно з «Хронікою»: «Солиду», Ам.59.9; 3.13 «Асиискія» (грецьк. *μέρος τι τῆς Ἀσίας*, див. Georgii Monachi Chronicon. / Ed. Carolus de Boor. Vol. 1-2 (Lipsiae, 1904), 56) зам. «всячскія» у ЛНкН4, так само «всячскія» Ам.59 та «всякоя» ІХРА. У 3.13 збігається «ПВЛ» і текст «Хроніки» Амартола, тобто помилка виправлена не з «Временника», а радше за другим слов'янським перекладом, імовірно «Лѣтовником» – пор. арк.20 зв. «страна асиискія». Леговник скращень от различных летописей же и поведатели и избранъ и съставленъ от Георгия грешнаго инока. [Изд. ОЛДП. № 26 и 56] (Санкт-Петербург, 1878–1880).

³¹ Для повнішої картини варіантів звірялося також за новим виданням «Хроніки»: Матвеевко, В.; Щеголева, Л. Книги временныя и образныя Георгия Монаха. Т.1, 1: Интерпретированный текст Троицкой рукописи (Москва, 2006), 469. Цікаво, що вище *ἐπερὺν* коректно відтворено як «дѣтельствуєтъ».

ἐνερgeticήση («сприяє», а не «свідчить»), читання суздальської групи все ж вторинне³². Так зрідка траплялося, що складні архаїзми замінювалися в різних переписувачів на фонетично близькі, а головне – зрозумілі поняття. Для копіїстів «сѣдѣтельствуеть» = ἐνερgeticήση виявилось саме таким складним словом, тоді як «сѣдѣтельствуеть» було розповсюдженим і загалом підходило до контексту. Тобто IX являють собою вихідний варіант «ПВЛ»³³, і це один із небагатьох випадків, коли списки «ПВЛ» надають зріз Амартола кращий, ніж у нині збережених повних рукописах «Хроніки». Закономірно, О.Шахматов та Д.Островський відновлюють «ПВЛ» за IX: The Povest', 1, 239.

41.17, там же. Подібний складний випадок: IX «сѣдѣтельство» проти РА «совладѣтельство» та НкС1Н4 «сѣвладѣство», Л лакуна (підкреслено помилки)³⁴. Із грецького еквівалента ἐνῆργησεν випливає, що потрібне дієслово «сѣдѣтельствова», однак в усіх відомих нині списках «Хроніки» – «сѣдѣтельствова». «ПВЛ» ускладнена тим, що дієслово перетворене на іменник в усіх списках – схоже, такої помилки припустився вже укладач літопису. Близьче за все до Амартола лексема в IX. Суздальська група, репрезентована тут РА, відхиляється, заміна знов фонетично близька, але семантично далека. Це читання наслідують НкС1Н4. Шахматов та Лихачов реконструюють на підставі грецького Амартола й відновлюють дієслово (і це сумнівне рішення у світлі одностайного свідчення списків): «сѣдѣтельствова», Бичков – чомусь «сѣдѣйствова», Островський спирається на IX: «сѣдѣтельство»: The Povest', 1, 239.

46.29-47.10, 6453 / 945 р., договір князя Ігоря з греками. Перекладений із грецької текст містить довгий перелік послів та купців із «рода русьского». Цікавою рисою, як довела О.Мельникова, є відсутність слідів грецького посередництва в іменах «руси»³⁵. Початкове написання реконструював із лінгвістичної точки зору, використовуючи дані фонетики північногерманських «русько-варязьких» імен, С.Ніколаєв³⁶. Спроби обґрунтувати грецьке посередництво, напр., в О.Щавелева не переконливі, заторкують окремі сполучення літер. Головне ж у нашому випадку – виходять із невірної розуміння текстологічних взаємин списків «ПВЛ» і Новгородсько-Софійських

³² У 41.14 в обох вказаних групах ще частковий інакший пропуск – IX «блгѣть ствоеуєтъ» проти НкС1Н4+РА «блго дѣтельствуеть(тъ)», тоді як в Амартола цього разу повністю: «блгѣть дѣтельствуеть», що відповідає грецьк. ἡ χάρις ἐνεργει. Тексти: І блгѣтьствуеть многажды . да етеры здѣтельствуеть.

Х блгѣтьствуеть многажды . да етерь здѣтельствуеть .

РА блгодѣтельствуеть еѣ . многажды да етеры свидѣтельствуеть .

Нк блгодѣтельствуеть многажды, да етерь свѣдѣтельствуеть .

С1 блгодатьствуеть многажды, да етерь свидѣтельствуеть .

Н4 блгодатьствуеть многажды, да етерь свѣдѣтельствуеть .

Ам.306 блгдѣть дѣтельствуеть многажды . да етеры свѣдѣтельствуеть .

de Boor, 446 ἡ χάρις ἐνεργει πολλάκις, ἵνα ἑτέροις ἐνερgeticήση.

³³ Стосовно заміни початкового съ- на з- – це нерідкісне явище в південноруській гільці.

³⁴ Тексти: І но обаѣ свѣдѣтельство в немъ блгѣть инѣх ради смотрення.

Х но обаѣ свѣдѣтельство в немъ блгѣть . инѣх раѣ смотрення .

РА но обаѣ совладѣтельство в немъ . блгодѣтне инѣх ради смотрення .

Нк но обаѣ сѣвладѣтельство в немъ блгодать инѣх ради смотрення .

С1 но обаѣ сѣвладѣтельство в немъ блгдѣть инѣх ради смотрення .

Н4 нѣ обаѣ сѣвладѣтельство в немъ блгодать инѣх ради смотрення .

Ам.306 нѣ обаѣ свѣдѣтельствова о немъ блгдѣть . инѣх рад смотрення .

Де Боор 446, ἀλλ' ὅμως ἐνῆργησεν εἰς αὐτὸν ἡ χάρις διὰ τὴν ἑτέραν οἰκονομίαν.

³⁵ Melnikova, Elena. The lists of Old Norse personal names in Russian-Byzantine treaties of the 10th century, *Studia anthroponymica Scandinavica. Tidskrift för personnamnforskning*, 22 (2004), 5–27.

³⁶ Николаев, Сергей Л. К этимологии и сравнительно-исторической фонетике имен северогерманского (скандинавского) происхождения в «Повести временных лет», *Вопросы ономастики*, 14: 2 (2017), 9. З матеріалу літописів залучено І Р А Л Нк.

зводів³⁷. Дослідник не знає того, що НкС1Н4 у великій низці прикладів іде за вторинними читаннями Л-групи. О.Щавелев апелює до ідеї контамінованих ІХ-РА, проте ця ідея подібні казуси не вирішує. Початкові варіанти ІХРА відображають початковий текст «ПВЛ». Коротко зазначимо окремі варіанти в іменах. Далі навожу рядки «ПВЛ», читання груп, текстологічні реконструкції літописознавців та лінгвістичну реконструкцію С.Ніколаєва.

46.29 ІХРА «Тудоровъ» проти Л+НкС1Н4 «Туръдовъ» / «Турдовъ». Шахматов та Островський спираються на ІХРА: The Povest', 1, 276; Ніколаєв, К етимології: «Тудоровъ» (с.13, 22).

46.29. ІХ+РА «(Єгри.) Єрлисковъ» (РА єрми~) проти ЛНкС1Н4 «Евлисковъ». Шахматов та Островський ураховують ІХРА: The Povest', 1, 276; Ніколаєв, К етимології: «Ерлисковъ» (с.11, 19).

47.6. ІХРА «Туръбридъ» проти ЛНкС1Н4 «Туръбидъ» / «Турбидъ», з варіаціями³⁸. Шахматов та Островський спираються на Л: The Povest', 1, 277; Ніколаєв, К етимології: «Турбридъ» (с.13), див. рун. þurfriþr (там же, с.22).

47.7. ІХРА «Инъгелдъ» / «Ингелдъ» проти ЛНкС1Н4 «Игельдъ» / «Игелдъ». Бичков та Лихачев відновлюють за Л, Шахматов пропонує «Игелдъ», Островски – «Ингелдъ»: The Povest', 1, 277; Ніколаєв, К етимології: «Ингелдъ» (с.12, рефлекс з носовим І^н с.28).

47.8. Після «Турбернъ» в ІХ прочитується «и други Турбернъ . Оулъбъ . Турбенъ» проти ЛРАНкС1Н4 «Ю», тобто, випущеного виразу³⁹. Шахматов та Островський відновлюють «ПВЛ» за ІХ: The Povest', 1, 278; Ніколаєв також ураховує імена: «Турбернъ Улебъ Турбенъ» (К етимології, с. 13, 22). Імовірно, у ЛРА трапилася гаплографія, чи навіть свідомо був видалений «дубль». Важливим є те, що НкС1Н4 також успадкували перетворення.

47.9. ІХРА «Апубкаръ . Свѣнь» проти «а.пубьксаръ Ю» Л+НкС1Н4 із деякими подальшими змінами⁴⁰. Схоже на те, що ім'я було зіпсоване вже укладачем «ПВЛ». Пропонувалася низка перетворень за умови грецького посередництва, якщо розділити ім'я на два (Апубъ+Каръ), у першій частині *Апоубъ < *Апоулъ < *Аπουλβος < *Abulbr⁴¹. Тоді потрібно думати, що перша β прочитувалися як «п», а друга β як «б» (звичний звуковий відповідник – «в»), до того ж втрачене «л» (вище в 47.5 «Адолбъ» за ІХРА або «Адулбъ» за ЛНкС1Н4 «л» в імені збереглося) та крапка, що розділяє два імені⁴². Ніколаєв припускає економніше рішення: «Анцьваръ . Свѣнь» (К етимології, с.10, 12). Він пояснює трансформацію в «Апубкаръ» палеографічно: «буквы были заменены сходными по начертанию: н – п, ц – у,

³⁷ Щавелев, Алексей С. Следы греческой орфографии в личных именах из договора князя Игоря Рюриковича (август 931 г. – декабрь 944 г.), *Древнейшие государства Восточной Европы. 2019–2020 годы: Дипломатические практики античности и средневековья* (Москва, 2020), 73–83.

³⁸ І Туръбридъ; Х Торьбри²; РА Туробри²; Л Туръбидъ; Нк Турбидъ; С1 Турдибъ; Н4 частина списків турбидъ, частина – Тоубридъ.

³⁹ О.Гіпіус неодноразово приділяв увагу тому, що в 46.29 РАІХ маємо проп. виразу «Прастѣнь Берновъ», який зберігся в ЛНкС1Н4, але не відзначив даний випадок, котрий урівноважує ситуацію. Як бачимо, навпаки, збережені 3 імені в ІХРА, тоді як ЛНкС1Н4 пропуск.

⁴⁰ І Апубкаръ . Свѣнь; Х Апоубкаръ Свень; РА Апоубкаръ . Свѣнь; Л а.Пубьксаръ . Ю; Нк Апуцсаръ Ю; С1 Апуцсаръ Ю; Н4 Поуцсаръ чи Поубсаръ Ю.

⁴¹ Неясно, що позначає це ім'я. О.Щавелев посилається на: Strumiński B. Linguistic Interrelations in Early Rus'. Northmen, Finns, and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries) [Collana di filologia e letteratura slave, vol.II]. (Roma, 1996), 178, 222 (ця робота залишилася мені недоступною); див. Щавелев. Следы греческой орфографии..., 77. О.Щавелев робить посилання також на: Melnikova. The lists of Old Norse personal names, 16, – однак посилання є порожнім, оскільки на заявленій сторінці, а також загалом у вказаній праці ім'я Апубкаръ не розглядається. Див. р.17 – Adulb, Adun', *Akun, р.18 – *Aldan, Alvad, *Arefast, Bern...

⁴² Звичайно, імена могли «зрощуватися» й часом траплялися надзвичайно дивні зміни саме в особистих та географічних назвах. Однак краще шукати економні пояснення.

ь – б, в – к» (с.10, прим.3; сканд. Antsvar, ін. відповідники й реконструйовані форми – с.16). У будь-якому разі, зайва «с» в Л «а.пубьксарь» і подальша трансформація «Апупсарь» у НкС1Н4, як і пропуск другого імені в Л-групі є вторинними. Шахматов та Островський спираються на IXPA: *The Povest'*, 1, 278.

49.10-11, там же. Уже не в переліках імен, а власне у тлі договору Ігоря з греками IXPA «да не **творят пакости . и не** имѣють власти» проти ЛНкС1Н4 «да не **Ѹ** имѣють волости» (Нк «власти»). У Л-групі, вірогідно, гаплографія (див. сполучення не... не), через що випущено сегмент тексту. Літописознавці спираються на IXPA і вважають, що Л(НкС1Н4) вторинне: *The Povest'*, 1, 292.

52.3, там же. IXPA «кацѣмъ **инымъ съсудомъ**» проти ЛНкС1Н4 «кацѣмъ **любо оружьемъ**». Казус, «якщо хтось когось б'є...» описується двічі, уперше в договорі Олега, 34.22, де в Л лакуна, проте решта списків, IXPAНкС1Н4: «кацѣмъ **любо съсудомъ**». Отже в 52.3 IXPA зберігає початкове «съсудомъ», тоді як ЛНкС1Н4 інновація «оружьемъ». Разом із тим, порівняння з договором Олега показує, що «(кацѣмъ) **любо**» Л-групи найімовірніше початкове, натомість заміна на «инымъ» в IXPA є інновацією. Приклади, коли у групах списків бачимо часткові поновлення та частково збереження вихідної версії, нерегулярні, проте й нерідкісні в текстах. Більшість літописознавців паралельне місце договору Олега тут не врахували та орієнтуються на Л, Островський реконструює за IXPA: *The Povest'*, 1, 316. У рецензії О.Гіпіуса 2002 р. визнано спільну помилку ЛНк⁴³.

53.5-6, там же. IX «а не крѣщении русь (да полагають щиты своя)» проти Л+НкС1 «а **на** крѣщнѣ русь». РА зіпсутий варіант близький до IX: «а не крѣщнѣ **Ѹ**». За договором, зазначено різну присягу для хрещеної та нехрещеної «руси». Л вирішив, ідеться про охрещення русі (!) й аналогічна трансформація відображена в НкС1 («а на крещении»). Щоправда, Н4 «некрещенои руси», але укладач цього зводу був вдумливим книжником, смугами, а не фронтально, звіряв текст з Н1, та ін.⁴⁴ Літописознавці відкидають читання ЛНкС1, і реконструюють так: Бичков та Лихачов «некрещеная русь», Шахматов та Островський «не крѣщении русь»: *The Povest'*, 1, 319-320. О.Гіпіус визнає спільну помилку ЛНк (С1 Н4 не залучалися).

138.4-5, 6523 / 1015 р. ХРА+І «радуита ся **луча** свѣтозарнаа явиста ся» проти ЛН4+Нк «радуита ся **лукаваго змیا поправша . свѣтозарна явиста ся**» (Нк проп. «змія»), С1 лакуна⁴⁵. Відмінні елементи вміщені в похвалі свв. Борису та Глібу. Л-група відтворює кліше про поправання змій, якого в IXPA немає, натомість збережене слово «луча», що краще відповідає темі світлозарності. Нижче тема розробляється ширше, святі порівнюються до двох світил: «яко свѣтилѣ озаряючи... тьму отганняща...». Поправання змій є агіографічним шаблоном, і не відповідає темі світлозарності. Більшість літописознавців реконструюють, контамінуючи обидва читання, Островський обирає IXPA: *The Povest'*, 2, 1103. Доповнення ЛН4+Нк усе ж таки виглядає чужорідним елементом і скидається на інновацію.

150.8, 6539 / 1031 р. IX «(и многы ляхы приведоста .) и раздѣлиста я . **и** посади Ярославъ **своя** по Рси» проти ЛРА+НкН4+С1 «и раздѣливша я . **Ѹ** Ярославъ

⁴³ Гиппиус. О критике текста..., 83.

⁴⁴ Див., напр.: Бобров. Новгородские..., 97.

⁴⁵ Тексти: І радуита ся **луча** <пре>свѣтозарная . и явиста ся.

Х раѣуита ся **лоуча** свѣтозарнаа явиста ся ,

РА раѣуиѣта ся **лоуча** свѣтозарная . явиста ся .

Л радуита сая **лукаваго змїа поправша . свѣтозарна явиста ся.**

Нк Радуита ся **лукаваго поправше** свѣтозарная явиста ся.

Н4 Радуйте ся, **лоукаваго змїа поправше** свѣтозарнаа явисте ся.

посади **Ю** по Ръси» (НкС1Н4 аор. множ. «раздѣлиша» зам. дієприкм. двоїни)⁴⁶. Деталь узято з ширшого контексту примирення та спільного походу Ярослава і Мстислава Володимировичів на «Червеньскы грады». Князі «повоеваста» землю, «приведоста» ляхів та «раздѣлиста». У виразі «и посади **своѣ** по Ръси» «своѣ» – необхідне уточнення щодо Ярослава. Дієприкметник ЛРА (та аор. утворений з нього) радше є інновацією, те ж стосується втрати сполучника та займенника, а також перестановки слів. Загалом перебудова конструкції в ЛРА-НкС1Н4 є невдалою. Бичков і Лихачов контамінують ЛРА з ІХ, Шахматов та Островський спираються на ІХ: The Povest', 2, 1187-1188.

Маємо ще серію подібних прикладів. У більшості з них пропуски пов'язані зі складнішими трансформаціями – доповненнями і зміною форми слів, переставленням сегментів. Тому розглянемо лише два вузли видозмін тексту, уміщені під 6597 / 1089 р. Після 1074 р. в НкС1Н4 виклад являє собою по суті сильно скорочену вибірку, однак у даному місці дослідникам літописів пощастило, адже літописці на короткий час повернулися до копіювання «ПВЛ».

208.23-25, ідеться про висвячення церкви Св. Михаїла в Переяславі «Ефрѣмомъ», за РА+ІХ «тоя цркви митрополитомъ . юже бѣ создалъ . великоу соушоу . и пристрою в неи великоу сотвори» проти Л+НкН4 «митрополитомъ тоя цркы юже бѣ создалъ велику сущю . бѣ бо преже в Переяслави митрополя . и пристрою ю . великою пристроєю»; С1 лакуна⁴⁷. Доповнення «бѣ... митрополя» – вставка, оскільки розриває виклад. Шахматов та Островський реконструюють за ІХРА: The Povest', 3, 1671. Прозорі й причини такого уточнення – у «ПВЛ» зафіксована титулярна митрополія в Переяславі за часів Ярославичів, однак це явище більше не повторювалося, а вираз «тоя цркъве митрополитомъ» виглядав незвично. Із різночитань «пристрою в неи... сѣтвори» та «пристрою ю... пристроєю» – усі, крім Островського, віддають перевагу Л (там же, р.1671-1672). Однак у формах і послідовності слів у версії ІХРА помилок немає й підстави вибору в літописознавців радше естетичні. Між іншим, далі в усіх списках формула: «оукрасивъ ю всякою красотою». Тобто, може бути й таке, що укладач прото-Л продовжував модифікувати текст і після доповнення за шаблоном. У будь-якому разі, варіант ЛНкН4 з інтерполяцією про «митрополєю в Переяслави» є однозначно вторинним.

Продовження повідомлення про переяславські справи, 208.27-209.1, знову видає роботу редактора. Згідно з РА+ІХ «сии бо Ефрѣмъ в си лѣта . многа зданія въздвиже» проти ЛНкН4 «се бо Ефрѣмъ бѣ скопецъ высокъ тѣломъ» і далі винятково Л «бѣ бо тогда многа зданія въздвиже», натомість у НкН4 скорочення та заміни⁴⁸.

⁴⁶ Тексти: І и раздѣлиста я . и посади Ярославъ своя по Рси.

Х и раздѣлиста и³ . и посади Ярославъ своа по Рси.

РА и разделивша я . Ю Ярославъ посади Ю по Рси.

Л и раздѣливша я . Ю Ярославъ посадѣ Ю по Рси.

Нк та Н4 и раздѣлиша я . Ю Ярославъ посади Ю по Рси.

С1 и раздѣлиша я . Ю великий князь Ярославъ посади Ю псари.

⁴⁷ Тексти зберігають поділ на групи з невеличкими змінами:

І иже ю естъ создалъ велику сущю . и пристрою в нѣи велику створи.

Х иже ю е³ создалъ великоу сущю , и прикроутоу в ѣи великоу сѣтвори .

РА юже бѣ создалъ . великоу соушоу . и пристрою в ѣи великоу сотвори .

Л юже бѣ создалъ велику сущю . бѣ бо преже в Переяслави митрополя . и пристрою ю . великою пристроєю.

Нк юже бѣ самъ сѣздал, велику сущю, бѣ бо преже в Переяслави митрополиа; и пристрою сѣ великимъ пристроением

Н4 юже бѣ /кілька списків + самъ/ сѣздал, великоу соушоу, бѣ бо преже митрополя в Переяслави; и пристрою ю великою пристроєю.

⁴⁸ Тексти літописів: І сии бо Ефрѣмъ в си лѣта . многа зданія въздвиже.

Х сѣ" бо Ефре" в сии лѣта многа з'аніє въз'виже.

РА сии бо Ефрѣмъ . в си лѣта многа зданія . въз'виже.

Вставка «бѣ скопецъ...» спільна для ЛНкН4, а Л «бѣ бо тогда» мало на увазі узгодити текст після інновації. Шахматов та Островський помітили й незграбне узгодження, й інтерполяцію, і відновлюють «ПВЛ» за ІХРА: *The Povest'*, 3, 1672. Можна поміркувати над тим, звідки взялося доповнення. «Скопчиною» був попередній київський митрополит, та про нього, на відміну від Єфрема, літопис відгукується далеко не апологетично. Не виключено, джерелом інтерполяції на стадії прото-Л виявилось «Житіє св. Феодосія Печерського» або «Києво-Печерський патерик», куди воно ввійшло. Тексти вміщують відомості щодо Єфрема-«каженика» чи «скопця», котрий із Києва вирушив до Константинополя, під час перебування там в одному з монастирів передав св. Феодосієві Печерському Студійський устав, і був поставлений митрополитом (у пізніх редакціях єпископом) у Переяслав⁴⁹. У Суздалі та Нижньому Новгороді, де переписані суздальські гілки «ПВЛ» і власне Л, мусили пам'ятати про те, що Суздальська, Володимирська й Нижегородська єпископії вийшли з «області» Переяслава. «Патерик» належить до розповсюджених рукописів, тому розшукати та застосувати інформацію було порівняно легко.

Назагал серія виявлених вузлів різночитань, які дозволяють вирішити, де початкове й де вторинне, зрозуміло, неповна (ми обстежили бл. 300 вузлів). Утім наведена низка з двох десятків прикладів дозволяє зробити попередні висновки. Передусім можна з певністю твердити, що Новгородсько-Софійські зводи наслідують інноваційні читання «типу Л». На особливе значення заслуговує те, що в нас зустрічаються два різновиди читань. Такі, коли ІХ поч. проти ЛРА-НкС1Н4 втор. і такі, де ІХ-РА поч. протистоїть Л-НкС1Н4 втор. Отже, зафіксовані інновації, котрі виникали як на стадії єдиної суздальської гілки ЛРА, так і пізніше, коли Л та РА розділилися (й остання змогла зберегти вихідний текст «ПВЛ», адже в РА безліч власних відхилень). Але поєднані обидва типи інновацій у тексті «типу Л»⁵⁰. Таким чином, недійсною є стема, яку пропонує О.Гіпіус, де протограф НкС1Н4 відходить від «Зводу Андрія Боголюбського», суздальська гілка тим часом продовжується до «Зводу 1185 р.», від якого відходить протограф ЛРА, і тільки після цього на певному етапі Л та РА розходяться⁵¹. Наведені вище факти спростовують твердження: «Its (тобто Нк's – Т.В.) central Russian source is supposed to be an 1185 compilation which predated the split into the ЛТ and РА groups»⁵². Судячи з серії проаналізованих різночитань (а ці студії будуть, сподіваюся, продовжені) насправді протограф НкС1Н4 унаслідував читання прото-Л уже *після* того, як розійшлися (прото-)Л та (прото-)РА. Приблизно з'ясувати, яким часом датовані подібні варіанти Л-групи, можна, спираючись на контрольні читання Київського літописного зводу. Тут ми змушені вийти за межі «ПВЛ» і відволіктися на її продовження в київській та суздальській традиціях. Річ у тім, що в літописних записах за XII ст. володимиро-суздальські повідомлення використано в Київському зводі практично до самого кінця

Л се бо Єфрѣмъ бѣ скопецъ высокъ тѣломъ . бѣ бо тогда многа зданья въздвиже.

Нк1 Сеи бо Ефремъ бѣ скопецъ, высокъ теломъ. Ø.

Н4 Сь бо Ефремъ бѣ скопецъ, высокъ тѣломъ. Ø.

⁴⁹ Згадки див.: «Ефрем каженикъ отъиде въ Костянтинь градъ и ту живяше въ единомъ монастыри. послѣди же изведевъ бысть въ страну сию и поставленъ бысть єпископомъ /митрополитѣмъ/ въ градѣ Переяслави»; «посла єдинаго отъ братиѣ блаженни въ Костянтинь градъ къ **Ефрѣму Скопцю**, да весь уставъ Студийскаго монастыря принесесть, исписавъ». Абрамович, Дмитро І. Києво-Печерський патерик (Київ, 1991; репр. 1931), 36, 39. Вихідне читання «митрополитѣмъ», оскільки так Успенський збірник XII–XIII ст. з Житієм св. Феодосія та Касіанівська І редакція Патерика. Там же, 36, вар.8.

⁵⁰ Така сама картина в усіх групах та підгрупах. Найпростіший приклад: Х акумулює спільні похибки типу ІХ, а також і власні індивідуальні відхилення Х.

⁵¹ Цю вдосконалену порівняно з попередніми стему див.: Gippius. *Reconstructing...*, 364.

⁵² Там же, 345. О.Гіпіус перейняв ідею зводу Андрія Боголюбського, відображеного в НкС1Н4, з: Михеев, Савва М. Кто писал «Повесть временных лет»?», *Славяно-германские исследования*, 6 (Москва, 2011), 23.

ХІІ ст. (до статей 1190-х рр.). Якщо в нас Київський літопис успадковує вторинні читання Л чи РА (а також ще третьої пам'ятки для суздальського літописання – Літописця Переяслава-Суздальського), тоді можна розходження Л та РА датувати досить раннім періодом. Судячи з наших попередніх спостережень над характером різночитань, на ІХ вторинні читання суздальських списків не позначилися. Це, своєю чергою, дозволяє обережно припускати, що інновації формувалися пізніше за 1190-ті рр. Тоді вірогідний час розходження у суздальській гілці – після початку ХІІІ ст.

Повертаючись до «ПВЛ», важливо, що за наявності розбіжності Л та РА Новгородсько-Софійські зводи незрідка йдуть за Л. Таким чином, протограф НкСІН4, в якому вбачають одне зі свідчень «Початкового зводу», має прикметну низку інновацій Лаврентіївської групи, вірогідно, сформованих від початку ХІІІ ст. Наскільки постійною є належність до Л-групи – треба з'ясувати. Уже припускали наслідування в НкСІН4 читань також і «типу Н1», але всі афіліації протографа НкСІН4 потрібно ще детально дослідити. Якщо одночасно простежуватиметься афіліація з іншою гілкою або гілками, це означатиме контамінацію (таку, як у РА або складнішу). Тобто знаменуватиме появу ще однієї «плинної» складової літописного «дерева», яка може приєднуватися поперемінно до різних гілок. Це – інше велике завдання, яке доведеться вирішувати найближчим часом.

REFERENCES

1. Abramovich, D. (1991). *Kyievo-Pecherskyi pateryk*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bobrov, A. (2001). *Novgorodskie letopisi XV v.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Bugoslavskij, S. (1941). "Povest' vremennykh let" (Spiski, redaktsii, pervonachalnyj text). *Starinnaja russkaja povest'*, 7–37. Moskva. [in Russian].
4. Gippius, A. (2002). O kritike teksta i novom perevode-rekonstruktsii "Povesti vremennykh let". *Russian Linguistics*, 26: 1, 63–126. [in Russian].
5. Gippius, A. (2014). Reconstructing the original of the Povest' vremennykh let: a contribution to the debate. *Russian Linguistics*, 38, 341–366.
6. Guimon, T. (2021). *Historical writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a comparative perspective*. Leiden; Boston.
7. Matveenko, V. & Shchegoleva, L. (2006). *Knigy vremen'nye i obraznye Georgija Monakha. 1: 1: Interpretirovannyj text Troitskoj rukopisi*. Moskva. [in Russian].
8. Melnikova, E. (2004). The lists of Old Norse personal names in Russian-Byzantine treaties of the 10th century. *Studia anthroponymica Scandinavica: Tidskrift for personnamnforskning*, 22, 5–27.
9. Mikheev, S. (2011). Kto pisal "Povest' vremennykh let?". *Slavjano-germanskie issledovanija*, 6. Moskva. [in Russian].
10. Nakadzava, A. (2006). *Issledovanija novgorodskikh i moskovskikh letopisej XV v.* Tojama. [in Japan, in Old Russian].
11. Nikolaev, S. (2017). *K etimologii i sravnitel'no-istoricheskoj fonetike imen severogermanskogo (skandinavskogo) proiskhozhdjenja v "Povesti vremennykh let"*. *Voprosy onomastiki*, 14:2, 7–54. [in Russian].
12. Ostrowski, D. (2007). Načal'nyj Svod theory and the Povest' vremennykh let. *Russian Linguistics*, 31:3, 269–308.
13. Ostrowski, D. (2005). Scribal practices and copying probabilities in the transmission of the text of the Povest' vremennykh let. *Palaeoslavica*, 13:2, 48–77. Cambridge, Mass.
14. Ostrowski, D. (2003). The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis. *Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts: X: 1–3*. Cambridge, Mass. [in English, in Old Russian].
15. Prokhorov, G. (1977). Letopisnye podborki rukopisi GPB F.IV.603 i problema obshcherusskogo svodnogo letopisanija. *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 32, 165–198. Leningrad. [in Russian].
16. Shchavalev, A. (2020). Sledy grecheskoj orfografii v lichnykh imenakh iz dogovora kniazia Igoria Riurikovicha (avgust 931 g. – dekabr 944 g.). *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy: 2019–2020 gg.: Diplomaticheskie praktiki antichnosti i srednevekovja*, 73–83. Moskva. [in Russian].
17. Vilkul, T. (2006). Letopisnye vstavki iz PVL v Silvestrovsko-Minejnoj redaktsii Skazaniia o sv. Borise i Glebe. *Ruthenica*, V, 37–72. Kiev. [in Russian].
18. Vilkul, T. (2019). *Letopis i khronograph: Tekstologija domongolskogo kievskogo letopisanija*. Moskva. [in Russian].
19. Vilkul, T. & Nikolaev, S. (2020). *Rus v perechniakh narodov „Povesti vremennykh let” i vne ikh*. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 27, 145–167. Sankt-Peterburg. [in Russian].
20. Vilkul, T. (2004). Textologija i tekstkritik. Idealnyj proekt... Po povodu: "Povist' vremennykh lit.: Mizhriadkove spivstavlennia i paradosis" (ed. D.Ostrowski). *Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts: Vol. X: 1–3 (2003). Palaeoslavica*, 12:1, 177–205. Cambridge, Mass. [in Russian].

Tetiana VILKUL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), tvilkul@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

The Laurentian Version of the *Primary Chronicle* in the Textual Criticism of the Novgorod-Sofia Group

Abstract. The chronicles of the Novgorodian-Sophian group, that is, *Novgorodian Karamzin Chronicle*, the *First Sophian Chronicle*, and the *Fourth Novgorodian Chronicle*, are complex compilations from the early 15th century, which combine the Vladimir-Suzdal and Novgorod annalistic writing. The Vladimir-Suzdal material some scholars attributed to the impact of the “Chronicle of Andrei Bogolubsky” (not later than 1174) or the “Vladimir compilation kept until 1185”. At the same time, the Novgorod-Sophian chronicles are considered important witnesses to early chronicling. Some scholars even claimed them to be the evidence of the so-called “Initial compilation of the 1090” which should mean that a distant protograph of these chronicles was formed in the late 11th century. Though their codices contain many fragments of text identical or close to the Primary Chronicle (i.e. A Tale of Bygone Years) they are rarely involved in discussions of its textual history. **The purpose of our study** is to expand the evidence based information on the influence of the Laurentian Suzdal version of the Primary Chronicle on the Novgorod-Sophian Group. **The scientific novelty** lies in the systematization of the Laurentian secondary readings within the Primary Chronicle that passed to the Novgorod-Sophian tradition. Survey of the texts has been carried out in the field of textual criticism **methods**. **Conclusions.** Nearly 300 readings have been revealed. Of these, the paper deals with around 20 variant readings which are either irrevertibly or very probably secondary. First, it is safe to say that the Novgorod-Sophian group inherited numerous innovations of the Suzdal branch. Second, the material allows us to identify which group of the Suzdal Chronicles applies. The special significance is that we have two different kinds of readings. Those when the Novgorod-Sophian chronicles follow the Laurentian version only, and the others when the Laurentian=Radzivill version. Both varieties of readings are accumulated by the Laurentian manuscript’s protographer. Innovations arose both at the stage of an undivided branch of the Vladimir-Suzdal Chronicle, and later, when the protographers of the Laurentian and Radzivill codices were separated. Thus, it is necessary to reconsider as the stemma of manuscripts tradition as the ideas that the protographer of the Novgorod-Sophian group comes before 1174 or at 1185. The Suzdal impact on Novgorod-Sophian texts was clearly made at the stage when the Laurentian and Radzivill protographers split up. Some details allow us to assume that the innovations were formed later than 1190s, and probably took shape even after the beginning of the 13th century.

Keywords: medieval chronicles, *Primary Chronicle*, textual criticism, Old Rus.

Віталій ПЕРКУН

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
відділ спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), orantus@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1363-4427>

Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.190>

УДК: 930.2

Анотація. Метою статті є актуалізація таких питань, як генеза допоміжних історичних дисциплін в європейській науці XVIII ст., формування понятійного апарату, спроба акцентування уваги на потребі синхронного розвитку цього напрямку досліджень з європейськими традиціями у частині методології, понятійної номенклатури, інтердисциплінарності, стан допоміжних історичних дисциплін у системі викладання на історичних факультетах, траєкторії їх вивчення в українській історіографії. **Методологія** полягає в компаративістському підході щодо осмислення ролі та місця допоміжних історичних дисциплін із застосуванням результатів таких гуманітарних наук і напрямів, як культурна антропологія, історія ідей, соціологія та акцентування на інтердисциплінарному підході при вирішенні дослідницьких завдань. **Наукова новизна.** Здійснюється синтетичний огляд розвитку допоміжних історичних дисциплін в Україні з аналізом їх актуального стану та проекцією на європейський досвід. **Висновки.** Наведений матеріал актуалізує кроки й завдання, які слід реалізувати задля виведення допоміжних історичних дисциплін на якісно новий рівень. Насамперед ідеться про системні зміни в підготовці фахівців. Пріоритетом має бути вивчення класичних та європейських мов, палеографії, дипломатики, що дасть змогу розуміти письмовий документ, дешифрувати культурні коди різних історичних періодів. Наступним кроком має стати сприйняття різних методологічних пропозицій в осмисленні того, чим є історична наука, який ефект має нести наукове дослідження, вихід із замкненого кола позитивізму. Україні важливо стежити за актуальною закордонною фаховою літературою, підтримувати контакти із зарубіжними колегами, розуміти тенденції розвитку сучасної науки. Усе це дозволить системно змінити українську історичну науку та її фундамент, яким є допоміжні історичні дисципліни.

Ключові слова: допоміжні історичні дисципліни, методологія, інтердисциплінарність, наукові інституції, наукові семінари, міжнародна співпраця.

Упродовж останніх тридцяти років ми мало говорили про допоміжні історичні дисципліни. Дуже мало. У 1990-х рр. певним майданчиком були щорічні геральдичні конференції, які відбувались у Львові (організатори Українське геральдичне

* Автор висловлює щирі вдячності завідувачці кафедри допоміжних наук й архівістики Університету Градец-Кралове (Чехія) докторці Мартіні Болом-Котарі та деканці філософського факультету професорці Павліні Спрінгеровій за запрошення провести у зимовому семестрі 2017–2018 акад. р. семінари з історії печаток у середньовічній та ранньомодерній культурі. Та подія стала поштовхом до написання цієї статті.

товариство, Львівське відділення академічного Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського). Однак такі заходи передбачали інший порядок денний, і питання, які могли стосуватися суто допоміжних історичних дисциплін, були фактично виведені поза коло глибших дискусій. Більше публікувалося книжок, статей, наукових збірників. Різної якості, різних підходів, різного розуміння того, що таке допоміжні історичні дисципліни. Однак переважну більшість публікацій усе ж таки об'єднувала одна спільна риса: складається враження, що ми в недобудованій конструкції почали встановлювати вікна і двері, заносити меблі. Тобто ми після тривалого затишшя (1970–1980-ті рр.) на тлі й так не надто дієвих традицій у цій ділянці знань¹, не обговоривши понятійний апарат, місію, роль, значення, методологію, завдання допоміжних історичних дисциплін уже на порозі ХХІ ст. заговорили проблему, не аналізуючи її, не осмислюючи. В європейських історіографічних школах, де, власне, і сформувалися допоміжні історичні дисципліни як напрям студій, так і саме поняття, кожне нове покоління входить у теоретичний дискурс із попереднім та ставить нові питання або ж актуалізує минулі в новому науковому контексті.

Ефектом такої української ситуації є певні колізії, котрі пояснити раціонально не так просто. Приміром, побутування потрібної понятійної наукової номенклатури: спеціальні історичні дисципліни, допоміжні історичні дисципліни, спеціальні галузі історичної науки (докл. див. нижче). Час від часу в тематичних збірниках з'являються статті іншого профілю. Позитивний вплив на таку ситуацію справило б регулярне проведення в попередні десятиліття спеціалізованих семінарів, які могли започаткувати (а почасти й відродити) ґрунтовні дискусії (саме дискусії, а не тільки «взаємозалік» реплік; системні, тривалі обміни думками щодо фундаментальних питань методології, змісту, форм української історичної науки й допоміжних історичних дисциплін зокрема), означити коло дисциплін, тем і проблем².

Готувати цей матеріал було водночас і легко, і складно. Легко тому, що фактично національна історіографія має обмаль теоретичних рефлексій із зазначеної проблематики. А складність полягала в тому, що кількість «непроговорених», ігнорованих дослідниками питань могла зумовити вихід за рамки як статті, так і її предмету.

«Спеціальні історичні дисципліни розглядають як целілини у фундаменті історичної науки. У цій метафорі немає образного перебільшення. І висока майстерність, і звичайне ремесло історика починаються – чи повинні починатися – від намагання оволодіння підвалинами науки, які змуровані з окремих, часом дуже специфічних елементів-целілинів»³. Ця цитата авторства Я.Дашкевича та О.Купчинського, як на мене, представляє один із найцікавіших, комплексних текстів в українській історіографії з відтинку допоміжних історичних дисциплін від 1991 р. Найцікавіший у сенсі осмислення проблеми, її зрізу (не так багато істориків у своєму науковому інструментарії трактують допоміжні історичні дисципліни як фундамент власних досліджень) та окреслення (хоч зовсім поверхового) дослідницьких перспектив. Тому, намагаючись простувати за означеними відомими авторами дороговказами, спробуємо проаналізувати накреслені постулати й водночас здійснити діалог із ними.

¹ Упродовж 1960-х рр. в УРСР допоміжні історичні дисципліни розвивалися доволі динамічно.

² У радянській українській історіографії традиція наукових дискусій не вважалася надто потрібною (див.: Шевченко Ф.П. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // Український історичний журнал. – 1970. – №4. – С.38).

³ Від редакторів тому (Дашкевич Ярослав, Купчинський Олег) // Записки НТШ. – Т.ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.7.

Допоміжні / спеціальні історичні дисципліни / науки та їх генеалогія

Родовід поняття «допоміжні історичні дисципліни», або, у версії дослівного перекладу з багатьох європейських мов – «допоміжні історичні науки», сягає принаймні XVIII ст., часу, примітного формуванням наукової понятійної номенклатури згаданого напрямку історичних студій; століття, яке не вповні оцінене як доба «історичної науки», на противагу наступному, XIX, котре саме так досить часто в історіографії й окреслюється.

Відомо, що створення комплексу допоміжних історичних дисциплін відбулося в німецьких університетах⁴. Навряд чи це було випадковістю. На той час це були солідні осередки наукових студій, де практикувалися системні дискусії та дослідження. На відміну від решти європейських університетів, котрі від початку XVII ст. поступово втрачали свою автономію⁵, їх місце в інноваційності, зокрема у Франції та Англії, почали займати наукові товариства й академії.

Яскравим прикладом динамічної німецької вищої школи може бути Єнський університет, де у XVII ст. функціонувало Товариство студентів та професорів (*Societatis Quarentium*), які кожного тижня дискутували на тему прочитаних нових і раніше виданих книг⁶. Безсумнівно, загальна висока культура закладів, зорієнтована на формування нових дослідницьких завдань, на пізнання світу та постійне його перевідкриття, стали основними причинами домінування німецьких університетів у розвитку науки на Європейському континенті⁷. І все це незважаючи на важкі наслідки для Німеччини Тридцятилітньої війни, зокрема набагато складніший економічний, культурний мікроклімат, аніж, приміром, в Англії, Франції, які мали значно більше фінансових, інтелектуальних ресурсів⁸. Німецький університет у період Просвітництва став основою формування світу ідей та ідеалів середнього стану, котрий творив свій порядок денний у реаліях домінування палацової культури, що за взірць мала сусідню французьку⁹. У Німеччині XVIII ст. середньостановий прошарок інтелігенції, який набирав силу, здобувши освіту у спеціалізованих за науковими галузями університетах, утілював самого себе, свою специфічну культуру в мистецтвах і науці¹⁰. Німецький соціолог Н.Еліас (1897–1990 рр.) при цьому пояснював, що йдеться про німецькі системи мислення, які зводяться до чистого дослідження, і тому природно, що вони реалізовувались в університетських стінах¹¹. Він уважав, що тогочасна німецька буржуазна інтелігенція була суголосна з ідеями Еразма з Роттердама, який наголошував: уся ваша (тобто знаті – *В.П.*) звірина на гербах варта менше, ніж турбота про «*artes*

⁴ *Львів-Свидницький М.* Готтфрід Уліх і його студії з допоміжних історичних наук у Львівському університеті (1784–1794) // Записки НТШ. – Т.СCLXVIII: Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2015. – С.443.

⁵ *Delumeau J.* Cywilizacja Odrodzenia. – Warszawa, 1987. – S.321–325; *Chaunu P.* Cywilizacja oświecenia. – Warszawa, 1989. – S.159–160, 182.

⁶ *Antognazza M.* Leibniz: Intelektualna biografia. – Kraków, 2018. – S.96.

⁷ Про певний рівень академічної свободи в той час можемо говорити й у контексті Нідерландів, надто якщо йдеться про Лейденський університет. Саме тут німецький історик і географ Георг Горн (1620–1670 рр.) одним із перших виокремив в історії людства три етапи: античність, середньовіччя, нову добу (див.: *Ле Гофф Ж.* Середньовічна уява: Есеї. – Л., 2007. – С.25). Про те, яку роль відігравали та який статус мали університети в німецьких землях, свідчать біографії знаних професорів (див.: *Гулига А.* Шеллинг. – Москва, 1982; *Его же.* Кант. – Москва, 1977; *Герстнер Г.* Братія Гримм. – Москва, 1980).

⁸ *Еліас Н.* Процес цивілізації: Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. – К., 2003. – С.59–60.

⁹ Там само. – С.70–71.

¹⁰ Там само. – С.81.

¹¹ Там само. – С.86.

liberales», надбання в мистецтві та науці¹². Це все відрізняє розвиток німецької історичної науки від, приміром, французької, де вивчення допоміжних історичних дисциплін проходило в монастирських бібліотеках ордену бенедиктинців та конгрегації св. Мавра¹³ (саме мавристу Жану Мабільйону належить авторство «De re diplomatica libri sex» (1681 р.), яка вважається однією з перших праць, що давали комплексне уявлення про джерелознавчі дисципліни й наукову критику історичного джерела¹⁴).

Тиск життєствердної енергії німецького середнього класу конвертувався у формування запиту щодо нових дослідницьких завдань, наукових результатів. У 1711 р. у Віттенбергу вийшла друком книжка історика та педагога Беньяміна Гедеріха (1675–1748 рр.) «Інструкція щодо відомих історичних наук, а саме географії, хронології, генеалогії, геральдики, універсальної історії, нотатки з актів, римського антикваріату й міфології...»¹⁵, котра вважається важливою у формуванні канону, який пізніше назвуть допоміжними історичними науками. Німецькою мовою цей канон було означено згодом як «Historischen Hilfswissenschaften». Однак у лекційних курсах латиною він окреслювався як «elementa et adiumenta historica» (Тюбінген, 1734 р.), «subsidia historica» (Марбург, 1785 р.). У 1741 р. у Перенсбургу побачив світ підручник бенедиктинця Ансельма Дезінга «Auxilia historica»¹⁶.

Проте сформувати, упорядкувати та цілісно осмислити досягнення попередніх поколінь істориків і впровадити в університетський курс поняття «Historische Hilfswissenschaften» удалося іншому дослідникові. Професор Геттінгенського університету Йоганн Крістоф Гаттерер (1727–1799 рр.) у 1761 р. видав працю, в якій і використав цей термін¹⁷. У 1765 р. він надрукує латиномовну «Elementa artis diplomaticae universalis», а впродовж наступних років опублікує класичні студії з геральдики (1774 р.), хронології (1777 р.), генеалогії (1788 р.), дипломатики (1798 р.). Проте саме праця 1765 р., де було представлено цілий комплекс джерелознавчих дисциплін, які мали слугувати розумінню джерел і часово-просторових контекстів, фактично стане європейським підручником.

Історики культури розглядають допоміжні історичні науки у XVIII ст. як субститути, що справили вплив на становлення моделей епохи Просвітництва¹⁸. Саме їх учені осмислювали як інструменти, котрі допомагають прискорити усвідомлення істотних змін, що відбувалися у середині XVIII ст., зіткнення між світом краси та світом думки, що містив у собі суперечності, які не сприймалися як суперечності, як-от розум, природа, стародавність¹⁹. На порозі XIX ст. європейська історична наука набувала глибших спеціалізацій, які спричинилися до спроб розподілу на допоміжні («Hilfdoktrinen») та головні («Hauptwissenschaften») науки²⁰.

¹² Там само. – С.113–114.

¹³ Вірогідно, це також могло вплинути на статус Німеччини як країни, у котрій, на думку чеського філософа Я.Паточки, наприкінці XVIII – на початку XIX ст., після революційних потрясінь Французької революції, в одній із перших відбулися системні зміни європейського виміру (див.: Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.117).

¹⁴ Ziemann E. Mauryni // Encyklopedia katolicka. – T.12. – Lublin, 2008. – К.254–258.

¹⁵ Hederich B. Anleitung Zu den furnehmsten Historischen Wissenschaften, benanntlich der Geographie, Chronologie, Genealogie, und Heraldica, der Historia Universali, Notitia Auctorum, den Romischen Antiquitäten, und der Mythologie... – Wittenberg, 1711. Цит. за: Jasiński T. Nauki pomocnicze historii czy źródłoznawstwo – terminologia czy metody badawcze // Od genealogii do historii społecznej. – Warszawa, 2011. – S.176.

¹⁶ Jasiński T. Nauki pomocnicze historii czy źródłoznawstwo – terminologia czy metody badawcze. – S.176.

¹⁷ Див.: Koch W. Die Historischen Hilfswissenschaften als Basis historischer Forschung in der Entwicklung der Geschichtswissenschaft // Geschichte „in die Hand genommen“. – München, 2005. – S.16.

¹⁸ Див., напр.: Chaunu P. Cywilizacja wieku Oświecenia. – Warszawa, 1989. – S.302.

¹⁹ Ibid. – S.383.

²⁰ Fabri J.E. Encyklopadie der historischen Hauptwissenschaften und deren Hilfdoktrinen Archaeologie, Alterumskunde Chronologi, Diplomatie, Epigraphik, Genealogie, Heraldik, Hieroglyphik, Mythologie, Numismatik, Sphragistik, Toponymie, Politische Arithmetik. – Erlangen, 1808.

Цю номенклатуру запозичили інші наукові школи й дослідники. Так, у польській історіографії поняття «допоміжні історичні науки» вперше використав Валенти Скороход-Маєвський (1764–1835 рр.) – у 1814 р., виголошуючи доповідь із дипломатики²¹. Однак незабаром, 1822 р., Йоахім Лелевель (1786–1861 рр.) використав альтернативне окреслення: науки, які дають можливість пізнавати історичні джерела» («*nauki, dające poznać źródła historyczne*»)²².

Допоміжні історичні дисципліни почали «робити кар'єру» в інших європейських школах. Так, 1784 р. було засновано спеціальні осередки у Празькому та Львівському²³ університетах. У першому це була кафедра дипломатики, нумізматики, геральдики та стародавнього світу («*Diplomatik, Numismatik, Heraldik und Altertumskunde*»). Саме збірне поняття звучало як «допоміжні історичні предмети», а від 1824 р. – «допоміжні історичні науки»²⁴. Натомість у Львові існувала кафедра допоміжних історичних дисциплін²⁵, а її першим професором був Готтфрід Уліх (1743–1794 рр.), автор низки посібників, деякі з яких видав латинською мовою.

У XIX ст. розвиток допоміжних історичних наук розвивався інтенсивно насамперед у науково-дослідних інституціях, які мали на меті підготувати фахівців для прочитання й верифікування документів, котрі, з одного боку, потрапили в розпорядження державних інституцій в результаті секуляризації церковного майна (зокрема після Французької революції 1789 р.) та в рамках створення загальнонаціональних архівів, а з іншого – за ініціативою самих церковних інституцій, прикладом чого став Ватикан, де 1884 р. задля наукового опрацювання своїх архівів було засновано Ватиканську школу палеографії, дипломатики й архівістики (*La Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica*). Аналогічною інституцією у Франції була Національна школа хартій (*École nationale des chartes*, 1821 р.), в Австрії – Інститут австрійських історичних студій (*Institut für Österreichische Geschichtsforschung*, 1854 р.). Фактично в XIX ст. завершилась інституціоналізація допоміжних історичних наук, виникнення яких стало результатом трьох складових: критичної екзегези текстів, критичної філософії епохи Просвітництва, суплементів до *bella diplomatica*, тобто критичного аналізу значимості юридичних доказів²⁶. Метою таких джерельних операцій мало бути «розрізнення правди та фальші» («*discrimina veri ac falsi*»). Мистецтво критики формулювало нові запитання в рамках критики джерела: хто, що, де, які допоміжні засоби, чому, як, коли («*quis, quod, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando*»)²⁷.

Допоміжні історичні науки / дисципліни активно продовжували життя на початку XX ст. У 1924 р. в радянській Росії вийшов друком підручник А.Большакова. У цей самий час аналізувалися досягнення в даній царині польської історіографії, де осередками вивчення допоміжних історичних дисциплін стали Ягеллонський, Варшавський, Познанський, а також Львівський університети²⁸.

²¹ Jasiński T. Nauki pomocnicze historii czy źródłoznawstwo – terminologia czy metody badawcze. – S.175.

²² Szymański J. Sto lat przemian metodologicznych nauk pomocniczych historii w Polsce // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce: Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 r.: Profesorowi Zbigniewowi Pierzanowskiemu przypisane / Pod red. M.Rakosza. – Kraków, 1995. – S.37.

²³ Про кафедру, її керівника Г.Уліха, його науковий доробок див.: *Львів-Свидницький М.* Готтфрід Уліх і його студії з допоміжних історичних наук у Львівському університеті (1784–1794). – С.443–456.

²⁴ Hlaváček I. Přehledné dějiny pomocných věd historických v českých zemích (Se zvláštním zřetelem ke stolici oboru na filozofické fakultě Univerzity Karlovy) // 200 let pomocných věd historických na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. – Praha, 1988. – S.29.

²⁵ Назва умовна, адже вона залежала від спеціалізації призначеного професора. М.Львів-Свидницький нарахував шість варіантів: дипломатики й нумізматики; нумізматики та дипломатики; дипломатики, геральдики й нумізматики; дипломатики, нумізматики та геральдики; геральдики й нумізматики; дипломатики, геральдики та хронології (див.: *Львів-Свидницький М.* Готтфрід Уліх і його студії з допоміжних історичних наук у Львівському університеті (1784–1794). – С.445–446).

²⁶ Kürbis B. Nauki pomocnicze historii w wykładzie uniwersyteckim // Cztery eseje o źródłoznawstwie / Wstęp i dobór tekstów R.Witkowski. – Poznań, 2007. – S.90; Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S.18.

²⁷ Kürbis B. Nauki pomocnicze historii w wykładzie uniwersyteckim. – S.94.

²⁸ Див. докл.: Zand A. O potrzebie specjalnej metodologii dla historii nowożytnej i nowych nauk pomocniczych // Kwartalnik Historyczny. – T.43. – Warszawa, 1929. – S.193–209; Semkowicz W. Potrzeby w zakresie nauk pomocniczych historii // Nauka Polska. – T.1. – 1918. – S.287–312.

Під час Другої світової війни український історик, прем'єр-міністр УНР в екзилі В.Прокопович підготував кілька сфрагістичних досліджень. У 1942 р. він помер у Франції, а його праці побачили світ у першій половині 1950-х рр. стараннями А.Яковлева²⁹. Тривалий час ці розвідки, хоч і, швидше за все, невідомі в УРСР, були єдиними оприлюдненими, котрі показали, як сфрагістичний матеріал допомагає досліджувати ряд наукових проблем історичного змісту. Суттєвою особливістю цих праць було те, що автор готував їх на широкій базі європейської історіографії.

У 1948 р. опубліковано два томи «Нарису допоміжних історичних дисциплін» польського історика А.Гейштора (1916–1999 рр.). Упродовж 1937–1939 рр. він студював у паризькій Школі хартій, що, безсумнівно, дуже прислужилося при підготовці праці.

Питання допоміжних історичних дисциплін перебували у фокусі уваги на Х міжнародному конгресі історичних наук у Римі (1955 р.), де працювала спеціальна секція³⁰. Після цього на наступних форумах вони вже не мали такої уваги.

Допоміжні чи спеціальні?

Як згадувалося вище, в українській історіографії побутують три окреслення: допоміжні, спеціальні історичні дисципліни та спеціальні галузі історичної науки. У систематичних каталогах наукових бібліотек можна побачити розділ «допоміжні історичні дисципліни». Спеціальність, згідно з вимогами ВАК, означена як «історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни». Від 1994 р. існує збірник «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», який видавав однойменний відділ Інституту історії України НАНУ, що нині трансформувався у сектор генеалогічних та геральдичних досліджень.

Постає питання: як так сталося, що на означення одного блоку дисциплін фактично рівноцінно існують три поняття? Я.Дашкевич та О.Купчинський у згаданій вище статті закликали до європейських стандартів при проведенні студіювань на академічному рівні. Запровадження зрозумілості щодо номенклатури наукових понять якраз має стати одним із таких стандартів. В.Прокопович у своїх сфрагістичних розвідках використовував терміни «помічні», «допоміжні» науки³¹. А.Яковлів, готуючи його праці до друку, у вступній частині послуговувався визначенням «підрядні» науки³². Правдоподібно, що вже з кінця 1950-х рр. в українській науковій номенклатурі функціонували два поняття: «допоміжні історичні дисципліни» та «спеціальні історичні дисципліни». Зрідка «допоміжні історичні науки».

Ф.Шевченко у 1959 р. писав: «В ході розвитку історичної науки виник ряд “допоміжних” історичних дисциплін. Назву “допоміжні” беремо в лапки, бо вона досить-таки умовна, а значення цих дисциплін велике. Від їх розробки в значній мірі залежить якість наукової продукції, краще пізнання фактів, розуміння першоджерел». А далі послуговувався поняттям «спеціальна історична дисципліна»³³. Він звернув увагу на іншу частину цієї понятійної номенклатури, а саме на «науки» / «дисципліни»: «Часто “допоміжні” дисципліни називають історичними науками.

²⁹ Прокопович В. «Печать малороссийская» // Записки НТШ. – Т.СХІІІ: Праці історико-філософської секції. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – С.21–45; Його ж. Сфрагістичні етюди // Там само. – С.49–106; Яковлів А. В.П.Прокопович (1881–1942) // Там само. – С.5–17.

³⁰ Comitato Internazionale di Scienze Storiche: X Congresso Internazionale di Scienze Storiche – Roma 4–11 settembre 1955: Relazioni 1: Metodologia – Problemi generali – Scienze ausiliarie della storia. – Roma, 1955. – P.341–447.

³¹ Прокопович В. Сфрагістичні етюди. – С.55, 57.

³² Яковлів А. В.П.Прокопович (1881–1942). – С.15.

³³ Шевченко Ф. Допоміжні історичні дисципліни: Про створення «Вступу до історичної науки» // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.655.

Від цього слід відмовитися, бо історична наука як така – єдина, і може ділитися на ряд галузей і предметів-дисциплін. Самі по собі можливості історичних дисциплін обмежені, але в поєднанні з іншими історичними даними вони дають дуже цінні результати»³⁴. У 1970 р. Ф.Шевченко послуговувався поняттями «допоміжні історичні дисципліни», «спеціальні історичні дисципліни», «спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни»³⁵. Якою номенклатурою користувались інші історики?

Цікавим, у зв'язку з цим, видається листування Я.Дашкевича та І.Бутича, котрі в 1960-х рр. задавали тональність у дослідженнях. Результат аналізу показав реальний стан справ із понятійним апаратом: він не був упорядкованим. Поняття «допоміжні» та «спеціальні» використовувалися, здається, як синоніми, цьому не надавалося особливого значення. Так, у листах І.Бутича від 19 січня 1962 р., Я.Дашкевича від 6 березня 1962 р., І.Бутича від 18 березня 1962 р., Я.Дашкевича від 14 липня 1962 р. – фіксуємо «допоміжні», І.Бутича від 21 серпня 1962 р., Я.Дашкевича від 8 січня 1964 р., І.Бутича від 4 лютого 1964 р., Я.Дашкевича від 27 травня 1964 р. – «спеціальні», І.Бутича від 6 серпня 1964 р., Я.Дашкевича від 31 серпня 1965 р. – «допоміжні», Я.Дашкевича від 14 жовтня 1966 р. – «спеціальні» та «допоміжні», Я.Дашкевича від 22 квітня 1969, 30 червня 1970, 29 жовтня 1970 рр. – «спеціальні»³⁶.

І.Крип'якевич послуговувався поняттям «допоміжні історичні дисципліни» (1961 р.)³⁷, Я.Кісь використовував як «допоміжні» (1963 р.)³⁸, так і «спеціальні історичні дисципліни» (1965 р.). Подібно чинила Л.Проценко (1964 р.): «спеціальні історичні дисципліни» та «допоміжні історичні науки»³⁹. Поняття «допоміжні історичні науки» використано в посібнику 1963 р.⁴⁰ Результати семінару з допоміжних історичних дисциплін, який організував у Центральному державному історичному архіві у Львові І.Крип'якевич, виходили друком під назвою «Матеріали конференцій з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін» (1960-ті рр.).

Які аргументи українські радянські історики застосовували в поясненнях щодо вибору тієї чи іншої номенклатури? Так, Я.Кісь 1965 р. писав, що у зв'язку з розширенням кола історичних джерел зростає й кількість наук, котрі допомагають їх досліджувати, отже має сенс і нова назва, яка входить на сторінки історичної літератури: спеціальні історичні замість допоміжних історичних дисциплін⁴¹. Однак він сам не був послідовним у дотриманні такої логіки (а можливо й не надавав особливого значення понятійній номенклатурі). У листі до проф. М.Кравця наприкінці 1975 р. писав: «Дещо більше займаюся допоміжними історичними дисциплінами – метрологією та хронологією»⁴².

М.Котляр у 1974 р. опублікував спеціальну статтю. Здається, вона чи не єдина, де пропонувалася ширша оптика розуміння допоміжних історичних дисциплін, здійснювалася спроба порушити питання термінології, методології, завдань допоміжних історичних дисциплін.

³⁴ Там само. – С.656.

³⁵ Шевченко Ф. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі лєнінського вчення // Український історичний журнал. – 1970. – №4. – С.31–40.

³⁶ Див.: Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упор. А.Фелонюк. – Л., 2012.

³⁷ Крип'якевич І. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – Вип.5. – К., 1961. – С.7–10.

³⁸ Кісь Я. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті // Там само. – Вип.4. – К., 1963. – С.37–40.

³⁹ Проценко Л. Актіві книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Історичні джерела та їх використання. – Вип.1. – К., 1964. – С.56.

⁴⁰ Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963. – С.105.

⁴¹ Кісь Я. Значення допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін у підготовці наукових працівників // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, матеріали. – Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1965. – С.195.

⁴² Державний архів Вінницької обл. – Ф.Р-5265. – Оп.9. – Спр.38. – Арк.11.

«Варто зупинитись на термінологічних суперечках і дискусіях [...], які спричинюються неоднаковим розумінням завдань і методики цих дисциплін, тому важливо чітко визначити сфери їх застосування та місце в системі історичних наук взагалі. Термін “допоміжний” не слід розуміти вузько [...] саме одностороннє тлумачення поняття “допоміжний” пояснює протести багатьох фахівців проти його застосування для визначення ролі цих дисциплін [...] деякі дослідники вважають, ніби фактор допоміжності тієї чи іншої дисципліни применшує її значення. З нашого погляду кожна з названих вище дисциплін має як спеціальні, так і допоміжні завдання й методи. І саме фактор допоміжності визначає, головним чином, роль і місце кожної з них в історичній науці. Тому доцільно називати їх допоміжними»⁴³.

Це питання принципове, оскільки воно допомагає уніфікувати наукову термінологію у відповідності до стандартизованого використання цього поняття в європейській історичній науці. У Чехії («pomocné vědy historické»), Польщі («nauki pomocnicze historii»), Болгарії («помощни исторически дисциплини»), Німеччині, Швейцарії, Австрії («Historische Hilfswissenschaftliche»), Франції («science auxiliaire de l'histoire»), Великобританії та в англomовній науковій літературі («auxiliary sciences of history»), Росії («вспомогательные исторические дисциплины»; водночас паралельно побутує «специальные исторические дисциплины») функціонує відповідник українського «допоміжні історичні дисципліни».

В європейській літературі не раз порушувалося питання про те, що формально «допоміжний» характер дисциплін уже неактуальний. Однак попри різні пропозиції надалі поняття «допоміжні історичні науки»⁴⁴ зберігало своє місце. І на те є причини, про які йтиметься нижче.

Принаймні вже на початку XIX ст. фіксувалися спроби подати альтернативну назву цій групі дисциплін. Як згадувалося вище, польський історик Й.Лелевель ужив визначення «науки, які дають можливість пізнавати історичні джерела» («nauki, dające poznać źródła historyczne»). Однак усе ж таки в Польщі закріпився термін «nauki pomocnicze historii».

У 1939 р. німецький історик К.Бранді запропонував замість «допоміжних наук» – «основні» («Grundwissenschaften»)⁴⁵. За чверть століття, 1966 р., у Парижі на міжнародній палеографічній нараді директор французького Інституту досліджень з історії текстів проф. Гленіссон вніс пропозицію називати ці дисципліни «основними, фундаментальними»⁴⁶. До цього питання поверталися німецькі дослідники також у 1970-х рр.⁴⁷

Останнім часом німецька історична наука знову намагається повернутися до поняття «Grundwissenschaften». У лютому 2018 р. в Мюнхенському університеті Людвіга – Максиміліана відбулася дводенна конференція «Стан і перспективи історичних фундаментальних наук у Німеччині» («Stand und Perspektiven der Historischen Grundwissenschaften in Deutschland»). У 2007 р. В.Кох у монографії на тему палеографії середньовіччя та ранньомодерного часу використав щодо сфрагістики та нумізматики поняття «спеціальні науки» («Specialwissenschaften»)⁴⁸. Однак значного поширення воно не набуло.

⁴³ Котляр М. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки // Український історичний журнал. – 1974. – №2. – С.82–84.

⁴⁴ Термін «допоміжні науки» побутував від XVIII ст. Однак ішлося саме про дисципліни, а не про якісь окремі науки (див.: Łeosowski J. Archiwistyka jako dyscyplina pomocnicza historii // Nauki pomocnicze historii: Teoria, metody badan, dydaktyka / Pod red. A.Jaworskiej, R.Jopa. – Warszawa, 2013. – С.22–23).

⁴⁵ Див.: Jasinski T. Nauki pomocnicze historii czy źródłoznawstwo – terminologia czy metody badawcze. – С.177.

⁴⁶ Котляр М. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. – С.82.

⁴⁷ Kölzer T. Die Historischen Hilfswissenschaften – gestern und heute // Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. – Band 54. – Wien; Weimar; Köln, 2008. – С.207.

⁴⁸ Koch W. Inschriftenpalaographie des abendlandischen Mittelalters und der fruheren Neuzeit: Fruh- und Hochmittelalter. – Wien; München, 2007. – С.24.

9 березня 2018 р. у залі ім. Й.Лелевеля Інституту історії ПАН у Варшаві відбулася конференція «Джерела – джерелознавство – допоміжні історичні науки» («Źródła – źródłoznawstwo – nauki pomocnicze historii»). Під час дискусій лунали пропозиції замінити, як стверджувалося, розмите поняття «допоміжні історичні науки» на «джерелознавство».

Підсумувати короткий огляд питання можна цитатою автора підручника з допоміжних історичних наук швейцарського історика К.Рора, котрий наголосив на його важливості:

«1939 р. Карл Бранді запропонував поняття “основні науки”, чим підкреслив самодостатнє значення цих піддисциплін [...] поняття “основні науки” підкреслює насамперед, що ці субдисципліни слід також використовувати для базових досліджень [...]. Термін “допоміжні науки”, однак, наголошує насамперед допоміжну функцію цих предметів [...] вони є субдисциплінами з традиції історичної науки [...] і мають бути використані як база для коректного розкриття форм джерел [...] але власне допоміжна наука не у змозі це зробити самостійно, а лише у зв’язі з іншими суміжними предметами, приміром, як історія мистецтва може бути допоміжною для історії та навпаки. Інтердисциплінарність може тільки тоді функціонувати, коли жодна з дисциплін не відіграє ключової ролі та не претендує на значення “королівської дисципліни”. Саме з цих міркувань, зокрема, надається перевага терміну “допоміжні науки”»⁴⁹.

Здається, аргументація влучна та зрозуміла. У подібному ключі, але щодо соціології, висловився німецький соціолог В.Лепеніз (1941 р. нар.). На думку вченого, вона має майбутнє, у тому числі як наукова та університетська дисципліна, саме завдяки своєму статусу допоміжної відносно інших наук («Уважаю соціологію суто додатковою, допоміжною дисципліною, що мала б сприяти саморефлексії, а отже й самокритиці окремих фахових груп»)⁵⁰.

Останнім часом в українській історіографії М.Ільків-Свидницький запропонував визначення «спеціальні історичні науки». Нині не так часто використовується термін «допоміжні історичні дисципліни». Слово «допоміжні» міститься в назві Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін НТШ. Його також іноді можна зустріти в публікаціях⁵¹. З огляду на наведені вище аргументи варто повернутися до цього поняття. А поки що маємо кілька рівноправних форм понятійної номенклатури. Водночас у систематичних каталогах наукових бібліотек України незмінним залишається розділ «Допоміжні історичні дисципліни».

Наукова література

Ідеться про наукові бібліотечні зібрання, в яких було б представлено якомога ширший спектр літератури з відтинку допоміжних історичних дисциплін, а також про комплектування бібліотек або ж про використання можливостей міжбібліотечного абоненту. Солідне книжкове зібрання має Музей Шереметьєвих. Упродовж

⁴⁹ Rohr Ch. Historische Hilfswissenschaften: Eine Einführung. – Wien; Köln; Weimar, 2015. – S.12.

⁵⁰ Лепеніз В. Ідея німецького університету – погляд ззовні // Ідея університету: Антологія / Відп. ред. М.Зубрицька. – Л., 2002. – С.232.

⁵¹ Так, проф. М.Кравець, учень І.Крип'якевича, згадував про спілкування його та Ф.Шевченка: «[Ф.Шевченко й І.Крип'якевич у Львові] обговорювали [...] потребу вивчати допоміжні історичні дисципліни» (див.: Кравченко М. [Кравець М.] На радість ворогові // Його ж. Зібрання творів у 13 т. – Т.8. – Вінниця, 2005. – С.533).

останніх кількох років тут системно впорядковується наукова література – як вітчизняна, так і закордонна.

Щодо наукових обласних, національних, а також бібліотек інститутів НАН України, то вони мають настільки суттєві прогалини, що не можуть бути задовільними для дослідника з допоміжних історичних дисциплін. У зв'язку з цим виникають ряд проблем. Одна з яких – недостатнє знання істориками наукової зарубіжної літератури. Не випадає говорити про належний рівень студій, коли українські книгозбірні не мають комплектів основних часописів зі спеціальності, у тому числі «Bibliothèque de l'École des chartes», «Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde», «Mitteilungen des Instituts für Österreichischen Geschichtsforschung». Ефективна перспектива розвитку допоміжних історичних дисциплін має бути пов'язана із засвоєнням надбань наукових центрів, які представлені в названих часописах.

Важливо також поповнювати бібліотечні зібрання монографічними студіями закордонних авторів. Позитивним моментом стало започаткування в Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського проекту «Австрійська бібліотека», яка співпрацює з дослідниками на предмет замовлення й закупівлі австрійської наукової літератури. Німецько-австрійське видавництво «Böhlau» (Ваймар, Кельн, Відень) спеціалізується на працях із допоміжних історичних дисциплін, тож варто вжити зусиль, аби його продукцію було представлено й у головній бібліотеці України.

Залишається серйозною проблемою неналежний рівень знання іноземних мов, що обмежує як користування закордонною науковою літературою, так і налагодження персональних та інституційних контактів із зарубіжними істориками.

Підготовка фахівців

Ж. Ле Гофф, пишучи про вивчення образно-уявного, зауважував, що історикам задля дослідження такої проблеми бракує компетентності, оскільки на історичних факультетах не вчать опрацьовувати та осмислювати відповідні джерела:

«Скандальна спеціалізація університетів – у Франції, а також у більшості інших країн – не лише стоїть на заваді тому, щоб покласти основи проблемної міждисциплінарної науки, й робить майже неминучими невдачі [...]. За такої спеціалізації нелегкі для подолання перепони ізолюють галузі історії, перешкоджаючи серйозним синхронним дослідженням. Середньовіччя, створене нашою університетською наукою, – це середньовіччя без літератури, без мистецтва, без філософії, без теології»⁵².

Можна також продовжити цей ланцюг міркувань щодо кожної історичної епохи й наукової тематики. Якщо відомий історик нарікав на такі проблеми у французьких університетах, то що ж можна сказати про ситуацію в українських вищій школі та наукових інституціях?

Я.Дашкевич та О.Купчинський у згаданій вище статті писали про розширення програм із відтинку допоміжних історичних дисциплін у Київському і Дніпропетровському університетах, про відкриття спеціалізованої кафедри у Львові. І можна стверджувати, що саме ці виші готують, хоча б у загальному, студентів із відповідної спеціалізації. Порівнюючи предмети, що викладаються в названих університетах, бачимо різниці у пріоритетах. Найбільш пристойно виглядає львівська

⁵² Ле Гофф Ж. Середньовічна уява: Есеї. – С.5.

кафедра, особливість підготовки тут полягає у збереженій класичності студій, адже студент повинен освоїти латину, середньовічні та ранньомодерні документи, палеографію. Мабуть саме цим пояснюється факт появи в наукових збірниках, часописах із допоміжних історичних дисциплін нових прізвищ дослідників саме зі львівського наукового осередку. Без сумніву, вони є надією та перспективою в розвитку допоміжних історичних наук в Україні. А функціонування у Львові кількох спеціалізованих семінарів («*Verbum et scriptum*» при відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.Максименка наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І.Франка, керівник М.Льків-Свидницький; при Центральному державному історичному архіві України в м. Львові; при секції Комісії спеціальних допоміжних історичних дисциплін Наукового товариства ім. Шевченка) слугує доброю науковою школою та відповідним, таким необхідним, фаховим середовищем.

Оглядаючи предмети, які викладають у Київському національному університеті ім. Т.Шевченка, бачимо, що класичний канон із дипломатики, хронології, палеографії тут фактично відсутній. Так, на сайті кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки можна знайти цікавий документ – «Робочу програму навчальної дисципліни: палеографія та дипломатика» бакалаврського рівня. У ній зазначено, приміром, амбітне завдання вивчати зовнішні ознаки пам'яток писемності України у часи Великого князівства Литовського й Речі Посполитої XIV–XVII ст. Однак у списку рекомендованої літератури наявні лише українсько- та російськомовні позиції, які стосуються кириличних документів. Постає питання: як студент має опанувати також поширене в ті часи на українських землях польське й латинське письмо? Не знайшлося місця у списку рекомендованої літератури одному з фундаментальних видань в українській історіографії з дипломатики⁵³. Із таким підходом складно буде сподіватися на добротного фахівця з середньовічної палеографії чи дипломатики. З огляду на наукові публікації співробітників кафедри, акцент робиться переважно на архівістику XIX–XX ст.

Виходячи з тих проблем, про які ще 1996 р. писали Я.Дашкевич і О.Купчинський у частині підготовки дослідників із ряду допоміжних історичних дисциплін, за невеликими винятками «віз і нині там». Фактично немає спеціалістів із хронології, метрології, філігранології та папірології. Хтось повинен почати готувати цих фахівців. Чого бракує, аби щось подібне зробити? Чи це свідоме небажання бачити проблему? Можливо, адже якщо визнати факт її наявності, слід робити кроки щодо її вирішення. Але, об'єктивно дивлячись на організаційні, кадрові можливості, навряд чи це підйомне завдання для академічних та університетських осередків. Як зацікавити студента, аби він зважився зайнятися вивченням проблеми, фахівців з якої в нашій країні обмаль? Але, з іншого боку, якщо вдавати, що ніякої проблеми немає, слід задати питання: чи може історична наука повноцінно розвиватися без досліджень на відтинку історичної хронології, метрології, дипломатики тощо? Видається, що без консолідованих зусиль, без координації між науковими інституціями, без віднайдення відповідних ресурсів кардинально вплинути на ситуацію не вдасться. Тому це наша спільна зона відповідальності. Немає іншої можливості, як шляхом наукових семінарів, стажувань в європейських наукових інституціях готувати відповідних спеціалістів.

Повертаючись до предметів, які викладаються на кафедрах українських університетів за профілем допоміжних історичних дисциплін, складається враження радше їх описовості, аніж посутності. Помітно, що більшість таких осередків (окрім львівського) акцентують свою увагу на вивченні матеріалів XIX–XX ст. У них, повторює,

⁵³ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Л., 2004.

відсутні повноцінні курси з дипломатики, палеографії, хронології, метрології, ряду інших дисциплін. Натомість присутнє досить популярне за останні роки документознавство, тобто вивчення документів позаминулого й минулого століть. Ці факти свідчать про брак уваги університетів до фундаментальних дисциплін і наукових проблем, які складають осердя історичного дослідження. Варто пам'ятати, що допоміжні історичні дисципліни розвинулися насамперед на основі середньовічного та ранньомодерного матеріалу. Тільки з вивченням документа в довгому триванні, принаймні від середньовіччя, можна зрозуміти його характер у новітні часи. Без ґрунтовних курсів із названих вище дисциплін годі оволодіти навичками джерельної експертизи. Для прикладу наведу перелік предметів, які викладалися у Віденському Інституті австрійських історичних студій у 1887–1889 рр.: палеографія та практичні заняття з неї, джерелознавство й набуття досвіду читання джерел, історія мистецтва, хронологія, дипломатика, геральдика, сфрагістика, архівістика, бібліотекознавство⁵⁴. Сьогодні до цих предметів додається методологія досліджень, знання історичного контексту⁵⁵. У Школі хартій упродовж трирічного курсу викладалися палеографія, романські мови, бібліографія та розташування архівів і бібліотек, дипломатика, політичні, адміністративні установи й судівництво, цивільне та канонічне право середньовіччя, середньовічна археологія, критичне вивчення джерелознавства⁵⁶.

Складно не погодитися зі словами Ж. Ле Гофа, які цілком придатні до характеристики системи підготовки на наших гуманітарних факультетах: «Уже час знести університетські бар'єри між “чистою” історією (насправді заневищеною), історією літератури (і мови – чи, радше, мов), історією мистецтва (і образів). Не забути б також прилучити до загальної історії, усвідомлюючи їхню специфіку, історію права, історію науки і техніки»⁵⁷. Ще можна додати: і філософію, і теологію, і соціологію, і психологію, і антропологію. Взірцем таких інтердисциплінарних студій слугує витвір середньовічних університетів у формі «вільних мистецтв» («*artes liberales*»)⁵⁸. Яскравим сучасним прикладом такої форми навчання є, приміром, відділення *artes liberales* Варшавського університету.

(Закінчення див. у наступному числі)

REFERENCES

1. Hlaváček, I. (1988). Přehledné dějiny pomocných věd historických v českých zemích (Se zvláštním zřetelem ke stolici oboru na filozofické fakultě Univerzity Karlovy). 200 let pomocných věd historických a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Praha. [in Czech].
2. Ilkiv-Svydnytskyi, M. (2015). Gottfried Ullrich i yoho studii z dopomizhnykh istorynykh nauk u Lvivskomu universyteti. *Zapysky NTSh: Komisiia spetsialnykh (dopomizhnykh) istorynykh dysyplin*, CCLXVIII. Lviv. [in Ukrainian].
3. Jasiński, T. (2011). Nauki pomocnicze historii czy źródłoznawstwo – terminologia czy metody badawcze. *Od genealogii do historii społecznej*. Warszawa. [in Polish].
4. Kis, Ya. (1963). Do istorii rozvytku dopomizhnykh istorynykh dysyplin u Lvivskomu universyteti. *Naukovo-informatsiynyi bulletin Arkhivnoho upravlinnia URSR*, 37–40. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Koch, W. (2005). Die Historischen Hilfswissenschaften als Basis historischer Forschung in der Entwicklung der Geschichtswissenschaft. *Geschichte “in die Hand genommen”*. München. [in German].

⁵⁴ Piech Z. Stanisław Krzyżanowski – badacz «rzeczy dyplomatycznej w Polsce» czy organizator nauki? // Katedra historii polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim: Odniesienia, interpretacja, pamięć / Pod red. K.K.Daszyka, T.Kargola. – Kraków, 2019. – S.152. Див. також: Lhotsky A. Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1854–1954 // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. – Ergänzungsband XVII. – Graz; Köln, 1954.

⁵⁵ Докл. див.: [Електронний ресурс]: https://geschichtsforschung.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_geschichtsforschung/studienplaene/MA_HHAW_Version_2019_14.06.2019.pdf

⁵⁶ Трусевич Я. Западная и русская дипломатика и сфрагистика Древнего Востока. – Санкт-Петербург, 1907. – С.24–25.

⁵⁷ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява: Есеї. – С.19.

⁵⁸ Про концепцію університетської освіти у цьому контексті див. докл.: Ясперс К. Ідея університету // Ідея університету: Антологія / Відп. ред. М.Зубрицька. – Л., 2002. – С.143–146.

6. Kotliar, M. (1974). Dopomizhni istorichni dystsypliny na suchasnomu etapi rozvytku istorichnoi nauky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 82–84. [in Ukrainian].
7. Krypiakevych, I. (1961). Dopomizhni dystsypliny istorii v naukovi roboti arkhiviv. *Naukovo-informatsiinyi buleten Arkhivnobo upravlinnia URSR*, 7–10. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kölzer, T. (2008). Die Historischen Hilfswissenschaften – gestern und heute. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 54, 207. Wien; Köln; Weimar. [in German].
9. Kürbis, B. (2007). Nauki pomocnicze historii w wykładzie uniwersyteckim. *Cztery eseje o źródłoznawstwie*. Poznań. [in Polish].
10. Piech, Z. (2019). Stanisław Krzyżanowski – badacz “rzeczy dyplomatycznej w Polsce” czy organizator nauki? *Katedra historii polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim: Odniesienia, interpretacja*. Kraków. [in Polish].
11. Prokopovych, V. (1954). Pechat malorosyiskaya: Sfrahistychni etudy. *Zapysky NTSb: Pratsi istoriko-filosofichnoi sekti, CLXIII*, 21–45. Paryzh. [in Ukrainian].
12. Rohr, Ch. (2015). *Historische Hilfswissenschaften: Eine Einführung*. Wien. [in German].
13. Shevchenko, F. (2004) Dopomizhni istorichni dystsypliny: Pro stvorennia “Vstupu do istorichnoi nauky”. “Istynu ustanovluie sud istorii”. *Zbirnyk na poshanu F.P.Shevchenka*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Szymański, J. (1995). Sto lat przemian metodologicznych nauk pomocniczych historii w Polsce: Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. *Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 r.: Profesorowi Zbigniewowi Pierzanowskiemu przypisane*. Kraków. [in Polish].
15. Szymański, J. (2001). *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa. [in Polish].

Vitalii PERKUN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Research Fellow,
 Department of Special Branches of Historical Science
 and Electronic Information Resources,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), orantus@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1363-4427>

Auxiliary Historical Disciplines: Results and Perspectives of Studies

Abstract. The purpose of the article is to update such issues as genesis of this scientific area in European science of the 18th century, the conceptual apparatus of auxiliary historical disciplines, an attempt to emphasize the need for simultaneous development of this area of research with European traditions in terms of methodology, conceptual nomenclature, interdisciplinary, condition of the auxiliary historical disciplines in the system of teaching at historical faculties and trajectory of their study in Ukrainian historiography. **The research methodology** is based on the comparative approach in understanding the role and place of auxiliary historical disciplines using the research results of such humanities and areas as cultural anthropology, history of ideas, sociology and emphasis on the interdisciplinary approach in the solution of the research problems. **The scientific novelty** lies in the synthetic review of the development of auxiliary historical disciplines in Ukraine with the analysis of their current state of research with a projection on the European experience in the study of this area. **The conclusions** that emerge from the presented material show the systematic steps and tasks that should be carried out to bring the auxiliary historical disciplines to a qualitatively new level. First of all, we mean systematic changes in the training of specialists at historical faculties in institutes and universities. The priority should be the study of classical and European languages, paleography, diplomacy that will allow understanding the written document, having the ability to decipher the cultural codes of different historical periods. The next step should be a bolder openness to various methodological proposals in understanding of what historical science is, what effect scientific research should have, a way out of the vicious circle of positivism. It is extremely important to follow the current foreign scientific literature, contact with foreign colleagues not only to understand the trends on modern science but also to take an active part in it. This is how it will be possible to systematically change Ukrainian historical science and its foundation which are auxiliary historical disciplines.

Keywords: auxiliary historical disciplines, methodology, interdisciplinary, scientific institutions, scientific seminars, international cooperation.

ДИСКУСІЇ

Олександр ГУРЖИЙ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), oleksandrgurzijoo3@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Перші роки «дружби та братерства» в українсько-московській торгівлі середини XVII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.203>

УДК: 339.5(477):(470+571)«165»

Анотація. Мета статті – охарактеризувати непрості взаємини влад України та Московії в галузі торгівлі у середині XVII ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму й детермінізму. Автор застосував як загальнонаукові (системного аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування, узагальнення), так і спеціальні історичні (критичного опрацювання джерел, компаративності, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна.** Уперше порушуються питання наявності всеросійського єдиного ринку й долучення до нього українського національного ринку, на підставі тогочасних першоджерел спростовується чимало тверджень істориків-попередників про нібито «дружні» та навіть «братерські» стосунки в торговому обороті обох країн. **Висновки.** Вихід у перші роки Національної революції XVII ст. зі складу Речі Посполитої значної частини українських земель значно обмежив зовнішню торгівлю в напрямку Західної Європи, спонукав до активізації її в бік північного сусіда, а також східних держав. На цьому етапі економічного розвитку гетьманові Б.Хмельницькому вдалося зберегти певну самостійність і порівняно демократичний характер товарообміну із закордонням, спрямувавши свою політику на вигідні взаємини з іноземними негоціантами, зокрема Росії, Польщі, Литви, Греції, частково Кримського ханства й Туреччини.

Ключові слова: зовнішня торгівля, негоціанти, Московія, Україна, Річ Посполита, «литовська сторона».

Початок Національної революції українського народу середини XVII ст. помітно позначився на статусі, формах і рівні міжнародної торгівлі не лише України, а й Польщі, Литви, Росії, частково Кримського ханства. Адже поява політико-адміністративного та військово-територіального утворення на чолі з гетьманами чітко засвідчила формування автономного державного суб'єкта у системі європейських відносин. У зв'язку з цим почалася поступова кореляція «традиційних» середньовічних торгових шляхів. Вихід зі складу Речі Посполитої великої частини українських

земель юридично й ментально перетворило її торгових людей, колись «своїх» та економічно споріднених для поляків і литовців, на «чужих», а подекуди й «ворогів-конкурентів». Так само, як перед тим польсько-литовські документи визначали московитів. Завжди інтегрована із Західною Європою торгівля Речі Посполитої за таких обставин змусила торговців з України вдатися до активного пошуку нових «партнерів», шляхів, осередків для реалізації сільськогосподарської та промислової продукції, а також цілеспрямованого налагодження власного товарообігу із зарубіжжям. Адже зв'язок зі «старими» польськими та литовськими посередниками якщо й не перервався остаточно, то принаймні відчутно звузився через політичні та воєнні конфлікти. Тому більш масована, ніж у попередній період, переорієнтація на російські ринки виявилася цілком природною – хоча б для середини XVII ст. Окрім того, відірвав такого потужного міжнародного гравця, яким виявилось Військо Запорозьке, від Речі Посполитої й перетворення його на свого союзника в боротьбі за польську корону повністю вкладалися у великомасштабні плани Москви.

Про початки формування державної політики в Московії щодо українських товарів, які саме і в котрі «государевы города (тобто міста – О.Г.) пропускать или не пропускать», ішлося у «відписці» брянського воеводи Н.Мещерського в Посольський приказ від 24 липня 1648 р.¹ Варто зазначити, що вже в перші роки Хмельниччини в урядах України та Московії склалися неоднозначні підходи щодо питань міждержавної торгівлі, зрозуміло, утверджувалися й різні погляди на взаємини з іноземними негоціантами. Так, якщо радянські історики наполегливо писали про нібито «безкорисливу» економічну допомогу російської влади українцям у боротьбі за незалежність від «шляхетської Польщі»², то на практиці все виглядало інакше та набагато складніше. У грамоті царя Олексія Михайловича в Посольський приказ і безпосередньо хотмизькому воеводі С.Болховському від 22 листопада 1648 р. наказувалося дозволити польським і литовським купцям (ішлося про всіх торгових людей Речі Посполитої, включаючи й українців) «торговать повольною торговлею», але при цьому «государеву пошлину с их товаров велено иматъ по [...] указу тротив прежнего». Водночас із метою усунення з їхнього боку конкуренції, їм категорично («накрепко») заборонялося привозити на ринки спиртні напої й тютюн, а порушників наказу слід було відправляти «совсем назад за рубеж»³. Проте торгівля забороненими предметами тривала, її таємна організація відбувалася на прикордонні, в обхід контролюючих установ, на відстані від 3-х до 10-ти верст від Хотмизька «в лесах, в крепких местах, и за лесами». Причому тамошні «всякие служилые люди у тех литовских купцов вино покупают тайными обычаи и пропиваютца»⁴. Водночас у західному напрямку бойові дії вкрай обмежили просування торгового люду з України на зарубіжні ринки. Можновладці Речі Посполитої часто-густо за безцінь скуповували їхні товари, а то й просто відбирали, закривали проїзд через митниці. 2 (12) липня, коли козацька рада під Білою Церквою ухвалила укласти перемир'я з Польщею й направити посольство до Варшави, Б.Хмельницький констатував у свій переговорний

¹ 1648 г., июля 24. – Отписка брянского воеводы Н.Мещерского в Посольский приказ о пригоне украинскими купцами в Брянский уезд волов для продажи и о разрешении русского правительства украинским купцам свободно торговать в пределах России // Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т. – Т.П: Освободительная война украинского народа и борьба за воссоединение с Россией: 1648–1651 гг. – Москва, 1954. – С.65–66.

² Напр., див.: *Сергієнко Г.Я.* Великий історичний акт (До 325-річчя возз'єднання України з Росією). – К., 1978. – 46 с.; *Його ж.* Возз'єднання України з Росією та його історичне значення // Український історичний журнал. – 1979. – №1. – С.5–15.

³ 1648 г., февраля 5. – Отписка хотмыжского воеводы С.Болховского в Посольский приказ о торговле украинских купцов в пределах Русского государства // Воссоединение Украины с Россией. – Т.П. – С.7.

⁴ Там же. – С.8.

інструкції (наказі послам): польським урядовцям, жовнірам і драгунам, кому що сподобається, – «чи кінь добрий, чи зброя, чи що інше, ми віддаємо за півціни, ніби торгувавшись, а якби не дали, то подумай, козаچه-небораче, про себе». При цьому не можна було ховати від жовнірської челяді ані вола, ані корову, а сіно у скиртах і збіжжя в полях, на нивах жате, як власне вони силоміць беруть⁵.

Водночас спостерігаємо поблажливе ставлення Б.Хмельницького до князів литовських, котрі нібито брали участь у збройних конфліктах не зі своєї волі, а через ворожу примху. Так, в універсалі від 17 (27) липня 1648 р. гетьман заборонив українським повстанцям чинити «шкоду» в маєтностях литовських можновладців. «Ми з давніх часів, – наголошувалося в документі, – користувалися великою милостю і ласкою їх м-тей панів литовських, які брали участь у різних походах його королівської величності і всієї Речі Посполитої». А тому «всім козакам» заборонялося заподіювати кривди панам Великого князівства Литовського⁶.

Ураховуючи той факт, що схожого змісту універсали Б.Хмельницького про «давнію дружбу з Литовським князівством, що ніколи проти нас війни не починало та завжди було дружелюбним»⁷, стали явищем непоодиноким, цілком логічно припустити: гетьман планував і надалі розвивати економічні стосунки з його населенням, як це спостерігалось в попередній період.

На початку 1649 р. царська адміністрація на прикордонні з Річчю Посполитою продовжувала ототожнювати українців із «литовцями», принаймні так називали їх в офіційних документах. Типовим прикладом може слугувати «відписка» бобринського воеводи К.Ушакова на ім'я Олексія Михайловича через Розрядний приказ від 6 лютого. Можновладець сповіщав, що московські «торгові люди» з Белгорода, Хотмизька та Вільного провозять усілякі товари вночі, обходячи місто Бобрин і тамтешню заставу. А продукцію вивозять головним чином у «Литву» (Україну), особливо недозволені хліб і мед. Звідти ж поставляють заборонений тютюн. Зокрема у Веприку мешканці Вільного О.Кудрявець, С.Климов і Я.Пшеничний продали 40 пудів меду. Причому торговці проклали свій шлях, що оминав заставу в Бобрині на відстані 10 верст⁸.

Невпорядкованість у торговельній сфері між Московією та Україною нерідко призводила до певних колізій і значних непорозумінь торгових людей із царською адміністрацією. Так, курський воевода Ф.Лодигенський мав на руках іменний указ про дозвіл українцям вільно торгувати в Курську будь-чим, окрім «вина» (спиртних напоїв) і тютюну, за що ті мали сплачувати державне мито. Коли ж прибулі намагалися купити партії зерна й солі, їм було відмовлено через відсутність указівок та роз'яснень щодо цього від вищої влади⁹.

Одночасно щось схоже відбувалося в місті Вільному, правда, із тією принциповою різницею, що українські торгові люди, «як православні християнської віри», домагалися дозвільного проїзду в різні російські місцевості на підставі таких причин:

⁵ Письмо Хмельницкого к его милости, блаженной памяти королю Владиславу IV, из Белой Церкви, 2 июля 1648 г. // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т.І. – Отд.ІІІ. – К., 1848. – С.118–125.

⁶ 1648, липня 17 (27). Павлоч. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону Запорозькому Війську чинити шкоди в маєтностях литовських панів // *Z dziejów Ukrainy*. – Krakow, 1912. – S.410; Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К., 1961. – №18. – С.58–59.

⁷ 1649, лютого 27 (березня 6). Переяслав. – Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам чинити будь-які кривди у Литовському князівстві // Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998. – С.89–90.

⁸ 1649 г., февраля 6. – Отписка бобринского воеводы К.Ушакова в Разрядный приказ о вывозе русскими купцами в украинские города хлеба и мёда и о переходе беглых русских людей на Украину // *Воссоединение Украины с Россией*. – Т.ІІ. – С.131.

⁹ 1649 г., март 3. – Отписка курского воеводы Ф.Лодыженского в Посольский приказ о закупке украинскими купцами в Курске хлеба и соли // Там же. – С.135.

1) вони мешкали на гостиних дворах, а тому реалізацією продукції займалися постійно і професійно; 2) їздили «з торгом» у такі «государеві міста», як Путивль, Севськ, Курськ, Рильськ, Белгород, Оскол та ін.; 3) промишляли «безпрестанно и обозами большими, в обозе человек по 100 и по 50 и больше, на дни обоза по 2 и по 3». Причому товарообіг з обох сторін включав і заборонені хліб, сіль, мед (березень 1649 р.)¹⁰.

На підставі довготривалої практичної діяльності ставилося питання про законність такого виду торгівлі між московитами й українцями з «литовської сторони». Останні, як бачимо, хотіли видавати бажане за реальність.

Примітною особливістю торгівлі стало постачання «литовськими людьми» в Московію селітри. Справа водночас була економічно вигідною й непростною, адже ця речовина на найвищому рівні визначалася як стратегічна. Так, у січні 1648 р. у Хотимизьку князь С.Болховський купив 44,5 пудів селітри в постачальників з України по 1 руб. 10 алтин і 3 деньги за пуд. У березні наступного року він перевіз її до Москви за царським указом, де й передав уповноваженим особам Пушкарського приказу¹¹. Усе це відбувалося з відома та під контролем Олексія Михайловича, адже селітра використовувалася при виготовленні пороху.

У 1649 р. цар видав спеціальну грамоту, яка нібито дозволила приїжджім «з литовської сторони запорозьким черкасам» безмитно торгувати в Путивлі й повіті¹². Того року побачили світ чимало указів і розпоряджень, котрі засвідчили факти паралельної торгівлі Московії з Україною та Польщею як самостійними суб'єктами¹³. Водночас у Кремлі прагнули забезпечити якомога більше «свободи» своїм торговим людям у Польщі й Литві, а купців із «литовської сторони» практично не звільняли від митних зборів. У цьому проявлялася особлива позиція Москви¹⁴.

Тоді ж у Хотимизькому повіті приїжджі торгові люди з України зумовили справжній бум, скуповуючи зерно, сіль, мед. Причому вигідність від купівлі та продажу забороненої продукції спричинила долучення до справи жителів не тільки Хотимизька, але й Белгорода, Рильська, Яблонува, Курська, Корочі, Карпова, Комарицької волості та ін. У результаті, за запевненням хотимизького воеводи К.Арсеньєва, місцеві мешканці «от литовских и от хотмышан торговых людей хлебом и солью оскудели». А тому він укотре запитував, як йому чинити у цьому випадку, адже указів від царя щодо цього не надходило¹⁵.

У зв'язку з періодичними загостреннями на українсько-польському фронті, торгові люди «з литовської сторони», закупивши чи спродавши продукцію на російських ринках, масово поверталися до своїх домівок, а значна частина їх долучалася до війська Б.Хмельницького, беручи активну участь у бойових операціях. Ось як про це писав цареві путивльський воевода Н.Плещеев у червні 1649 р.: «И ныне, государь, в Путивле и Путивльском уезде черкас и мещан, литовских людей, нет, и приезду, государь, в Петивль из литовские стороны мещаном, литовским людям, ныне стало

¹⁰ 1649 г., марта 9. – Отписка вольновского воеводы Ф.Арсеньева в Разрядный приказ о проезде через г. Вольный украинских купцов в Россию и русских купцов на Украину // Там же. – Т.П. – С.137.

¹¹ 1649 г., марта 20. – Память из Разрядного приказа в Пушкарский приказ о приёме селитры, купленной у украинских торговых людей в январе 1648 г. // Там же. – С.164.

¹² 1649 г., марта 21. – Грамота из Посольского приказа путивльскому воеводе Н.Плещееву о разрешении украинским купцам торговать в Путивле и в Путивльском уезде без уплаты таможенных пошлин // Там же.

¹³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Посольский приказ. Сношения России с Польшей. 1649. – Д.1. – Л.23–26, 75–76, 88, 121–122 и т. д.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.III. – Санкт-Петербург, 1861. – Доп. – С.111–112.

¹⁵ 1649 г., марта 23. – Отписка хотмыжского воеводы К.Арсеньева в Посольский приказ о закупке русскими и украинскими купцами в пограничных городах России большого количества хлеба, соли и мёда для вывоза на Украину // Воссоединение Украины с Россией. – Т.П. – С.166.

мало тому, що [...] все черкасы и мещане высланы в полки к гетману черкаскому к Богдану Хмельницкому»¹⁶.

Про ставлення українського гетьмана до торгівлі з поляками може свідчити спроба обумовити це питання з королем Речі Посполитої у спеціальних статтях-угодах кінця 1649 р. Так, 10-й пункт передбачав вільний, без усіляких «зацепок», проїзд усіх станів українців у Білорусь, до поляків і литовців «для торгового промыслу». Своєю чергою католикам дозволялося реалізовувати свою продукцію на всій території Війська Запорозького, включаючи Київ. Суворих обмежень зазнавали євреї, котрим заборонялося мешкати й торгувати в Києві та «за Дніпром». Більше того, за порушення цього розпорядження їх передбачалося грабувати й відправляти на постійні місця проживання. При цьому «повольне» шинкування дозволялося реєстровим козакам, а іншим особам – лише через орендування¹⁷. Правда, тоді гетьманська пропозиція не здобула схвалення польської сторони.

Навіть розмови у вищих урядових колах Московії про безмитну торгівлю українців, усілякі обіцянки та запевнення про поблажливе ставлення у цій справі спонукали Б.Хмельницького відповідним чином реагувати на них. А тому у відповідь він «и все Войско Запороское царському величеству на ево государеве милости, что поволил в своїх государевых городах Запороскому Войску хлеб и соль и всякие товары покупать и с торговых их людей пошлин иматъ не велел, челом быют». Зі свого боку гетьман обіцяв, що «и царского величества с торговых людей, которые учнут приезжать в Запороскую землю для торгового промыслу, в Киев и в иные города, пошлин и тамги иматъ не велю, и въезжать в свои города и оберегать их велю, чтоб им никто кривды не чинил»¹⁸.

Отже козацький провідник прагнув і передбачав створення широкого міждержавного поля для безмитної, вільної й гарантованої з боку влади торгівлі. Проте насправді, як того вимагав Розрядний приказ, ішлося, щоб не брати з українців «лишних пошлин» і не робити їм «тесноты [...] и никакого дурна» від «городских и от уездных людей»¹⁹.

У 1649 р. царський уряд посилив боротьбу проти конкуренції з іноземними купцями, ліквідувавши більшість їхніх привілеїв і відвівши їм для торгівлі головно Архангельськ. Так, в іменному указі від 1 червня наголошувалося, що вони повинні «со всеми своими животы ехать за море, а торговать с московскими людьми всякими товарами, приезжая из-за моря, у Архангельского города, а к Москве и в города с товарами и без товаров не ездить». Упродовж 20–30 років схожих економічних обмежень зазнали голландські, німецькі, італійські й деякі інші негоціанти²⁰. Звичайно, такі заходи московська влада пояснювала не конкуренцією, а порушенням норм торгівлі та зловживаннями з боку іноземців. Тоді ж було значно підвищено мито для приїжджих західних торговців, збільшено товарообіг із країнами Сходу.

Характеризуючи економіку Російської держави кінця 1640-х рр., радянський історик О.Касименко наголошував на тому, що розвиток продуктивних сил цієї країни, зростання великого купецького капіталу й ринкових відносин, зміцнення

¹⁶ 1649 г., июля 28. – Отписка путивльского воеводы Н.Плещеева в Разрядный приказ о выезде из Путивля и Путивльского уезда на Украину всех украинцев, покуПАвших хлеб и соль, для участия в походе Богдана Хмельницкого // Там же. – С.228.

¹⁷ 1649 г., декабрь. – Записка русского гонца Г.Кунакова, ездившего с царской грамотой к польскому королю в Варшаву, о событиях в Польше и на Украине после заключения Зборовского договора... // Там же. – С.304.

¹⁸ 1649 г., марта 13 – мая 22. – Статейный список посла русского правительства Г.Унковского к Богдану Хмельницкому // Там же. – С.153.

¹⁹ РГАДА. – Разрядный приказ. Белгородский стол. – Столб.288. – Л.125.

²⁰ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – Москва, 1947. – С.58.

економічних зв'язків між окремими частинами та їх місцевими ринками – усе це сприяло формуванню єдиного всеросійського ринку²¹. На нашу думку, мало чим підтверджена, ця принципова оцінка викликає цілий ряд питань, сумнівів і навіть заперечень. По-перше, розвиток промисловості та сільського господарства в Московії набагато відставав від передових європейських країн; по-друге, «великий купецький капітал» значною мірою зазнавав втручання влади у своє функціонування, державна казна неабияк негативно впливала на нього всілякого роду монополіями, орендуванням, порівняно високими податками тощо; по-третє, відсутність банківської системи та практично ручне регіональне управління торгівлею й економікою великих центрів неабияк гальмувало зміцнення зв'язків між окремими землями; по-четверте, за логікою виробничих відносин, мав існувати провідний центральний осередок, до якого б тяжіли інші області, найкраще на цю роль могла претендувати Москва, але у цьому аспекті її тоді помітно випереджав Архангельськ – реально перетворений на домінуючий населений пункт міжнародної торгівлі (на відміну від столиці, де її було заборонено); по-п'яте, відчутно обмежило торговельну ініціативність і спроможність «низів» рішення Земського собору 1649 р. про закріпачення селян²². Останнє, на думку Я.Котілайне, дуже збіднювало економіку країни, адже домінуюча частина населення існувала на межі прожиткового мінімуму, а до обмеженості платоспроможності селян додавалася ще й руйнація їхніх господарств унаслідок періодичних місцевих повстань. Тому доходи державної казни від селянської торгівлі ставали мінімальними²³. Отже, на наше переконання, на середину XVII ст. всі необхідні умови для формування єдиного всеросійського ринку остаточно не склалися. Тим більше невиправдана інша теза О.Касименка, а саме: «Характерною і знаменною історичною особливістю цього процесу було те, що Україна до певної міри включилася в єдиний всеросійський ринок ще до возз'єднання з Росією»²⁴.

Наведенні нами фактичні дані спростовують і концепцію іншого радянського історика – В.Веселаго – про те, що нібито в період Хмельниччини «жвавий обмін товарами призводив до суспільного поділу праці між російськими і українськими землями, сприяв поступовому утворенню економічних районів, до складу яких увійшли різні області Росії та України»²⁵. Така, м'яко кажучи, історична недостовірність цілком очевидно з'явилася внаслідок появи «тези» про «300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.).

На здогад Ф.Шевченка, «лише десь» від середини XVII ст. у сфері економіки почали складатися національні зв'язки²⁶. І як тоді могло відбуватися на практиці економічне «злиття» між обома народами, коли дуже підозріливі щодо українців представники вищої царської адміністрації нерідко сприймали й називали останніх в офіційних документах «розбійниками», «крадіями», «зрадниками». Так, путивльському воеводі С.Прозоровському наказувалося пильно стежити за українцями, щоб «из литовские стороны и из городов боярские холопы и розбойники и тати (граббжники – О.Г.) и иные никакие воровские люди жить для измены и для всякого

²¹ Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1955. – С.192.

²² Див.: Несколько документов к истории Соборного уложения и Земского собора 1648–1649 г. / Сост. П.Смирнов. – Москва, 1913. – 20 с.; Соборное уложение 1649 г. // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.3: Акты земских соборов. – Москва, 1985. – С.83–257.

²³ Kotilaine J.T. Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century: Windows on the Word. – Leiden, 2005. – P.8.

²⁴ Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1955. – С.192.

²⁵ Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956. – С.89.

²⁶ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.408.

воровства в Путивль и в Путивльской уезд ни к кому не приходили и измены б за рубеж ни от ково отнюдь не бывало»²⁷. Побоювався, щоб «какое дурно не учинилось» від українців, і воєвода Н.Плещеев²⁸.

На початку 1650 р. московський уряд, через недружні заходи з боку влади Корони Польської й Великого князівства Литовського, заборонив вивіз хліба на продаж через кордон із Річчю Посполитою. У зв'язку з цим із Посольського приказу вяземському воєводі М.Прозоровському було відправлено спеціальну грамоту за підписом Олексія Михайловича. Причому наказувалося «ученить заказ крепкой под смертною казнью, чтоб [...] руские всяких чинов люди за рубеж в литовскую сторону хлеба на продажу отнюдь не возили и их литовским людем не продавали». Кожен, хто порушить заборону, підлягав страті. У грамоті неправдиво зазначалося, що нібито раніше в усіх прикордонних містах полякам і литовцям «обид и задоров отнюдь не чинили, и хлебные и всякие запасы продаваны им беззаборонно»²⁹. Зрозуміло, що такого змісту суворий «заказ» законодавчо поширювався й на українців, адже ті могли самочинно транспортувати куплену продукцію в межі Польщі чи Литви.

Проте, спираючись на історичні факти, слід зазначити: навіть найсуворіші заходи з боку Москви не могли припинити зарубіжну торгівлю найнеобхіднішими товарами. На те було чимало як суб'єктивних, так і об'єктивних причин (практична неможливість повного перекриття кордонів для товарообігу, корумпованість адміністрації, невизначеність місцевого законодавства тощо). Навіть звичайні життєві фактори могли зумовити вимушене порушення нормативних актів. Так, хлібний недорід і великий голод у «литовській стороні» змусив масу поляків, білорусів та українців шукати «прокорм» у «государевій країні», тобто купувати їстівні припаси і транспортувати їх за кордон. Частково брянський воєвода Н.Мещерський дозволив продавати їм зерно, возів на 5 або 6, але здебільшого наказував: «Многим людем хлебных запасов продавать и на товар менять не велеть». А тому торговельні операції найчастіше проводились таємно, в обхід митниць, застав та адміністрації. Водночас Н.Мещерський, використовуючи ситуацію, вивчав питання, де можна найдешевше купити хліб, щоб потім перепродати з найбільшою вигодою. Про що й інформував царя³⁰.

Як видно зі змісту документа, вища влада Московії не скасувала заборону на торгівлю хлібом і вивіз його в Україну та Білорусь, навіть незважаючи на великий голод в окремих регіонах цих країн. Проте впорядники збірки «Воссоединение Украины с Россией», успереч історичній правді, «не посоромились» визначити відписку воєводи як «приказ» про вивіз великої кількості зерна українцям і білорусам.

Знову ж таки звернемо увагу на ще одне фальшування документа впорядниками названого видання. Так, «Память из Посольского приказа в приказ Большого прихода» вони класифікують як дозвіл українцям безмитно торгувати в Путивлі й повіті³¹. Проте йдеться тут не про офіційний дозвіл, а лише про постановку питання щодо безмитної торгівлі. Адже Б.Хмельницький і все Військо Запорозьке «молили» про те государя неодноразово. Нібито і грамота царя тамтешньому воєводі була

²⁷ РГАДА. – Разрядный приказ. Севский стол. – Столб.168. – Л.165–166.

²⁸ 1649 г., июня 20. – Отписка путивльского воеводы Н.Плещеева в Посольский приказ о положении на Украине и о том, что в Путивльский уезд приехало большое количество украинцев // Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.212.

²⁹ 1650 г., января 3. – Грамота из Посольского приказа вяземскому воеводе М.Прозоровскому о запрещении вывоза хлеба в Польшу и Литву // Там же. – С.318–319.

³⁰ 1650 г., января 9. – Отписка брянского воеводы Н.Мещерского в Разрядный приказ о вывозе из Брянского уезда большого количества хлеба на Украину, в Белоруссию и Смоленщину // Там же. – С.322–324.

³¹ Причому, зазначимо, масово заселених українцями.

«дозвільна» з цього приводу. Проте з'ясування проблеми боярином І.Хованським, думним дворянином Б.Нарбековим і дьяком І.Патрикеевим показало таке: «А о литовских купцех, чтоб им в Путивле и в Путивльском уезде торговать безпошлино, в той государственой грамоте не написано»³².

Зате з Путивля та Комарицьких волостей, користуючись голодом у Києві й в інших «городах за рубежем», де хліб «добре дорог», торговці з Московської держави отримували значні бариші³³. Більше того, траплялися випадки пограбування українських торгових людей царськими воеводами. Як то, наприклад, учинив 1650 р. оскольський воевода Ф.Ловчиков, відібравши товари в київського купця Мезинського. Українська сторона мусила відреагувати відповідним чином. Б.Хмельницький залагодив справу мирно, наполягаючи на рівних правах у торгівлі між Військом Запорозьким і Московією³⁴. Для наведення порядку у цій справі гетьман запропонував вищому царському керівництву поставити на кордоні російських «судних» осіб, а зі свого боку обіцяв призначити спеціальних наглядців – полковника або сотника, котрі «з обох сторон угледіти мают [...] правдиве і без укривження»³⁵.

Проте, як зазначено в першоджерелах, конфлікти між московськими та українськими купцями тривали й надалі, принаймні до кінця 1650 р. Негативно ставилися до перших на території Речі Посполитої. До царя надходила інформація, що в «польских и литовских городах паны и урядники [...] государевых людей всех [...] ныне, засодя держат. А товары де, [...] их, запечатав, держат в лавках, а к лавкам де, [...] при- ставили стеречь приставав, а на корм (тобто харчування – *О.Г.*) де, [...] государевым людям выдают из их же животов, чем бы им быть сытым»³⁶.

У 1651 р. неузгодженість правових норм у сфері торгівлі між українською й московською сторонами тривала: продовжувалися грабунки майна купців урядниками, з'ясування конфліктних ситуацій на середньому та найвищому рівнях адміністрацій³⁷. Вирішення окремих справ розтягувалося на багато місяців. Не припинялися й розмови на побутовому рівні про можливості та перспективи вільно «с товары итти» в обидві країни³⁸. Аж ніяк не вирішували цю проблему ані жалувана грамота царя гетьманові «и всему Войску Запорожскому о сохранении их прав и вольностей» від 27 березня 1654 р., ані грамота Олексія Михайловича Б.Хмельницькому «с подтверждением всех прав и вольностей Войска Запорожского» від 12 квітня того ж року³⁹.

Як зазначали тогочасні документальні джерела, вагому частку в комерційній справі московитів із представниками «литовської сторони», особливо в неврожайні періоди, становило зерно. Про значущість такого виду торгівлі маємо певну

³² 1650 г., января 21. – Память из Посольского приказа в приказ Большого прихода о разрешении беспошлинно торговать в Путивле и в Путивльском уезде // Воссоединение Украины с Россией. – Т.ІІ. – С.324–325.

³³ 1650 г., марта 23. – Расспросные речи в Посольском приказе греков Х.Мануйлова и Р.Прокофьева, прибывших с вестями о неурожае на Украине и о продаже в украинских городах хлеба, доставленного из России // Там же. – С.354–355.

³⁴ РГАДА. – Посольский приказ. Сношения России с Польшей. 1650. – Д.1. – Л.366–371, 415–447.

³⁵ 1650 г., августа 3. – Лист Богдана Хмельницкого, посланный из Переяслава белгородскому воеводе Б.Репнину... // Воссоединение Украины с Россией. – Т.ІІ. – С.380–381.

³⁶ 1650 г., мая 28. – Отписка севских воевод З.Леонтьева и Н.Кириллова в Разрядный приказ о защите украинскими казаками и мещанами русских людей от притеснений, чинимых польской администрацией на Украине // Там же. – С.366–367.

³⁷ 1651 г., февраль. – Челобитная путивльских купцов С.Дрюпина и других с просьбой послать Богдану Хмельницкому грамоту о возвращении им товаров, которые у них забрал в Ромнах и Гадяче киевский купец В.Мезинский // Там же. – Т.ІІІ: 1651–1654 гг. – Москва, 1954. – С.13–14.

³⁸ 1653 г., марта 2. – Письмо котельянского сотника Г.Триполева и атамана В.Кислицы вольновскому воеводе В.Новосильцову... // Там же. – С.254.

³⁹ Там же. – С.566–570, 572–573.

оціночну характеристику у звідомленнях «комісара» в Москві І. де Родеса шведській королеві Христині в 1650-х рр. Зокрема він писав:

«Що стосується хліба з усієї Росії, то він також (поряд із сіллю та осетровою ікрою – *О.Г.*) належить його царській величності та абсолютно жодній приватній особі не дозволяється ним торгувати⁴⁰. Ця торгівля за нинішніх одного за іншим дорогих (голодних – *О.Г.*) років, що настали, доставила його царській величності багато доходів, особливо за минулі 4 роки, упродовж яких наказано щорічно збирати майже 200 000 четвертей⁴¹ хліба, через що той скуповується по всій країні й з усіх місць звозиться до Вологди».

За даними автора листа, у Казанській, Нижегородській і навколишніх областях четверть хліба купувалася за 12–25 коп., у Московській – за 50 коп., в Ярославській, Ростовській, Вологодській – за 36–50 коп. Доходи ж від продажу зерна становили понад 1 млн райхсталерів, якщо воно йшло за кордон. Чимало товарів привозили іноземці в російські міста, до яких, безперечно, долучалися й торгові люди з України⁴². Причому хліб за рубіж вивозився не кожного року, а лише тоді, коли ціна на нього була найвищою.

Як би там не було, за тодішніх тяжких умов продовжував функціонувати товарообмін між жителями України, Туреччини, Криму, Молдови, Валахії, інших країн. Правда, за таких обставин експорт в українські землі домінував над імпортом. У 1650-х рр. почала проступати певна спеціалізація в торгівлі. Наприклад, виокремлювалися реалізатори хліба, худоби, солі, спиртних напоїв, тютюну тощо. Навіть з'явилися їх назви: «тютюнники», «табачники» й т. д. Адже різні товари нерідко передбачали спеціальні шляхи транспортування, наприклад контрабандні («заборонені»), перегін худоби. Війна скорегувала вихід на західноєвропейські країни. Через руйнацію господарства українці потребували дедалі більше промислових товарів, особливо тканин, знарядь праці, металевих виробів, галантереї тощо. Усе це у великій мірі постачалося з-за кордону⁴³.

Через ряд зовнішньополітичних причин на той час почала знижуватися й економічна спроможність Московії, зокрема звужилися її зв'язки із Заходом, частково зі Сходом. Наприклад, звелася нанівець торгівля через Астрахань, що зумовило відхід із процесу значної території та попередньо прокладених через неї традиційних шляхів.

Варто зазначити й таке. Попри розпал бойових дій, уже на початку 1650-х рр. Б.Хмельницький у деталях намагався оформити державницький підхід щодо зовнішньої торгівлі, оподаткування прибулих негоціантів. Найбільш показовим у цьому контексті, очевидно, слід уважати гетьманський універсал, виданий 28 квітня (8 травня) 1654 р. у Чигирині О.Стоматаєнку на збирання податків з іноземних купців. Безпосередньо він поширювався на всю старшину та «чернь» Війська Запорозького, а також торговців «чужоземских и вшелякои кондиції людем». При цьому Б.Хмельницький переглянув давні збори – «екзакцію скарбовою од купцов чужоземских», і в першу чергу росіян, греків, вірмен, турків, та визначив сплату податків у таких розмірах: від

⁴⁰ Це явне перебільшення. Очевидно, ішлося про необхідність отримання офіційного дозволу та про сплату податків у державну казну.

⁴¹ 1 московська четверть становила 6 пудів зерна або 5 пудів борошна.

⁴² Состояние России 1650–1655 гг. по донесениям Родеса / Сообщ. Б.Куриц // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Кн. II. – Москва, 1915. – С. 157–173.

⁴³ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Л., 1990. – С. 209.

40 соболів – 6 золотих; 40 куниць – 2 золотих; бунта (в'язки) лисячих шкірок – 2 золотих (поставки з Росії); а з інших «товаров московских» – від 100 талярів битих⁴⁴ по 5 золотих; із турецьких товарів: єдвабів, коберців, мусульбесів, завоїв, киндіяків⁴⁵, килимів, поясів, «инших дробных» товарів – від 100 талярів полевкових⁴⁶ брати по 2 битих, від кожної кіпи габи⁴⁷ по леву⁴⁸. Якби хтось з іноземців на українських землях видобував золото, срібло, дорогоцінне каміння чи перлини, то з них із кожних 100 талярів брати по 5 золотих. Якщо іноземний купець намагався таємно вивезти набутий товар, то в нього його могли відібрати, а винуватця навіть фізично покарати⁴⁹. Як бачимо зі змісту документа, мова безпосередньо про різноманітний московський і турецький товар, за який збиралося мито валютою до Військового скарбу.

Водночас у зовнішньоторговельній політиці гетьманського уряду чітко простежувався напрям до спрощення й узагальнення митних зборів. Беручи до уваги Торговельну уставну грамоту (1654 р.) Московії, яка передбачала розмір вивізного та ввізного мита у 2% від вартості транспорттованих товарів, він учинив так само. При цьому реґіментар, усвідомлюючи вагомість накопичення у країні власне золотих монет, обмежив вивіз дорогоцінних металів⁵⁰. Окрім того, деякі факти свідчать, що він, надаючи перевагу грошовому обігу, намагався замінити панщину на еквівалентний чинш (оброк)⁵¹. Примітною рисою зовнішньої торгівлі, утім як і внутрішньої, було те, що прибутки від неї важко враховувалися при складанні державного бюджету, а тому не затверджувалися нормативно адміністрацією, часто визначалися реальними можливостями та потребами даного періоду. Вони ніби розчинялися серед доходів Військового скарбу, які у сумі перевищували 2 млн польських злотих. Спільним для грошового обігу в Україні та Московії вочевидь стало широкомасштабне застосування різноманітних іноземних монет (валют).

Багато уваги гетьман приділяв зв'язкам із Грецією, а купцям – вихідцям звідти, котрі постійно мешкали в Ніжині, надавав значні пільги, брав під свою протекцію та «оборону». Пояснення такій позиції знаходимо в універсалі Б.Хмельницького від 2 (12 травня) 1657 р., за порушення якого загрожувало суворе покарання:

«Иж мы, приохочуючи греков купцов, абы в сторону нашу з разными товарами прыежджаючи вигодою людем были, мети хотим и суворо розказуем, а жебы жаден по местах и местечках украинных гандле отправляющих, албо перемешкивающих до права (тобто підпорядкування – *О.Г.*) полковнического, козацкого и меского потягать не важился з полковников за се, асавулов, атаманов, войтов, бурмистров, абы жаден о них судить и декретами окрывать не смел, срого напоминаем»⁵².

⁴⁴ Таляр битий – срібна монета, еквівалент 3 польських злотих.

⁴⁵ Єдваб – сорт дорогої шовкової тканини; коберець – килимець; мусулбес – турецька бавовняна тканина на підшивки; киндіак – турецька бавовняна тканина.

⁴⁶ Таляр полевковий – монета нижчої вартості, ніж таляр битий.

⁴⁷ Кіпа габи – 100 відрізів турецького білого сукна.

⁴⁸ Турецька монета.

⁴⁹ 1654, квітня 28 (8 травня). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького Остафіїві Стоматаєнку на збирання податків з іноземних купців // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – КМФ-9. – Оп.3. – Спр.10; Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – С.142–143.

⁵⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.III. – С.507–508.

⁵¹ Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. – Krakow, 1945. – S.85–86.

⁵² Лист гетмана Б.Хмельницького, даний в Чигирині 2 мая 1657 года приезжающим на Украину для торговли грекам... // Федотов-Чеховский А. Акты Греческого нежинского братства. – К., 1884. – С.65–66.

Найбільш компактно, громадою зі своїми правами, на території Гетьманщини греки-купці проживали в Ніжині. Їм дозволялося торгувати «безмытне волно»⁵³.

На початку 1650-х рр. Б.Хмельницький неабияк розраховував на налагодження продуктивних економічних взаємин із Туреччиною й, відповідно, Кримським ханством. Османським посланцям він нібито заявив: «Я не відмовляюсь від союзу та дружби з імператором (султаном – *О.Г.*), готовий тримати з ним мир, як подарунок Божий і людині користь»⁵⁴. Саме тоді у Чигирині – резиденції володаря булави – було розроблено проект документа «Договір із господарем турецьким та Військом Запорозьким і народом руським щодо торгівлі на Чорному морі», де визначалися не лише потреби, а й проблеми українських торгових людей. Зокрема в 1-му пункті обумовлювалося надання султаном «козацькому війську» та жителям «землі його» свободи плавання й вільного торгу на Чорному, Середземному морях, по всіх островах, портах, річках і містах. У 2-му пункті передбачалося звільнення українських купців від мит, податків на 100 (або від 30 до 50) років. А в подальшому така умова скасовувалася та українці й турки зобов'язувалися до сплати рівноцінних зборів. Для офіційного забезпечення купівлі – продажу українців турецька сторона повинна посприяти облаштуванню в містах і портах «складних домів» (очевидно, на кшталт «гостиних» будівель). Це обумовлював 3-й пункт. Цікаво, що у Стамбулі та в одному з портових міст України мали перебувати резиденти, у чиї обов'язки входив би нагляд за дотриманням правил торгівлі, захист скривджених купців, видача проїзних документів (4-й пункт). За 5-м пунктом Війську Запорозькому дозволялося будівництво кількох портових осередків нижче порогів і в гирлі Дніпра. На розміщені в них козацькі загони покладався захист торгівлі від «своєвільників». У разі порушення цієї угоди представники обох сторін зобов'язувалися спільно відшукати й покарати винних (7-й пункт). У 8–13-му пунктах йшлося про форми покарання за недотримання встановлених правил, долю майна у випадку аварії чи смерті його власника, можливість викупу бранців з обох боків тощо⁵⁵.

Як бачимо, у плани Б.Хмельницького входила організація масштабної зовнішньої торгівлі на більш демократичних засадах, ніж це було в Московії. На відміну від влади останньої, в Україні гетьманська адміністрація намагалася залучити якомога більше неогоціантів і їхніх капіталів у національну торгівлю, для чого надавалися значні пільги, гарантувався захист комерційних інтересів та охорона («протекція»). При цьому в обох країнах просте товарне виробництво, яке зосереджувалося головним чином у великих населених пунктах, створювало лише передумови для формування буржуазних відносин і загальнодержавного ринку.

Наведені вище факти актуалізують перед сучасними дослідниками ціле коло остаточно нез'ясованих, концептуальних питань, що потребують конкретних уточнень, а то й нових документально обґрунтованих рішень. Упродовж цілого XVII ст. співіснували, із деякими періодичними суспільно-політичними змінами (кризами), два великих державних утворення: Московське царство та Річ Посполита. Більшість дослідників, у тому числі й російських, доводять, що Московія виникла раніше, ніж сформувалася її економічна єдність – необхідна умова утворення централізованої держави. Тоді природно виникає питання: чи сталися якісні та

⁵³ 1654 р., червня 16 (26). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького купцям-грекам Павлові і Степанові Юрієвичам на безмитну торгівлю // Там же. – С.66–67.

⁵⁴ Цит. за: *Маркевич М.* Історія Малоросії. – Т.І. – К., 2003. – С.147.

⁵⁵ Договір (в списку), заключений турецьким султаном с Войском Запорожским и народом русским, касательно торговли на Чёрном море // Собрание государственных грамот и договоров. – Ч.ІІІ. – Москва, 1822. – С.444.

принципово нові економічні зміни у країні до кінця XVII ст.? Чи відбулося економічне єднання всіх її земель із міжнародними торговими центрами де завгодно (наприклад, в Архангельську), але точно не навколо столиці?⁶⁶ Уважаємо, що ні. Тоді всі заперення щодо централізації держави, про входження її в «новий період російської історії» слід розглядати як необґрунтовані?! Навіть один із класиків марксизму-ленізму (В.Ленін) писав, що тільки з розвитком буржуазних зв'язків могло статися фактичне об'єднання російських земель в єдине ціле. У такому випадку виникає наступне питання: наскільки ґрунтовними та міцними були такі зв'язки у середині XVII ст., якщо в 1649 р. на загальнодержавному рівні було закріплено кріпосне право? Навіть «вождь світового пролетаріату», на відміну від радянських і сучасних російських істориків, не застосовував поняття «централізована держава» стосовно Московського царства.

За переконанням О.Сахарова, лише з початком XVIII ст. в Росії став помітним процес зародження й розвитку буржуазних відносин⁶⁷. Він наголошував, що «сам по собі державний лад XVII ст.» повністю належав не до «нового періоду російської історії», а ще до «Московського царства», до середніх віків з їх пануванням боярської аристократії. І це тривало до «енергійних реформ початку XVIII ст.»⁶⁸.

І хоч незаперечним фактом є те, що саме в період Хмельниччини дедалі тіснішими ставали економічні взаємини між українцями та московитами, а міста козацького Лівобережжя, такі, як Новгород-Сіверський, Глухів, Ніжин, Гадяч, Ромни й деякі інші, тяжили до Курська, водночас Миргород і Полтава – до Белгорода, Воронежа, Дону, проте твердження дослідників про нібито функціонування у XVII ст. «єдиного всеросійського ринку», а особливо включення до нього України ще до «возз'єднання» її з Росією, виглядають необґрунтованими та політично ангажованими. Крім того, Московія на той період аж ніяк не «забезпечувала внутрішню та зовнішню безпеку країни» (В.Веселаго).

Присвятивши окремі сторінки історії українських земель, Р.Геллі у своїй монографії «Економіка та матеріальна культура Росії, 1600–1725» зробив такий висновок: «Диктатура “старшого брата” була не тільки непотрібною, але й контрпродуктивною»⁶⁹.

REFERENCES

1. Hellie, R. (1999). *The Economy and Material Culture of Russia, 1600–1725*. Chicago.
2. Kasymenko, O.K. (1995). *Rositsko-ukrainski vzajemovidnosyny 1648 – pochatku 1651 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kotilaine, J.T. (2005). *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century: Windows on the Word*. Leiden.
4. Krypiakievych, I.P. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv. [in Ukrainian].
5. Markevych, M. (2003). *Istoriia Malorosii, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Sakharov, A. (1968). *Lenin ob osnovnykh etapakh razvitiia Russkogo gosudarstva (do otmeny krepostnogo prava). VI. Lenin i istoricheskaja nauka*. Moskva. [in Russian].
7. Serhiienko, H.Ya. (1978). *Velykyi istorychnyi akt (Do 325-richchia vozziednannia Ukrainy z Rosiieiu)*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Serhiienko, H.Ya. (1979). *Vozziednannia Ukrainy z Rosiieiu ta yoho istorychne znachennia. Ukrainskyi istorychnyi zurnal, 1*, 5–15. [in Ukrainian].
9. Shevchenko, F.P. (1959). *Politychni ta ekonomichni zv'iazky Ukrainy z Rosiieiu v seredyni XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Veselaho, V.V. (1956). *Pryntsyipy ekonomichnoi polityky Bohdana Khmelnytskoho. Narysy z istorii ekonomichnoi dumky na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁶⁶ Хоча у самій Москві економіка швидко розвивалася.

⁶⁷ Сахаров А. Ленин об основных этапах развития Русского государства (до отмены крепостного права) // В.И.Ленин и историческая наука. – Москва, 1968. – С.312–313.

⁶⁸ Там же. – С.315.

⁶⁹ Hellie R. *The Economy and Material Culture of Russia, 1600–1725*. – Chicago, 1999. – P.643.

Oleksandr HURZHII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), oleksandrgurzijoo3@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

The First Years of “Friendship and Brotherhood” in the Ukrainian-Muscovy Trade of the Mid-Seventeenth Century

Abstract. The purpose of the paper is to characterize the difficult relations between the authorities of Ukraine and Muscovy in the field of trade in the middle of the 17th century. **The research methodology** is based on the principles of historicism and determinism. The author used both general scientific (system analysis, synthesis, analogy, abstraction, generalization) and special-historical (critical work with sources, comparability, problem-chronological) methods. **Scientific novelty.** For the first time, the question of the existence of an all-Russian single market and the inclusion of the national market of Ukrainians is raised based on contemporary sources. **Conclusions.** In the first years of the National revolution of the 17th century, the withdrawal from the Polish-Lithuanian Commonwealth of a large part of the Ukrainian lands significantly restricted the foreign trade of their inhabitants in the direction of Western Europe, and encouraged it to intensify in the direction of the northern neighbour and eastern states. At this stage of economic development, hetman B.Khmelnyskyi managed to maintain some independence and relatively democratic nature of trade with foreign countries, and to focus the policy on favourable relations with foreign merchants, including Russian, Polish, Lithuanian, Greek, partly Turkish and the Crimean Khanate's ones.

Keywords: foreign trade, merchants, Muscovy, Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, “Lithuanian side”.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

**Korespondencja wojskowa
hetmana Janusza Radziwiłła w
latach 1646–1655. – Część 1:
Diariusz kancelaryjny 1649–
1653. – Warszawa: Neriton,
2019. – 890 s.; Część 2: Listy. –
Warszawa: Neriton, 2020. – 301 s.**

**Військова кореспонденція гетьмана
Януша Радзивілла 1646–1655 рр. –
Ч.1: Канцелярійний щоденник
1649–1653 рр. – Варшава: Нерітон,
2019. – 890 с.; Ч.2: Листи. –
Варшава: Нерітон, 2020. – 301 с.**

Рід князів Радзивіллів був чільним у Великому князівстві Литовському та одним із наймогутніших у Речі Посполитій. Цікаво, що, на відміну від інших магнатських родин (Вишневецькі, Конєцпольські, Потоцькі), саме цей рід дав ціле гроно знамих мемуаристів. Це – віленський воєвода Миколай Криштоф (Сирітка; 1549–1616 рр.), який написав спогади про паломництво у Святую землю в 1583 р.¹, канцлер Альбрехт Станіслав (1593–1656 рр.), конюший ВКЛ², генерал королівської гвардії Богуслав (1620–1669 рр.)³, а також польний гетьман Януш (1612–1655 рр.), котрі присвятили свої праці подіям середини XVII ст., у першу чергу Національно-визвольній війні українського народу 1648–1658 рр. (хоч і ставилися до неї вороже). На відміну від мемуарів родичів щоденник Януша Радзивілла, за винятком хіба що частини його епістолярної спадщини, уміщеної у другому томі рецензованого видання, не друкувався, і лише наприкінці XX – на початку XXI ст. почав залучатися як історичне джерело, навіть публікувалися окремі його фрагменти (польські історики й археографи Вітольд Бернацький, Яцек Комуда, Мирослав Нагельський, український археограф Юрій Мицик). Тепер же фундаментальне видання щоденника та епістолярної спадщини Януша Радзивілла було здійснене цілим колективом археографів (Мирослав Нагельський, Конрад Бобятинський, Пшемислав Гаврон, Кшиштоф Коссажецький, Пьотр Кролл, Анджей Адам Маєвський, Даріуш Мілевський), а проведену ними роботу можна без перебільшення визначити як колосальну! Хоча основна частина твору (близько 90%) зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (фонд «Архів Радзивіллів», відділ VI, №36), причому його пагінація або відсутня або плутана, решту

¹ Див.: Книга жицій и хадженняў / Уклад. А.А.Мельнікаў. – Мінск, 1994.

² Memoriale rerum gestarum in Polonia, 1632–1656. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1968–1975. – №1–5. Переклад твору з латини польською мовою й упорядкування А.Пшибося, Р.Желевського: Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т.1–3. – Warszawa, 1980.

³ Autobiografia. – Warszawa, 1979. Видання підготував Т.Василевський.

10% тексту вдалося виявити у відділах рукописів Ягеллонської бібліотеки (Краків), Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, у Національному історичному архіві Білорусі в Мінську, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського в Києві (ф.І., спр.6012, арк.458 зв. – 460 зв.; фрагмент, який охоплює події січня – 6–10 лютого 1649 р.). Публікація ж епістолярної спадщини князя полегшувалася тим, що чи не половину її вже було видано попередниками, у першу чергу польським істориком Едвардом Котлубаєм (1822–1879 рр.)⁴, котрий, до речі, служив певний час у Києві. Але розпорошеність листів була значною. Їх доводилося виявляти не тільки в архівосховищах Польщі (Варшава, Краків, Вроцлав, Іданськ, Курнік), але й України (Київ, Львів), Білорусі (Мінськ), Латвії (Рига), Литви (Вільнюс), Росії (Москва), Австрії (Відень), Німеччини (Берлін), Швеції (Стокгольм).

Варто трохи сказати насамперед про твір, уміщений у частині І. Це не мемуари у звичному розумінні слова. Януш Радзивілл був польним гетьманом, а фактично головнокомандувачем литовського війська, оскільки великий гетьман Януш Кішка, маючи поважний вік, хворів і не брав безпосередньої участі в походах проти повстанців. Тому ставка (табір) Радзивілла стала найважливішим центром, де координувались усі військові питання, тут містилася канцелярія князя, за його наказом вівся щоденник, що отримав умовну назву канцелярійного (канцелярського) або таборового – у нього вносилися численні накази, листи, адресатами котрих були король Речі Посполитої Ян Казимир, представники панівної верхівки, особливо вищого офіцерського складу, правителі сусідніх держав, у першу чергу гетьман Богдан Хмельницький, кримський хан Іслам Гірей, а також їхні відповіді. Із них списувалися копії та вміщувалися у щоденник (зокрема й сім листів Б.Хмельницького, чотири з яких були вже видані раніше за іншими списками⁵). Дуже важливі інструкція козацького регіментаря від червня 1652 р. полковникові Семенові Савичу, котрий мав вести переговори з Адамом Киселем; лист гетьмана до князя Януша від 30 червня 1653 р. (ч.І, с.776). Знаходилося місце у щоденнику для «конфесат» – протоколів допиту полонених (наприклад, Івана Мацкевича, Сильвестра Дубини, Івана Бугая, запорожця Дем'яна Улащенка з Білої Церкви, Васька з Чорнобиля, Васька Сагунича з Гомельщини, Василя Скороба, Грицька з Борзни, Юрія Піроцького з Ріпок, боровицького сотника Кирила та ін.), для донесень шпигунів, авіз про хід воєнних кампаній в Україні, для новин із Молдавії та інших країн, а також кореспонденцій і реляцій різних осіб до короля, його брата Карла Фердинанда про хід боїв, як-от лист Войцеха М'ясківського до останнього від 22 серпня 1649 р. про Зборівську битву (ч.І, с.199–204). Чи варто говорити, наскільки цінні ці «конфесати», адже в них висвітлювалися й події з боку повстанців. Звичайно, день у день секретарі князя фіксували все, що відбувалося в таборі (навіть дрібні інциденти), як і дії самого Радзивілла. На жаль, щоденник дійшов до нашого часу зі значними втратами. Насамперед бракує початку, присвяченого першому етапу Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., і події висвітлюються з 2 червня 1649 р. Виклад уривається 4 лютого 1652 р., а подальші події цього та наступного років (до 25 жовтня 1653 р.) передані не повністю, оскільки відповідні фрагменти, як і оповідь за 1654–1655 рр. (до смерті князя Януша 30 грудня 1655 р.), було втрачено.

Цінність щоденника полягає в тому, що це надзвичайно важливе джерело до історії національно-визвольної війни на теренах Полісся й Сіверщини, а особливо

⁴ Zycie Janusza Radziwiłła / Przez E.Kotlubaja. – Wilno; Witebsk, 1859.

⁵ *Смугун F.E.* Dokumenty of Bohdan Chmelnytskyj // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.II. – №4. – 1978. – P.518–519; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2014. – Т.2 (1650–1651 рр.). – №215. – С.346–348; Т.3 (1652–1654 рр.). – №1–2, 216. – С.11–13, 787.

Білорусії, адже ці сюжети досить слабо відображались у джерелах. Натомість у новому виданні бачимо найповніше висвітлення Загальської та Лоївської битв 1649 р., дій повстанців на білоруських землях, причому згадуються імена майже невідомих ватажків (Одинець, Сідляр, Шарапата), зовсім незнаних, серед яких були й запорожці, котрі воювали ще під прапорами гетьмана Петра Сагайдачного. Знаходимо тут чимало свідчень про роль у війні Чернігова, Стародуба, Гомеля, Любеча, Мозиря, Овруча, інших міст, полковників Іллі Голоти, Михайла Кричевського, Мартина Небаби, Петра Забіли. Особливо цінні дані щодо Чорнобиля. Ця нині «мертва зона» мала свою славу історію й не даремно, скажімо, поетеса Ліна Костенко закликала до всебічного вивчення минулого краю, духовної культури місцевого населення. Тут же знаходимо відомості про існування Чорнобильського та Горностаївського полків, про їхніх полковників (Михайла Поповича, Пилипа Лапушку), сотників.

Водночас неабияк важливі дані щодо ходу війни в інших регіонах України, у першу чергу про битви під Красним і Берестечком 1651 р., а також про дипломатичну боротьбу, позиції Османської імперії, Кримського ханства, ногайських орд, Молдавії, Валахії. Звичайно, знаходимо у щоденнику цікаву інформацію про дії війська Великого князівства Литовського, його офіцерського складу (Г.Мирський, Ш.Павша, М.Фронцкевич-Радзимінський та ін.).

Щоденник та особливо кореспонденція містять значні фрагменти, написані латиною. Шкода, що польські археографи, котрі добре володіють цією мовою, залишили вказані місця (а часом і цілі листи) без перекладу. Звісно, у протилежному випадку це потягло б за собою збільшення обсягу видання, цілком можливо, що воно складалося б не з двох, а з трьох томів. Зате переклад із латини значно полегшив би роботу дослідників. У крайньому випадку можна було перекласти латиномовні фрагменти щоденника, не торкаючись листів.

Видання містить ґрунтовну передмову, в якій висвітлено біографію Януша Радзивілла, охарактеризовано щоденник і листи, правила видання, іменний та географічний покажчики. У другій частині впорядники закономірно обмежилися характеристикою військової кореспонденції князя за 1646–1655 рр., переліком листів (с.5–10), іменним і географічним покажчиками.

Завершуючи огляд видання, яке вводить до наукового обігу поза сумнівом одне з першорядних джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., хочеться щиро привітати польських колег і побажати їм нових досягнень у галузі археографії.

Юрій МИЦИК

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ
(Київ, Україна), mytskyk2002@ukr.net

Курилишин К.

Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.):
матеріали до біобібліографістики: У 10 т. –
Дрогобич: Коло, 2015–2020. – Т.1–6

«Діло» – один з унікальних українських часописів (щоденників) останньої чверті XIX – першої третини XX ст. Він винятковий не тільки тривалим часом виходу (неповних 60 років), але й суспільною вагою. Без перебільшення, це був один із головних чинників формування національної ідентичності на західних землях України. Відомий громадський діяч Володимир Дорошенко 14 січня 1938 р. на шпальтах ви-

дання підкреслював: «Високо ціню великі заслуги «Діла», першого українського щоденника на цілому просторі широкої української землі, саме для всеукраїнської ідеї, для вирівнювання різниць серед розділених кордонами братів, заслуги для справи їх взаємного зближення й перетворення в одностайну націю, свідому свого найвищого ідеалу... Вже самим фактом свого існування багато заважило «Діло» на піднесенні, уґрунтуванні й спопуляризуванні української ідеї. Було воно для нас свого роду національно-політичною легітимациєю: народ, що має власну щоденну політичну газету, – це вже не якась там пливка, нескристалізована, етнографічна маса, що може бути тільки гноєм для сильніших сусідів».

Важливу роль у науковій праці дослідників відіграють матеріали бібліо- та біобібліографістики, які є особливо помічними при пошуку необхідних історичних джерел. Тому не дивно, що коли 2015 р. з'явився перший (із запланованих десяти) том праці Костянтина Курилишина, що хронологічно охопив період 1880–1889 рр. – ця подія викликала велике зацікавлення серед джерелознавців, бібліографів, краєзнавців, загалом усіх, хто цікавиться історією. Адже йшлося про початок біобібліографічного опрацювання часопису «Діло». Якщо врахувати, що для дослідників, котрі займаються вивченням історичних, суспільно-політичних та історико-культурних процесів Галичини або України XIX – початку XX ст., студіювання «Діла» є невід'ємним елементом роботи, стає зрозумілою необхідність і надзвичайна цінність проекту. У 2020 р. побачив світ 6-й том серії, присвячений 1910–1914 рр., а отже, станом на сьогодні, уже опрацьовано матеріали, які публікувалися на шпальтах часопису впродовж 34 років.

Кожна з книг серії містить вступну частину, розділи «Некрологи», «Біобібліографічні публікації», іменний та географічний покажчики, словнички маловживаних і слів іншомовного походження, і попри те, що в 5–6-му томах, на відміну від попередніх частин серії, у першому розділі подано «Біобібліографічні публікації», а некрологічні записи – у другому, загалом у всіх складових серії збережено однаковий підхід у викладі матеріалу щодо публікацій на шпальтах «Діла». Томи розпочинаються зі вступних частин, підготовлених на основі публікацій часопису за відповідні періоди.

Матеріали можна персоніфікувати завдяки даним, розміщеним у розділі «Некрологи», та доповнити авторською інформацією, представленою в розділі

«Бібліографічні публікації». Це насамперед події відомості, аналітичні й публіцистичні статті, рецензії, нариси, огляди, рекламні оголошення.

Як уже зазначалось, один із розділів у виданні присвячено некрологам. При поданні відповідних записів збережено алфавітну послідовність і два правописні варіанти запису прізвищ та імен. При цьому треба звернути увагу й на те, що автор передбачив специфічну ознаку некрологів, яка полягає в неповноті даних про вік померлого, адже зазвичай зазначалося, на якому році життя людина відійшла, тобто збільшується ймовірність похибки у визначенні року народження на один рік. У таких випадках у книзі цілком резонно та доцільно при вказанні років життя перед роком народження використано одну квадратну дужку, котра означає ймовірність похибки. Як приклад, можна навести випадок Теофіла Павликіва, пароха Успенської церкви у Львові, почесного крилошанина митрополичої капітули, голови вдовичо-сирітського фонду, колишнього посла Галицького крайового сейму й Державної ради, одного з лідерів москвофільського руху. Оскільки на шпальтах «Діла» в липні 1905 р. лише зазначалось із приводу його смерті «помер у Львові 17 липня, на 84-му році житті і 59-му році священства», то у книзі завбачливо вказано роки його життя у форматі «[1821–1905]», де 1821-й таким чином позначено як рік із можливою похибкою (т.5, с.600).

Також зазначимо, що кожен некролог складається із трьох компонентів. Перша частина містить прізвище та ім'я особи, роки народження і смерті. У другій подано коротку інформацію про життя й діяльність, при цьому збережено тогочасні географічні назви, адміністративно-територіальний поділ, найменування посад, звань і т. д. Також для зручності користувачів видання, дату смерті тієї чи іншої особи, подану часописом у двох стилях, автор книги відтворює за новим стилем. Третя частина некролога містить бібліографію, яка охоплює від однієї до кількох позицій. Яскравим прикладом тут може слугувати некролог, присвячений Казимиру Бадені: «Бадені Казимир / Бадені Казимир (Казимір) (1846–1909). Граф, колишній намісник Галичини і колишній голова австрійського Кабінету міністрів; народився у Сурохові Ярославського повіту, помер під час подорожі поїздом (поблизу Красного), похований у Буську. Джерело: Смерть гр. Казимира Баденія. 1909. 10 лип. Ч.149. С.2–3. Рубр.: Новинки; Гр. Казимир Бадені. 13 лип. Ч.150. С.1–2; Похорон бл. п. гр. Казимира Баденія... // Там само. С.3. Рубр.: Новинки; Поляки над могилою К.Баденія... 14 лип. Ч.151. С.1–2. Рубр.: Політичні гльоси; Зобков М. Пок. гр. Бадені в університетській справі (Спомин). 17 серп. Ч.180. С.2» (т.5, с.519).

Загалом у некрологах, котрі, як слушно зауважив автор серійного видання, друкувалися в окремих добірках під назвами «Померли» або «Дрібні вісти» в межах рубрики «Новинки», подавалася наступна інформація про покійну особу – прізвище та ім'я (для дружини – також дівоче прізвище), її соціальний статус, посада, наукові й/або літературні здобутки, нагороди, указувалися дата, місце смерті, а також, за наявності відповідної інформації, на якому кладовищі похована. Інколи посмертні згадки обмежувалися даними тільки про прізвище й місце смерті. Очевидно, що про знаних у суспільстві людей подавалося значно більше інформації. У таких випадках некрологи друкувалися у формі великих статей на перших двох шпальтах видання. У них, окрім розлогої біографії, містився опис заслуг небіжчика перед суспільством.

Також К.Курилишин влучно зауважив і врахував при описі відповідних матеріалів те, що публікації про смерть людини, об'єднані жанровим означенням «некролог», у багатьох випадках завершувалися інформацією від родини під загальною назвою «Подяка» або «Благодареніє». Своїм змістом ця частина почасти доповнювала текст самого некролога датами життя і смерті, інформацією про сімейний стан

покійного, а також про тих священиків, родичів, друзів, які підтримали родину померлого у важкий час та брали участь у чині похорону.

В іншому розділі видання – «Біобібліографічні публікації» – представлено інформацію про осіб, згаданих у «Ділі», у форматі бібліографії. Зазначимо, що задля зручності при користуванні розділом прізвища та імена, а також нерозшифровані псевдоніми і криптоніми подано у двох (сучасному та оригінальному) правописних варіантах (якщо не різняться, то наведено лише один раз) і розташовано в алфавітній послідовності. Позитивного відгуку заслуговує підхід, що коли назва публікації не розкриває її змісту, то задля кращої інформативності після бібліографічного посилання пропонується коротка анотація у квадратних дужках.

Матеріали, опрацьовані в межах цього розділу, розподілено на чотири частини: біографічні відомості про особу; публікації про посольську діяльність (зокрема участь у передвиборчих кампаніях, виступи на засіданнях Галицького й Буковинського крайових сеймів, Державної ради Австро-Угорської імперії, законодавчі ініціативи, звіти перед виборцями тощо); публікації (кореспонденції, дописи, виступи, рецензії, тематичні розвідки, відозви, листи, заяви); художні твори та їх переклади. Виправданим видається використання К.Курилишином із метою розкриття псевдонімів і криптонімів праць Олексія Дея й Івана Левицького – одних із небагатьох, хто цими питаннями займався (І.Левицький ще наприкінці ХІХ ст., а О.Дей – у середині ХХ ст.). Водночас частину з них було розкрито завдяки гіпотетичним припущенням самого автора, що згодом підтверджено підбіркою публікацій за висвітлюваною тематикою, особливістю стилю написаного, специфікою архітекτονіки тексту, які виявилися ідентичними до матеріалів зі вказаним авторством. Наприклад, як відзначив і сам К.Курилишин, завдяки такому підходу в 5-му томі серії вдалося ідентифікувати Миколу Анастазієвського, Володимира Бачинського, Мирона Вахнянина, Івана Верхратського, Ярослава Вінцковського, Лева Гнатишака, Лева Горалевича, Прокопія Гука, Миколу Доскоча, Тому Дуткевича, Ольгу Жураківську, Михайла Коса, Миколу Левицького, Ярослава Литвиновича, Івана Мартинківа, Ю.Михаця, Івана Олесницького, Федора Олесницького, Стефана Онишкевича, Григорія Паньчишина, Івана Пісецького, Тита Реваковича, Дениса Січинського, Тимотея Старуха, Олександра Стефановича, Якова Струхманчука, Андрія Сумика, Михайла Цегельського, Василя Цмайла-Кульчицького (т.5, с.62).

Загалом, якщо частина видання, що представлена некрологічними посмертними згадками, хронологічно обмежена рамками, заданими до того чи іншого тому серії (як-от, наприклад, у 1-му томі це 1880–1889 рр., у 5-му – 1905–1909 рр.), то розділ «Біобібліографічні публікації» тематично охоплює матеріали як про осіб, котрі померли до зазначеного часу, так і стосується живих на той момент людей, чий вчинки або події навколо них знайшли відображення у пресі.

Важливо наголосити на тому, що географічні межі матеріалів до біобібліографістики охоплюють не тільки Галичину, але й інформують про життя та діяльність як осіб усеукраїнського масштабу, негаличан за місцем народження, так і про вихідців із цього регіону. Особливо цінне те, що пропонований у книжковій серії реєстр не обмежується лише відомими персонами тогочасного українського суспільства, але й включає тих представників різних соціальних верств і національностей, згадки про яких знайшли відображення на шпальтах «Діла».

Технічне оформлення томів серії не викликає зауважень. Більше того, для зручності дослідників та уникнення повторів спрощено бібліографічні описи, виконані на основі ДСТУ 8302:2015. Так, в описах не вказуються назва часопису й місце видання, оскільки дослідження стосується лише газети «Діло». Водночас, якщо перше

бібліографічне посилання розділу «Некрологи» починається з імені та прізвища, то їх у тексті не зазначено, адже вони вже винесені у заголовок опису. Коли бібліографічний список представлено кількома посиланнями з одного року, то цей рік указано в першій позиції. Якщо поряд із прізвищем автора публікації зазначено його посаду чи звання, то в бібліографічному посиланні відтворено їх у квадратних дужках. Ураховано й етнімічні особливості, характерні для тодішньої Галичини: для означення національної ідентичності використано два поняття – «руський» та «український», які побутували паралельно, а то й у «русько-українській» конструкції.

Криптоніми, котрі подавалися в газеті у круглих дужках переважно з метою виокремлення позиції авторства, здебільшого відтворено без них. Псевдоніми і криптоніми авторів, за винятком однолітерних шифрованих криптонімів, структуровано за алфавітним порядком, з огляду на практику подання авторства (ім'я, прізвище) у пресі. Однакові псевдоніми та криптоніми, що їх не вдалося розшифрувати, К.Курилишин об'єднав в окремих позиціях.

Знову ж таки для спрощення бібліографічного посилання, починаючи з матеріалів ч.17 за 1907 р., у видавничій серії при їх описі зазначено тільки новий стиль, хоч у самій газеті «Діло», після короткочасного подання в логотипі датування лише за новим стилем, із ч.4. за 4 січня 1908 р. редакція відновила практику зазначення старого й нового стилів.

Іменний та географічний покажчики, а також словничок маловживаних і слів іншомовного походження зручні для використання, надзвичайно інформативні та легкі у сприйнятті.

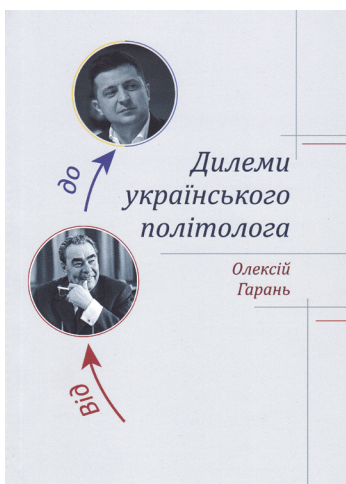
Водночас, на нашу думку, видання лише виграло б, якби читачі, окрім необхідної інформації, бачили зображення тих чи інших осіб (фото, портрети, колективні світлини тощо). Однак це зауваження аж ніяк не впливає на загальом позитивну оцінку серії. Хочеться відзначити ретельність автора, його системний підхід до роботи та детальне опрацювання джерельного матеріалу, що дозволило всім зацікавленим у темі отримати на цей момент уже 6-й том фактично біобібліографічного покажчика часопису «Діло». Сподіваємося, що найближчим часом К.Курилишину вдасться успішно фіналізувати проект, опублікувавши ще чотири запланованих книжки, які хронологічно завершаться 1939 р. – початком Другої світової війни та закриттям «Діла». Багатотомне видання неодмінно стане у пригоді вітчизняним і зарубіжним дослідникам історії як Галичини, так й України 1880–1930-х рр.

Ігор СОЛЯР

доктор історичних наук, професор,
директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), isoliar@ukr.net

Павло АРТИМИШИН

кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу нової історії України,
Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), p.artymyshyn@gmail.com

Гарань О.

Дилеми українського політолога. –
К.: Стилос, 2021. – 250 с.

За підтримки Фонду Фрідріха Науманна видавництво «Стилос» опублікувало книжку Олексія Гараня. Наклад її невеликий (800 прим.), утім вона оцифрована і присутня в Мережі.

Професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» О.Гарань – відомий українським і зарубіжним суспільствознавцям своїми науковими здобутками, публіцистичними виступами й експертними оцінками. Він фахівець широкого профілю та виступає на стику вітчизняної історії, політології, соціології. Його науковий доробок

присвячений аналізу процесів суспільно-політичного розвитку України під час горбачовської «перебудови» і трьох десятиліть незалежності. Рецензована книжка відноситься до жанру спогадів, але автор нерідко усуває себе з першого плану й розповідає про суспільно-політичні процеси, учасником або свідком яких він був.

З Олексієм мені доводилося часто зустрічатися впродовж останньої третини століття. В Інституті історії АН УРСР, де я перебуваю з 1972 р., він працював усі роки «перебудови». Потім став організатором і викладачем НаУКМА, де мені довелося багато років читати лекції спочатку на кафедрі політології, а потім – історії. Нерідко ми перетиналися в Україні й за кордоном на міжнародних конференціях. Перекоаний, що ця книга спогадів буде корисною для всіх, хто задумується над тим, в якій країні ми живемо.

Юність Олексія збіглася з останнім періодом доби Л.Брежнєва. Будучи учнем старших класів, він мріяв про факультет міжнародних відносин Київського держуніверситету ім. Т.Шевченка. Цей факультет був заснований після того, як радянській Україні дозволили стати членом-засновником ООН і мати власне Міністерство закордонних справ та представництво в Нью-Йорку. Функції цих інституцій були мінімальними, аби тільки обґрунтувати «власний» голос в ООН, і фахівців-міжнародників вимагалось небагато. Щорічний набір студентів не перевищував півтори сотні, із них іноземці становили переважну більшість. Можна собі уявити, якою могутньою підтримкою (політичною й економічною) мусив заручитися юнак з України, зарахований на цей престижний факультет! Знаючи поверхово родинні обставини Олексія, я дивувався, як йому вдалося стати студентом-міжнародником, але декана цього факультету Гліба Цветкова, з яким зустрічався час від часу, не розпитував. Сам О.Гарань розповідає у цій книзі, як таке трапилося: здобув перше місце на республіканській шкільній олімпіаді істориків-міжнародників, ретельно підготувався до вступних іспитів, зазнав невдачі під час першої спроби, «поліпшив» свій соціальний статус, працюючи робітником на будівництві нових корпусів університету. Наступного року, після ускладнених іспитів, в яких не втратив жодного балу, був зарахований студентом.

Досить детально автор розповідає, як змінювався його світогляд під впливом спілкування зі студентами-іноземцями і знайомства з працями західних радянологів, які зберігалися у спецховищах наукових бібліотек Києва та Москви. Роки навчання на факультеті й в університетській аспірантурі перетворили вихованого в радянському дусі юнака на людину, котра починала усвідомлювати трагічний розрив між нормальним життям і реалізованими у СРСР догмами ленінсько-сталінського

комуносоціалізму. Йому поталанило: заступник директора академічного Інституту історії з наукової роботи Ігор Хворостяний створював сектор проблем «ідеологічної боротьби» та запросив до нього випускника аспірантури столичного університету зі знанням іноземних мов.

Перед Олексієм, який потрапив у жорстко контрольований ЦК Компартії України академічний інститут, постала перша у житті дилема: або свідомо брехати, розвінчуючи «буржуазну історіографію», або податися у віддалений історичний період, мінімально пов'язаний з ідеологією. Однак, як йому пояснив Валерій Смолій, котрий щойно захистив докторську дисертацію з історії XVII ст., було б неможливо розглядати зарубіжну історіографію цієї доби, не наражаючись на радянські фальсифікації. Та молодому дослідникові, який ще не встиг захистити свою кандидатську, ще раз поталанило: він потрапив в Інститут історії якраз у ті місяць і рік, коли ЦК КПРС очолив М.Горбачов.

Період «перебудови» у сучасній історіографії представлений ґрунтовними дослідженнями книжкового формату, але тільки у фактографічному плані. Антропологічний вимір карколомних зрушень в усіх сферах життя вивчено явно недостатньо. Цю лауну певною мірою заповнює книжка О.Гараня. Аналізуючи власну свідомість, він встановлює, як із нього, уже підготовленого вивченням зарубіжної літератури, сходила полуда «совковості» і зміцнювалося бажання діяти.

Улітку 1988 р. Олексій здійснив першу у своєму житті поїздку до «капкраїни» – Франції, і подивився на те, як може бути організоване повсякденне життя, позбавлене пильного ока монополюючих парткомів та органів держбезпеки. Повернувшись із Парижа, він приєднався до Народної спілки сприяння перебудові (НССП) – однієї з перших так званих «неформальних» організацій, утворених без «санкції згори». Через кілька місяців, після контактів зі В.Брюховецьким і М.Поповичем, НССП розчинилася у створеному в АН УРСР Народному русі за перебудову. У вересні наступного року Олексій узяв участь разом із кількома іншими членами НССП у роботі установчого з'їзду Народного руху.

Двома раундами (рішеннями XIX конференції КПРС і сесії Верховної Ради СРСР) М.Горбачов реалізував ідею «повновладдя рад», яка юридично скасовувала диктатуру парткомів та органів безпеки. Ані він сам, ані члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР, котрі схвалили конституційну реформу 1988 р., не здогадувалися, що вона радикально підриває основи тоталітарного режиму, установленого вождями більшовиків після путчу, урочисто названого «Великою Жовтневою соціалістичною революцією». Не здогадувалися про це й радянські громадяни, яким конституційна реформа дозволила вперше після виборів до Установчих зборів у 1917 р. обирати народних депутатів на власний розсуд. Переростання «революції згори» в «революцію знизу» відбувалося поступово, через окремі епізоди. Немало таких епізодів згадав і О.Гарань, якого в Інституті історії називали «Льошкою-неформалом». Не раз я сам бачив, які він покидав інститут із рюкзаком, наповненим літературою, що закликала голосувати за потрібного кандидата в депутати. Поступово такі епізоди зливалися у цілісний процес. Ключовим епізодом був, на мою думку, путч керівників союзного центру, який прискорив «Революцію розпаду».

Про путч комуністів-ортодоксів О.Гарань згадує тільки одним реченням, цілком поглинутий ключовою подією у власному житті: пропозицією В.Брюховецького взяти участь у відродженні Києво-Могилянської академії на правах декана-організатора факультету суспільних наук.

Ідея відродження Києво-Могилянської академії як світського університету кружляла в повітрі. У В'ячеслава Брюховецького, як розповідає О.Гарань, уже визрів

план: натиснути на Л.Кравчука, котрий після реалізації «повновладдя рад» став першою особою в республіці, і домогтися від нього згоди на створення нового університету. У вересні 1991 р. на Форумі української інтелігенції В.Брюховецький запитав у присутніх, хто підтримує цю ідею. Руки підняли всі, у тому числі Л.Кравчук, який сидів у президії і прагнув набрати бали напередодні перших в історії України президентських виборів. Міністр оборони К.Морозов теж посприяв передачі університету корпусів розміщеного на історичній території Могилянки училища, яке готувало «комісарів» для військово-морського флоту СРСР. Через п'ять днів після форуму з'явилося розпорядження голови Верховної Ради України «Про відродження Києво-Могилянської академії».

Важко сказати, хто більше коштів вклав у розбудову Могилянки: держава, яка перебувала у глибокій економічній кризі, чи українська діаспора. Канадські й американські українці з ентузіазмом сприйняли звістку про те, що в корпусах, побудованих гетьманом Іваном Мазепою, здобуватиме освіту українська молодь, а не «політруки-комісари» відмерлої імперії. О.Гарань розповідає, що він розривався між організацією свого факультету, мобілізацією коштів серед українців Північної Америки й написанням книжки «Убити дракона (з історії Руху та нових партій України)». Усі ці різновиди праці увінчалися успіхом. Задовго до запровадження ЗНО, яке покінчило з корупцією при вступі абітурієнтів до закладів вищої освіти, Могилянка стала вільною від хабарництва завдяки системі тестів, розроблених В.Брюховецьким і його командою, в якій перебував і О.Гарань. В університеті з'явилися іноземці, котрі читали свої курси англійською мовою. Успішні студенти здобували можливість стажуватися за кордоном. Сам Олексій неодноразово користувався науковим стажуванням у Гарвардському й Колумбійському університетах, поліпшуючи своє знання мови, соціології, політології. У перші роки незалежності курс політології в Україні читали не фахівці з цієї дисципліни, яких у СРСР не існувало, а викладачі філософії, права, історії (у тому числі з колишніх кафедр історії КПРС і «наукового комунізму»).

У «Помаранчевій революції» О.Гарань на чолі створеної ним у Могилянці Школи політичної аналітики брав безпосередню участь як політтехнолог. В усталених демократіях, підкреслює він у своїй книжці, політтехнологи можуть працювати практично з будь-якими політиками. Адже в них не ставиться питання про саме існування країни чи втягнення її у союз з іншою державою, в якому вона втратила б суверенітет. Тим часом в Україні йшлося саме про це. Прибічникам В.Ющенка треба було протистояти стратегії В.Медведчука та Л.Кучми, котрі розіграли сценарій поляризації.

О.Гарань самокритично визнає, що у 2004 р. цілеспрямована кампанія розколу країни мала успіх, і цей успіх був закріплений у роки президентства В.Ющенка та В.Януковича всіма опонентами національно-демократичного табору. Він тільки не вказує, що політика В.Медведчука мала під собою міцну основу: високий рівень російщення південних і східних областей України, а також велика фінансова підтримка з боку путінської Росії.

Роздумуючи над тим, чому гасла «Помаранчевої революції» залишилися нерелізованими, О.Гарань не звинувачує висунутого нею президента, хоча неодноразово вказує, що В.Ющенко виявився слабким політиком. У книжці підкреслюється, що конституційна реформа 8 грудня 2004 р. сприяла європейським принципам формування уряду і його парламентській відповідальності, послабивши роль президента. Однак ланцюг виборів (парламентські 2006 р., позачергові парламентські 2007 р., президентські 2010 р.) зробив «помаранчеві» сили заручником електоральної демократії, скерувавши українську політику в бік популізму. Необхідні, хоч і непопулярні

реформи, не відбулися. Зокрема не було реалізовано інституційні перетворення, які унеможливили б поворот у минуле. Спроба такого повороту відбулася, коли на президентських виборах 2010 р. переміг В.Янукович.

У роки правління «професора» О.Гарань дістав можливість коментувати поточні події у прямому ефірі на радіо «Ера-FM» у дискусіях із відомими радянськими дисидентами С.Глузманом і Є.Сверстюком, кримськотатарським лідером М.Джемільєвим, колишнім очільником українського та всесоюзного комсомолу В.Мироненком, японським політологом К.Мацузато та ін. Постійна присутність у засобах масової інформації зробила його публічною людиною.

Згадуючи ці роки, О.Гарань як фахівець із порівняльної політології зазначав, що В.Янукович, на відміну від російського президента, не міг створити соціальну базу авторитаризму, яка базувалася б на месіанській ідеї державної величч та на дешевій сировині. На відміну від Білорусі, в Україні сформувалася сильна національно-демократична опозиція. Спираючись на традиції державності й підштовхуване «майданами», починаючи від студентської «Революції на граніті», громадянське суспільство давало гідну відсіч політичним силам, котрі намагалися повернути країну до «світлого минулого».

Велике місце у книжці О.Гараня займає розділ, присвячений «Євромайдану» та «Революції гідності». Він не сподівався, що прийняте під тиском В.Путіна рішення зробити геополітичний розворот, відмовившись від укладення угоди про асоціацію з Євросоюзом, викличе потужну реакцію суспільства. Протести, які розпочалися ввечері 21 листопада 2013 р., спочатку висловлювали невеликі групи киян і студентів. Однак уже в неділю 24 листопада в Києві відбулася масова демонстрація на захист євроінтеграції. Саме цього дня в телеефір увійшов із майдану Незалежності новий канал «Еспreso», в якому Олексій працював щоденно.

Два місяці «Євромайдан» був ненасильницьким протестом, про що тепер забувають, як слушно вказує О.Гарань. Ухвалення Верховною Радою «диктаторських законів» 16 січня 2014 р. перетворило його на гостре силове протистояння з владою. До цього можна додати, якщо торкнутися подій під термінологічним кутом зору, що прийняття тих «законів» перетворило «Євромайдан» на «Революцію гідності».

О.Гарань каже, що історики, можливо, писатимуть про «Революцію гідності», «Помаранчеву революцію», «Революцію на граніті» як про етапи єдиної революції. Це твердження є прикладом неузгодженості дій істориків і політологів в осмисленні національного революційного процесу. У багатьох своїх працях, не виключаючи шкільних підручників, я зауважував, що точка відліку в нашому революційному процесі починається з «Революції розпаду» 1989–1991 рр.

Заключний розділ спогадів О.Гараня має інтригуючу назву: «Виклики трансформації та “зелена хвиля”. Що далі?». Справді, як зрозуміти сенс президентської кампанії 2019 р.?

О.Гарань 2015 р. влився до колективу соціологічного фонду «Демократичні ініціативи», який після смерті Ілька Кучеріва у 2010 р. очолювала Ірина Бекешкіна. Він працював із цим фондом від дня його заснування в 1992 р., але тепер, як науковий директор, міг спрямовувати роботу соціологів так, щоб пересвідчитися, наскільки політологічні постулати збігаються з суспільними настроями. Чому фонд «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва користується у суспільстві заслуженою довірою, Олексій пояснив у своїй книжці одним реченням: на відміну від комерційних соціологічних центрів, де власником опитувань виступає замовник, соціологічні дані «Демініціатив» є їхньою власністю.

Перемогу Володимира Зеленського О.Гарань визначає як протестне голосування на хвилі нечуваного популізму, розігрітого в інформаційному просторі й соцмережах. Він самокритично визнає, що раніше помилково наголошував: українські виборці показували, що здатні розібратися в технологіях, а тому реклама, гроші, спортивні та шоу-зірки самі по собі не забезпечать перемоги. Тобто технології можуть бути лише додатковим чинником у передвиборчих баталіях. Жирним штрихом у його книжці виділено такий висновок: «Перемога Зеленського поламала мою тезу».

Аналізуючи дії новообраного президента та його нашвидкуруч створеної партії, О.Гарань указує на цілком очевидну спробу монополізації влади та побудови персоналістської системи, де у центрі ухвалення рішень стоїть людина без відповідної підготовки, натомість із психологічними комплексами, коли особиста лояльність у формуванні команди домінує над професіоналізмом.

Та спроба монополізувати владу досі залишається тільки спробою. Українське суспільство здатне на «електоральну революцію», але не схильне повертатися в патерналістське «світле минуле». Тому О.Гарань підсумовує свій аналіз прагматичним висновком: якщо ми лише критикуватимемо нинішню владу перед невідготовленим слухачем, користі з цього не буде. А патріотичне крило, яке є серед «слуг народу», варто підтримати й підштовхувати владу до державницьких рішень. Слід пам'ятати, підкреслює він, що Росії вигідний слабкий український президент і силове протистояння в Києві. Тож опозиції та громадянському суспільству треба пройти «між Сциллою та Харибдою». Розхитування ситуації може бути небезпечним.

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net

ЮВІЛЕЇ

Роман Михальчук (Рівне)

До 70-річчя професора Р.М.Постоловського

Професор Руслан Михайлович Постоловський добре відомий у широких колах освітян, керівників та управлінців сфери науки. Вчений є ректором Рівненського державного гуманітарного університету, професором, заслуженим діячем науки та техніки, президентом Центру міжнародних геополітичних систем, міжрегіональних політичних і регіональних проблем «Геополітика». 70 років його життя та діяльності – це приклад неперервного вдосконалення та постійного руху вперед.

Народився Руслан Михайлович 3 жовтня 1951 р. у селищі міського типу Мізоч на Рівненщині. У 1958–1968 рр. вчився в Мізоцькій середній школі. Духовні орієнтири та любов до історії з дитинства виховали батьки. Вищу освіту здобував у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті, історичний факультет якого закінчив 1972 р. Того ж року почав працювати учителем історії Білашівської восьмирічної школи Здолбунівського р-ну Рівненської обл. Перед проходженням служби в армії (1973–1974 рр.) попрацював лаборантом кафедри історії КПРС та наукового комунізму Рівненського державного педагогічного інституту (1972–1973 рр.). Після служби повернувся до викладання та наукової роботи. Працював асистентом у Рівненському державному педагогічному інституті (1974–1976 рр.), а в 1976–1979 рр. навчався в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту ім. О.М.Горького.

Наукову кар'єру почав розбудовувати в Рівненському державному педагогічному інституті. Упродовж 1980–1991 рр. обіймав посади викладача, старшого викладача, доцента кафедри політичних наук. 1982-й рік став поштовхом для подальшого розвитку – Руслан Постоловський захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Розвиток інтернаціонального співробітництва між молодіжними організаціями СРСР і ЧССР у процесі соціалістичної інтеграції (1969–1977 рр.)». У травні 1986 р. йому було присвоєне вчене звання доцента (вчене звання професора – у червні 2001 р.).

Прагнення до саморозвитку та вдосконалення спонукало рухатися далі. Сфера наукових зацікавлень того періоду була пов'язана з історією слов'ян. У 1991–1992 рр. Р.М.Постоловський проходив стажування на кафедрі історії південних і західних слов'ян Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова. А впродовж 1993–1996 рр. навчався в докторантурі Інституту історії України НАН України.

У 1990-х рр., як зазначає академік НАН України Валерій Смолій, значних трансформацій зазнала вся педагогічна система, що потребувала ініціативних промоутерів, здатних оперативно реагувати на виклики часу, спроможних за короткі терміни здійснити реорганізацію вищих навчальних закладів, наблизити навчальний процес до стандартів вищої освіти. На той час Р.М.Постоловський уже мав значний викладацький досвід¹. У 1996 р. він став співзасновником і директором Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. У цій сфері управлінець показав себе як хороший менеджер освітнього процесу, фактично з нуля заснувавши сучасний європейського рівня вищий навчальний заклад, який стрімко зайняв провідні позиції в регіоні. В.Болгов, аналізуючи діяльність очільника інституту, зазначав: «Відповідно до своїх функціональних обов'язків Р.М.Постоловський забезпечив успішну діяльність в Рівному інституті слов'янознавства, який поєднав у собі кращі традиції вищого навчального закладу, зорієнтованого на підготовку фахівців у галузі слов'янознавства, та науково-дослідного центру академічного типу, що досліджує актуальні проблеми славістики. Під його керівництвом створено 19 кафедр, які за своїми спеціалізаціями не мають аналогів в освітанській практиці західного регіону України»².

Поряд з управлінськими та керівними обов'язками, Руслан Михайлович належну роль віддає науковій сфері. У 1997 р. його обрано членом-кореспондентом Міжнародної слов'янської академії наук, а у 2000 р. – академіком Української академії економічної кібернетики. Ці успіхи не пройшли повз увагу державних органів і з 1998 р. він працює на посаді заступника голови Рівненської обласної державної адміністрації.

У 1998 р. Руслан Постоловський став ректором-організатором, а в 1999 р. – ректором Рівненського державного гуманітарного університету, до складу якого ввійшли державний педагогічний інститут, інститут культури, а також Сарненський педагогічний коледж, Дубенський коледж, Рівненське музичне училище, Дубенське училище культури і мистецтв. РДГУ було створено постановою Кабінету Міністрів України №1973 від 14 грудня 1998 р. та наказом МОН №15(14) від 14 січня 1999 р. «Одного разу обравши РДГУ, я залишаюся йому вірний і сьогодні. Університет – це моє життя, моє покликання», – зазначав про свою діяльність професор Р.М.Постоловський. Системний підхід до інтеграції у світовий освітнянський простір, якість підготовки високоосвічених фахівців у галузі освіти, культури та мистецтв, масових комунікацій – головна мета діяльності закладу³.

Із моменту відкриття, виш став центром гуманітарної освіти, науки, мистецтва й культури в Рівному та області, першим вищим навчальним закладом такого типу в Україні. Однак його структура не є сталою, постійно вдосконалюється, модернізується відповідно до вимог часу. За ініціативи ректора відкриваються нові, актуальні на ринку праці для студентів спеціальності. Як зазначав професор Петро Савчук: «Вагома заслуга проф. Постоловського Р.М. перед українською спільнотою полягає в тому, що Рівненський державний гуманітарний університет став відомим центром педагогічної освіти в Україні, духовності з розвинутою системою науково-дослідницьких інституцій, наукових та мистецьких колективів, що готують висококваліфікованих спеціалістів»⁴.

¹ Смолій В. Вшановуючи ювіляра // Слов'янський світ і Україна: 36. наук. пр. на пошану ректора Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, проф. Руслана Постоловського / Відп. ред. В.Шеретюк. – Рівне, 2011. – С.6.

² Ректор третього тисячоліття. – Вип.1 / Авт.-упор. В.Болгов. – К., 2002. – С.89.

³ Рівненський державний гуманітарний університет: історія та розвиток (1940–2010 рр.) / О.П.Прищепа, В.А.Доброчинська, В.М.Шеретюк та ін.; за ред. Р.М.Постоловського. – Рівне, 2012. – С.4.

⁴ Савчук П. Постоловський Руслан Михайлович – людина, організатор, науковець // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки РДГУ / Редкол.: Р.М.Постоловський, Л.О.Шелюк, С.С.Троян та ін. – Вип.21. – Рівне, 2011. – С.12.

Ректор успішно виконує свої обов'язки від моменту обрання й дотепер. Свідченням правильності обраного курсу на реформування та розвиток закладу стала підтримка Руслана Постолювського колективом університету. Так, на останніх виборах у жовтні 2020 р. за нього віддали голоси 76,78% виборців.

Становлення Руслана Михайловича як науковця, управлінця та розвитку університету, яким він керує, лаконічно характеризують слова академіка НАН України Валерія Смоля: «Це людина, яка завдяки наполегливій невтомній праці пройшла шлях від лаборанта кафедри до ректора вищого навчального закладу, на посаді ректора реалізувала ідею перетворення провінційного педагогічного вузу на регіональний центр освіти та науки»⁵.

Із відкриттям Рівненського державного гуманітарного університету 25 жовтня 1999 р. було створено кафедру всесвітньої історії, завідувачем якої обрано Р.М.Постолювського. Визначено кафедральну тему досліджень, а на її основі розпочала діяльність школа історії слов'янських народів. У контексті проблематики досліджувалися питання історії Чехії, Словаччини, Росії, Польщі, Боснії і Герцеговини та ін. До наукової роботи залучалися вчені з інших вишів. Потужні результати школи підтверджуються тим, що під керівництвом професора Р.М.Постолювського захищено 17 кандидатських дисертацій. Його вихованці працюють на посадах деканів, завідувачів кафедр, відділу аспірантури.

Серед провідних напрямів вивчення вказаної проблематики є дослідження з історії Чехословаччини, боротьба з тоталітаризмом у цій країні, його особливості в 1960–1980-х рр. У 2018 р. вийшла друком присвячена 50-річчю «Празької весни» монографія вченого, написана разом із його учнями – кандидатами наук, доцентами⁶. Вона стала результатом багаторічної праці викладачів у царині слов'янознавчих студій.

Аналізуючи історіографічний доробок науковця, фахівці вбачають паралелі у визначенні місця України у слов'янському світі. Так, дослідник історіографії професора Р.М.Постолювського Ігор Десятничук відзначає, що «чіткість і ґрунтовність багатьох висновків вченого базуються на його можливості порівнювати долю чехів у той чи інший історичний період із долею інших слов'янських народів, відзначати спільні і відмінні риси їхнього політичного, культурного або громадського життя. Природно, що Р.М.Постолювський прагне і до визначення ролі та місця України в слов'янському світі, глибоко аналізує прояви демократизму в українському минулому»⁷.

З осені 1999 р. Руслан Постолювський – президент Центру міжнародних геополітичних систем, міжрегіональних політичних і регіональних проблем «Геополітика», напрями діяльності якого полягали у здійсненні концепції законодавчого забезпечення проблем надрокористування, пошуку й розробки алмазоносних родовищ Рівненщини, створення могильника для захоронення радіоактивних відходів Рівненської та Хмельницької АЕС. Як президент центру, він здійснював керівництво науковим обґрунтуванням законодавчих ініціатив Верховної Ради України, що стосуються внесення змін і доповнень до законів, які регламентують охорону та проблеми надрокористування. Результати дослідження опубліковані в монографіях і статтях, де автор критично переосмислює питання створення геотехнологічних комплексів,

⁵ Смолий В. На пошану Руслана Постолювського (з нагоди 65-річчя) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки РДГУ / Редкол.: Р.М.Постолювський, Л.О.Шелюк, В.М.Шеретюк та ін. – Вип.28. – Рівне, 2016. – С.3.

⁶ Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Празька весна» 1968 р. та утвердження режиму «нормалізації» / Р.М.Постолювський, І.О.Десятничук, А.В.Слесаренко, І.В.Філіпчук; за ред. Р.М.Постолювського. – Рівне, 2018. – 240 с.

⁷ Десятничук І. Чеська демократична традиція в історіографії професора Руслана Постолювського // Слов'янський світ і Україна. – С.434.

синтез яких сприятиме виведенню країни з економічної кризи, інтеграції в європейські структури й переходу України на шлях сталого розвитку.

Професор Р.М.Постоловський – автор понад 200 наукових і науково-методичних публікацій, співавтор підручників та посібників із грифом Міністерства освіти і науки України, монографій зі всесвітньої історії, геополітики, питань міжнародних відносин слов'янських країн. Він – головний редактор і член редколегій низки наукових, науково-методичних журналів, збірників наукових праць, член спеціалізованих учених рад, почесний президент обласного комунального позашкільного навчального закладу – Малої академії наук учнівської молоді при Рівненській облраді.

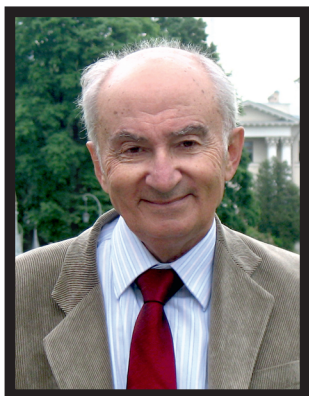
Зважаючи на освітнянські, наукові та управлінські досягнення Руслан Михайлович Постоловський удостоєний багатьох нагород, у тому числі знака «Відмінник освіти України», ордена «За заслуги» III ступеня (2000 р.), диплома лауреата міжнародної премії «Слов'яни» – за активну творчу діяльність у зміцненні співдружності слов'янських народів (2002 р.), звання заслуженого діяча науки і техніки України (2002 р.), Почесної грамоти Верховної Ради України (2003 р.), нагрудного знака Петра Могили (2006 р.), ордена «За заслуги» II ступеня (2011 р.), медалі «За гідність і патріотизм» громадської організації «Рівненська правозахисна ліга» (2014 р.), Почесної грамоти НАН України і ЦК профспілки працівників НАН України (2018 р.).

Професор Руслан Постоловський бере активну участь у громадському житті регіону. Зокрема до спорудження першого у Західній Україні пам'ятника вчителіці (2003 р.) значною мірою долучився Рівненський державний гуманітарний університет та його ректор.

Руслан Михайлович не обмежується лише науковими, інтелектуальними характеристиками та досягненнями в керівництві. Як мудрий педагог і чуйна людина, він зміг об'єднати навколо себе колектив, повести за собою. Моральність та людяність завжди були його пріоритетами в роботі й житті, а характерними рисами професійної етики стали демократизм спілкування керівника з підлеглими, уважність, уміння вислухати, створити товариську атмосферу, увічливість і коректність. Здатність співпереживати радість чи горе заслужено створили йому образ небайдужої людини з добрим, щирим серцем. Побажаймо ж ювілярові міцного здоров'я! Многая літа!

IN MEMORIAM

Котляр Микола Федорович

15 жовтня на 90-му році життя перестало битися серце відомого українського історика, доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра. Його численні праці відомі широкому загалу фахівців не лише в нашій країні, а й за її межами, книги та статті виходили друком у багатьох країнах світу, він був членом авторитетних міжнародних наукових товариств.

Миколі Федоровичу судилося жити і працювати в різні історичні епохи. Це вплинуло на становлення історика, на його кругозір, зацікавлення й переконання. Народився він 4 липня 1932 р. в Кам'янці-Подільському¹. Це місто завжди було дорогим для нього. Його батько

Федір Васильович був агрономом за освітою, наприкінці життя очолював київський радгосп «Совки». Мати Надія Михайлівна – вчителька. У дитинстві разом із батьками багато переїздив – мешкав у Вінниці, Козятині та ін. Шкільні роки майбутнього історика пройшли в Полтаві, де він і здобув середню освіту у школі №17, яку закінчив із золотою медаллю. Із дитинства займався баскетболом, грав у шахи. Свого часу виступав за студентську команду «Буревісник» і став майстром спорту. Ще зі шкільних років почав захоплюватися фотографуванням. Його любов до цієї справи зародилася тоді, коли батько подарував синові перший фотоапарат та обладнав удома невеличку фотолабораторію. Це знають переважно його близькі, але книжкові полиці домашньої бібліотеки прикрашають чудові портретні світлини дорогих йому людей, зроблені ним у різний час.

У 1950 р. вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Але повороти долі змусили змінити плани, тому 1956 р. закінчив навчання вже на історичному факультеті. Це стало доленосним та визначило все його подальше життя.

У 1956–1960 рр. М.Ф.Котляр працював на посаді консультанта з питань історії відділу бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Навесні 1960 р. він потрапив на лекцію «Дукати та дукачі України» знаного радянського нумізмата доктора історичних наук, професора Івана Георгійовича Спаського, яка стала вирішальною в його житті та науковій кар'єрі. Того ж року Микола Федорович поїхав у Ленінград, де вступив до аспірантури відділу нумізматики Державного Ермітажу, а Іван Георгійович був його науковим керівником.

¹ Зауважимо, що в «Енциклопедии «Слова о полку Игореве»» дату народження вказано невірно. Звідти помилкові дані поширилися по деяких довідниках та інтернет-ресурсах.

Роки аспірантури М.Ф.Котляр завжди згадував з особливою теплотою. Важко передати й те значення, яке мав науковий керівник у житті Миколи Федоровича, адже настанови та поради І.Г.Спаського стали справжнім дороговказом у подальшому житті історика, закарбувалися на все життя. Ну а в пам'ять про першу зустріч, коли 1970 р. в Києві вийшла монографія Івана Георгійовича «Дукати і дукачі України», її переклад українською мовою здійснив саме М.Ф.Котляр. Спілкування з науковим керівником не закінчилося й після захисту дисертації. Великою радістю й честю для Миколи Федоровича був його приїзд у Київ на захист докторської дисертації на початку грудня 1972 р.

Ермітаж – це не тільки чудові фахівці. Передусім це одні з найбільших у світі, зокрема й нумізматичні, колекції, без роботи в яких українцю важко стати високопрофесійним фахівцем. За період навчання в аспірантурі М.Ф.Котляр переглянув у сховищах Ермітажу тисячі монет і монетних скарбів. Згодом, для завершення дисертації, його залишили там ще на рік, на посаді наукового співробітника відділу нумізматик. Результатом наполегливої праці стала захищена 1965 р. в Інституті історії АН СРСР кандидатська дисертація «Галицька Русь XIV–XV ст. (історико-нумізматичне дослідження)». Відтоді саме нумізматика на багато років посяде головне місце серед наукових інтересів М.Ф.Котляра.

Ще одна важлива подія життя міцно пов'язала Миколу Федоровича з Ленінградом. Саме тут у 1962 р. він зустрів своє кохання, жінку, яка стала його натхненницею, опорою й порадицею на все життя – Марину Володимирівну Скржинську. Вона тоді навчалася в аспірантурі Ленінградського державного університету на кафедрі класичної філології. Побралися вони в Києві 1964 р. і понад півстоліття до останнього його подиху йшли разом по життю у злагоді та щирому коханні. Усе своє життя вони пліч-о-пліч займалися улюбленою справою та підтримували й допомагали один одному в усьому.

У 1965 р. М.Ф.Котляр повернувся в Київ. Декілька місяців він працював науковим редактором видавництва «Наукова думка», а відразу після захисту у червні того ж року кандидатської дисертації став співробітником Інституту історії АН УРСР. За довгі роки Микола Федорович попрацював у багатьох структурних підрозділах цієї академічної установи – відділах історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, зарубіжної історіографії, середньовічної історії України, історії України середніх віків і раннього нового часу. У 1982–1996 рр. очолював сектор історії Київської Русі. Саме в інституті він підготував та захистив у 1972 р. докторську дисертацію «Грошовий обіг України доби феодалізму», яка стала продовженням його кандидатського дослідження.

Як не дивно це зараз виглядає, але до М.Ф.Котляра грошовий обіг на території України у середні віки й ранній новий час залишався для вітчизняних медієвістів *terra incognita*. Фахівець ніколи не дозволяв собі працювати без джерельного підґрунтя, в основі його студій – не загальні теоретичні викладки, а власноруч складені каталоги знайдених на території України монет. До речі, саме ця, здавалося б, «чорна», допоміжна робота викликала надзвичайне зацікавлення у зарубіжних колег. Так, наприкінці 1970-х рр. у Польщі вийшла друком праця «Знахідки монет на території України XIV–XVII ст.» (Краків, Варшава, Іданськ, 1975 р., польською мовою). Це видання, а також книги «Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження» (Київ, 1968 р.), «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (Київ, 1971 р.), «Нариси обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.» (Київ, 1981 р.) принесли йому загальне визнання у середовищі фахівців. М.Ф.Котляра було обрано іноземним членом Польського археологічного й нумізматичного товариства, членом Нумізматичної комісії АН СРСР.

Поступово Микола Федорович дедалі більше захоплювався історією Русі. Спочатку це були питання історіографії, потім – історичної географії, політичної історії. Ще в роки роботи над кандидатською дисертацією він зацікавився Галицько-Волинським князівством. Мабуть, саме тому й повернувся до студіювання минушини цих українських історичних земель у давні часи. Першою ґрунтовною монографією М.Ф.Котляра на цю тему стало дослідження з історичної географії: «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.» (Київ, 1985 р.).

Зосередившись на джерелознавчих дослідженнях з історії Русі, Микола Федорович не полишав свого захоплення нумізматиною. На рубежі тисячоліть він опублікував фундаментальне дослідження «Северорусские ("черниговские") монетные гривны». Довгі роки фахівець присвятив вивченню найвизначнішої пам'ятки історичної думки Східної Європи – Галицько-Волинського літопису. Першим етапом цієї роботи стала однойменна монографія (Київ, 1993 р.). У 2002 р. в «Науковій думці» вийшло друком підготовлене М.Ф.Котляром та його колегами видання пам'ятки за Хлебниковським списком із докладним історичним коментарем, а 2005 р. доопрацьована й перекладена російською мовою версія побачила світ у Санкт-Петербурзі. За цю роботу 2003 р. історик був удостоєний премії ім. М.І.Костомарова НАН України. Він переконливо довів, що ця пам'ятка – радше не літопис, а збірка повістей, пізніше впорядкованих за зовнішніми ознаками літопису. У центрі – постать збирача земель Галичини та Волині, людини надзвичайних державницьких талантів князя Данила Романовича. Цей історичний персонаж по-справжньому захопить Миколу Федоровича, йому він присвятить кілька своїх книг (Київ, 1979, 2001, 2002, 2008 рр.).

У 1998 р. в науково-популярній серії «Україна крізь віки» побачила світ монографія М.Ф.Котляра «Галицько-Волинська Русь», в якій він узагальнив свої 35-річні дослідження з історії цього державного утворення. За свою працю у складі авторського колективу серії отримав Державну премію України в галузі науки й техніки за 2001 р. Дослідивши історію давньоруських земель, він звернувся до питання історії давньоруської державності. Саме державності, адже його попередників цікавила історія держави, а не еволюція поглядів на її устрій та втілення їх у розвитку державних інститутів. Вихід монографії «Древнерусская государственность» (Санкт-Петербург, 1998 р., перевид. 2016 р.) став подією в науковому світі. Упродовж 2002 р. з'явилися праці М.Ф.Котляра «Історія давньоруської державності» та «Історія дипломатії Південно-Західної Русі». Згодом вийшли друком нові й ряд перевидань уже відомих студій: «Дипломатия Южной Руси» (Санкт-Петербург, 2003 р.), «Военное мистецтво Давньої Русі» (Київ, 2005 р., перевид. 2011 р.), «Даниил, князь Галицкий: документальное повествование» (Санкт-Петербург, 2008 р.), «Київський літопис XII століття: Історичне дослідження» (Київ, 2009 р.), «Княжа служба в Київській Русі» (Київ, 2009 р.), «Духовний світ літописання» (Київ, 2011 р.), «Удельная раздробленность Руси» (Київ, 2013 р., Санкт-Петербург, 2017 р.), «Історія суспільного життя Русі: Нариси» (Київ, 2016 р.).

В Україні навколо Миколи Федоровича склалася ціла наукова школа. Серед його учнів – О.Б.Головко, Г.А.Козубовський, В.М.Ричка, В.І.Стависький, О.П.Толочко, які вже давно самі посіли чільне місце у вітчизняній медієвістиці.

М.Ф.Котляр знаходив час і для роботи у вищій школі. Ще на початку наукової кар'єри він викладав у Київському педагогічному інституті (нині Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова), Київському філіалі Львівського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. На початку 2000-х рр. читав курси лекцій у Львівському національному університеті ім. Івана Франка та Київському слов'янському університеті. Його неодноразово запрошували з лекціями до університетів

Варшави, Кракова (Польща), Венеції, Падуї (Італія), Стокгольма, Упсали (Швеція) та ін. Студенти з великою цікавістю слухали курси Миколи Федоровича, він володів особливим умінням «тримати» аудиторію. У ньому природно поєднувався компетентний історик-фахівець і приємна у спілкуванні людина. Його лекції містили інформацію, яка не лежала на поверхні. Намагався поділитися зі студентами і практичним досвідом роботи з джерелами, ілюструючи все конкретними прикладами.

У доробку М.Ф.Котляра чимало науково-популярних книжок. Він справедливо вважав, що література для масового читача – справа чи не найскладніша, найвідповідальніша, тож це треба робити на піку наукової кар'єри. Адже насправді за доступною формою викладу криється величезна ерудиція, оригінальні спостереження, нові знахідки. Серед найбільш цікавих видань ученого – «Кладоискательство и нумизматика» (Київ, 1974 р.), «Киев древний и современный» (Київ, 1982 р., у співавт.), «Древняя Русь в летописных преданиях и легендах» (Київ, 1986 р.), «Русь язычницька» (Київ, 1995 р.), «Полководці Давньої Русі» (Київ, 1996 р., перевид. 2005 р.), «Історія України в особах: Давньоруська держава» (Київ, 1996, 2012 рр.).

Праці М.Ф.Котляра друкувалися в Росії, Білорусі, Великобританії, Польщі, Італії, Бельгії, Канаді, Швеції. Його дописи часто можна було побачити й на шпальтах вітчизняних та зарубіжних газет, журналів. Знаходив він час і для науково-організаційної діяльності. Історик багато працював у періодичних наукових виданнях. Зокрема входив до складу редколегій «Українського історичного журналу», «Архівів України», «Київської старовини», «Древняя Русь: вопросы медиевистики», а в останні роки був відповідальним редактором збірника наукових праць «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського». Був членом редакційних колегій «Енциклопедії історії України» (Київ), «Энциклопедии Древней Руси» (Москва).

Як знаний фахівець Микола Федорович неодноразово брав участь у міжнародних наукових форумах, входив до складу оргкомітету щорічної міжнародної наукової конференції «Восточная Европа в древности и средневековье: Пашутинские чтения» (Москва). Був членом Українського комітету славістів, у 1991–1993 рр. стипендіатом Національного історичного музею Швеції.

У 1995 р. М.Ф.Котляра обрали членом-кореспондентом НАН України, а наступного року за багаторічну плідну наукову працю він удостоєний звання заслуженого діяча науки й техніки України. Визнанням заслуг Миколи Федоровича стали численні нагороди: відзнака Національної академії наук України «За наукові досягнення» (2006 р.), медаль Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки» (2011 р.), орден «За заслуги» III ступеня (2012 р.), Почесна грамота Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом» (2012 р.), відзнака Національної академії наук України «За підготовку наукової зміни» (2012 р.).

Важко писати в минулому часі... Можна з упевненістю сказати, що учні та колеги Миколи Федоровича поважали його за високий професіоналізм, неймовірну працездатність, наукову сумлінність і вимогливість до себе й оточуючих. Близькі та друзі любили, цінували його за простоту, порядність, щирість, готовність завжди прийти на допомогу.

Світла пам'ять про Миколу Федоровича Котляра залишиться у серцях усіх тих, кому пощастило його знати і працювати з ним...

Світлана Блащук (Київ)

Андрій Плахонін (Київ)

Газін Володимир Прокопович

Завжди смуток та гіркота огортають душу і збурюють розум «несправедливістю» буття Людини, коли обривається невидима ниточка її земного життя. У «залізних лещатах» байдужої до всього буденщини не завжди вдається зберегти гостроту сприймання унікальної індивідуальності кожної з близьких нам осіб і гідно поціновувати значимість впливу їх присутності та характеру взаємовідносин на збагачення нашої особистості. На жаль, трапляється й так, що лише смерть котрогось із них породжує прозріння того, що «осиротів» у чомусь важливому, незворотно втратив значущу частинку власного «Я», свого духовного світу...

Так трапилося й зі мною, коли довідався, що 13 жовтня на 86-му році життя відійшов у Вічність Володимир Прокопович Газін – один із найближчих колеґ-друзів, із котрим 45 років пропрацював на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педінституту (нині Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка), талановитий учений-германіст (автор близько 200 праць), педагог від Бога, безкомпромісний демократ-патріот з активною життєвою позицією. Належав до плеяди патріархів-фахівців усесвітньої історії, котрі започаткували формування в Україні нового концептуального бачення новітньої історії Європи й Америки, його утвердження в навчально-методичній літературі для студентів вишів, учнів старших класів, а також постання модерної постаті вченого – «публічного історика». Відзначався твердістю власних світоглядних засад і морально-етичних цінностей, унікальною скромністю, безкорисливістю, принциповістю та невибагливістю в побуті. Володів високорозвиненими почуттями свободоловства, гідності, незалежності, справедливості, шляхетності. Холоднокровний, стриманий в емоціях, розсудливий у вчинках, непохитний у вірності принципам, не без тонкого почуття гумору (нерідко замішаного на сарказмі), у чомусь нагадував літературний образ англійського аристократа XVIII–XIX ст.

Володимир Прокопович народився 24 серпня 1936 р. у с. Нове Поріччя (нині Хмельницька обл.) у сім'ї колгоспників. Батько, вивезений 1942 р. до Німеччини, за вчинену на одному із заводів диверсію заплатив життям. Дякуючи зусиллям матері й бабусі, удалося зі сестричкою вижити у страхотливий голод 1947 р., після якого на все життя виніс глибоке переконання, що найбільшою цінністю для людини у світі є хліб. У 1951 р. закінчив із похвальною грамотою семирічку, а 1955 р. – із червоним дипломом Хотинське педучилище. Володіючи гострим аналітичним розумом і феноменальною пам'яттю, навчався блискуче, надаючи перевагу предметам математичного циклу. Проте, пропрацювавши рік учителем у сільській школі, у 1956 р. поступив на історичний факультет Чернівецького університету, який із відзнакою закінчив 1961 р. Під час навчання визначився з тематикою наукових уподобань – новітня історія Німеччини. Тому не випадково під керівництвом доцента (з 1972 р. д-ра іст. наук) Івана Теодоровича, котрого все життя вважав науковим наставником, написав і блискуче захистив дипломну роботу на тему «Боротьба НДР за возз'єднання Німеччини (1949–1955 рр.)». Одружившись цього ж року з Ніною Івлевою (котра стала опорою у житті та матір'ю двох синів – Олександра й Володимира), разом поїхали на роботу

до Ворохтянської середньої школи (Івано-Франківщина), де незабаром став одним із найкращих учителів історії та суспільствознавства області.

У 1971 р. поступив на заочне відділення аспірантури Чернівецького університету, яку закінчив 1975 р. У 1979 р. в Ужгородському університеті захистив кандидатську дисертацію «Боротьба Німеччини за відновлення втрачених позицій після Версальського миру».

З осені 1976 р. Володимир Газін почав працювати на посаді асистента (у 40 років!) кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педінституту, пізніше (1987 р.) – доцентом, і нарешті з 2004 р. – професором. До кінця ХХ ст. переважно досліджував історію Ваймарської республіки 1925–1933 рр., наслідком чого стали публікація монографії «Економіка і зовнішня політика Ваймарської республіки (1925–1933 рр.)» (1994 р.) і захист докторської дисертації у 2001 р. на тему «Східна політика Ваймарської республіки в 1919–1933 рр.». Від початку ХХІ ст. й до останніх днів життя займався вивченням україн складних і суперечливих процесів розвитку тогочасного світу. В опублікованій 2009 р. фундаментальній монографії «Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика» спромігся окреслити зародження та розвиток / занепад тих чи інших явищ і процесів світової цивілізації, проблеми становлення «нового світового порядку» у системі міжнародних відносин, пророче передбачив загрозу для української незалежності з боку Росії. Показовими для праці були, по-перше, яскраво виражена оригінальність роздумів автора й цілковита відсутність механічного «переспівування» запозичених у західних колег ідей, концептів, термінів, що створює позірну видимість модерності наукових поглядів і, по-друге, невластиві українському історієписанню прямота та жорсткість суджень, позбавлених навіть натяків на поширену амбівалентність, зокрема в оцінках «багатовекторності» зовнішньої політики України, «стратегічного партнерства» з Росією тощо.

Водночас сповна розкрився й талант блискучого педагога. Читаючи курс «Новітня історія країн Європи та Америки», Володимир Прокопович вражав студентів стрункістю викладу матеріалу, чіткістю формулювань, суджень, новизною висновків. Усі його лекції відзначалися оригінальністю, оскільки були плодом власного критичного переосмислення наукових здобутків сучасної йому історіографії. Рішуче виступав проти використання в освітньому процесі російської навчально-методичної літератури, пройнятої імперським духом національної винятковості й культурно-політичного месіанства у світі. Тож узявся за витворення посібника власне українського теоретико-методологічного формату, присвяченого новітній історії Європи та Америки 1945–1994 рр., який побачив світ 1995 р. А в наступних роках (до 2015 р.) у співавторстві з професором Сергієм Копиловим опублікував низку посібників і підручників, котрі отримали високу оцінку з боку фахівців і студентів.

Із початку 2000-х рр. розкрився хист обдарованого «публічного історика». Публіцистичні есеї, що друкувалися переважно на шпальтах газет «День» і «Дзеркало тижня», відзначалися багатоманітністю тематики, гостротою, актуальністю порушуваних проблем, оригінальністю й нонконформізмом суджень, науковою новизною. Найкращі з них (49 статей) автор опублікував 2019 р. у збірці «Історія в дзеркалі журналістики».

Найбільшою втратою у житті Володимир Прокопович уважав смерть дружини (2007 р.), його духовної берегині, після чого почувався самотньо-осиротілим. Тепер їхні люблячі душі знову разом... Світла пам'ять про аристократа духу й інтелекту зберігатиметься у серцях друзів, колег, тисяч випускників історичного факультету, для котрих він слугував взірцем професіоналізму, шляхетності, моральної чистоти і правдолюбства...

Валерій Степанков (Кам'янець-Подільський)

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

Бандера С.

Перспективи Української революції /
Упор. С.Ленкавський. – К.: Наш формат, 2021. – 664 с.

Бібліографічні джерела зарубіжної

україніки (друга половина XIX – початок
XXI століття): Матеріали до бібліографії:
Наук.-допоміж. покаж. / Упор. В.Березкіна. –
К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2019. –
244 с.

Боровик М., Дробкова Н., Пастушенко Т.

Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах
киян. – К.: Саміт-книга, 2020. – 352 с.

Бубенок О.Б.

Хозари в історії Східної Європи. – К.: Ін-т
сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України,
2019. – 316 с.

Галицько-Волинський літопис: текстологія /

За ред. О.П.Толочка. – К.: Академперіодика,
2020. – 929 с.

Гирич І.

Українська історія: через ідентичність до держави. –
К.: Українські пропілеї, 2021. – 270 с.

Громенко С.

Скоропадський і Крим: від протистояння до
приєднання. – К.: Наш формат, 2021. – 352 с.

Дубровський В.

Дрібні замітки на великі теми: Сторінки мемуарів
та публіцистики / Наук. ред. О.Б.Коваленко. –
Чернівці: О.Савчук, 2020. – 352 с.

Єскельчик С.

Повсякденний сталінізм: Київ і кияни після Великої
війни. – К.: Laugus, 2018. – 306 с. (серія «Золоті
ворота»)

Заруба В.Н.

Дворяне Екатеринославской губернии. – Дніпро:
ЛІРА, 2016. – 560 с.

Заруба В.

Загублені у часі: Нариси з історії катеринославського
дворянства. – Дніпро: ЛІРА, 2020. – 216 с.

Заруба В.М.

Історико-статистичні описи поселень
Верхньодніпровського та Катеринославського повітів. –
Дніпро: ЛІРА, 2018. – 320 с.

Заруба В.М.

Історико-статистичні описи поселень
Новомосковського та Павлоградського повітів. –
Дніпро: ЛІРА, 2018. – 278 с.

Заруба В.М.

Катеринославські дворяни: матеріали для
біографістики, генеалогії та персоналістики. –
Дніпро: ЛІРА, 2019. – 1024 с.

Заруба В.Н.

Материалы для истории екатеринославских
дворян. – Дніпро: ЛІРА, 2019. – 476 с.

Заруба В.

Чигиринські походи: хроніка подій російсько-
турецької війни 1676–1681 рр. – Дніпропетровськ:
ЛІРА, 2013. – 340 с.

Зарубіжні періодичні видання

у фондах Національної бібліотеки України
імені В.І.Вернадського та бібліотек
наукових установ НАН України (надходження
2017–2018 рр.): Наук.-допоміж. бібліограф.
покаж. / Відп. ред. О.М.Василенко; уклад.:
І.А.Лавриненко, Є.А.Рибак, О.Б.Вихристюк. –
К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2019. –
182 с.

Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю.

Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр.
Реконструкції герба Івана Мазепи: До 350-ліття
від проголошення Батурина гетьманською столицею. –
Торонто: Гомін України, 2019. – 31 с.

Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю.

Розкопки у Батурині 2017. Реконструкції герба
Пилипа Орлика. – Торонто: Гомін України, 2018. –
31 с.

Комісаренко С.

Під знаком Нобеля: лідери наукового прогресу
або роздуми вченого – біохіміка й імунолога про
розвиток і значення наук про життя / Гол. ред.
С.В.Комісаренко; уклад. В.М.Данилова. – К.:
Мишалов Д.В., 2020. – 240 с.

Мининские чтения: Сборник научных трудов

в по истории Восточной Европы в XI–XVII вв. /
Редкол.: А.Берелович, Т.Бохун, Н.Котляр и др. –
Нижний Новгород: Кварц, 2011. – 448 с.

Мининские чтения: Труды научной конференции:

Нижегородский гос. ун-т им. Н.И.Лобачевского
(20–21 октября 2006 г.) / Отв. ред. А.А.Кузнецов. –
Нижний Новгород: ННГУ, 2007. – 496 с.

Насильство над цивільним населенням:

Вінницька область: Документи органів держбезпеки:
1941–1944 / Авт.-упор.: В.Васильєв, С.Гула, Р.Подкур
та ін.; редкол.: Г.Боряк, О.Будницький, В.Васильєв
та ін. – К.: Захаренко В.О., 2020. – 564 с.

Насильство над цивільним населенням:

Чернігівська область: Документи органів держбезпеки:
1941–1943 / Авт.-упор.: В.Васильєв, Т.Галієнко,
Р.Подкур, О.Лисенко; редкол.: Г.Боряк,
О.Будницький, В.Васильєв та ін. – К.: Захаренко В.О.,
2019. – 536 с.

Робота бібліотек наукових установ Національної

академії наук України у 2018: Інформаційно-
аналітичний огляд / Авт.: Г.І.Солоїденко, В.Полякова,
О.Л.Сокур та ін. – Вип.24. – К.: Нац. б-ка України
ім. В.І.Вернадського, 2019. – 224 с.

Турунен А.

Забуті історії міст: як багатство та культурний розвиток здобуваються толерантністю / Пер. з фінськ. С.Цисаревої. – Вип.10. – Л.; К., 2018. – 280 с.

Український історик Віктор Заруба: Бібліографія до 60-річчя від дня народження / Упоряд. С.Савченко. – Дніпро: ДООУНБ, 2018. – 75 с.

Українські націоналісти в боротьбі проти нацизму: збройне протистояння, спротив у німецьких тюрмах і концтаборах, діяльність на еміграції: Док. та мат. / Упор. і відп. ред. М.Романюк. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2020. – 904 с.

Усольцева М.М.

Рух за соціальні реформи і «жіноче питання» в Мадрасі (1860–1930 pp.). – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2018. – 256 с.

Хижняк І.

Від «навіки разом» до «omnes et singulos» (разом і окремо): Україна у системному протистоянні глобальних полюсів сили. – К.: Саміт-Книга, 2018. – 416 с.

Часопис дослідження війн та революцій = The Journal of the Study of Wars and Revolutions / Ред.: В.Верстюк, В.Вентлевич, В.Скальський, Г.Корольов. – Вип.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 166 с.

Ablonczy B.

Pál Teleki (1879–1941) / Przekład S.Brzeziński. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. – 232 s.

Archiwum i muzeum emigracji w Toruniu: 25 lat starań o ochronę dziedzictwa kulturowego emigracji polskiej. – Toruń: Un-t Mikołaja Kopernika, 2018. – 48 s.

Domański T.

Korekty ciąg dalszy. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. – 110 s.

Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945:

O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA. – Warszawa, 2007. – 223 s. (Studia i materiały, т.12)

Muzeum Historii Polski: Raport roczny

2017. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2017. – 116 s.

Muzeum Historii Polski: Raport roczny 2019. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2019. – 120 s.

Niemiecki urzędowy materiał w sprawie masowego mordu w Katyniu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. – 479 s.

Sojusz Pilsudski – Petlura: Dokumenty i materiały / Red.: J.Pisuliński, W.Skalski. – Warszawa; Kijów: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. – 415 s. (Polsko-Ukraińska komisja dla badania relacji wzajemnych w latach 1917–1921; Komisja 2)

The Great Terror in Soviet Georgia 1937–1938: Repressions against poles / Ed. by O.Tushurashvili, D.Aloverdashvili, E.Kukhalashvili. – Warszawa; Tbilisi: The In-t of National Remembrance, 2019. – 408 p.

Zavorotna N.

The Ukrainian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia. – Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 2020. – 260 p.

Zechenter A.

Czerwony marsz na Zachód 1918–1919. – Kraków; Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. – 55 s.

Літературу підібрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ **Л.Муха** та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ **І.Острівська**

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

To the 155th Anniversary of M.Hrushevskyi's

Telvak Vitalii (Drohobych), Telvak Viktoriia (Drohobych). Modern Hrushevskyi Studies: Achievements, Defeats, Prospects	4
K.Gardetska's Letter to V.Doroshenko about M.Hrushevskyi's Stay in Kryvorivnia (introductory article and publication by I.Hyrych, Kyiv)	16
Tkachenko I. (Kyiv). M.Hrushevskyi's Publishing Activity in Kyiv in 1907–1914 As a Component of Hrushevskyi Studies: Epistolary and Journalistic Aspect	23
Pyrih R. (Kyiv). Academician M.Hrushevskyi and People's Commissar of Education M.Skrypnyk in the Context of the Communalisation of the All-Ukrainian Academy of Sciences (1927–1931)	34
Shapoval Yu. (Kyiv), Fedotova O. (Kyiv). Censorship Control of the Works by M.Hrushevskyi and V.Vynnychenko in the UkrSSR	50

Teterycz-Puzio A. (Ślupsk, Poland). History of the Union: the Relations of Konrad of Mazovia with Daniel of Halych in the First Half of the Thirteenth Century	61
Zatyliuk Ya. (Kyiv). Yov (Boretskyi)'s "Entry to the Metropolis" Through the Golden Gate in 1621 and Searching for the Scheme of the History of "Ruthenian Nation"	77
Reient O. (Kyiv), Serdiuk O. (Kyiv). Black Hundreds: Ukrainian Aspect (End of the Nineteenth Century – 1917)	91
Kudlai O. (Kyiv). People's Ministry of Roads of Ukrainian People's Republic: Composition and Tasks (1917–1918)	100
Kuzina K. (Kyiv). VChK–OGPU–NKVD Employee in the Russian Emigrant Discourse in the 1920 ^s and 1930 ^s	113
Borysenko M. (Kyiv). Models of Consumer Behavior of the Kyiv Residents and the Modernization of Urban Way of Life in the UkrSSR in 1955–1965	131

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Kolesnyk I. (Kyiv). Global History as a Quest for Ukrainian Historians	143
Orlova T. (Kyiv). Public History as a Component of "Soft Power" in Modern Society: From the Experience of Australia	165
Vilkul T. (Kyiv). The Laurentian Version of the <i>Primary Chronicle</i> in the Textual Criticism of the Novgorod-Sofia Group	175
Perkun V. (Kyiv). Auxiliary Historical Disciplines: Results and Perspectives of Studies	190

DISCUSSIONS

Hurzii O. (Kyiv). The First Years of "Friendship and Brotherhood" in the Ukrainian-Muscovy Trade of the Mid-Seventeenth Century	203
--	-----

BOOK REVIEWS and SURVEYS

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. – Parts 1–2 (Yu.Mytsyk, Kyiv)	216
Kurylyshyn K. Newspaper "Dilo" (Lviv, 1880–1939): Materials on Biobibliography: In 10 vols. – Vols 1–6 (I.Soliar, Lviv; P.Artymyshyn, Lviv)	219
Haran O. Dilemmas of the Ukrainian Political Scientist (S.Kulchytskyi, Kyiv)	223

ANNIVERSARIES

Mykhalchuk R. (Rivne). To the 70 th Anniversary of Professor R.M.Postolovskyi	228
---	-----

IN MEMORIAM

Kotliar Mykola Fedorovych	232
Hazin Volodymyr Prokopovych	236

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine	238
--	-----